

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Т. 71 (1977)

СмТ 4592

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTÉ D'HISTOIRE

Т. 71 (1977)

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Т. 71 (1977)

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTÉ D'HISTOIRE

T. 71 (1977)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Проф. Николай Гешев (отговорен редактор), проф. Христо Несторов, проф. Петър Тивчев, проф. Александър Фол, доц. Стойко Колев, доц. Васил Гюзелев, доц. Мария Матеева, доц. Людмила Гетов, доц. Елена Кирова, доц. Емил Михайлов (научен секретар)

© Исторически факултет
1981
с/о Jusautor, Sofia
93/99 (05)

Редактор К. Гаврилов Техн. редактор К. Иванова Коректор А. Христова

Дадена за набор на 7. IV. 1980.	Подписана за печат на 21. IV. 1981 г.		
Печатни коли 20,63	Тираж 550	Издат. коли 30,62	Цена 4,93
Пор. № 673	Изд. индекс 7567	формат 70/100/16	9531422611
		Код 28	0602—3—81

Университетска печатница — София

СЪДЪРЖАНИЕ — SOMMAIRE — CONTENTS

<i>П. Тивчев</i> — Кипърските Асизи като исторически извор	5
<i>P. Tivchev</i> — Les Assises de Chypre — une source historique	82
<i>Ан. Пантев</i> — Дестабилизацията на англо-руските противоречия в Европа, 1856—1875 г.	85
<i>An. Pantev</i> — The Destabilization of Anglo-Russian Contradictions in Europe, 1856—1875	137
<i>Д. Гоцев</i> — Революционното движение във Вардарска Македония (1914—1915)	139
<i>D. Gotzev</i> — Le mouvement révolutionnaire en Macédoine de Vardar (1914—1915)	170
<i>Ил. Димитров</i> — Английската политика към България в началния етап на Втората световна война (септември 1939 — март 1941 г.)	173
<i>Il. Dimitrov</i> — English Policy towards Bulgaria in the Beginning of the Second World War (September 1939 — March 1941)	283
<i>Др. Драганов</i> — Комунистическата партия и краят на политиката на „национално единство“ в Италия (юни 1946 — май 1947 г.)	285
<i>Dr. Draganov</i> — Le Parti Communiste et la fin de la politique „d'unité nationale“ en Italie (juin 1946 — mai 1947)	337
<i>Р. Генев</i> — Британското работническо движение и демократическия контрол върху производството (1945 — 1961)	339
<i>R. Genov</i> — The British Labour and the Democratic Control of Production (1945 — 1951)	376

Проф. ПЕТЪР ТИВЧЕВ
КИПЪРСКИТЕ АСИЗИ КАТО
ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОР

Prof. PETĀR TIVČEV
LES ASSISES DE CHYPRE — UNE SOURCE HISTORIQUE

Рецензент: ст. асист. *Георги Бакалов*

Редактор: проф. *Димитър Ангелов*

I. УВОДНА ЧАСТ

През последните десетилетия на XII в. настъпили съдбоносни промени в историята на остров Кипър. Както е известно, векове наред той е бил неделима част от владенията на Византийската империя. Попаднал под властта на арабите за няколко века, той отново бил присъединен към Византия (965). През управлението на византийския император Андроник I Комнин (1183—1185) на острова като самостоятелен владетел се обявил един от представителите на Комниновата династия. След 1185 г. Кипър никога вече не се присъединил към цариградската империя. Краткотрайната власт на Исак Комнин, ненавистна за местното население, била бързо унищожена и той попаднал в ръцете на кръстоносците от Третия кръстоносен поход начело с Ричард I Лъвското сърце. След това за кратко време бил владение на ордена на тамплиерите и накрая бил продаден на френския рицар Ги де Лузинян.¹ В 1192 г. остров Кипър станал окончателно негово владение и в него се организирано Кипърското кралство—една държава от западен военно-феодален тип. Кипърското гръцко население за дълго време останало под властта на западните феодали, които го подлагали на жестока експлоатация и на народностна и религиозна дискриминация. След 1291 г. с превземането на последните владения на Ерусалимското кралство с център Акра от египетския султан кралските инсигнии били пренесени на остров Кипър (в гр. Фамагуста) и кипърският владетел се коронясал и за ерусалимски крал и носел титлата крал на Ерусалим и Кипър.

Династията Лузинян, установявайки своето господство над остров Кипър, изразявала преди всичко интересите на феодалната аристокрация от западен произход. С покоряването на острова латинците получили феоди заедно с подвластно население, което да ги обработва. След своето настаняване на остров Кипър кръстоносците въвели своя държавно-политическа, военна и съдебно-административна система и организация. Местната гръцка аристокрация естествено понесла тежък удар и загубила голяма част от своите права и привилегии. Като цяло тя преминала на заден план, но въпреки това отделни единици били привлечени и присъединени към съсловието на новата феодална аристокрация и получавали служби от династията Лузинян.

Разбира се, първенстващо значение и роля имала латинската аристокрация, която била предимно от френски и италиански произход, но била попълвана постоянно с представители и на други народности, като англичани, испанци, немци и др.

Изградено на чисто военно-феодална основа, Кипърското кралство през цялата своя история било тясно свързано с папството, с ордена на хоспи-

талиерите на остров Родос и с други ордени с военна организация на католическата църква. Неговата политика била тясно свързана с политиката на западните държави, като Франция, италианските държавици, Испания и др. За да закрепи своето господство на острова, аристокрацията била принудена да лавира, да привлича постоянно наемници от различен произход (сицилийци, ломбардци, испанци, арменци и др.). Органически свързани със Запада, Лузиняните търсели неговата опора, обвързвали се с военни съюзи, полагали васална клетва, засилвали своята власт чрез династически бракове с принцеси от управляващите дворове на Испания, Франция и др. Без тези връзки възникналите на базата на завоеванието кръстоносни феодални държавици в Близкия Изток рискували да загинат така бързо, както се появили. Те чувствували остра нужда постоянно да бъдат подпомагани с военна и друга помощ от Запада.

Рожба на папството и на феодалната западна аристокрация, държавните формации, като Ерусалимското и Кипърското кралство, същевременно трябвало да се приспособяват към местните условия, да държат сметка за разположението на силите в редица източни страни. Те поддържали, макар и нередовни връзки с Византийската империя, сключвали договори с арменските държавици, с турските емирства и владетелите на Египет. В своята политика те трябвало да лавират, да влизат в компромиси, да следват, общо взето, линията, която папата им начертавал, но едновременно с това да пазят зорко своите непосредствени интереси, тясно обвързани с Изтока. Значително влияние върху тяхната външна политика оказвали и италианските търговски републики Генуа и Венеция, известно влияние имали и испанските търговци.

Остров Кипър като важен център на търговията между Изтока и Запада² бил мястото, където се организирали търговски стоварища, собственост на генуезци, венецианци и други западни търговци. Чуждите търговци получавали редица привилегии³ от кипърските крале, в това число и правото на екстериториалност, което усложнявало отношенията им с местното население и с органите на кипърската държава. Разбира се, Кипърското кралство също имало дял в търговията с Изтока. Наличието на многолюдни западни общини в главните търговски средища на Кипър и значителните интереси на италианските републики в търговията с Левант давали своето отражение. Републиките упражнявали силно влияние върху външната политика на кралството.

При общата характеристика на Кипърското кралство не би трябвало да се отминие значението на църквата. Католическата църква завоювала важни позиции в една държава, която била възникнала като крепост срещу мохамеданството. Католическото висше духовенство било неделима част от феодалната аристокрация в кралството. Наред с това, проводник на папската политика, то със своя религиозен фанатизъм упражнявало силно влияние върху цялостната вътрешна и особено върху външната политика на държавата.

И тъй като креатура на папството и западните феодални държави Ерусалимското и Кипърското кралство водело непоследователна и противоречива външна политика. Като формация, която била на границата, където най-остро се сблъсквали мохамеданството и християнството, то въпреки някои успехи било изложено на постоянната опасност да бъде унищожено от турците или сарацините. Неговото съществуване било до голяма степен функция от военната помощ, която кралството получавало от Запада или от

почти непрекъснатото вербуване и докарване на острова на наемни отреди. За сметка на тия отреди то засилвало своя иначе неголям военен потенциал.

Заслужава внимание и вътрешното състояние на тази латинска държава. Властта на западните феодали начело с краля, общо взето, се отличавала с нестабилност. Това се дължало преди всичко на недоволството и съпротивата, която местното гръцко население оказвало в отговор на жестоката феодална експлоатация. Освен това сред аристокрацията съществували почти непрекъснати борби и заговори, жертва на които станали дори някои от кипърските крале. Нестабилността на държавата се засилила и в резултат на икономическото проникване и политическото домогване на италианските градове-републики (Генуа и Венеция), които в последна сметка наложили своето влияние и сложили ръка на кралството.

Организирано като феодална държава от западен тип, Кипърското кралство имало строга феодална йерархия, начело на която стоял кралят. Той разполагал със значителни имения и кралски села, от които получавал големи доходи. Освен това кралската хазна се попълвала и чрез събираните от краля данъци, такси и мита, които отивали за издръжката на кралската фамилия и за военни нужди. Властта на краля била ограничена от специален съвет или от събирането на големите феодали, т.нар. Висока палата. Тази палата, състояща се от едри феодали, същевременно била и феодален съд, и военно-политически съвет, където се обсъждали въпросите на войната и мира. Отношенията между краля и аристократите били регламентирани в специален сборник от закони — Асизи.⁴ Чрез Асизите, както ще видим, аристокрацията бранела своето привилегировано положение спрямо подтиснатите слоеве от местното население. Кипърският крал, подобно на своите западни короновани братя „бил пръв между равните“. Всеки опит за самостоятелна политика или за централизиране на властта се посрещал от аристокрацията със заговори и недоволство.

Близките роднини на краля заемали най-висши дворцови служби и разполагали с обширни феодални владения. На тях били давани и високи титли, които носели до края на живота си (например антиохийски принц, граф на Триполи, конетабъл на Ерусалим, конетабъл на Кипър и др.). Някои от дворцовите длъжности, като маршал, сенешал, шамбелан и др., били заемани от различни хора, които кралят сменял по свое желание. Други висши длъжности, като адмирал, аудитор, туркопулиер и др., били заемани пак от представители на аристокрацията. Членовете на аристокрацията съобразно със своето положение и ранг били собственици на по-едри или по-дребни феодални имения. Характерна черта за кипърската аристокрация са огромните богатства, с които разполагала. Тези богатства тя натрупала предимно в резултат на експлоатацията на местното гръцко население, което в своето мнозинство било принудено да работи в господарските имения.

Важен дял в тези богатства заемала и плячката от походите срещу турци и сарацини. Кипърските феодали не се отказвали и от плячката, добита чрез морско разбойничество. Те организирали пиратски нападения, въоръжавали и снабдявали корсарите с всичко необходимо (оръжие, кораби, храна и др.) и след това получавали дял или откупували докараната плячка и роби.

Разполагайки с едра феодална собственост, заемайки високо положение в държавния апарат и войската, значителна част от аристокрацията трупала богатства, живеела охолно и се отдавала на необуздан разкош, за който често се говори в тогавашните извори.⁵

От доходите на своите феодални владения аристократите въоръжавали военни отреди и поддържали крепостите във владенията си. Те строели за себе си прекрасни замъци с места за развлечения и лов. Аристократите правели всичко възможно, за да получат нови дарения (села и други имоти, пари) от краля.

Както вече бе отбелязано, към господстващата класа в кралството спадал и висшият църковен клир на латинското духовенство. Богатствата на католическото духовенство нараснали за сметка на православния клир. Имотите на православните епископи били отнети и раздадени на латинското духовенство. Дори имотите, които византийският император подарил на гръцките епископи, впоследствие били отнети и дадени на латинските рицари, както съобщава кипърският хронист Леонтий Махера.⁶ Земите на латинското духовенство, на църквата и манастирите били обработвани от гръцките селяни. Някои от монашеските ордени (например орденът на хоспиталиерите от Родос) също владеели села на Кипър.⁷

Латинското духовенство било много активно и особено епископите и монасите като проводници на папското влияние се опитвали по всякакъв начин да наложат католицизма над православното гръцко население. Така наред с феодалната експлоатация латинското духовенство упражнявало и религиозна дискриминация, която засягала дълбоко православното гръцко население.

За да запази своето класово и съсловно господство, кипърската аристокрация и управляващата династия били принудени да направят известни отстъпки на местната кипърска знат. Част от нея била привлечена на служба, предоставени ѝ били земи и имения. Към господстващата класа спадали и аристократи от арменски и сирийски произход.

Характеризирайки социалната структура на Кипърското кралство, не може да отминем градското съсловие, което имало твърде голямо значение в търговско средище като Кипър. В някои от градовете на острова се създадо силно търговско съсловие, което укрепнало икономически в резултат на успешна търговия, водена с турци и араби. Особено сред жителите на важното пристанище Фамагуста се издигнали едри търговци, които се откроявали сред своите съграждани с извънредно големите си съкровища. Състоятелните граждани гравитирали към аристокрацията и краля и се чувствували свързани с тях.

Населението на кипърските градове било разнородно по своя етнически състав. Освен гърци в градовете живеели много евреи, арменци, сирийци. Оживена търговска дейност развивали, както бе споменато, и италианските търговци — венецианци, генуезци и пизанци, които имали свои общини, складове и магазини. Радвайки се на благосклонното отношение на държавната власт към тях, генуезците и венецианците се държели предизвикателно и брутално към местното население. От своя страна кипърското население, най-вече в градовете, било недоволено от търговската експанзия на италианските републики и особено от икономическото проникване на генуезците. Още повече, че това проникване било придружено и с политически натиск.

Масата от жителите на кипърските градове били дребни търговци и занаятчии, които по своето социално положение, бит и култура не се отличавали съществено от останалите принизени народни слоеве. Бедните и средните градски жители се борели срещу чуждата латинска власт, която ги отрупвала с тежки данъци. Кипърските търговци и занаятчии се борели и срещу

влиянието на италианските търговци, виждайки с основание в тяхно лице опасни конкуренти, които с помощта и съдействието на кралската власт бързо забогатявали и ги лишавали от препитание.

Причина за неприязненото отношение на кипърското градско население към латинската власт са и различията в религиозния култ. Сред жителите на градовете, както бе отбелязано, имало различни народности, които изповядвали християнството в неговата източноправославна форма, яковити, несториани и др. Напълно естествено било те да реагират остро срещу опита да им бъде навлечена латинската католическа форма на християнството.

Основната част от кипърския народ било селячеството. Селяните се делили на парици, перпериариди и свободни (елевтери). Името парици, наследено от византийската епоха, означава феодално зависими селяни. Този термин продължил да се използва и през периода на франкското владичество в Кипър. Парикията била най-тежка форма на зависимост. Господарите имали редица права над париците. Те били задължени да плащат поголовен данък, да работят два дни седмично ангария в имението на феодала и да дават част (една трета) от реколтата. Наред с париците в имененията на отделните феодали имало и т. нар. кралски парици, които били закрепостени към кралските имения.

Перпериаридите се наричали така от данъка, който плащали в перпери (или номизми, златни византийски монети). Те били лично свободни, както те самите, така и техните деца. Те били освободени по споразумение с господарите си. Годишно те плащали по петнадесет перпери на своите господари.

Елевтерите (свободни) селяни били бивши парици, освободени от своите господари. Те били задължени не към феодалите, а към краля и кралската администрация.⁸ Елевтерите участвували във войската по призива на краля.

На най-последната степен в йерархията на кипърското феодално общество се намирали робите. Те били придобивани чрез покупко-продажби, но главно чрез грабителски нападения над съседните, населени с мюсюлмани турски и арабски земи. На остров Кипър се намирали и голям брой татари, българи и др. През втората половина на XIV в. по островите били пръснати много роби, които били пленени от османските турци при техните опустошителни набези на Балканския полуостров.⁹

* *

Властта на феодалната аристокрация освен чрез силата на оръжието била и правно закрепена чрез въвеждането на законодателство, типично за западните феодални държави, но което намира своя най-ярък израз в т. нар. Ерусалимски асизи.

По въпроса за възникването на Ерусалимските асизи като кодекс като на западното феодално право няма голяма яснота, тъй като съществуват противоречиви сведения, имащи в повечето случаи легендарен характер. Както е известно, през 1098 г. кръстоносците избират за крал на Ерусалимското кралство Готфрид Булонски. На него именно се приписва политическото, военното и съдебното организиране на първата на Изток латинска държава. На него се приписва и създаването на два кодекса, известни под името Асизи. Първият правен сборник уреждал взаимните връзки и задължения между владетеля и феодалите, положението на феодалната аристокрация и

изобщо феодалната военна уредба на Ерусалимското кралство. Вторият кодекс уреждал частните отношения и включвал гражданското законодателство. Създадени били и две палати—т. нар. Висока палата (Haute Court), председателствувана от краля, и Низша палата (La basse Court, La Coure des Bourgeois), която съдела гражданите и била председателствувана от един кралски надзорник, висконт (viscomte) и дванадесет заклетни съдии (jurés).¹⁰

Тези два кодекса на Асизите се пазели в храма на Ерусалим при Божи гроб и затова носели името Пйсма на Св. Божи гроб (Lettres de Saint Sépulture). Те били написани с големи букви и на всяка страница стояли подписите и печатите на Готфрид Булонски, на патриарха и на висконта.

Споменатите два кодекса били загубени по време на завземането на Ерусалим от Саладин (1187). Те били възстановени по памет, но издадени едва от кипърските крале.

Асизите на Високата палата били написани на френски език от юристите Филип де Навара и Жан д'Ибелин (през XIII в.) на остров Кипър. Кодексът на Гражданския съд (Низшата палата) не носи нито името на съставителя, нито данни за времеписването, но се смята, че той е по-стар, написан е по всяка вероятност между 1173 и 1180г. Не се знае също така кога са били донесени Асизите на остров Кипър. Смята се, че пръв ги е донесъл Ги де Лузинян (през 1192 г.) За това пише Стефан Лузинян в своята история, но това едва ли би било премълчано от кипърските юристи.¹¹

Според друго предание през 1204 г. кръстоносците в Цариград изискали препис на Асизите от краля и от патриарха. Това предание обаче е недостовърно, защото по това време в Ерусалим, подчинен на сарацините, не е имало нито крал, нито патриарх.¹²

На гръцки език са били преведени само Асизите на Низшата палата. Асизите на Високата палата представлявали интерес само за аристокрацията и за управляващите среди, затова тяхното превеждане било до голяма степен излишно.¹³

В Кипър като закон на държавата Асизите били признати в 1369г., когато феодалите се събрали по повод смъртта на крал Пиер I Лузинян.¹⁴ Тогава аристократите направили една официална редакция на Правната книга на Жан д'Ибелин съобразно развитието на правото през XIV в. и били направени допълнения.¹⁵

В научната литература съществуват известни резерви, че Асизите на Низшата палата били съставени в Кипър.¹⁶ Известно основание за това дава § 42 от Асизите, в който се говори за даване на имущество, което да бъде закарано до определено място, а бъде откарано другаде. В този параграф се дава следният пример: „Ако някой даде 25 или 100 перпери на друг, за да плава по море, *да речем да отиде в Кипър*, а той отиде другаде“;¹⁷ законодателят по-нататък предвижда какви санкции следват срещу нарушителя. Този параграф показва, че кодексът е внесен отвън. Обаче може да се допусне, че това законодателство, зародено в Ерусалимското кралство, окончателно е било оформено на Кипър. Този параграф отразява момент от търговската дейност на пристанищата в Ерусалимското кралство, т.е. един по-ранен етап. При окончателната редакция, извършена на остров Кипър, този параграф не е намерил съответна поправка.

Западното феодално право, разпространено на Изток, съобразно местните особености в различните области се явява в няколко кръга от юриди-

чески извори. На територията на Ерусалимското кралство, където възникнало това право, то може да се обозначи като франко-сирийско; в княжество Антиохия и арменските земи — франко-арменско право; в земите на Гърция — франко-гръцко право.¹⁸ За Ерусалимските асизи и за останалите юридически паметници от тази епоха има натрупана огромна литература.¹⁹ Сравнително по-слабо е изследван важният паметник „Асизите на Низшата палата“, преведен на гръцки език и използван като законодателен сборник в Кипърското кралство. Именно на тази паметник ще бъде посветено настоящото наше проучване.

Преди да преминем към конкретно разглеждане на този законодателен паметник, да видим какво точно означава терминът Асизи. Във френските текстове гражданският кодекс се нарича *Assises de la Court des Bourgeois*, *Assise des Bourgeois*, *Assise de la Basse court* за разлика от другия кодекс на феодалите, наречен *Assise de la Haute court*. В гръцкия текст няма точно определение за значението на думата асизи. Тя е предадена като „закон на Ерусалим“, „закон на Ерусалимското кралство“, „добрите обичай на Ерусалимското кралство“, „право на асиза“, „конституция“ (синтагма)²⁰ и др.

Асизите се определят като обичайно право, като обичаи, които са равни на закон. Те не са нищо друго освен записано феодално или гражданско право. Друг е въпросът, от чие обичайно право и в каква степен са се повлияли тези асизи и кое право е основното в тях.²¹

Кога е станало превеждането на Асизите на гръцки език, не се знае точно. Систематизирането на Асизите е станало при крал Хуго (1205—1218). Гръцките текстове, с които разполагаме, са от началото на XIV в. Поради широкото приложение, което имали Гражданските асизи, преведени на гръцки език, на о. Кипър били намерени още през XV в. много преписи, пръснати по целия остров. Така например, когато венецианците наредили да се преведат асизите на италиански език, от манастира в Левкозия били донесени осем преписа на гражданския кодекс. Редакторите ги прегледали и само един (написан през 1436 г.) бил признат за автентичен, а останалите били отхвърлени като невалидни. На базата на този ръкопис и на един друг кодекс на Високата палата Флорио Бустрон го превел на италиански език (венециански диалект), отпечатан през 1535 г. във Венеция.²²

Гръцкият текст на Асизите е дошъл до нас в няколко сродни ръкописа: *Cod. Paris. gr. 1390*, *Cod. Paris. suppl. gr. 465* (написан пред 1512 г. и донесен от Миноидес Минас от Атон в Париж по поръчение на френското правителство), и един друг Атонски ръкопис от лаврата Св. Атанасий, написан също през 1512 г., но който според Ц. фон Лингентал не е идентичен с намиращия се в Париж Атонски ръкопис. Един четвърти ръкопис се намира у Флорио Бустрон (+1570), който той е превел през XVI в. за Венецианската република, но който бил загубен. Трите ръкописа се отличават от оригинала на Бустрон, който бил изгубен, и се приближават повече до френските ръкописи.²³ От трите кодекса на Гръцките асизи два се намират в Парижката национална библиотека, а третият е бил запазен в Атон до 1839 г., чиято съдба сега не е известна. Два от ръкописите са анонимни, а третият (*Cod. Paris. gr. 1390*) носи името на преписвача — Никола Синклитикос, и датата, на която е завършен преписът (последният ден на октомври 1469 г.). Преписвачът принадлежи на известната кипърска фамилия на Синклитиките. Завършвайки своя труд, той е прибавил традиционния за много средновековни гръцки книжовници завършек — „Както чужденците се радват да видят отечеството

си и както пътуващите по море да видят пристанище, така и пишещите — да видят края на книгата.“²⁴

По всяка вероятност от текстовете най-стар е ръкописът от Атонската лавра, описан от Ц.фон Лингентал и от който са публикувани малки откъси. В него старофренските думи са дадени по-близо до тяхното произношение, употребява се по-старото название на златните византийски монети — номизми, вместо иперири или перпири и др. Предполага се, че този ръкопис е от XIII в.²⁵ Каква е съдбата на този ръкопис, не е известно.

От запазените ръкописи в Парижката национална библиотека ръкописът на М.Минас е по-стар. В него гръцките думи са дадени по-правилно. Наредбите в него са дадени по-кратко, докато в другия кодекс правните норми са изразени по-многословно и по-описателно. Независимо от това според издателите на Асизите някои глави от втория кодекс се явяват по-стари от първия.²⁶ Затова издателят на Асизите К. Сатас е публикувал и двата ръкописа, като е дал известно предпочитание на кодекса на М. Минас и го публикува като вариант А, а другия кодекс — като вариант Б.

Гръцките асизи са издадени от К. Сатас с една обширна уводна част, в която изказва редица свои съображения относно възникването на асизите, тяхната история, езика, на който са написани, и др. Кратка характеристика и сведения за изданията и съществуващата литература намираме у К. Крумбахер в неговата „История на византийската литература“²⁷.

Гръцките асизи са написани на кипърски диалект. Езикът е силно вулгаризиран. В него личат промените, които са настъпили в гръцкия език след настаняването на кръстоносците на остров Кипър. В Асизите са използвани нашироко думи от чужд, френски и италиански произход. Езикът много подобява езика, с който се срещаме в хрониката на Леонтий Махера и неговия продължител Георги Бустрон. Както е известно, след като Кипър отпада от Византийската империя, настаняването на латинците и на други завоеватели налага отпечатък върху развитието на гръцки език. Но, общо взето, кипърският диалект е останал като продължение на византийския език и в него има запазени старинни думи и форми. Упадъкът на езика е станал сравнително късно и се е ограничил предимно в градовете.²⁸ В Асизите този упадък вече се чувства. К. Сатас пише за Никола Синклитикос, един от копистите на Асизите: „Добрият Никола толкова е знаел матерния си език, че е забравил правописа на собственото си име.“²⁹

По въпроса за езика на Асизите ще се спрем по-подробно на съответното място.

Върху Ерусалимските асизи, както бе споменато, съществува обширна литература. Западната наука винаги е проявявала жив интерес към феодалното законодателство, възникнало в кръстоносните държави на Изток. Това законодателство в същност представлява типично западноевропейско право, кристализирало обаче в латинските държавици на Изток, по-специално в Ерусалимското кралство. Изследвания са правени както върху Асизите на Висшата палата, така и върху Асизите на Низшата палата, или Гражданските асизи. Сравнително по-малко внимание е обърнато на Асизите, преведени на гръцки език в Кипър. Като изключим някои текстологични проучвания, свързани с издаването на Асизите, и някои правно-исторически изследвания, то този изключително важен юридически паметник не е използван като извор за социално-икономическата история на средновековен Кипър, не е интерпретирано достатъчно съдържанието му и не е разкрита същността

на това право, в което са отразени в една или друга степен съществуващите в кипърското общество социално-правни и имуществени отношения.

За проучването на Асизите големи заслуги има гръцкият учен К. Сатас, който е подготвил едно критично издание, публикувано в том VI на неговата Средновековна библиотека.³⁰ В уводната част (повече от сто страници) наред с характеристиката на средновековния гръцки език, в това число и на езика на Асизите и на други исторически извори от латинското господство в Кипър (Леонтий Махера и Георги Бустрон), К. Сатас поставя и се опитва да разреши редица въпроси, свързани с възникването на Асизите, с тяхното превеждане на гръцки език, с въпроси около взаимоотношенията между новото латинско право и заварените закони на Кипър, какви права и елементи на юрисдикция са останали на местното население и на гръцкото духовенство и др.³¹

Тук заслужава да споменем Ц. фон Лингентал, който наред с някои други по-стари автори дава приноси около изясняването на характера на Асизите, за кодексите и пр.³²

В своите проучвания върху Асизите известният немски юрист Х. Митайс допринася за изясняването на чисто юридически категории, които са налице във феодалното право на латинските държави на Изток, за търговското право и пр.³³

През 1925г. в Юридическия факултет на Мюнхенския университет е защитена дисертация от гръцкият студент-юрист Николаос Зигадинос.³⁴ В нея той разглежда Асизите, като отделя специално внимание на Гражданските асизи, преведени на гръцки език в Кипър. Той се спира на въпроси около възникването на Асизите, на изворите, които са използвани, на пренасянето на този сборник (Гражданския кодекс) на Кипър, превеждането му на гръцки език, на смесването на донесеното от латинците със завареното гръцко-римско право и др. Н. Зигадинос очертава няколко периода, през които действа последователно донесеното право, и местното право, повлияно от Асизите. Наред с това той подлага на анализ Асизите от юридически позиции. Изводите, до които достига авторът, засягат решаването на чисто правни въпроси около прилагането на законите и делението на правото. Те са в съответствие с формално-юридическия подход, приложен от автора на дисертацията.

Задачата на настоящото проучване е да разгледа Асизите на Низшата палата, преведени на гръцки език в Кипър, като исторически извор, да ги подложи на анализ главно с оглед на социално-икономическата история на Кипърското кралство и кипърското общество през периода XII—XVI в. Структурата на работата е по-различна и не е в съответствие с обичайната схема, характерна за правни и историко-правни изследвания. В такъв род изследвания например въпросите на наследството и наследяването се разглеждат по-към края. Авторът се е опитал да групира в първата глава въпроси, свързани с класово-съсловната структура на кипърското общество, с феодалната собственост и нейното наследяване, даряване и т.н. Тук естествено проблемите на наследството съдържат и въпроси на семейно-брачното право. Във втора глава се говори за търговията и занаятите, за покупко-продажби и кредитни операции, за сдружения и др. Третата глава е посветена на проблеми от съдебно-процесуален характер и се прави опит да се охарактеризира съдът и съдопроизводството, класовата насоченост на съда и др.

Асизите на гражданите, преведени на гръцки език, са твърде богат и интересен юридически паметник, който съдържа извънредно важни сведения за гражданското съдопроизводство в Кипърското кралство. Още в началото се говори, че тази книга на Палатата на гражданите била създадена от Готфрид Булонски. В началото се разказва на кой човек е разрешено да бъде висконт и кои хора да бъдат съдии в споменатата палата и кои не могат да бъдат. Те трябвало да съдят всеки мъж и всяка жена, които дойдат пред тях в съда. След това се изброяват делата, които този съд има право да разглежда: 1. За убийства и кражби. 2. За купуване и продаване. 3. За дългове. 4. За къщи и ниви. 5. За лозя. И за всякакви други неща.

Този паметник обхваща разнородна правна материя, разпределена в 296 параграфа с различен обем (общо около 250 печатни страници). Всеки параграф има отделна рубрика, в която се излага накратко съдържанието на параграфа. Понякога заглавието на параграфа липсва или пък е запазено само заглавието, а параграфът е изгубен, но това са изключения. В Асизите, въпреки че се казва предварително за какво ще се съдят в този съд, не е направена ясна систематизация на правните разпоредби по материя, те са дадени понякога разбъркано. Наред с разпоредби за углавни престъпления фигурират указания от съдебнопроцесуален характер или се уреждат отношения из областта на семейно-брачното или вещното право. Независимо от това могат да се набележат няколко групи параграфи, които се обединяват тематично. Една група разпоредби имат съдебнопроцесуален характер. Те се отнасят до това, кой има правото да съди, какъв е съставът на съда, каква е компетенцията на отделните съдилища (разграничават се чуждите съдилища на италианските републики, на генуезци и венецианци, от местните съдилища), строга диференциация според характера на престъпленията, кои дела са за Низшата палата, кои са за Високата палата, кой има правото да бъде свидетел, на какви изисквания да отговарят свидетелите и т.н. Друга група разпоредби уреждат въпроси, свързани със собствеността на гражданите (покупко-продажби, заеми, залози, дарения, наследство, завещания и др.). Трета група разпоредби засягат брака и семейноправните отношения. Освен това в Асизите има сведения за правата и задълженията на гражданите, отношенията между граждани и феодали, за отношението към църквата и нейните представители, регламентират се отношенията между свободни и роби и др.

Една част от правните разпоредби уреждат въпроси, свързани с търговията и занаятите. Остров Кипър като твърде важно търговско средище привличал търговци от различни страни както от Изток, така и от Запад. В Асизите са регламентирани отношенията между чуждите и местните търговци, размерът на митата и таксите, които се заплащали от чуждите и местните търговци, и т.н.

Необходимо е да обърнем внимание на обстоятелството, че за някои от параграфите изрично е посочен латинският им произход (например § 92, 112, 145, 150, 155 и много други).³⁵ Следователно за останалите закони, за които не е споменато нищо, може да се допусне, че не са от латински произход. Тук възниква въпросът за произхода на останалите текстове, които носят друго обозначение (например „царски“) или пък за тях изобщо нищо не се казва. Ясно е, че една част от Асизите са съставени въз основа на зава-

реното от латинците право на остров Кипър. На острова, както е известно, дълго време е било прилагано византийското право и кипърското население имало вече изградени трайни традиции в тази насока. Завоевателите несъмнено са се съобразявали в една или друга степен със завареното местно право. От друга страна, има категорични данни, че на остров Кипър силно влияние имало и египетското право.³⁶ Изобщо в Кипър съществували редица особености в областта на правото и правораздаването. Налице е една силна гръко-римска традиция, дълбоко повлияна от източното, по-специално от египетското право.

II. Глава първа

СВЕДЕНИЯ ЗА КЛАСОВО-СЪСЛОВНАТА СТРУКТУРА НА ФЕОДАЛНОТО ЛАТИНСКО ОБЩЕСТВО. СОБСТВЕНОСТТА И РАЗПОРЕЖДАНЕТО С НЕЯ

В Кипърските асизи наред с данни за правото и съдопроизводството е отразена съсловната непълноправност на мнозинството от жителите на Кипър. Независимо от неколкократното подчертаване в Асизите, че всички трябва да бъдат съдени наравно, че съдиите трябва да проправят път на истината и справедливостта и не трябва да се отклоняват нито надясно, нито наляво, и еднакво да съдят и големия, и малкия, и бедния, както богатия и аристократа,³⁷ това си остава само фразеология. И според Асизите, а и на практика аристократите, рицари и васали, се ползували със значителни привилегии в сравнение с останалото население. Асизите защитавали правата на господстващото малцинство, представено от латинската аристокрация, над широките подчинени слоеве от градското и селското население, предимно от гръцки произход. Това е осъществено по няколко начина: чрез неравноправен съд и нееднакви санкции, при дела между аристократи и обикновени жители на Кипър и чрез общата насоченост на законите в интерес на латинската аристокрация и в ущърб на народните маси. В законите се чувства ясно класовата насоченост на Асизите като система от правни разпоредби, чувства се също така и класовият характер и подход на съда и съдопроизводството. Аристокрацията, за да държи в покорство масата от кипърските гърци, санкционирала чрез законодателството своето господстващо положение и лична неприкосновеност и безопасност. Ако обикновен жител на Кипър вдигнал меч срещу рицар или васал, той се осъждал да му бъде отсечена дясната ръка.³⁸ Леонтий Махера, един от най-важните извори за епохата, пише, че това било направено, за да не въстават гърците.³⁹ Ако обаче обикновен жител бил нападател от васал и защитавайки се, равнявал васала или рицаря, т.е. при законна самоотбрана, законът го съдел, като че ли е наранил обикновен гражданин.⁴⁰ Законът предвиждал защита на аристократите в случай, че някой гражданин или друг беден човек се е разбунтувал. Кралският съд веднага го съдел, като кралят бил длъжен да окаже закрила на аристократите.⁴¹

Така например според Асизите в Кипър парик не е могъл да стане свидетел в Пазарния съд. В § 288 например изрично се подчертава байлът и съдиите в Пазарния съд да не вземат парик за свидетел, а да приемат съгласно

закона, други свидетелски показания.⁴² Робите не били допускани като свидетели при завещание,⁴³ както ще видим по-нататък. Но докато част от населението на средновековен Кипър било безправно или непълноправно пред закона, свидетелските показания на васали пред съда имали голяма стойност. Така например, ако двама васали са видели извършването на убийство, съгласно Асизите веднага след техните показания убиецът трябвало да бъде обесен, „защото толкова трябва да важи свидетелството на двамата васали, както на двамата съдии по този въпрос, и това е справедливо и подходящо според асизите“⁴⁴. Високото им положение и клетвата, която положили пред краля, им давали голяма тежест пред съда. Но за да се избягнат злоупотребите, законът предвижда убиецът, ако е бил познат на васалите, да не бъде обесен веднага, но да го подложат на изтезания и ако признае престъплението, тогава да го обесят. Мъченията траяли три дни. Ако обвиняемият не признае, че е убил, да го сложат в тъмница и да прекара в нея една година и един ден. Ако през това време не дойде никой да го обвини, че е извършил споменатото убийство, да бъде свободен.⁴⁵

Интересен е и параграфът за обезщетението, което трябвало да плати един подковач на собственика на кон или добиче, което поради лошо лечение осакатее или умре. Ако собственикът бил васал (*lignus*), подковачът бил задължен да му даде обезщетение за кон — 40 перпери, а за муле или товарно добиче — 30 перпери. Ако животното било на гражданин или на рицар, *но не на васал*, подковачът бил задължен според Асизите да даде друг кон или такава сума, каквато е струвало добичето в деня, когато е било лекувано.⁴⁶ Тук очевидно се прави разлика в обезщетението, което се изплаща на васал и на обикновен рицар или гражданин. Законът предвиждал твърда сума, която кралският васал трябвало да получи.

В Асизите се бранят интересите на господарите и тяхната собственост. Така например в § 208 се говори за отношенията между господари и управители (сенешали) на имоти. Ако някой богат човек, се казва там, има баил или сенешал в къщата си или вън от къщата си, той е задължен към господаря или към господарката да подрежда и гледа добре работите им и няма право да дава в заем, нито да доверява, нито да залага нещо от имуществото на господаря си без негово знание. Ако е направил нещо такова, той е бил задължен да възстанови всичко, което било загубено, и цялата липса от заплатата си на баил или сенешал. От своя страна господарят бил задължен да плаща заплатата на баила или сенешала.⁴⁷

От Асизите се вижда какво е било отношението към обикновените хора в служба на аристокрацията. От 83 до 88 параграф се регламентират отношенията между господар и слугите му (сержант или стайна прислужница). Господарят според това своеобразно трудово законодателство имал правото да се освободи от слугите си, преди да изтече уговореният срок, като им заплати прослуженото време. Слугите обаче не могли да напускат преди този срок. Ако направели това, при случай, че се заловят, те били жестоко наказвани. Освен че се лишавали от заплатата, за наказание им била пробирана дланта с нагорещено желязо и след това изпълнявали службата си до края на срока. Суровото наказание, предвидено в Асизите, ги поставя едва ли не в положението на закрепостени лица.

Интересна е и разпоредбата на Асизите за намерено имане от слуга (сержант, този термин е равнозначен на слуга) или прислужница. Господарят в такъв случай получавал половината от намереното съкровище. Ако гос-

подарят бил заминал заедно с господарката или във войската, те трябвало да получат също половината от имането, а слугата или прислужницата — другата половина.⁴⁸ Законът третира слугите като непълноправни лица, лица под властта на господарите си, които, дори ако отсъствуват, пак получават половината от намереното имане. Това, че господарят отива във войската, подсказва, че в случая се касае за представител на феодалната аристокрация.

Слугите били длъжни да възстановят изгубен или откраднат от тях предмет от дома на господаря си, когато той отсъствувал от къщи. Ако крадецът се залови, той трябвало да понесе телесно наказание според това, колко струва предметът, който е откраднал.⁴⁹

В Асизите се предвижда съвсем слаба защита срещу произволите на господарите по отношение на слугите. Така например, ако господарят удари плесница на своя сержант или на прислужницата и те се оплачат в съда, господарят не носел отговорност за тази плесница. Но в случай, че господарят или господарката бият слугата или накарат да го бият без мярка и ако му нанесат открита рана и той се оплаче в съда, получавал защита.⁵⁰ Лекият побой е бил в реда на нещата и съдът не вземал отношение при такива случаи. Само при тежки телесни повреди, при нанесен тежък побой, било лично, било чрез други лица, но по заповед на господаря, слугата можел да се оплаче в съда и да получи известна защита.

Феодалният характер на правото и защитата на феодалната собственост проличава дори в такива дребни подробности като загубата на ловна птица. В § 244 четем, че ако барон, рицар, гражданин или който и да е загуби ловна птица (сокол), когато я пусне да ловува и след това тя се хване от някой птицелов или бъде намерена закачена на някое дърво и се продава тайно, с цел да не бъде позната въпросната птица, такъв човек бил обвинен като крадец и че е извършил кражба. Собственикът можел да вземе своето в продължение на една година и един ден от деня на загубването на птицата и на продажбата ѝ по такъв начин. Цената на птицата трябвало да се върне от крадеца на лицето, което я купило. Птицата трябвало да се изложи три дни на пазара, където се продават птици. Ако собственикът откриел птицата, доказвал чрез свидетели, че тя е негова, като заплати разходите по издръжката на птицата и почерпи този, който я намерил. Но ако собственикът не е бил през тези три дни в столицата, а вън от нея, за да търси своя сокол, след като го открие, да получи обратно сокола, но като заплати разходите за намирането и храненето на птицата и почерпи съответно този, който я намерил.⁵¹ Този закон, както изрично се отбелязва, бил утвърден от крал Фулко (от Анжу), който управлявал Ерусалимското кралство от 1131 до 1143 г.

Независимо че тук наред с барони и рицари се споменават и граждани и други лица, известно е, че с лов са се занимавали предимно представителите на феодалната аристокрация и този параграф, който е твърде обемист (почти две страници), е посветен на това тяхно любимо занимание.

В Гражданските асизи са залегнали положения, които са в защита на църквата и на нейната собственост и привилегии. Както е известно, църквата представлявала част от господстващата класа в средновековен Кипър и била верен крепител на латинската власт. §13 е озаглавен „За правата на църквата и за привилегиите ѝ“. Никое светско лице нямало право да отнема нещо от църквата според закона и според Асизите. В параграфа се казва, че църквата, от която получаваме тайните на вярата, трябва да бъде почетена с много привилегии, т. е. сигилии, и да не се отнема нищо от нея.⁵²

§ 14 доразвива казаното в предишния параграф. Съдиите били задължени според него да помагат на светата църква при нейните оплаквания, да ги съдят и да ги решават. Да се спазват привилегиите на църквата, от която всички християни получават тайните на вярата, и да се спазват всичките сигилии, т.е. привилегии и документи, за да могат епископите и архиепископите, архидяконите, икономите и всички дякони да живеят от благата ѝ. „Кесаревото кесарю, божие то богу“ — така е казал Исус; тези дела, които са за църквата, да се разглеждат в църквата, тези, които са за кралския съд — в кралския съд.⁵³

НАСЛЕДЯВАНЕ НА СОБСТВЕНОСТТА

Една част от Асизите са посветени на въпроси, свързани с наследяването на собствеността. Това е един важен момент за разпореждането със собствеността след смъртта на собственика. Най-често наследството се уреждало чрез завещание. В случай, че собственикът не бил оставил завещание, законът посочвал кой да получи наследството. Параграфите за завещанията са латински, но по всяка вероятност те са силно повлияни от местното византийско право. В § 192 се определя как трябва да бъдат написани завещанията, на какъв материал да се напишат, четливо и пр. Този, който е съставял завещанието, не трябвало да бъде роднина на наследодателя. Основното изискване в Асизите при съставяне на завещание е да има добри свидетели, „защото цялата сила лежи в свидетелите“⁵⁴. При липса на свидетели завещанието могло да не се признае. За свидетели не се допускали жени, роб или робиня, лице, което е невменяемо (което е загубило разсъдъка си, както буквално пише в Асизите), нито човек, уличен в престъпление към държавата, нито в някаква кражба, нито пък лице, което е загубило доверие пред съда. Неправоспособно е било лице (мъж) под четиринадесет години. Нито на едно от тия лица, споменати дотук, не се разрешавало да бъдат свидетели при съставяне на завещание. Ако такива лица участвували, не следвало да им се вярва. Ако пък такива лица били повече от едно, завещанието било обявявано за невалидно. При такива случаи, ако наследодателят не е оставил нещо на някой свой роднина, всичко оставало за краля с изключение на това, което е оставил за душевното си спасение, т.е. на църквата. Но ако наследодателят имал баща, майка или други роднини, това, което остане извън споменатото дарение за душевно спасение, да се раздели поравно между тях.⁵⁵

В Асизите се отделя голямо внимание на завещанията — за последната воля на мъжа или жената, които са почти пред смъртта и как да се спазят и изпълнят завещанията им. Така например, ако някой се разболеел и направи завещание и е оставил пред свидетели някакви пари на своята жена или някакво движимо имущество, тя да получи тази сума без спор. Но ако ставало дума за къща, трябвало да се води дело.⁵⁶

Жената се явява като един от главните наследници на мъжа. Например, ако един мъж бил придобил наследство или други богатства, преди да се ожени, и след това се ожени и почине внезапно, без да остави завещание, то всичко, което е останало, трябвало да се даде на жена му. Въпреки че починалият имал баща и майка, синове, братя и сестри, според закона и Асизите на Ерусалимското кралство единствен наследник се явявала жена му, „за-

щото никой не е истински наследник на починалия, както неговата законна жена“⁵⁷.

Ако жената е починала преди своя мъж (§ 178), според Асизите частта на жената се падала на децата им и бащата нямал право да взема от тази част, която се е паднала на тях от майка им. Само при глад, за да се изхранят, децата могат да продадат или заложат част от падналото им се наследство от майката. Но докато бил жив техният баща, децата не са могли да вземат своята част пряко волята на своя баща.⁵⁸

Родителите имали правото да завещават на своите деца различно имущество — на едно повече, отколкото на другото. Това е било неотменимо. Същото могли да правят и по отношение на своите роднини — да оставят на едни повече, а на други по-малко от наследството.⁵⁹

Асизите забраняват да се дава в наследство чужда вещ. В § 186 изрично се забранява да се оставя в наследство вещ, получена в залог или в заем — да се даде на свещениците или на четците заради душата. В такъв случай завещанието се анулирало и висконтът вземал всички неща на починалия, правел публична разпродажба и от получените пари изплащал дълга на покойника. Ако останело нещо от тях след изплащането на дълга, то се давало за душата му. „Никой мъж или жена, пише в заключение законодателят, не може да прави дарения и да завещава чужда собственост.“⁶⁰

При липса на роднини или при оспорвано завещание наследник ставал владетелят на страната или пък църквата. В това отношение интерес представлява разпоредбата за лице, което няма никакви роднини и почине внезапно (§ 180). Ако някой почине внезапно, както често става по волята на нашия бог, пише в Асизите, и този, който е умрял, няма майка, нито баща, нито никакви роднини, цялото му имущество остава на краля. Но ако починалият е бил анагност (четец), или е имал някакъв друг сан, или е бил монах, и е починал внезапно, всичко каквото притежавал, трябвало да се даде на митрополита на града, в който е починал (§ 180).⁶¹

§ 187 допълва § 180. Ако един мъж или една жена починат внезапно, без да са направили завещание, и нямат никакви роднини в цялата страна, но вън от нея имат, правото нарежда владетелят да получи всичко, каквото е имал този мъж, или е имала тази жена, които са починали, и всичко да се пази в продължение на една година и един ден. Ако в този срок се яви някакъв роднина, който да докаже чрез двама свидетели, че е действително роднина на починалия, съдът да върне имуществото. Но ако този срок е изтекъл и никой не е поискал това имущество, съдът не е задължен да връща имуществото и всичко оставало за краля. Но за да не се повредят тези неща и да не загубят от стойността си, висконтът заедно с двама съдии имали право да ги продадат публично и получените пари да съхраняват, докато мине една година и един ден, и тогава те ставали с право на краля.⁶²

Важно условие при получаването на наследство е изплащането на дълговете на наследодателя. Така например, ако някой човек е починал и е на правил завещание или е умрял внезапно и някой идва и се представя за роднина и иска наследство, трябвало да докаже това пред висконта и съда чрез двама надеждни свидетели и да се закълне, че е истински роднина на починалия. И след това съгласно закона да вземе наследството, но да плати дълга на починалия. Ако обаче дългът е бил повече от полученото наследство, той не трябвало да го плаща.⁶³

Както виждаме, получаването на наследство било съпътствувано от изплащане дълговете на покойника. Това се отнася и за роб, който получи наследство от своя господар. Той бил задължен да изплати дълговете му.

В Асизите се разглеждат отделни случаи, които дават ясна представа за наследственото право в средновековен Кипър. Така в § 185 се говори за двама съпрузи, които са получили наследство и от кое наследство трябвало да бъде изплатен дългът на мъжа. Законодателят предвижда най-напред да се продаде наследството на мъжа и ако то не стигне, тогава да се вземе и наследството от съпругата, за да бъде погасен дългът.⁶⁴

Много подробно се занимава законодателят с т. нар. посмъртен дар. В § 188 се разглежда казусът за мъж или жена, които се явяват и искат да получат оставен за тях посмъртен дар от някой починал. Те трябвало да докажат, че починалият е направил завещание и че дарът (дома, легатон) е вписан в него. Това трябвало да стане най-малко чрез двама свидетели. Ако не може да докаже това, да не му се вярва. Ако няма завещание, ищецът трябвало да докаже чрез трима свидетели, че те са чули покойният да е казал за оставения дар в полза на ищеца и той трябвало да го получи. Но ако нямало свидетели и ищецът твърдял, че покойният е оставил дара пред някой роднина, ако последният признае това, дарът да бъде получен и т.н.⁶⁵

В § 189 се говори за дар, направен от съпругата на своя съпруг, преди тя да умре. Ако този дар е бил направен при условие съпругът да не се жени повече, дарението било валидно. Обаче ако мъжът не спази това условие и волята на своята покойна съпруга и се венчае за друга жена, дарението не било валидно. Роднините на покойната изисквали обратно подареното. В случай, че няма роднини, дарението да се върне на владетеля на страната.⁶⁶

В § 190 се говори за посмъртен дар, оставен в полза на някое лице, но дарителят е длъжник. Тогава дарът трябвало да се получи, след като дългът бъде изплатен. Висконтът задържал вещите на покойния, докато дългът бъде изплатен, в срок от седем дни. След този седемдневен срок съдът трябвало да продаде вещите и да изплати дълга от получените пари. Ако останело нещо, тогава се давало на наследниците.⁶⁷

Ако съпругът е оставил посмъртен дар на съпругата си и ако такъв дар е бил от зестрата на жената, той не бил валиден, „защото това не е дарение“. Но ако е казано, че оставя къща или някаква парична сума над нейната зестра, тогава дарът бил валиден.⁶⁸

Част от казусите при уреждане на наследство са разгледани при регламентирането на брака и семейноправните отношения, тъй като са в тясна връзка с тях. В Асизите е отбелязано, че законът за венчаването е латински (§ 150). Съгласно Асизите брак могли да сключат лица, които отговарят на известни условия. Тези условия били задължителни както за представителите на аристокрацията — рицари и васали, така и за обикновените граждани. В Асизите е подчертано, че те засягат еднакво браковете на всички, както висши, така и низши. Нарушенията на тези изисквания водели до санкции от страна на църквата и съответни правни последствия, като лишаване от наследство, преминаване към монашеското съсловие и др.

За въсването в брак се изисквало лицата да бъдат най-малко на тринадесет години. Освен това църквата строго следяла да не се женят роднини помежду си, браковете да не се сключват по време на пости и др. Естествено бракове между християни и мюсюлмани са били забранени.⁶⁹

Ако някой мъж, рицар или гражданин, или който и да е — било висш, било низш (ἢ ψηλός ἢ χαμηλός) се оженил за своя племенница от трета или четвърта степен, такъв брак трябвало да се разтрогне. Мъжът и жената трябвало да станат монаси, а децата им се лишавали от наследство. Те не получавали нищо от имуществото на бащата или майката, а всички имоти (феоди, ниви и друго имущество) преминавали към краля. Ако някой от близките роднини се явил пред краля и поисквал това владение, кралят трябвало да го върне. Ако обаче е изминала една година и един ден, всичко оставало за краля. Защото според Асизите кралят бил истинският наследник. Ако пък съпрузите са избягали от страната, Асизите нареждат цялото им имущество да бъде на краля.⁷⁰

Санкции се предвиждат и срещу свещеника, който е знаел за роднинството и въпреки това е извършил венчаването. На него се забранявало да служи в църква през целия си живот, а така също и на анагностата (четеца). Всички, които били на венчаването и са знаели за роднинската връзка между младоженците, трябвало също да бъдат отлъчени от църквата и да не влизат в църквата, докато не бъдат опростени заради своята грешка и заради беззаконието от епископа на столицата или от патриарха. Но ако свещеникът или пък лицата, които са присъствували на бракосъчетанието, не са знаели за роднинската връзка, не трябвало да се подлагат на наказание.⁷¹

Тази разпоредба на Асизите е твърде важна за наследственото феодално право. Нарушението на църковните канони води до тежки последствия за нарушителите и в сферата на имуществените отношения, а не само санкции от страна на църквата и нейните органи. Законодателят същевременно регламентира у кого да премине феодалната собственост, след като депата от такъв брак нямат право да наследят своите родители. По силата на феодалното право с феодалното имение в последна сметка се разпорежда кралят в качеството си на върховен сюзерен.

Ако е бил сключен брак между мъж и жена, без да са навършили тринадесет години, според Асизите този брак трябвало да се разтрогне по искане на двете страни или по искане на едната страна без никакви последствия за двамата. Свещеникът, който ги е венчал тайно, поради това, че е бил помолвен или пък е получил някакъв подарък, трябвало да престане да служи в църква и да поиска прошка. В случай, че бракът е бил консумиран, съпрузите не могли да се разделят дори ако и двамата да искат това, освен ако имало някаква друга пречка за техния брак — например да са роднини (§152).⁷²

Ако някой искал да сключи брак с жена от аристокрацията или с гражданка, той трябвало да се заклъне, че няма жива жена, с която е венчан или сгоден, и от двете страни се полагала клетва: заради мъжа се заклевали двама мъже, а заради жената — две жени и така ставал годежът. Църквата определяла кога ще стане бракосъчетанието и свещеникът обявявал публично на първата литургия за предстоящия брак. В срок от три дни тези, които имали да съобщат някакви пречки за предстоящия брак, могли да ги изложат пред свещеника. След този срок, каквото и лице да дойдело с подобна цел, неговите възражения не се приемали и бракът бил законен, ако мъжът или жената не са били роднини.⁷³

Ако някой е направил годеж, но след това се откажел, било мъжът, било жената, то годежът се развалял, но преди това се заплащало. След това мъжът или жената били напълно свободни да се женят за други.⁷⁴ Законът уреждал отношенията при такива случаи. Ако мъжът е направил някакви по-

даръци и след това се е отказал от годежа, то той имал право да ги получи обратно.⁷⁵ Ако мъжът или жената, които са сгодени, почине, преди да се венчаят, роднините им нямали право да искат освен половината от подарените неща. Ако пък преди годежа мъжът е целунал годеницата си, те изобщо нямали право да искат нещо от годеницата след неговата смърт.⁷⁶

Особено строго се отнася законодателят към вдовица, която не е изчкала една година от смъртта на съпруга си и се омъжила повторно. Тук той застава, така да се каже, на страната на мъжа и по един своеобразен начин зачита и брани паметта на починалия съпруг. Такава постъпка на вдовицата е била в разрез с общоприетия обичай и норми и се смятала за неетична. Освен порицанието в Асизите са предвидени редица санкции, които засягат материалните интереси на такава вдовица. Така в § 158 се подчертава, че от смъртта на съпруга трябва да мине една година и един ден и тогава вдовицата може да се омъжи отново. В случай, че се омъжи по-рано, тя не получава никакво наследство от мъжа си. Тези, които държат нещо в залог от починалия или на съхранение, не трябва да ѝ го предават. Ако тя е взела нещо, била задължена да го върне на наследниците на починалия и църквата и кралският съд да я накарат да го върне.⁷⁷

За такава вдовица, която се е омъжила, преди да изтече срокът от една година и един ден, се предвижда и друго наказание — да не получи нищо от това, което ѝ е оставил починалият съпруг. Тя могла да вземе само това, което са ѝ дали бащата или майката на починалия, или сестра му, или племенниците му от първа и втора степен. Ако починалият нямал роднини, цялото му имущество оставало за краля. Тя нямала право да получи нещо от това, което ѝ се пада от имуществото на някой починал роднина, ако няма завещание за това. Същото наказание се налага и на вдовица, която забременее в годината, когато е починал мъжът ѝ (освен ако е от нейния съпруг, а не от друг мъж). Тя нямала право да продава наследството, нито нивите, нито лозята или движимо имущество. Тя имала право да получава само приходите и наема от къщата. Всичко останало получавали децата на починалия или неговите роднини. От тези имоти се изваждала само зестрата ѝ, която тя могла да си вземе. „Не е разрешено да вземе нищо повече от имуществото на първия си съпруг, защото е взела мъж по-рано, отколкото е прието.“⁷⁸

В Асизите обстойно са разгледани случаите, когато бащата може да лиши децата си от наследство. Изтъкнати са в дванадесет пункта причините за това: ако синът или дъщерята вдигнат ръка да бият баща си или майка си; ако децата причинят голяма злина на бащата или майката; ако лъжесвидетелствуват в съда срещу баща си или майка си; ако децата не направят нищо при опит да бъде убит техният баща или тяхната майка; ако синът спи с мащеха си или ако дъщерята спи със своя пастрок; ако обвинят несправедливо баща си или майка си в престъпление и те претърпят щета; ако бащата или майката са в тъмница при агаряните за нещо и искат да им дадат залог, докато вземат своето имущество, и синът не желае да стане поръчител заради баща си; ако бащата или майката са в затвора на агаряните и децата им имат възможност да ги откупят, но не ги избавят от тъмницата; ако попречи на баща си или на майка си да направи завещание или пък да даде нещо заради бога на някой друг; ако синът или дъщерята без желанието на бащата и майката общуват с циркаджии и синът стане жонгльор, а дъщерята стане проститутка и баща ѝ и майка ѝ искат да я омъжат, а тя не желае; ако

бащата и майката са невменяеми и децата им не се грижат за тях, както трябва, и те се наранят или пострадат нещо, тогава наследството остава за владетеля. Като дванадесета причина за лишаване на децата от наследство се изтъква принадлежността на децата към някоя ерес — ако бащата и майката са православни, а децата са еретици или патарени.⁷⁹

В следващия § 229 са посочени причините, по които могат синовете да лишат баща си или майка си от всичко, каквото имат. Това могло да стане по седем причини: 1. Ако бащата или майката искат да убият децата си, без те да са им направили някакво зло.⁸⁰ 2. Ако бащата или майката искат да отровят децата си или да ги предадат, за да загубят имуществото им. 3. Ако бащата или майката попречат на сина си да се причасти и той не направи завещание за собственото си имущество и почине, без да се причасти.⁸¹ 4. (Текстът липсва); във вариант Б — ако майката или бащата забрани на детето си да се причасти, за да направи завещание за собственото си имущество, и то умре без причастие.⁸² 5. Ако синът или дъщерята са в тъмница при агаряните заради собствената си майка или собствения си баща и те не желаят да ги откупят и избавят от злото.⁸³ 6. Ако децата са православни, а бащата или майката са еретици (патарени).⁸⁴ Седмата причина — ако бащата или майката отидат и приемат мохамеданството (станат сарацини по вяра)⁸⁵ или станат юдеи или самаритяни.⁸⁶

Законодателят заключава, че поради всички гореспоменати причини трябва да се постъпва така „според закона и според Асизите на Ерусалимското кралство, тъй като тези неща е утвърдил благочестивият крал Балдуин де Бург, бог да го прости“⁸⁷.

Незаконородените деца нямали право на наследство. В § 169 се казва, че ако някой си е взел жена в къщата, която няма мъж, и той няма жена, и живеят заедно и имат деца от това съжителство, ако той няма законни деца, нито пък родители, могъл да им остави наследство. Обаче ако имал други законни деца или баща и майка, той не е могъл да стори това. Те могли да вземат наследство, ако другите братя ги признаят.⁸⁸

Тези разпоредби на Асизите, които уреждат въпроси на наследството или по-точно кога могат да бъдат лишени децата, респ. родителите, от наследство, очевидно са латински. Това се потвърждава от обстоятелството, че е споменато името на крал Балдуин II (Льо Бург), ерусалимски крал от 1118 до 1131 г., който утвърдил този закон. И при параграфа за лишаване на децата от наследство, и при обратния момент, когато родителите загубват своето имущество, законодателят държи сметка за поведението и на едните, и на другите. Тежки престъпления или нарушения от морално-етичен характер в отношенията между деца и родители имат като следствие загубване на имота. Интерес предизвиква и подчертаване на обстоятелството, че при попадане в сарацински (агарянски) затвор и деца и родители били задължени да си оказват необходимата помощ. Това, че родители или деца не откупват своите близки хора от агарянска тъмница (плен), е достатъчно основание да не им се даде нищо от наследството.

Законодателят запазва интересите на владетеля в случая, когато родителите са невменяеми и децата не полагат необходимите грижи за тях. Децата се наказват, като се лишават от наследство, но имуществото в този случай отива в полза на владетеля, респ. на държавата.

Законодателят обръща много голямо внимание на въпросите, свързани с религията и вероизповеданието. Лишаване от наследство или от имуще-

ство се предвижда за лица, които приемат мохамеданството, преминат към юдеизма или станат самаритяни. Същите санкции се предвиждат и за лица, които не са православни или католици, а са преминали към еретиците, споменавани като патерини, пателини (патарени). Очевидно в Асизите са залегнали моменти от борбата на западната латинска феодална аристокрация и католическата църква с еретическите движения. Те отразяват западната действителност и практика на католическата църква, пренесена в условията на Изтока. Еретиците са наречени патерини, т.е. патарени. За тях ще стане дума по-нататък.

СЕМЕЙНОПРАВНИ ОТНОШЕНИЯ. ЗЕСТРА

Асизите уреждат въпроси на семейството и брака, доколкото те са свързани с имуществото и неговото притежаване, наследяване и др. Иначе с чисто религиозната страна на брака, с разтрогването на брака и пр. се занимавала църквата и дела от такъв характер били от компетентността на църквата и нейните съдилища.

Вече разгледахме някои казуси във връзка с наследяването и завещанията, но с това не се изчерпват имуществените отношения, свързани с брака. Важно място сред тях несъмнено заема въпросът за зестрата на жената и изобщо за имуществото на жената в семейството.

Тук се чувства силното влияние, оказано от местното византийско право, в което въпросът за зестрата на жената е много подробно регламентиран и правата на жената върху нейното имущество са уредени и запазени още с брачния договор.

И в Асизите законодателят предвижда зестрата на съпругата да бъде запазена и върната при всички случаи. Така например, ако съпругът почине, наследниците били задължени да върнат зестрата на вдовицата. Ако зестрата е била дадена на бащата на починалия, т.е. на свекъра, или на неговата майка (на свекървата), или на поръчители, тя трябвало да се върне на вдовицата, като всеки даде според частта, която е получил от имуществото на умрелия.⁸⁹

Законът предвижда запазване зестрата на жената, ако съпругът започне да играе на зарове, да яде и да пие без мярка и започне да губи всичко, каквото има, и да обеднява. Тогава жената могла да получи зестрата си или нейната цена и да я даде на съхранение в „ръцете на благородни хора“⁹⁰. Това е било превантивна мярка, преди съпругът да пропилее донесената от съпругата зестра, тя да бъде отделена и запазена.

Ако съпругът е бил беден човек и не е могъл да заплати зестрата на жена си, не трябвало да го вкарват в затвора, но да даде, каквото може, и да се закълне над евангелието, че ще изплати зестрата, от това което изкара. Такъв съпруг не можел да напусне града без знанието на съпругата си, докато не ѝ изплати зестрата.⁹¹

Ако жената се раздели с мъжа си поради някаква сериозна причина (болест и др.), съпругът бил задължен да даде една сума в манастира, в който влиза съпругата. Тази сума трябвало да бъде равна на зестрата, която е получил при женитбата. Ако манастирът не я приемел, той трябвало да даде толкова, че да я приемат като монахиня. Но ако все пак съпругът нямал възможност да даде сума колкото зестрата на жена си, правото нареждало съпругът да даде „колкото има и не повече“⁹².

Законът предвижда санкции срещу незаконно дадена зестра.⁹³

Съпругата имала право да получи половината от имотите (лозя, ниви, къщи, овощни градини), които били придобити по времето на брака.⁹⁴

При неразбирателство и нанесен побой от страна на съпруга, съпругата се оплаквала не пред кралския съд, а пред църквата, защото това било работа на църквата. Освен това, ако бъде осъдена жена (ако се оплаче пред кралския съд), се казва в Асизите, тя трябва да плати, а щяла да заплати от парите на мъжа си. Само при убийство или заговор срещу краля съпрузите се съдели от кралския съд.⁹⁵

Разтрогването на брака ставало при сериозни причини. §166 е озаглавен „Колко пъти могат да се разделят съпрузите, след като се оженят?“ и следва бяла страница в ръкописа. На този параграф от вариант А отговаря § 164 от вариант Б. В него се изброяват причините, по които може да се разтрогне един брак. „Ако един мъж вземе една жена и се ожени за нея и тя след това се разболеє от проказа или стане от зле по-зле, или устата ѝ много миреше, или носът ѝ, или се напикава нощно време и завивките ѝ се похабят, правото нарежда мъжът да се оплаче в църквата, че не иска повече да бъде заедно с нея по тези причини, и църквата трябва да ги раздели съгласно правото.“ Но преди да ги раздели църквата, необходимо било да се извърши проверка, като се сложат три други добри жени да стоят с въпросната съпруга в продължение на 15 дни или на един месец, за да се установи дали мъжът ѝ казва истината. Ако действително такива причини, за които мъжът е заявил, били налице, редно било да ги разделят. Мъжът е могъл да си вземе нова съпруга. Изложените причини за разтрогването на брака важели не само за съпругата, но и за съпруга.⁹⁶

Асизите се грижат и за децата след разтрогването на един брак, ако имало такива. Ако децата били под четири години, трябвало да ги гледа майката, докато станат на седем години. Баща им трябвало да им дава да ядат, да пият, да се обличат и обуват, изобщо поемал всички разходи по тях. Ако майката се разболеє от проказа или друга лоша болест, се казва в Асизите, тя не трябва да гледа никое от децата но баща им да ги възпитава, защото лесно може да загине някое от децата ѝ, или да пострада, или да се зарази от болестта на майката, особено от проказата, която бързо прилепва. Но ако няма такава причина, за които споменахме по-горе, т.е. не е прокажена, нито пък страда от епилепсия, може добре да ги отгледа до 7-годишна възраст със средства на техния баща. След това, ако бащата искал да ги вземе при другите си деца от новия си брак, ако майката не желае това или по друга причина, съдът трябвало да прецени, след като изслуша основанията на бащата и на майката. Децата трябвало да останат там, където ще бъдат гледани по-добре, докато станат на 12 години. След като станат на тази възраст, те могли да отидат или при баща си, или при майка си, или където пожелаят, съгласно правото и Асизите.⁹⁷

Този закон звучи твърде съвременно. Бащата е задължен съгласно Асизите да дава издръжка на децата си от разтрогнатия брак. Законодателят отчита и твърде важното обстоятелство — разболяването на съпругата като сериозно основание за развод или за отнемане на децата. за да не се заразят.

Кипърските асизи съдържат доста сведения за наличието на роби във феодалното кипърско общество и за техния статут. Тези сведения се срещат обикновено във връзка с имуществени спорове. В Асизите се разкрива положението на робите главно когато се решават въпроси, свързани с този вид собственост, с въпроси за получаване на наследство от робите, за освобождаване на робите и т.н. Тези сведения се явяват ценно допълнение за решаване на проблемите, свързани с робството в средновековен Кипър.

Както е известно, и Кипърското кралство имало значителен брой роби. Това научаваме от други исторически извори. Една част от робите били докарвани предимно от арабските и турските области в резултат на грабителски нападения. Феодалната аристокрация била заинтересувана от приемане на нападения срещу турските малоазийски емирства или срещу владенията на каирския султан. Така например преди голямото нападение на мамелюците на острова през 1426 г. рицарите самоуверено заявили пред краля: „Знай, господарю, че султанът е много уплашен от нас и се страхува и заради това иска да сключи мир и моли и той съобщил на шейха да изпрати това писмо, за да ни заблуди и да не го нападне. И те уверяваме, че ако потеглим на поход, ще докараме толкова роби, че ще напълним острова.“⁹⁸ В резултат на тия нападения аристокрацията се обогатявала и придобивала плячка и роби. Някои от кипърските феодали инспирирали и улеснявали корсарски нападения, подпомагали пиратите, а след това евтино изкупували докараната плячка и роби. Дори когато Кипърското кралство било в мир със своите мюсюлмански съседи, тези нападения не били прекратявани.

Много от робите били докарани след започване на турското нашествие във Византия и балканските страни. Леонтий Махера съобщава изрично за това в своята хроника. След като турците опустошили Романия (Византия),⁹⁹ много роби, гърци, българи, татари и др. били докарани по островите.¹⁰⁰ Роби били закупувани и от арабските страни. Същият автор пише, че при своето завръщане от арабски плен през 1427 г. крал Янус (1398—1432) водел със себе си няколко кораба нови роби, закупени на Изток.¹⁰¹ За търговията с роби (в това число и роби от балканските страни) интересни и важни данни се съдържат в документите за покупко-продажба на роби.¹⁰²

Кипърската аристокрация притежавала роби от най-различен произход. Дори църкви и манастири притежавали роби. Латинската аристокрация се отнасяла сурово към своите роби, което е засвидетелствувано в тогавашните извори. Леонтий Махера описва тежкото им положение — измъчвани от прекомерен труд, лишавани от храна и т.н. Докарани до отчаяние, някои от робите се самоубивали.¹⁰³

Сведенията от наративните извори за положението на робите се допълват от редица разпоредби в Асизите, в които е регламентиран правно техният статут. Робите били обект на покупко-продажби. Наред с други имоти и движимо имущество робите били купувани и продавани. Законодателят урежда отношенията между собственици и роби, валидността на сключените сделки за покупко-продажба на роби, условията при които могат да бъдат освободени робите, правата на освободените роби и др.

Така например § 32 от Асизите се отнася за случая, когато някой купи роб или робиня и след това се окаже, че те са болни от лоша болест.

Законът предвижда, ако не е минала една година и един ден от деня на продажбата, купувачът да има правото да върне купения роб или робиня и да получи от продавача обратно дадената за тях сума. Но ако предвиденият срок от една година и един ден е минал, според Асизите продавачът не бил длъжен да връща парите.¹⁰⁴

Аналогично съдържание има § 33 от Асизите, в който става дума за роб или робиня, които след като бъдат продани, се разболеят от проказа, преди да е минал срок от една година и един ден. Купувачът имал право да върне роба или робинята и да получи обратно цената, която е дал за тях. Обаче след изтичането на този срок продавачът не бил задължен да приеме робите и да върне сумата.¹⁰⁵

Прави впечатление, че за продажбата на роби в Асизите се говори наред с параграфи, в които се третира случай за покупко-продажба на конс и добитък (например § 31 за кон с лош нрав, § 34 за свине, купени от месар или друг човек).¹⁰⁶ Очевидно в тогавашната юридическа теория и практика не е съществувала някаква особена разлика между правното оформяне на сделки с добитък или с роби. Малко по-нататък в Асизите се разглеждат случаи на покупко-продажби и на друго имущество. Следователно на покупко-продажбата на роби се гледа като на един частен случай от разпродажба и покупка на всякакво друго имущество, движимо или недвижимо.

Асизите предвиждат и грижа за робите, които са болни, ранени и др., което ставало с оглед на това да бъде защитена собствеността на господарите. Цяла една група разпоредби се отнася до лечението на роб, болен или наранен, до това, кой е длъжен да обезщети господаря на роба за нанесените щети, при неработоспособност на роба, при последвала смърт от неправилно или немарливо лечение и др.

Така например в § 225 подробно се разглеждат случаи, когато ранени роби се лекуват не както трябва или небрежно и от това е последвала тяхната смърт. Ако роб или робиня са ранени и господарят им повика лекар и той вземе пари и обещае в разстояние на три дни да ги излекува, но предприеме неправилна хирургическа намеса и робът почине вследствие на това, лекарят бил длъжен да заплати роба или робинята на господаря им. Ако робът е бил ранен на такова място (например в мозъка и др.) и трябвало да се слага топло, а вместо това лекарят слагал непрекъснато студено и раненият починал от това, лекарят трябвало да бъде съден и да даде обезщетение заради починалия роб или робиня. Ако робът бил ранен така, че е необходимо да се слагат смекчаващи средства, които да омекчат раната и да извадят чуждото тяло от нея, а лекарят, напротив, слагал горещи и сухи лечебни средства и от това се получи влошаване и смърт на пациента, лечителят бил задължен да плати обезщетение. Предвижда се плащане на обезщетение, когато робът имал счупен череп и лекарят не знаел как да отстрани счупените кости и те влязат в мозъка на ранения и настъпи смърт. Ако робът имал опасна рана на главата или на ръката, или на друго опасно място и лекарят не идва да го превърже и да смени превръзката един-два дни или сложи горещи средства, от които ръката или кракът загние или раната замирише поради това, че не се лекува ежедневно, и пациентът умре от това, то според правото лекарят трябвало да заплати роба, колкото струва, на господаря.

Ако обаче лекарят е бил в състояние да докаже пред съда чрез добри свидетели, че пациентът е спал с жена, че е пил вино или че е ял някаква

храна, която му е била забранена, или пък е направил нещо, което не е трябвало да прави, съдът преценява, че лекарят не трябва да върне нищо, тъй като пациентът е умрял поради неспазване на предписаната диета. Но ако лекарят не е предписал диета, защото той бил задължен да види господаря на роба и да му нареди какво да яде и какво да пие, и ако стане нещо с роба, щетата падала върху лекаря.

Законодателят предвижда, че ако същият лекар, който е поел лечението на роба, междувременно е възпрепятствуван (заловен е от агаряните или е болен, или е съществувала някаква друга сериозна пречка) и не е могъл да дойде да види болния, той не бил задължен да дава обезщетение.¹⁰⁷

Но докато при такива случаи в Асизите се предвижда даване на обезщетение, то за лошо лечение на свободен мъж или жена същият закон предвижда лекарят да бъде обесен, а цялото му имущество да се конфискува в полза на владетеля. Ако лекарят предварително е взел нещо от починалия, то трябвало да се върне от имуществото на лекаря.¹⁰⁸

Ако лекар лекува роб или робиня, чиято ръка или крак е счупен, но ги лекува така лошо, че те останат сакати, правото предвижда лекарят да вземе този роб и да го заплати на господаря, колкото струва. Но ако лекарят не бил в състояние да заплати цената на роба, той трябвало да остави роба на неговия господар и да плати обезщетение заради това, че робът или робинята са осакатели заради своята грешка. Обезщетението се определяло горе долу толкова, колкото струва робът.¹⁰⁹

В Асизите много подробно се разглежда лечението на роби чрез билки или чрез пускане на кръв и др. В § 227 се говори за роб или робиня, които се разболеят от стомашна болест. Ако лекарят дойде при техния господар и се споразумее с него и му каже, че ще ги излекува добре и ги лекува не както трябва (ако даде на роба лекарства, раздвижващи или горещи, а е следвало да му даде стягащи или студени лечебни средства и не е направил това) и вследствие на това робът умре, този лекар според правото е задължен да върне един такъв роб или цената му. Цената се определяла колкото е струвал робът в деня на своята смърт.

Ако се случи един роб да страда от треска и лекарят му пусне повече кръв преди времето, когато трябва да му пусне кръв, и от това треската отиде в главата му и положението му се влоши и той умре, правото нарежда този лекар да възвърне това, което струва робът или онази робиня в деня, когато са умрели, или толкова, колкото е струвал робът при първото купуване.

Също така се говори за роб, който е настинал и лекарят идва и казва на господаря му: „Аз ще го излекувам добре“, и му обещава да го излекува и състоянието му да се подобри. И ако стане така, че лекарят пусне кръв и прави това злонамерено, тъй като не е познал добре неговото заболяване и не може да прецени от какво болният има суха кашлица или загубва говора си, или пък гърдите му изсъхват от простудата, която имал, и от пускането на кръв и от това е умрял, правото нарежда такъв лекар да обезщети господаря на роба или господарката му. Той трябвало да даде толкова, колкото е струвал на господаря или на господарката му, „защото това е справедливо според Асизите“.

Същото се отнася за роб или робиня с подут корем. Ако лекарят не може да извади водата (един или два пъти) и от това робът загуби дишане и умре, съответната разпоредба гласи той да върне стойността на роба или робинята.

В същия параграф се говори и за роб, който страда от треска, от огън или от хлад. Лекарят, ако се споразумее с неговия господар или господарка и кажел, че ще излекува роба с една пречистваща билка, и го вземел да го лекува и му давал лекарството първата вечер или посред нощ и то било толкова силно, че робът починал веднага щом го е изпил (лекарството е изкарало до сутринта всичко, каквото имал в корема си, и черния му дроб), лекарят бил задължен да го заплати на господаря му. Същото наказание се предвиждало, ако лекарят не бил лекувал роба както трябва или той починал с някои от тези признаци.

Асизите подробно се занимават с роб, който е болен (с болно дебело черво) и лекарят му дава да пие някакъв прах или билка или пък го гори с нажежено желязо и следствие на това робът почине. Лекарят е задължен да върне стойността на роба, колкото струва, на неговия господар.

При някои случаи се подхождало съвсем комерчески. Интересен е в това отношение случаят, когато робът е болен от проказа, от краста или някаква болест и лекарят и господарят се споразумеят, след като робът бъде излекуван, половината от стойността му да бъде за лекаря, а другата половина за господаря му (след като робът бъде продаден). Ако робът умре след проведеното лечение, при което лекарят е направил каквото знае, но нямало никаква полза, той не плащал нищо, „защото е загубил труда си предварително и работата си и всичко, което имал намерение да вземе“¹¹⁰.

Но ако лекарят е лекувал свободен човек (мъж или жена), Асизите нареждат този лекар да бъде обесен и всичко, каквото има, да бъде за краля. Но преди да го обесят, трябвало да го разходят из столицата, за да се уплашат другите лекари и да не правят злосторства. Но за всички тези случаи на неправилно поставена диагноза, на лошо проведено лечение и др. законодателят предвижда да бъдат налице свидетели, които да докажат вината на лекаря. Тези свидетели били длъжни да се закълнат над светото писание, че са видели лекаря пред тях да лекува болния с такива билки или с такива питиета и от тях е умрял този болен, понеже имал друга болест, и че са чули от пациента да казва, че е почувствувал, че умира от дадените му лекарства. След това лекарят трябвало да заплати заради роба или да бъде обесен заради свободния човек. Иначе не носил отговорност.¹¹¹

И тук проличава разграничението между роби и свободни. При всички случаи, когато се лекувал роб и той осакатеел или починал, наказанието се ограничавало във връщане стойността на роба или парично обезщетение за господаря му. Обаче при неправилно лечение и последвала смърт на свободен човек според Асизите следвало обесване на лекаря и конфискация на имуществото му. При лечение, от което последвало осакатяване на свободен човек (на един християнин или на една християнка), законът отсъждал лекарят да загуби дясната си ръка и да не се наказва повече. Ако е взел нещо от пациента, за да го лекува, лекарят трябвало да го върне.¹¹²

Както бе отбелязано, робът се третира в Асизите като лице, непълноправно пред закона. Така например робът нямал право да става свидетел при завещание.¹¹³

В закона е обърнато голямо внимание на роби, които са освободени и са направили завещание. След като са покръстени и освободени, бившите роби имали значителни имуществени права, но известни права върху тяхната собственост при определени случаи запазвали техните бивши господари. Така например в § 194 се казва, че покръстен роб или робиня, които са по-

чинали, но преди това са оставили завещание, завещават цялото си състояние на законните си деца. Господарят или господарката на този бивш роб нямали никакви права върху имуществото му. Ако обаче робът имал незаконни деца, правото задължавало този бивш роб да остави една трета от имуществото си и от къщата и имота си на господаря или господарката,, които са го освободили. По отношение на останалите две трети робът могъл да изпълни волята си. Но ако той не е оставил нищо на господаря си, той е могъл да вземе една трета част от цялото имущество на бившия роб независимо от това, има или няма завещание, в срок от една година и един ден. Ако този срок минел, тези, които владеят имота на починалия бивш роб, не били задължени нищо да дадат. Това право на една трета част от имота на освободените роби притежавали и децата на господарите , ако бащата и майката са починали.¹¹⁴

Ако освободеният роб не е оставил завещание и нямал никакви деца, всичко оставало за господарите, които са го освободили, или за техните деца. Ако робът е имал жена, на нея се давала само покъщнината, а всичко останало било за господарите. Ако бившите господари не били живи или техните деца, или техните внуци ,имуществото на роба оставало за краля.¹¹⁵

Щом робът е бил наследник на своя господар, той автоматично ставал свободен човек. Според Асизите робът бил длъжен веднага да вземе оставеното му наследство, ще или не ще, щом господарят му умре, и ставал свободен човек. Ако и господарят да не е казал изрично робът да бъде освободен, Асизите преценяват, че такава е била волята на господаря, щом го е направил господар на имуществото си. Същевременно Асизите нареждат робът или робинята, които са станали наследници на своя господар, да изплатят неговите дългове. Но ако имуществото било по-малко и не струвало колкото дълга, робът не е бил задължен, ако не желае, да изплати дълга на своя господар. При друг случай, ако робът не желаел да заплати дълговете, трябвало да се вземат къщите, тъканите и др., които той е получил от господаря си, и да се дадат на кредиторите, за да бъдат те удовлетворени.¹¹⁶

Законът защищавал правата на господарите на роби. Така в § 201се казва, че който държи в къщата си откраднат роб или робиня и ги укрива или откаже да ги върне, да бъде обесен, а имуществото му да се даде на краля. „Ако един роб или една робиня, които са откраднати, се настанят в някоя къща, веднага да се съобщи в съда и да се разгласи в столицата никой да не приема и укрива откраднатия роб. Който откаже да върне откраднатия роб или робиня, да бъде обесен, а всичко, каквото има, да бъде за владетеля. „Но ако настанят роба в празна къща и когато го попитат кой го е поставил там и робът хвърли вината върху някого, съдът да не вярва, за да не стане това поради омраза към този човек. Но ако са видели този човек да говори много пъти с роба, съдът да арестува и разследва този човек и съдиите да преценят.“¹¹⁷

Интересни са разпоредбите на Асизите за човек, който доброволно се продава в робство (§ 200 — За продажба на свободен човек в робство с неговото съгласие). Ако някой мъж, който е на петнадесет години, т.е. пълнолетен според Асизите, бъде продаден на някой сарацин в столицата и онзи, който го е продал, вземе една част от цената при продажбата, а продаденият вземе другата част, то според правото последният оставал роб през всичките дни на своя живот и не може да се нарече и да бъде свободен. Но ако не е взел част от сумата и ако купувачът е знаел, че той е свободен човек, правото определя той изобщо да не бъде роб. Този, който го е продал в робство,

бил длъжен да върне получената от него сума, за да го продаде. Защото той е изтърпял, се казва в Асизите, да бъде продаден в робство поради голямо притеснение, в което бил поради глада. Онзи, който го е купил, или онази, която го е купила (със знанието на християнина или християнката), трябвало да загуби това, което е дал.

Този, който го е продал в робство, бил задължен да работи на държавата или пък един слуга да работи заради онези пари, за които го е продал. Ако съдът нямал доверие в него, можел да го държи в окови, докато отработи това, което е направил, и заради беззаконието си и заради измамата. Съдът бил задължен да му дава хляб и вода, ако не желае да му дава нещо повече, докато се издължи чрез работа. Но ако продавачът не желае да работи лично, а искал да върне сумата, съдът предвижда той да даде тази сума в троен размер — сумата, която е взел за продажбата на онзи християнин или онази християнка,¹¹⁸ т.е. на свободния човек.

Ако обаче продавачът е продал свободен човек било с негово знание или без той да знае на сарацините, законът нарежда той или тя, който е извършил това, да бъде влачен за опашката на кон през цялата столица и тогава да го обесят, „защото това е справедливо и подходящо според Асизите на Ерусалимското кралство“¹¹⁹.

Според законите на Кипърското кралство никой нямал право да подарява свободен мъж или свободна жена. Който искал да подарява нещо, трябвало да направи това от своята собственост, за да може да го владее законно този, на когото е направен подаръкът.¹²⁰

Асизите се спират и на случая, когато роб или робиня направят някаква нередна постъпка и след това станат свободни хора. Робът носел отговорност за своите действия и трябвало да бъде обвинен и принуден да даде обезщетение, ако и да е бил роб, когато е извършил това. И ако, докато е бил роб, е извършил някаква кражба и е дал откраднатото на своя господар и той е задържал откраднатото, като е знаел, че е крадено, и ако покръстеният и освободен роб е обвинен пред съда, то господарят бил длъжен да върне откраднатите неща. Той бил виновен, а покръстеният и освободен роб не бил виновен, защото е извършил това под закрилата на друг. Но ако господарят или господарката изобщо не са поискали да вземат краденото, но робът е направил това по своя воля, господарят на този роб бил невинен. Напротив, сега покръстеният роб, който е освободен, попадал под отговорност и според преценката на съдиите отговарял за това престъпление.¹²¹

Законът третира роба като непълноправно лице, ако е извършил престъпление със знанието на своя господар. Отговорността пада върху господаря, тъй като робът е извършил престъплението „под закрилата на друг“. Интересно е това, след като един роб бил освободен, той трябвало да отговаря с обратна сила за своите минали престъпления. По този начин може би законодателят е искал да предотврати освобождението на роба да служи като начин да се избегне отговорност за минали негови престъпни деяния. Нанесената вреда на трети лица при всички случаи била възвръщана или от роба, или от господаря в зависимост от гореспоменатите условия.

Асизите предвиждат сурово наказание за роб или робиня, които бият свободен човек. Ако някой роб, пише в Асизите, бие или нанесе открита рана на някой християнин или християнка (свободен човек), този роб да стане на държавата, т.е. държавен роб, а господарят на роба да излекува ранения.

Ако раненият умре, робът да бъде влачен за опашката на кон и след това обесен. Ако пък е робиня, тя да бъде изгорена.¹²²

Асизите забраняват свободен човек да бие чужд роб. Ако от побоя робът или робинята почине и това се докаже чрез свидетели, които са видели да го бие, съдът определя обезщетение за господаря. Обезщетението се определяло по справедливост от самия господар, защото робът му е струвал разноски от деня, в който го купил, до деня, в който е умрял.¹²³

Ясно е, че тук се касае до защита на чужда собственост. Законодателят не се интересува от съдбата на роба, а от материалните ш-ти, които е понесъл неговият господар, и обезщетението, което следва да получи заради тях.

§219 — „За изгубени вещи, какво трябва да стане, и за робите, които бягат и се залавят от кралството“ — също защитава роба като собственост на господаря му. За този параграф се казва, че е от Царските закони и се обяснява на латински. За съжаление текстът на параграфа липсва. Подобен текст намираме във вариант Б на с. 424, § 217: „Ако роб на някой гражданин открадне нещо от господаря си и избяга от господаря си и стане така, че някой негов съсед приеме краденото в своята къща или упъти роба, който иска да избяга, или друг роб, господарят му може да го обвини като крадец и да докаже това чрез двама надеждни свидетели, и той е длъжен да върне на господаря неговия роб или което робът му дължи и колкото загуба му е направил робът.“¹²⁴

Асизите уреждат начина, по който може да стане освобождаването на роба. В някои от наративните извори също намираме сведения за това. Така Леонтий Махера пише в своята хроника, че е редно робът да служи шест години, а на седмата да бъде освободен.¹²⁵ Това е едно положение, което е установено още в библияга. Леонтий Махера апелира отношението към робите да се смекчи и съгласно господстващия християнски морал господарите да освобождават робите си след изтичане на споменатия срок. В Асизите намираме още по-ясно и конкретно изразена формулата, с която се освобождават робите и условията и формалностите, които трябвало да се спазват при освобождаването на някой роб. В § 198 се казва, че освобождаването на роб става по много начини, но господарят или господарката трябва да заяви пред трима или пред двама свидетели така: „Аз ти давам пълна свобода чрез бога и ти нареждам отсега да си свободен от службата си на роб към мене“, и да се направи нотариално заверен документ в съда според реда и добрия обичай и оттогава робът бил свободен. Ако господарят случайно бил извън столицата и желал да даде тази награда, той е могъл да заяви пред добри свидетели, че освобождава напълно роба и когато е отново в столицата, да направи и нотариално заверен документ, както при първия случай. Освен това пълна свобода на роба може да се даде според Асизите чрез документ или чрез завещание, но винаги потвърдени от двама или трима свидетели.¹²⁶

Всеки мъж, който е на четиринадесет години, или жена — на дванадесет години, съгласно Асизите, е могъл да направи завещание и да освободи робите си и това, което направят на тази възраст, е ненакърнимо.¹²⁷ При известни случаи роб, който е бил заложен, също можел да получи свобода.¹²⁸ §199 е озаглавен „За онзи, който е заложил роба си на друг човек и е пожелал да го освободи, дали може да стане това или не, докато е в залог?“ Ако някой мъж или жена са заложили своя роб или робинята си на някакъв човек и след това искали да го освободят, това не могло да стане без негово съгласие, докато не му бъде изплатен дългът, и ако робът е бил заложен съвсем сам

без друга някаква вещ заради дълга. Но ако робът е бил заложен с други тъкани, които струват повече от дълга, или този роб не е заложен лично заради друг, могло да му се даде свобода, ако кредиторът желас, и това било валидно според правото.¹²⁹

Също така мъжът могъл да освободи роба или робинята, която той е получил в зестра и ако това го желасла неговата жена.¹³⁰

От тези разпоредби се вижда, че робът е бил третиран като вещ и е бил залаган срещу дългове, сам или заедно с други предмети. Робиня също могла да бъде заложена. Робите били част от собствеността на господарите си и те могли да ги дават в зестра наред с другото си имущество.

Асизите предвиждат и някои санкции за роби, които нанесат побой или се опитат да убият бившите си господари или причинят някакви неприятности на господарите или на техните деца. § 196 е озаглавен: „Колко пъти може да се върне роб или робиня в робство?“ Ако стане така, че някой покръстен или една покръстена, след като бъдат освободени, направят някаква неприятност на господаря си или на господарката си, или на децата им, трябва да се върнат в робство. Това следвало и за роби, които се опитат да убият господаря си или господарката си, или децата им, или ако нанесат някакъв голям срам или причинят голяма вреда или друго някакво зло на господарите си. Те трябвало да се върнат в робство, но господарите им да не ги продават. Ако обаче робът или робинята, след като се върнат в робско състояние поради своето злосторство, имат деца, когато са били свободни, или пък робинята е бременна, тези деца не трябвало да бъдат роби, но да бъдат свободни, тъй като са били родени от свободна жена. „Защото злосторството на бащата или на майката не трябва да причинява вреда на оня, който още не се е родил, или не са били родени, според правото и асизите на Ерусалим. И добре да знаете, че трябва да има двама свидетели за това, което са направили робът или робинята, тъй като без тях не може да се установи истината.“¹³¹

Освобождението на роба е било свързано преди всичко с неговото покръстване. Това се отнася до роби от източен произход. Но покръстването, макар и стъпка към освобождаване на роба, винаги означавало той да се пусне на свобода. От други извори научаваме, че в Кипър имало роби християни (например гърци, българи и др.) или пък роби, които са покръстени, носят християнски имена, но продължават да бъдат роби.¹³²

Асизите определят наказание за оня роб, който повдигне някакво обвинение срещу бившия си господар. В § 16 например се казва, че освободен роб, т.е. онзи роб, сарацин или друг, който е бил покръстен, не може и не се разрешава да повдигне обвинение срещу господаря си по причини, както и непълнолетният (срв. § 15), който се намира под властта на баща си. Ако пък повдигне обвинение, съдът да не го изслуша. Този роб трябвало да даде 50 солди, *ако пък няма пари, да му се отреже езикът*. Това обвинение се наричало „грях“ поради това, че е повикал на съд господарят си или господарката си, или техните деца.¹³³

Асизите съдържат интересни данни и за роби, които са избягали при арабите и след това се завърнат. Такъв роб (юдей или християнин, или сарацин, или сириец или сарацин), след като е избягал от господарите си и е отишъл в Сарацинската земя и след това се върне към християнството, за да бъде християнин, според правото никой, който и да е, да няма повече никаква власт над него, „защото той е оставил лошия закон заради до-

брия“. Такъв роб ставал господар на себе си и имал пълна свобода.¹³⁴ Обаче роб, който избяга в християнска земя, ако бъде върнат, да бъде продаден на християнин, но не на лице от друго вероизповедание. Той трябвало да се накаже, защото е избягал поради неверието си, и за да се избави от робството, а не заради друго.¹³⁵

От текста на Асизите се вижда ясно тенденцията робите да бъдат освобождавани. Фактът, че завещаването на имущество от страна на господаря вече влече след себе си освобождаване на роба и че почти непълнолетни граждани (законната възраст за пълнолетие в Кипърското кралство е 15 години, а се разрешава на деца на 14 години за мъжете и 12 години за жените да правят завещание и да освобождават робите си) подсказва, че законодателят иска да поощри освобождаването на робите или най-малкото не създава пречки в тази насока. Също така законодателят е предвидил някои клаузи за връщане на бившите роби в състояние на робство, и то под властта на своите господари, без обаче да бъдат продавани на други лица. Това е направено по всяка вероятност с цел да се осигури известна защита на господарите по отношение на робите, които, вече свободни, са могли да изразят своето недоволство или да си отмъстят за нещо, което са претърпели от своите господари в миналото. По всяка вероятност такива случаи са наблюдавани в практиката, щом се допуска, че робът или робинята ще посегне да бие или даже да убива бившия си господар или господарка. Законодателят очевидно брани с това неприкосновеността на господарите от закъснялата мъст на бившите им роби.

От Асизите не стават ясни причините, поради които господарите освобождават своите роби. За тях може да се досещаме и да ги търсим преди всичко в спецификата на историческото развитие на Кипърското кралство. На пръв поглед стремежът на аристокрацията да придобива роби, от една страна, и тенденцията да бъдат освобождавани робите, от друга страна, като че ли се изключват взаимно. В същност тези две явления са тясно свързани. Робството било допълнителен източник за доходи на господстващата класа и робите били необходими за поддържане на разкошния ѝ начин на живот. Политическото и географското положение на Кипър, важен център на международната търговия, неговата близост с Изтока давали възможност да се придобиват голям брой роби. Във феодално общество като кипърското робите образували отделна прослойка, която била обект на жестока експлоатация. Наред с това обаче в Кипърското кралство е налице външна и вътрешна търговия, налице са развити градове. Това нарушавало затворения характер на феодалното стопанство, придавало по-голяма динамика на обществото на средновековен Кипър. В резултат на специфичното развитие, при определени условия в него личат тенденции към освобождаване на значителен брой от феодално зависимите селяни. Такава тенденция се забелязва и по отношение на робите, които били обект на покупко-продажби, както всички останали видове собственост.

В Кипърското кралство, при дадени обстоятелства, били освободени голяма част от робите. Така например по време на войната между Генуа и Кипърското кралство през 1373—1374 г. много роби участвували в нея — в първата фаза на войната на страната на генуезците, а след това на страната на Кипърското кралство. В хода на военните действия, за да привлечат на своя страна робите (гърци, българи, татари и др., на брой няколко хиляди души), кипърските управници освободили много от тях. След сключ-

ване на мира с Генуа крал Пиер II Лузинян (1369—1382) потвърдил освобождаването на много роби. Леонтий Махера съобщава това. Кралят заповядал и написали друго открито писмо, което разгласявало следното: „Пиер де Лузинян, с божия милост крал на Ерусалим и Кипър. Чрез това наше писмо съобщаваме на всички заедно и на всеки поотделно, да знаят, че всички освободени роби, които е освободил трижди скъпият ни чичо, конетаблт в Кериния и колкото опрощения е направил за злосторници, крадци, убийци и други, записани и обозначени с подписа му, ще бъдат закрепени и потвърдени завинаги, като че ли са станали от нашата ръка. Така също за увеличението на заплатите или намалението, което им е било задържано. Потвърждаваме увеличението на заплатите им и искаме то да бъде валидно, като че ли сме го направили ние, с нашата ръка. Така също потвърждаваме и всичките дарения за нашите рицари, които са били заедно с тебе, и даренията за гражданите, които имат за тях валидни документи, издадени от твоята ръка, както ти си ги направил. Освен това оказваме нова милост за всичките престъпници, злодеи и избягали роби, като всички те бъдат опростени и всеки да се върне в дома си и към занаята си. Така също останалите роби, които моят чичо, принцът, е освободил, и което е направил в Кантара, Леонта и Агиос Иларион, да бъде валидно. И за сигурност и потвърждаване на истината съставихме и написахме настоящата грамота и я подписахме с нашия подпис и я подпечатахме с нашия обичаен печат.“¹³⁶

За освободени роби съобщава пак Леонтий Махера. При нахлуването на сарацините в Кипър през 1426 г. кипърските власти взели специални мерки, за да не би освободените роби от източен произход да се присъединят към тях. „И много сарацини, които били покръстени и били в Левкозия, били подтискани, заповядано им било под страх от смъртно наказание да не излизат от Левкозия, за да не би да избягат и да отидат със сарацините. Но напразно направили това, защото много бяха покръстените сарацини, които от страх пред сарацините, като научили за поражението на краля, се скрили в планините, да не ги заловят сарацините. От тях беше Георги от Дамат, който правеше пудра захар и сироп и вареше захар. Така също Теотокис, кралски строител, Никола — роб на собственика на банята, Михаил, събирач на такси, освободен сириец, Павел — роб на епископа, робът на манастира Махера, робът Ставриас от манастира Големият кръст и мнозина други обещаха да умрат, отколкото да попаднат в ръцете на сарацините. Но тъй като бог пожелал да отнеме разума от служителите и съветниците, всичко направиха наопаки. Така постъпиха с бедните хора, с бедния пратеник и с други бедни покръстени сарацини.“¹³⁷

Както се вижда, освободените роби се занимавали с най-различна работа (занаяти, търговия, част от тях останали на военна служба като наемници, например българите след войната от 1373—1374 г. и др.).

Както бе вече отбелязано, Кипърските асизи отделят голямо внимание на проблемите за робите, тъй като в резултат на редица специфични особености в историческото развитие на Кипърското кралство на Кипър имало голям брой роби. Законодателят регламентира отношенията към тях, включително и въпросите за тяхното освобождение от господарите им.

Ако някой искал да направи дарение (δόμα, λεγύτων), съгласно Асизите в случай, че дарението било законно, то не трябвало да се разваля лесно. Така например, ако някой даде 100 перпера на друг човек, дарението било валидно. Обаче ако сумата е по-голяма от 500 перпера, било необходимо да се направи документ. Под тази сума не трябвало да се съставя документ. Всеки можел да подарява от своето имущество, „но не може да дава от чуждото, докато не го закупи“¹³⁸.

§ 205 е посветен на това, какво може и какво не може да се подарява. Дарения могли да се правят, но светски частни лица нямали право да дават свещени предмети на други лица, а само на светата църква. И ако някой е направил такова дарение, лицето, мъж или жена, което е получило дарение, трябвало да го върне на църквата. В този параграф се вменават и някои други сделки. Ако някой даде капаро, за да му направят нещо, но то не е изпълнено, трябвало да върне взетата сума двойно. Но ако лицето, което е получило сумата, имало сериозни причини и не могло да изпълни работата, например поради болест или друга причина, трябвало да върне само взетата сума. Ако ставало дума за заплащане, за да бъде извършена селскостопанска работа, да се обработят лозя или ниви, и този, който е получил парите, не е направил нищо, бил длъжен да върне парите. Той бил задължен и да възстанови загубата от това, че не е засял навреме нивите. В този параграф се говори и за дадени пари, за да се извърши някакво престъпление или беззаконие. Ако такова лице, след като получи парите, откаже да извърши престъплението, парите не могат да се получат обратно. Или ако му бъдат обещани пари и престъплението е извършено, този, който обещал парите, не е длъжен да ги даде, ако не желае да ги даде. „Защото това деяние е против бога и против правото.“

Светските лица могли да дават като дарение сребро или злато, къщи, ниви, лозя и всякакви други неща, които са техни, стига да бъде това съгласно закона. Никой нямал право да подарява свободен мъж или свободна жена, т. е. да ги прави роби.¹³⁹

§164 е за даване на дарове от страна на съпруга на жената, след като се ожени за нея, и кой дар важи и кой не. Дар може да се направи според Асизите чрез завещание. Иначе наследниците могат да вземат това, което е дадено, но да не е изминала една година и един ден.¹⁴⁰

Като дар могли да се дадат и пари, които едно лице е дало на друго лице. Дори и длъжникът да не искал, ако кредиторът желал, можел да направи дарение на трето лице и то да изиска дълга. Също така могло да се направи дарение на къща, градина или друг имот приживе и ако това станело пред свидетели, дарението било валидно.¹⁴¹

Ако някой рицар, служител или гражданин, или който и да е друг, даде нещо на някоя лека жена ако тя не желае, да не бъде принуждавана да спи с него. Ако не желае, тя не била длъжна да върне нищо от даденото ѝ. „Защото това ѝ е било дадено да греши и заради злосторство, пише законодателят, и заради това тя не е длъжна да върне взетото“. Който е спал многократно с грешницата според Асизите да не получи обратно нищо от това, което е харчил за ядене, пиене и за дрехи. Това могло да стане по изключение въз основа на т. нар. „селско право“.

Ако някой човек е заловен в някакъв мръсен грях и вземат нещо от него, трябва да му го върнат, се казва в Асизите, „защото поради страх го е дал“ (διότι διὰ φόβον τὸ ἔδωκεν).¹⁴²

Както виждаме, дарението като форма на разпореждане със собствеността е разгледана в различни аспекти. То включвало както движимо имущество и пари, така и недвижими имоти. Като едно от най-важните условия при извършване на дарение е това, че дарителят трябва да подарява своя собственост. Изрично е подчертано, че никой няма право да подарява свободни хора, т. е. да ги превръща в роби.

АРЕНДА НА ЗЕМЯ. НАЕМИ

В Асизите се говори и за аренда на земя. Така например в § 97 се регламентират отношенията между собственика на земя и този, който я взел под наем. Ако стане така, се казва в този параграф, че един човек даде къщата си или нивата си, или градината си под наем на човек от двора, онзи, който плаща наем, може да развали договора във всеки час, когато пожелае, защото плаща, колкото време е държал наетия имот, ако, разбира се, нямат друга уговорка. Той можел да направи това и защото не вземал от реколтата освен колкото се следва: Но ако е лозе под наем или овощна градина и наемателят е събрал целия имот и иска да развали договора, това не могло да стане. Той трябвало да остави овощната градина или лозето, както го е получил и дори по-добре, както е обичайно, ако нямат други условия помежду си. Защото добре да знаеш, казва законодателят, че всички споразумения, които правят хората помежду си, трябва да бъдат валидни освен споразумения, които са против закона и против добрите обичаи. Такива условия нахърняват, но не побеждават закона.¹⁴³

Тук изрично е подчертано, че наемателят е лице от двора. Въпреки дадените известни права да разваля договора, когато пожелае, ако, разбира се, плаща дължимия наем, законът предвижда запазване правата на собственика на имота в случай, че този имот е овощна градина или лозе.

§ 98 е посветен на оня, който вземе нещо под наем и откаже да плати наема и как собственикът си връща имота? Ако стане така, че един човек даде къщата си или градината си под наем за определено време, и ако господарят или господарката искат от наемателя или от наемателката наема и той не иска да го плати, като казвал, че го е платил, съдът трябвало да изиска двама свидетели. Те трябвало да свидетелствуват, че са го видели да плаща в този ден. Ако нямало такива свидетели, собственикът или собственичката трябвало да се закълнат, че наемателят не е платил, и след това с право да си получат наема.¹⁴⁴

Следващият § 99 се отнася до наемател, който не плаща наема за къща или за земя. Ако един мъж или една жена даде къщата си или градината си под наем за толкова години или толкова месеца, за колкото се споразумели с един човек, и когато дойде време за плащане на наема, наемателят откаже да заплати, според Асизите, собственикът можел да владее своята собствена градина или лозе, докато този плати. Но ако собственикът през това време направи разходи, тъй като не може да търпи как къщата му се разваля и пр., ако след това наемателят иска да вземе къщата или градината му и да плати наема, правото нарежда той да заплати и направените разходи от собственика. Но ако собственикът не е взел наема в продължение на една

година и един ден, той губел право върху наетия имот, освен ако са имали други спороазумения помежду си за това време от една година и един ден. Той можел да вземе това, което е негово, съгласно правото и според Асизите на Ерусалим.¹⁴⁵

Няколко параграфа се отнасят за даване на жилища под наем. Този, който е дал къщата си под наем за определен срок, нямал право да извади наемателя преди срока, нито пък наемателят имал право да напусне преди срока. Ако той искал да опразни къщата, бил задължен да плати наема за целия уговорен срок.¹⁴⁶

Асизите предвиждат изгонване на наематели, които са престъпници или с лош морал. Така например в § 90 се казва, че ако някой даде къщата си под наем на един мъж или на една жена за срок от една година, но се окаже, че лицето е злосторник или е в немилост пред владетеля, или е изгонено от града, или е изпратено на заточение, такъв човек трябвало да плати колкото време е стоял в къщата и не повече (καὶ οὐχὶ πλεόν).¹⁴⁷

Хазайнът имал право да изгони от къщата си наемателка, която е сводница или проститутка или жена с лоша слава преди срока, за който са се уговорили. Тя трябвало да плати съответно за времето, през което е живяла в къщата. „Защото не е справедливо такива хора да живеят сред добри хора освен в публично място, което е определено да живеят такива хора.“¹⁴⁸

Ако наемателят, било мъж, било жена, не искал да заплати наема за жилището, бил преследван от закона. Хазайнът могъл да заключи вещите на такъв наемател в къщата и да ги продаде със знанието на висконта. С получените пари се плащал наемът или каквото наемателят дължал на хазайна. Ако тези пари не стигнат, собственикът на къщата могъл да задържи наемателя, докато му плати останалите пари за наема.¹⁴⁹

Законодателят предвижда определеният срок да се спазва от наемателите и те да заплащат наема за това време. Този срок, както видяхме, не бил валиден за лица с аморално поведение или които са нарушили закона.

В Асизите се обръща внимание и на въпроса за наемане на чужди коне или товарни животни, необходими за пренасяне на стоки. Ако някой вземе чужд кон или добиче и животното умре, ако се е грижил добре за него — не е отбивал коня от пътя, нито е направил нещо с цел конят да умре, след клетва над евангелието, не носел отговорност. Ако обаче е променил пътя или е отишъл другаде от уговореното, или пък е претоварил коня и той е умрял или е осакатял, съгласно правото той да обезщети стопанина му или в пари, или да даде друго добиче като онова, което е наел.¹⁵⁰

Ако камилар прави кирия с камилите си и те носят вино или зехтин или нещо друго и ако камилите паднат и нанесат щета на товара, който носят, камиларят не отговарял за щетата. Ако обаче въжетата на самара се скъсат, съгласно правото, камиларят заплащал щетата. Също така, ако собственикът на стоката докаже чрез двама свидетели, че камиларят поради невнимание е виновен за падането на камилата, той заплащал нанесената щета.¹⁵¹

Ако някой наемел чуждо добиче и по време на път то се преумори и умре, този, който го е наел, трябвало да даде обезщетение — толкова, колкото му искал, когато го наемал.¹⁵²

Ако мъж или жена наемат добиче и то спре на пътя и те го малтретират, в резултат на което добичето умре или осакатее, били длъжни да дадат обезщетение, „защото никой човек няма право да малтретира чуждо добиче или да му нанася каквато и да е рана освен неговия господар“¹⁵³.

„Ако някой наеме добиче и след това го продаде или го заложи, или му го вземат заради дълг, който дължи, съгласно правото, господарят или господарката на добичето да го вземе обратно, където и да се намери в кралството, със знанието на висконта или управителя на областта, където се намери добичето му. Той трябвало да доведе двама свидетели, които да се закълнат, че добичето е негово, а и собственикът сам да се закълне, че не е продал добичето, че не го е заложил, нито го е подарил, но го е дал под наем, и тогава да вземе своето добиче.“¹⁵⁴

III. Глава втора

ЗА ПОКУПКО-ПРОДАЖБИ И ЗА ТЪРГОВСКА ДЕЙНОСТ

Една значителна част от текстовете на Асизите регламентира покупко-продажбите, търговската дейност и особено търговията по море, даването на заеми, залагането на вещи, поръчителството и др.

Така например § 25 определя кои покупко-продажби са валидни и кои не са. Ако продавачът е получил капаро (*συνεβίστην, ἀρραβῶναν*) и след това е размислил и искал да развали сделката, той бил задължен да върне двойно взетото капаро. Ако пък купувачът искал да анулира сделката, той губел даденото капаро. Това били задължени да направят купувачът или продавачът в случай, че не са имали никакво друго споразумение.¹⁵⁵

След като обаче продавачът вече е взел една част от сумата от купувача, сделката била валидна и не могла да се развали. Купувачът бил задължен да изплати и останалата част от дължимата сума. Това ставало, ако не са имали други уговорки.¹⁵⁶ Законодателят подробно се занимава с валидността на покупко-продажбата и в § 27.¹⁵⁷

При продажба на наследствен имот роднините имали предимство при покупката в сравнение със съседите или други лица. Продажбата трябвало да стане в седемдневен срок. След изтичането на този срок никой нямал право да отнеме продадения имот от този, който го е купил.¹⁵⁸ Това напомня правото на протимезис, което съществувало във Византия.¹⁵⁹

Ако наследството било купено от някго и купувачът владее купената къща в продължение на една година и един ден, то никой нямал право да му я отнеме. Ако къщата била на кралско място и продавачът плащал годишен данък на краля, той бил длъжен да плати една марка сребро на съда, а купувачът да заплати три и половина перпера. Но ако къщата е била свободна и за нея не се плащал годишен данък (аренда) на краля, а на някой друг, при продажбата на наследството само купувачът плащал три и половина перпера и нищо новече.¹⁶⁰

Интерес представляват текстовете, които се отнасят до покупко-продажба на движимо имущество и по-специално на добитък и коне. Ако купувачът е купил кон и той се оказал злонравен (*ρῑοτίβικον*), но го е държал повече от една година и един ден, ако продавачът не иска, купувачът нямал право да го върне. Но ако този срок не е минал и купувачът искал да върне животното, продавачът бил длъжен да го приеме обратно. Преди това бил длъжен да се закълне, че не е знаел за недостатъка на коня.¹⁶¹

Същото се отнася и за покупка на свиня, малка или голяма, от страна на касапин или на друго лице. Ако се окаже слаба, купувачът имал право да върне свинята, а продавачът да върне цената, дадена за нея.¹⁶²

При продажба кон на кредит, след като определеният срок за изплащане на сумата за коня мине и длъжникът не бил в състояние да заплати, той трябвало да се закълне, че не притежава нищо „нито на земята, нито под земята“, от което да плати. Съдът предавал длъжника на продавача и той имал право да го държи в продължение на три дни в тъмница, като го храни само с хляб и вода. Разноските за неговото издържане се прибавяли към дълга му. След като не е пожелал да заплати дълга си и са минали три дни, трябвало да го извадят от затвора.¹⁶³

Специално място е отделено за продажба на църковни вещи от светски лица. Ако мъж или жена купят нещо църковно от друг човек, което е на църква или на манастир (чаши, кръстове, дискоси, кърпи, свещенически одежди или части от тях, т.е. епитрахили, фелони, стихари и др.), тези предмети следвало да се върнат на църквата или на манастира, от които били взети. Такива предмети като свещени не подходжало да бъдат собственост на светски лица.¹⁶⁴

Подчертано внимание се обръща на спазването на условията при извършване на търговията. Търговските сделки трябвало да се извършват по показаните преди това мостри, а не да се показва една мостра от стоката (например жито или някаква друга стока), а след това да се дава друга по-долнокачествена стока. Това се отнасяло както за търговци, така и за други лица, които сключвали сделка с препродавачи (μεταπράται). Всеки човек бил длъжен да спазва условията и споразуменията, които не са против Асизите и закона. Продавач, който не спазвал условията, които е сключил, заплащал двойно.¹⁶⁵

Регламентирани са и морската търговия и превозите по море. Това е напълно естествено, като се има пред вид значението на Кипър като изключително важен център в световната морска търговия, а така също значението преди това на пристанищните градове в Ерусалимското кралство. Морската търговия си има своите специфични особености, които са намерили отражение и в законодателството. Рисковете при тази търговия несъмнено са били много големи. Асизите предвиждат строго да се спазва уговореното между търговците и капитана на кораба, който ще пренася техните стоки. В случай, че той своеволно ги откара на друго място и корабът се разбие, а товарът пропадне, капитанът бил длъжен да върне стойността на загубената стока. Ако пък спечели, той бил длъжен да даде съответната част от печалбата съгласно правото.¹⁶⁶

При буря в морето понякога се налагало да се изхвърли част от стоката, за да олекне корабът и да се спасят хората на него. При такива случаи се правело разследване от Пристанищния съд и след клетва от страна на капитана и моряците, че казват истината, загубите се разхвърляли върху всички собственици на стоките според тяхното участие.¹⁶⁷

Асизите уреждат и положението, кой става собственик на изхвърлените от кораба стоки, ако те се намерят. В § 47 се казва, че ако търговци плават по море или други хора и поради лошо време те хвърлят една част от стоката си в морето, и се случи след това част от тези стоки да плават по морето към крайбрежието, който ги намери, да вземе половината от стоката. Другата половина трябвало да вземе собственикът на стоката. Но ако стоката

се намерела на дъното на морето, този, който я намери, вземал една трета част, „защото онази стока, която лежи на дъното, е на господаря на стоката“. Но ако господарят на стоката не бил там, за да вземе своята част, трябвало да я вземе владетелят на страната. Ако някой кораб се разбие при хубаво или при лошо време, или по друг някакъв начин, и ако в него се намират свети неща, казва законодателят, корабът трябва да бъде спасен за оня, който е негов собственик. От такъв кораб, който се е разбил на море или до суша, владетелят на областта получавал две корабни платна, „защото блажената душа на крал Амори (Амалрих) е дала тази свобода за цялото Ерусалимско кралство“¹⁶⁸.

От този текст се вижда, че местните феодали получавали облаги от разбитите кораби, т.е. ползували се от нещо като „брегово право“, което съществувало и в други средновековни държави (например във Византия).

В Асизите се разглеждат различни казуси все във връзка с пътуването по морска търговия: ако капитан на кораб, на голям или на малък, се съгласи да пътува и вземе капаро, но след това се откаже, ако се наемат други, по-скъпи кораби, кой плаща обезщетение и как се разпределят загубите и т. н.¹⁶⁹

Тук се говори и за стока, която е предадена да бъде превозена по море и се случи пирати да я вземат, и собствената и чуждата, или корабът да се разбие, какво губели собствениците и какво не. Ако поради нападение на пирати или поради лошо време корабът се разбие, капитанът не бил виновен в нищо и не отговарял за нищо. Но ако пътуването е минало добре и той пристигнал благополучно на местоназначението, но като е слязъл на сушата, е направил свада с някого или е убил някой човек и заради това владетелят на страната вземел всичко, каквото има, капитанът бил задължен да върне на хората, каквото е взел от тях, „защото не е справедливо добрите хора, които му дали собствените си стоки, да ги загубят поради неговата глупост, но каквото зло сам е направил, да получи сам такова зло“. Каквото бил загубил, трябвало да даде обезщетение. Но ако нямал с какво да заплати, Пристанищният съд го затварял в тъмница за осем дни, като трябвало да му дават през това време хляб и вода.¹⁷⁰

Както е известно, през тази епоха пиратството било много разпространено и било сериозна заплаха за търговските кораби. Към несигурността на морските пътища, зависимостта на тогавашните кораби от времето и морската стихия се прибавяла и заплахата от корсари. Пиратите били от най-различен произход. С пиратство се занимавали както араби и турци, така и представители на Запада — генуезци, венецианци, испанци и др., пък и самите кипърци. Както бе споменато, в определени политически моменти пиратите били поощрявани от кралството и от отделни аристократи в Кипър. Така например кипърските управници предприели система от действия срещу кайрския султан, който протакал години наред преговорите с Кипърското кралство, за да го принудят да сключи мирен договор. Пиер I Лузинян наредил и разгласил, „ако някой желае да отиде в земята на султана да граби, нека да върви и пак да се върне обратно в Кипър, за да си почине, и пак да отиде; от каквото имат нужда, да им го дадат от арсенала във Фамагуста“¹⁷¹. Регентът Жан де Лузинян издал аналогично разпореждане: „Регентът, когато чул това, се ядосал много и обявил, че всеки човек, който иска да отиде да граби в земята на Сирия, да има право, и ще им даде кораби и оръжие“, ¹⁷² пише Леонтий Махера.

От Асизите може да се добие представа за оживената търговия, която Ерусалимското и Кипърското кралство водели както по море, така и по суша. В тях се съдържа дълъг списък от стоки с оглед на тяхното облагане с мито и плащането на такси. Има стоки както от първа необходимост, така и луксозни стоки и най-вече така скъпо ценените подправки. В този списък се изброяват хляб, зехтин, яйца, осолена риба от Вавилон, кокошки и пилета, захар, грозде, бадеми, смокини, круши, ябълки, лук, чесън, сирене, което арабите носят за продажна, вино от Назарет, от Лаодикия и много други. Изброяват се стоки, характерни за Изтока — сусам и сусамово масло, фъстъци, канела, черен пипер, рожкови, мускатови орехчета, ливан, кардамон и др. Продавали се и други стоки, като коприна, памук, вълна, дрехи и забрадки, тъкани от коприна с вълнена нишка от Антиохия, лен, обувки, кошници от тръстика и пр. и пр.¹⁷³

На около десет страници в Асизите са изброени стоките, които се продавали както от местни, така и от чуждестранни търговци. Съобщава се и размерът на съответното мито и данъците, които били налагани от властите на кралството. Данъците били определяни съобразно стоките — откъде били докарани, от крайбрежието, от земята на сарацините и т.н. Така например съгласно старите разпоредби за коприна на стойност 100 перпера били събирани 20 перпера данък, докато за памука данъкът възлиза на 8 и половина перпера, за дърва — на 9 и половина перпера, за пипера — 11 перпера и 5 кукия, за захарта — 5 перпера на стока за сто перпера и т.н.¹⁷⁴ Приблизително данъкът, налаган при търговията с различни стоки, варира от 4 до 20 процента.

Активната търговия, която била водена между Кипърското и Ерусалимското кралство и арабския свят по това време, е отразена и в други извори. Така например Леонтий Махера съобщава за ролята на Кипър като много важно стоварище на подправки и други стоки между Изтока и Запада. Някои кипърски търговци натрупали огромни състояния от тази търговия (по няколко милиона златни дуката). „Където имаше много богатства, всички господари бяха богати, както беше богат сир Францис Лаха Несторианин и неговият брат сир Никола Лаха Несторианин, пише Леонтий Махера. И не мога да ви опиша богатството, което имаха, тъй като търговските кораби на християните, които идваха от Запад, не смееха да търгуват другаде освен на Кипър; и всички търговски сделки със Сирия ставали на Кипър. Защото така им било заповядано и наредено от светейшия папа под страх от отлъчване, за да имат печалба бедните кипърци, понеже били заселени върху една скала в морето и от едната страна били божиите врагове сарацините, а от другата страна — турците. И понеже Сирия е близо до Фамагуста, изпращали корабите си и те докарвали стоките във Фамагуста и имали като търговски агенти, които да им продават стоките — Францис Лаха Несторианин и неговият брат. И когато пристигали корабите на Венеция, на Генуа, на Флоренция, на Пиза, на Каталония и на целия Запад, намирали подправките и ако имали нужда, товарели и заминавали на Запад.“¹⁷⁵

Съгласно Асизите вносът на някои стоки бил забранен. Ако някой християнин, моряк или търговец, вземел забранена стока в земята на сарацините, т.е. в Сирия — всякакъв вид оръжие, копия, мечове, желязо и др., трябвало да го заловят и да го отведат в Пристанищния съд. Там трябвало да го разследват и да призват свидетели, търговци или моряци, или товарачи, или някой друг, който го е видял там, където е натоварил оръжието.

Ако е донесъл такава стока за повече от една марка сребро, имуществото му трябвало да се конфискува от господаря на областта, където се намира. Такъв човек подлежал на съд в Гражданската палата, а съдиите от Пристанищния съд трябвало да проучат показанията пред тази палата съгласно Асизите на Ерусалимското кралство.¹⁷⁶

Във връзка с търговията е и разпоредбата за точно мерене на стоките. Ако мъж или жена бъдат заловени да използват неточна мярка или везна съгласно правото и Асизите се осъждали да дадат на съда сумата от 67 и половина солди.¹⁷⁷

Прави впечатление, че докато при иткси от разпоредбите се чувствава известна дискриминация по отношение на някои народности, и то главно изповядващи мохамеданството, то в няколко параграфа във връзка с търговията към тях се проявява по-друго отношение. Изрично се подчертава, че представителите на всички народности трябва да имат подкрепата на баила, който действа по поръчение на краля, в Пазарния съд. Това се отнася и за сарацини, и за сирийци, и за евреи, и, разбира се, за всички християни. Не се прави разлика и във вероизповеданието — закрилата се отнася и за несториани и яковити, които от гледна точка на официалната църква били схизматици. Тази подкрепа се осигурява за всички търговци, защото те са дошли „да продават и да купуват“. Още по-ясно това отношение личи в § 294. В него се подчертава, че съдиите в Пазарния съд трябва да се закълнат да съдят така, както е определено в настоящата книга (в Асизите), както трябвало впрочем да съдят и съдиите от Палатата на гражданите, а не по друг начин. Защото „нека да са сирийци, гърци, юдеи, самарити, несториани или сарацини, и те са хора, както и франките“ и те трябвало да плашат и да връщат онова, за което ги осъдят, както е утвърдено в настоящата книга в Палатата на гражданите за целия народ.¹⁷⁸

Това по-благоприятно отношение към чужденците от източни произход очевидно е било продиктувано от материални интереси с оглед да се развива търговията, от която кралската власт извличала значителни приходи в резултат на налаганите такси и мита. Законодателят явно си е давал сметка за пестрия етнически състав на търговците, които се стичали в Ерусалимското и Кипърското кралство, и затова се стремил да внесе известно успокояване сред тях — всички дошли да продават и да купуват и не е необходимо да се обръща внимание на народностни и външни различия. Пазарният съд представлявал един вид съд за международно частно право,¹⁷⁹ както отбелязва Н. Зигадинос.

В Асизите има сравнително малко сведения за занаятите, макар че от други извори получаваме известия за развитието на занаятчийството в Кипър.

В § 88 например се говори за шивач, който избяга с всички дрехи и за други занаятчии. Ако се случи така, че един човек даде дрехата си на шивача да я ушие или да я стъкми, или даде на един тъкач да направи платно или нещо друго на друг занаятчия, за да го направи, и занаятчията избяга заедно с всички неща, след като неговата вещ или дреха се намери на друг човек или в къщата му, правото нарежда да си ги вземе обратно. Преди това обаче клиентът трябвало да се закълне, че тази вещ той не е дал в заем, нито я продал, нито я дал, нито я заложил, но му е дал дрехите си или плата си, или изобщо своята вещ, за да му я направи.¹⁸⁰

В § 226 се говори за подковач, който лошо лекува някое добиче. Но и този параграф има обобщителен характер и се отнася изобщо за занаятчиите. Занаятчия, който било поради зла воля, било поради незнание, се подчертава в Асизите, похабява или разваля поверената му работа, бил длъжен да заплати нанесената щета.¹⁸¹

ЗА СЪДРУЖИЕ

Във връзка с оживената търговия в Ерусалимското и особено в Кипърското кралство били създавани сдружения. Обединяването на средствата на няколко души били необходими особено при морската търговия или при изпращането на търговски керван.¹⁸²

Асизите допускат, че всеки човек може да направи съдружие с други хора, като единият внесе в съдружието примерно 100 перпера, а другите двама — по 50 перпера. Съобразно внесените суми била разделена и печалбата. В Асизите се предвиждат и други варианти, при които единият от съдружниците участвува примерно с 50 перпера, т.е. дава парични средства, а другият съдружник дава труд вместо пари. Такова съдружие също било валидно. Съдружниците могли да се споразумеят помежду си и единият от тях да има една част от печалбата, но да не плаща нищо от загубите, а другият съдружник да има четири части от печалбата и тези споразумения били валидни и не били „против добрите обичаи“. Едно съдружие могло да трае десет години, ако съдружниците желаят това, или пет години, или една година и те не могли да се разделят, преди да изтече срокът, за който са се споразумели. Ако случайно единият от съдружниците би поискал да се отдели от съдружието или против желанието на другите съдружници, или без другите съдружници да са направили някакво зло и преди срока, за който са се уговорили, съгласно правото този съдружник не е могъл да се отдели, преди да изтече срокът. Само ако единият от съдружниците се оказал лош човек или с лошо име, съдружието могло да се развали, преди да е изтекъл срокът. Ако в резултат на отделянето на единия от съдружниците другите понесат загуба, той трябвало да върне парите на съдружниците. Също така той връщал и парите, които е взел от общата сума за общи нужди.¹⁸³

Специален параграф (107) е посветен на съдружник, който нанася щета на съдружието. Ако двама или трима души се сдружат, се казва в него, и единият направи щета на съдружието, трябвало да даде обезщетение на съдружниците и да плати на краля като човек, който е нарушил своята клетва, и да не се приемат неговите свидетелски показания пред съда за каквото и да е.¹⁸⁴

ЗА ЗАЕМИ, ДЪЛГОВЕ И ПОРЪЧИТЕЛСТВО

Съгласно Асизите всички, които вземат на заем храни, вино или нещо друго, били задължени да връщат същите стоки и от същото качество, а не други стоки. Например, ако е взел жито, той не можел да връща ечемик, или ако е взел в заем зехтин, да връща вино и т.н. Също така, каквито пари е взел на заем, такива да върне — ако е взел грошове (γρόσια), да не връща дребни монети, а грошове. Законодателят се обосновава с това, че житото има една цена, а ечемикът — друга, освен това един грош понякога струвал пет солди,

а понякога — десет солди и др. Изобщо каквото е взето на заем, такова да се върне.¹⁸⁵

§210 определя, ако някой даде на друг човек кон, камила, вол или някаква друга стока, като зехтин, вино, зърнени храни, и ако изплащането се забави, загубите от промяната на цените или от влошаването на стоката да се изплатят от този, който е взел тези неща и не ги е платил навреме, т.е. в определения срок. Обаче ако не е бил определен срок, длъжникът не носел отговорност.¹⁸⁶

Ако някой е взел пари в заем (например 10 перпера), а след това отказвал да ги върне под предлог, че толкова перпери не му трябвали, съдът трябвало да накара длъжника да върне сумата, която е взел в заем.¹⁸⁷

§ 50 се отнася за човек, който обвинява друг човек, че му е дал някаква вещ в заем, а той не признавал. Ако след това обвиненият си признае пред съда без насилие и свидетели, че дължи въпросната вещ, съгласно правото той заплашал вещта и за в бъдеще загубвал доверието в съда, загубвал защитата в съда и не бил призоваван като свидетел.¹⁸⁸

Ако някой давал пари в заем на някого пред двама свидетели и единият от тях умре, и ако длъжникът отказал, че има да дава, живият свидетел могъл да свидетелствува заради себе си и заради починалия. Ако дългът бил повече от една марка сребро, длъжникът имал право да повика на двубой свидетеля. Победеният трябвало да бъде обесен.¹⁸⁹

В случай, че длъжникът е взел в заем една сума, а заявявал, че е върнал половината от нея (например взел е 20 перпера, а заявявал, че е върнал 10 перпера), това било необходимо да се докаже чрез свидетели.¹⁹⁰

§ 53 е за този, който заложи коня си например срещу 20 перпера, които да върне в определен срок. Но ако длъжникът не бил в състояние да върне парите в определения срок, кредиторът могъл да обяви залога за продажба за два дни и на третия да го продаде. Ако при продажбата получи повече от дължимата сума, да задържи сумата, а остатъка да плати на собственика на залога, т.е. на собственика на коня.¹⁹¹

При друг залог например, сребърен колан или нещо друго сребърно или златно, ако залогът се изгуби или са го откраднали, кредиторът бил длъжен да даде обезщетение на собственика на тези вещи.¹⁹²

Интересен е и § 55 — за този, който няма от какво да изплати дълга си. Ако някой даде пари в заем за определен срок, а срокът минава и длъжникът не е в състояние да изплати дълга си, трябвало да заяви и да се закълне, че не притежава нищо „нито на земята, нито под земята“, с което да изплати задължението си. Съдът го предавал в ръцете на неговия кредитор и той имал правото да го затвори в тъмница като християнин и да му дава хляб и вода, а дългът му се записвал.¹⁹³

Родителите невинаги отговаряли за дълговете на децата си. Ако непълнолетен син ходи на училище, за да учи писмо или някаква мъдрост, родителите били длъжни да платят това, което дължат за неговата издръжка или за обучението му. Също така, ако му се дадат някакви стоки, бащата бил длъжен да заплати това, което са му доверили, и да вземе това, което му дължат, и изобщо родителите отговарят за постъпките на своя син. Ако обаче синът е пълнолетен и отделно от своите родители и от техния имот било чрез съд, било без съд, има жена и деца, съгласно Асизите родителите му не отговарят за неговите действия и постъпки.¹⁹⁴

Ако франк обвини пред съда сириец, че му е дал нещо в заем, и сириецът откаже това и ако франкът няма свидетели, съгласно правото сириецът трябвало да се закълне над „честния и животворен кръст“, че не дължи нищо. С това сириецът бил свободен и квит с правото.¹⁹⁵

Ако сириец обвини някой франк пред съда, че му дължи нещо, и франкът отрече това, а сириецът няма свидетели, франкът не трябвало да се заклева пред сириец.¹⁹⁶

Ако обаче франк обвини сарацин пред съда и сарацинът откаже, че дължи, и франкът няма свидетели, правото нарежда сарацинът да се закълне над корана, т.е. във вярата си, че не дължи, и са квит. Ако обаче сарацин обвини франк в съда, че му дължи нещо, и сарацинът няма свидетели, то съгласно правото франкът не бил задължен да се закълне пред сарацина.¹⁹⁷

Франкът е поставен в по-благоприятно положение от другите народности и не бил задължен да полага клетва, когато липсват свидетелски показания.

§ 58 се отнася за франк и грък. Ако франк обвини грък, че му дължи нещо, и няма свидетели гърци да докаже това, други свидетели не се допускат. Съгласно Асизите франк не могъл да дава свидетелски показания срещу грък, нито грък — срещу франк.¹⁹⁸

Асизите разглеждат случай, когато грък обвини в съда арменец, че му дължи пари, или несторианин обвини яковит, или самаритянин обвини арабин и т.н. Съгласно закона от каквато народност бил обвиняемият, от такава народност трябвало да бъдат и свидетелите.¹⁹⁹

Много подробно се занимава съдът и със случаи, когато длъжникът имал дълг към няколко лица, как могъл да се освободи от затвора, като друго лице изплати дълга му, както първия, така и втория, и т.н.²⁰⁰

§ 214 е за кредитор, който иска дълга от жената на починал длъжник. Ако съпругата на починалия заяви, че нейният мъж преди смъртта си е направил завешание и е съобщил имената на всички, на които има да дължи, и името на кредитора не е съобщено и затова не иска да му заплати дълга, съдът отсъждал той да не получи нищо от исканата сума.²⁰¹

Кредитор, който искал повече от това, което е дал в заем (например дал е 20 перпера, а иска 100 или е дал един кон или добиче, а искал две вместо едно), се наказвал от съда. Такъв кредитор загубвал това, което искал, и това, което му се полагало по право да получи.²⁰²

Наличието на развит кредит говори за развити стоково-парични отношения, които са характерни за кипърското общество през този период. Правата на кредитора били гарантирани чрез системата на поръчителството. В повече от двадесет параграфа се третираат различни случаи на гарантиране връщането на дълга и се разглежда ролята на поръчителите в кредитни сделки, уточняват се техните права и задължения.

Главното предназначение на поръчителите е било гарантирането правата на кредитора. Ако длъжникът не е бил в състояние по една или друга причина да върне своя дълг, той бил изплащан от поръчителя. За връщането на дълга поръчителят отговарял пред съда със своето имущество.

В § 63 от Асизите ясно е формулирана ролята на поръчителите. „Добре да знаете, че поръчителите са втори длъжници, защото, когато даваш нещо в заем и то не може да бъде платено от длъжника, съгласно правото го заплащат поръчителите. Затова кредиторът взема поръчителите, защото се бои от своите длъжници. И заради това добре да внимавате на кого поръчителствувате.“²⁰³

Ако кредитор поиска залога от поръчителя и той откаже своето поръчителство пред съда и след това без насилие признае, че е поръчител, такъв човек загубвал съгласно Асизите доверие пред съда. Той не можел за напред да бъде свидетел или да му се вярва, когато направи нещо, и следвало да даде данък на съда като неверен човек.²⁰⁴

Ако кредитор поиска от поръчителя залог и го продаде за повече, според Асизите е длъжен да върне остатъка на поръчителя, защото това било справедливо. Ако остатъкът от сумата е бил дадена на длъжника, следвало да се даде обезщетение на поръчителя.²⁰⁵

Ако имало няколко поръчители на един длъжник, единият не могъл да се освободи от поръчителство без другите, ако искал да заплати своята част.²⁰⁶

Законът оказва известна защита на поръчителя. Ако например заради длъжник се продадат залозите на поръчителите, съгласно Асизите длъжникът трябва да обезщети своите поръчители. Иначе той бил предаван на тях и те имали право да го държат в затвора си и в къщата си или където пожелаят, докато им плати дълга. Но те да го третират като християнин, да не го бият и да не му правят никакво друго зло, но да го хранят с хляб и вода.²⁰⁷

Ако били няколко поръчители и ако някой от тях замине извън кралството, този, който остане, трябвало да заплати заради другите. Но ако такъв поръчител заяви, че не може да изпълни поръчителството, то да се закълне, че няма нищо на земята или под земята, за да изпълни задълженията си като поръчител, и с това бил квит с правото.²⁰⁸

Залог на поръчител се продавал в петнадесетдневен срок на публична разпродажба, като се предвиждали три дни за разгласяване. Ако получената сума била по-голяма от залога, тя се връщала на собственика.²⁰⁹

Ако при продажба на залог (например муле, което струва 100 перпера) без знанието на поръчителя е продадено от кредитора за по-малко (например за 60 перпера) и след това той иска остатъка от поръчителя, правото е на страната на поръчителя.²¹⁰

Ако от няколко души поръчители единият умре, кредиторът да си иска дълга от другите двама, ако умрат двама от поръчителите, кредиторът да се обърне към третия поръчител, ако и тримата умрат, да плати длъжникът. Но ако той не е в състояние да плати, съгласно Асизите съдът да вземе имуществото на поръчителите и да го продаде, а от сумата да изплатят дълга. Ако тази сума не стигне, кредиторът отново да се обърне към длъжника.²¹¹

Ако някой даде заем на друг човек и му даде определен срок и за сигурност има и поръчители и след това, когато срокът изтече, кредиторът и длъжникът се споразумеят и кредиторът даде по-дълъг срок на длъжника да върне своя дълг, то поръчителството вече не важело.²¹²

Поръчител, който нямал от какво да плати дълга, трябвало да се закълне, че няма нищо нито на земята, нито под земята, от което да плати, се освобождавал от отговорност. Но ако впоследствие кредиторът научел по някакъв начин, че поръчителят притежава имущество, от което може да заплати дълга, той давал на съда данък, какъвто давал човек, извършил беззаконие. Ако длъжникът бил от чужда страна и искал да си замине, могъл да бъде спрян от кредитора, без да съобщава в съда, или да го задържи, докато съобщи за това в съда. Ако нямал откъде да плати, длъжникът могъл да бъде предоставен на поръчителя да го затвори и да го държи в своя затвор, докато изплати дълга. Разбира се, той трябвало да се отнася с него като с християнин, без да му причинява друго зло.²¹³

Поръчителят не е могъл да се освободи от поръчителството, преди да изтече определеният срок, за който се е уговорил с длъжника, ако не е имал никаква друга уговорка с него. Той нямал право да притиска длъжника преди този срок. Ако длъжникът искал да замине вън от страната, ако поръчителят пожелае, можел да бъде освободен от поръчителството.²¹⁴

Ако поръчител, след като настъпи определеният срок, заяви, че е поръчител за половината от сумата (например поръчител е за 20 перпера, но след това заяви на кредитора, че е поръчител само за десет перпера), длъжникът трябвало да докаже чрез двама свидетели, че сумата е била 20 перпера. Тогава поръчителят отговарял за цялата сума. Иначе, ако нямало такива свидетели, изисквани по закон, след като поръчителят се закълне, че не е поръчител освен за 10 номизми, не отговарял освен за тези десет номизми.²¹⁵

Поръчител, който вземал залог по насилствен начин, след като това се докаже чрез двама свидетели, се наказвал от съда и трябвало да го върне.²¹⁶

§ 79 е за продажба на къща на поръчител или на длъжник от страна на кредитора и коя продажба е валидна и коя не. Кредиторот нямал право да продаде къщата на поръчител, която е като залог за дълг. Поръчителят съгласно Асизите имал право да продаде къщата си и да се освободи от поръчителството.²¹⁷

Много интересен е § 81 за даване на кон в заем на някой приятел, за да си послужи или от добри чувства към него. Ако лицето, на което е даден конят, е длъжник или поръчител на някой мъж или на някоя жена, той могъл да отнеме животно и да погаси дълга си. Законодателят предупреждава: „Добре да се пазите кого почитате със своята добрина.“ В зависимост от това, кой яздел коня или кой яздел отпред и кой отзад на коня, се определяло кой е собственикът. Този, който яздел отпред, се смятал за собственик.²¹⁸

Тези параграфи са предимно от латински произход. В тях се дават отделни примери и за по-голяма яснота се посочват условно подбрани имена (пример: ако аз стана поръчител пред Бернард заради Мартин и Бернард иска от мене залога си, който е дал на Мартин, на когото съм поръчител, и т.н.). Изразяването на правната норма е твърде примитивно. В отделните параграфи липсват достатъчно обобщения. Законодателят се движи в рамките на отделните правни казуси, като обобщението е твърде слабо застъпено или липсва изобщо.

За поръчителство се говори и в други параграфи, като например § 120,²¹⁹ § 125²²⁰ и др.

ПРЕДАВАНЕ НА ВЕЩИ И ПАРИ НА СЪХРАНЕНИЕ

При тогавашните условия, при недостатъчно развито банково дело, съществувала нашироко практиката да се предават на съхранение пари и ценни вещи на други лица, които да ги пазят до поискване от техния собственик. Една група разпоредби, за които изрично се подчертава, че са латински, регламентират сложните отношения между лицето, което предава своите ценности, и т. нар. пазител, пазач ((*χανουτάρης*, *χανιέρης*, *στυλήρης*, *στελιέρης*). Самото депозиране на пари и ценности се наричало куманда или кумандиза латиника (на гръцки език се предава с думата *παρακατάτικι* — *παρακατάθήκη ἥγουν κομάντα*).²²¹

Така например, ако един човек даде на съхранение 100 марки и ценен пояс и ги сложат в един сандък и след своето завръщане намери само 50 пер-

пера, ако може да докаже чрез двама свидетели, че е сложил сто перпера, пазачът да му върне липсващите 50 перпера. Свидетелите трябвало да са видели или поне да са чули, когато собственикът им казва, че е оставил 100 перпера в сандъка. Ако обаче той нямал свидетели, пазачът следвало да се закълне, че не е отварял сандъка, нито пък е знаел какво е имало вътре, нито пък друг вместо него го е отварял, но го връща така, както са му го предали, и с това делото приключвало.²²²

По принцип, ако се даде някакво имущество на съхранение и ако то се загуби по някакъв начин, този, който го е приел на съхранение, трябвало да даде обезщетение. Но ако са имали предварителна уговорка, че в случай на кражба или на пожар, ако къщата на пазача изгори или се събори и вещите се изгубят, той не носел отговорност.²²³

В § 103 отново се разглежда въпросът за предадени вещи от един на друг човек. Ако пазачът откажел, че е вземал пари на съхранение, били необходими двама свидетели, които да се закълнат, че са видели, когато парите били предадени, без обвинителят да ги взема отново, и тогава пазачът бил задължен да върне парите. Но ако такива свидетели нямало, съгласно първото пазачът трябвало да се закълне, че този нито е дал, нито е предал въпросните пари, и така „да му помага бог и светите евангелия, в които се е заклеял“. С това пазачът бил освобождаван от отговорност. Законодателят предупреждава: „В тези работи внимавай добре на кого предаваш своето имущество, да бъде такова лице, че ти да не загубиш своето!“²²⁴

Ако двама души, преди да заминат заедно, предават на съхранение у някого 100 перпера и след това единият се върне и поиска тази пари, пазачът съгласно закона не трябвало да му ги дава. Защото, когато ги предавали, били двама и пак двамата трябвало да ги получат. Но ако са имали уговорка, единият от двамата можел да получи парите, но пред съда. Ако без такава уговорка пазачът даде парите на първия без втория, справедливо е съгласно Асизите да даде на втория половината, т. е. 50 перпера.²²⁵

От тези параграфи прозира колко неприятни изненади могъл да претърпи човек, който остави ценно имущество на съхранение и след своето завръщане първа да доказва своите собственически права. При липса на свидетели почти всичко зависело от добросъвестността на пазителя на поверените пари. Както и при други нарушения и престъпления, за които се говори в Асизите, клетвата пред съда играела огромна роля. При липсата на ясни доказателства, като не бил в състояние да установи по друг начин истината, съдът разчитал на страха от лъжлива клетва.

IV. Глава трета

ЗА СЪДА И ЗА НЕГОВИЯ ХАРАКТЕР И КЛАСОВА НАСОЧЕНОСТ

В Кипърските асизи се дават указания за това, какъв е съставът на съда, какви са функциите на съдиите, техните права и задължения, прави се строго разграничаване на компетенцията на отделните съдилища и какви дела имат право да разглеждат те и др. В това отношение този юридически сборник разкрива редица страни на организацията на съда и изискванията и условията за водене на съдебния процес.

Така например още в самото начало на Асизите се говори на кого е решено да бъде висконт, кои хора могат да бъдат съдии в Палатата на гражданите и кои не могат да бъдат. В първите параграфи на Асизите са изложени принципите, на които се гради правосъдието (например § 1 — За съда и справедливостта) — „... да дадем на всеки човек правото му“. Подчертана е тясната връзка между правосъдието и християнската религия. Законодателят пише, че правото от вярата живее, справедливостта на бога остава во веки веков. Като се позовава на Светото писание и на Давид в това отношение, авторът пише, че всеки човек трябва да получи правото си чрез вярата и съда. Евангелските принципи са изтъкнати на преден план, съдът трябвало да става със страх от бога. Човекът, който съди, поемал голяма отговорност. Според евангелието „както съдите, така ще бъдете съдени“ (§ 2).²²⁶

Много място е отделено на висконта, който председателствувал съда. Като един от висшите кралски сановници висконтът на столицата имал твърде голяма съдебна власт. Освен това той изпълнявал и полицейски функции. Той бил един от първите помощници на владетеля. Неговият избор според Асизите трябвало да стане от краля, след като той се посъветва с добри хора от своята страна.²²⁷ В Асизите се изискват високи религиозни и морални качества от лицето, което се избира за висконт — да бъде преди всичко вярващ, да бъде справедлив, да спазва закона. Това той трябвало да прави заради честта си и заради спасението на душата си, за да се носи славата му навсякъде като пример за добри дела на всички, които са под него.²²⁸ И в следващия параграф (§ 4) отново се подчертава, че висконтът трябва да обича бога, да бъде вярващ в бога, да бъде справедлив, за да прави съд, и да раздава справедливост на всички, които идват пред него да се оплакват. След като седнал на своя трон в палатата, висконтът бил длъжен „с любов и приветливо“ да изслуша обвинението на ищеца и отговора на ответника. След това той трябвало да заповяда съдиите да направят съд между ищеца и ответника и когато това стане, висконтът да отдаде правото, т.е. решението, както трябва и както подбава. Висконтът да даде правото на този, на когото се пада според съда.²²⁹

Не е необходимо да отбелязваме, че една част от изискванията към висконта имат риторичен характер и едва ли са намирали практическо приложение.²³⁰ Те имат по-скоро характер на пожелания и внушения висконтът да си гледа добре работата в палатата. Наред с тази възвишена фразеология обаче авторът на Асизите предвижда и санкции срещу висконт, който нарушава своите задължения. В § 5, озаглавен „Какво е разрешено на баила (висконта) на столицата? Кога е валидна помощта му и как да бъде наказан, ако прави това, което не е позволено?“, ясно е формулирана забраната баилът (висконтът) да не онеправдава човек, когото мрази, и че не може да съди извън установения ред и отделно от съдиите. Ако прави това, да бъде опозорен и изгонен от столицата и от кралството, а имуществото му да бъде по право на владетеля на страната.²³¹

От този параграф личи страхът на законодателя висконтът да не злоупотребява с правата си в палатата и да изземва функциите на съдиите.

Баилът (висконтът) бил задължен да премахва лошите обичаи и да въздига добрите и съдиите не трябвало да търпят лоши дела. Ако баилът насаждал лоши обичаи в столицата, съдиите не трябвало да го търпят, но да го обадят на владетеля и той да го извади от баилството му и ако не е васал, да го изгони от града в срок от осем дни. „Защото висконтът е задъл-

жен според клетвата си да държи за добрите обичаи, а да премахва лошите обичаи заради любовта на бога, за доброто на столицата и за спасение на душата си.²³²

„Условието „ако не е васал“ означава, че висконт, който е бил васал, е бил защитен от такава мярка (изгонване). Това е белег на привилегированото положение на кралските васали в Кипър.

В § 7 от Асизите се определя какви трябва да бъдат съдиите, които били поставени да съдят народа справедливо и според клетвата си. Съдиите трябвало да бъдат верни хора, които обичат бога и правото, да подкрепят всеки човек без измама, да бъдат приятели на истината, да дават добри съвети и т.н.

На съдиите според Асизите не се разрешава под никакъв предлог да бъдат едновременно и адвокати, и съдии. Ако някой постъпи така, да го извадят от състава на съдийската колегия и да загуби правото да съди.²³³

Съдиите били задължени да изслушат оплакването на ищеца и отговора на ответника и да дадат правото по съвест. Според закона съдиите трябвало да бъдат такива, че да „проправят път на истината и справедливостта, и не трябва да се отклоняват нито надясно, нито наляво, но еднакво да съдят и големия, и малкия, и бедния, както и богатия, и аристократа. Всички, които правят такъв съд, са приятели на бога, тъй като правят съд, какъвто трябва, както заповядва законът и Асизите.“²³⁴

Това, разбира се, си остава чиста фикция, като се има пред вид, че се предвиждат различни санкции при наказателното преследване за хората от различните социални слоеве. Тук е вложена известна доза социална демагогия от страна на законодателя — чрез тази фразеология да притъпи класовия характер на съда, да прикрие пред народните маси неговата класова същност и насоченост.

Съдиите нямали право да съветват някого или да слушат някого, след като вече са седнали на своето съдийско кресло. Забранява им се също така да разкриват тайните на съда. Съдиите нямали право да подкрепят никого по време на съда, т.е. били длъжни да съдят обективно. Съдия, който е извършил нещо от забранените тук неща, т.е. да оказва подкрепа на някое лице, или разгласява под някаква форма тайните на съда, такъв съдия бил лишаван от почитта, която имал, и се изгонвал от столицата за една година и един ден.²³⁵

Асизите предвиждат известна помирителна дейност от страна на съдиите, но при условие, че това стане преди процеса, преди да е разгледано делото. Съдиите имали правото, ако желаят, да помиряват съседите си, които не са се помирили, или някои други, преди да са завели дело. Те трябвало да бъдат общи съветници и да пазят правото, колкото могат по-добре. Съдиите могли да помиряват двама души, преди да е издадена присъдата, но след като тя е издадена, съдиите не могли повече да ги помиряват, защото те знаели добре кой е спечелил процеса и кой има победата.²³⁶

Препоръчва се съдиите да подпомагат със съвети само вдовици и сираци, т.е. незащитни хора. Съдия, който откаже съвет на сираци и вдовици, щял да бъде изваден от колегията на съдиите (те били дванадесет) и да плати глоба като неверник. Той не трябвало да има защита в съда и каквото каже, да не му вярват. Законодателят подчертава, че никой от дванадесетте съдии не е задължен по своята клетва да дава съвет на човек, който го вика срещу баща си или срещу майка си. И това е справедливо и добро, заключава законо-

дателят. „Съдиите са поставени да раздават правосъдие, да дават справедлив съвет на всички, които ги викат.“²³⁷

Очевидно това да се съветва син, който отива срещу родителите си, се смятало за аморално деяние от страна на сина и не следвало да му се окаже подкрепа. Само при такива случаи съдиите правели изключение и не давали своите съвети.

Светският съд и съдиите били задължени да помагат на църквата при нейните оплаквания, да ги разглеждат и разрешават.²³⁸

В Асизите, както споменахме, са изброени делата, които могат да бъдат разглеждани в Палатата на гражданите. Специален параграф от тях е посветен на това, за кои неща не се разрешава да се води процес пред Палатата и за кои неща може. Така например изрично се забранява да се водят дела за големината на небето, за големината на сушата или за дълбочината на морето. За всичко друго, посочено в предния параграф (21) — за злато и сребро, за тъкани и друго движимо имущество, за недвижими имоти, ниви, градини, села, или за престъпления като убийство, кражба, за заемн, дарения, покупко-продажби и др. дела, могат да се водят в Палатата и по цялото кралство.²³⁹

В Асизите подробно се изброяват всички лица, които могат да водят дела срещу други лица в палатата и кои нямат права. Така например лице, което е под властта на баща си, т.е. е непълнолетно, не може да обвинява своя баща или своята майка или някой друг пред съда. Но след като стане на законната възраст от петнадесет години, това лице могло да обвинява и да бъде обвинявано съгласно закона и Асизите.²⁴⁰

На освободен роб или на роб, сарацин или друг, който е бил покръстен, не се разрешавало да повдига обвинение срещу господаря си по причини, както и непълнолетният, който се намира под властта на баща си.²⁴¹

Ограничени били правата освен на непълнолетните и на хора, които са загубили зрението си, или на жена, която е женена, но е без мъж, и др. В някои случаи Асизите предвиждат тези лица лично да се явят в съда, а при други случаи техните права се представляват от други лица (например жена, която е без мъж, ако е болна, може да се представлява в съда от нейния баща).²⁴²

С ограничени правомощия са такива лица, които са извършили престъпления. Не могли да бъдат призовавани в съда заради други лица, хора, обвинени в кражба или грабеж. Те могли да бъдат викани в съда само по свои дела или заради децата си, но не и по дела на други хора.²⁴³

Непълнолетен син не е могъл да става защитник по други дела, „защото този човек, който губи своето имущество, как може да защитава нещата на друг?“²⁴⁴

Асизите предвиждат защитници пред съда или адвокати. § 129 определя всеки, който повдига обвинение в съда срещу някого, да има адвокат или защитник (ἀβοκάτος, ἀπουκάτω, ἀφανπαρλιέρης, ἀβανπαλιέρης). Той бил задължен да разясни правото на двамата — на ищеца и на ответника или на обвинителя и на обвиняемия. Ако адвокатът казал нещо, което не трябвало да каже, заради своя клиент, те могли двамата да разтълкуват казаното, преди да се произнесе присъдата. Напротив, ако ищецът нямал адвокат и казал нещо, което е в негова вреда, дори и да искал думите си обратно, не е могъл да го направи, защото те вече били чути от съда. Заради това било установено в Низшата палата (Палатата на гражданите) никой човек да не завежда дело без адвокат, нито пък в Палатата на рицарите (Висшата палата)

— без съвета на рицарите, тъй като чрез съвета на рицарите следва след това да се покаже неговото право,²⁴⁵ се казва в Асизите.

След указанията, какви са правата на съдиите, на висконта и на защитниците (адвокатите), на лицата, които имат право да водят дела пред Палатата и пр., в един от параграфите се изяснява ролята на владетеля в делата пред Палатата (§ 24 — „Тук се говори за това, каква власт има кралят над своите хора и с какво е задължен той към хората си и с какво са задължени хората му към краля и към клетвата пред краля“).

Не се разрешавали процеси на други лица с краля, защото кралят имал други задачи (да запази владенията, които получил от владетелите преди него, да запази добрите обичаи на кралството, да запази правата на хората, както на бедния, така и на богатия, както на големия, така и на малкия, и след това да подкрепя своите хора, васалите, и др.). Ако кралят наруши клетвата си, неговите хора не трябвало да го търпят, нито хората му, нито народът. Защото, продължава законодателят, *кралят или кралицата не са господари, а справедливи стопани*. Неговите заповеди излизат от хората, приходите получава от всеки един, а така също и правата си. „Да знаеш добре, продължава съставителят на Асизите, че никой не е господар да прави несправедливост и ако я направи, занапред няма да има подчинени, които да постъпват справедливо...“²⁴⁶

От този параграф на Асизите личи ясно феодалният характер на държавата и ограничената власт на краля. Той се третира не като господар (αὐθέντης), а като „справедлив стопанин“ (οἰκονόμος δίκαιος), чиито права идват от хората му, чиито приходи идват пак от хората му, и т. н.

В Асизите е подчертана тенденцията да не се поставя кралят над законите и над съда. В противен случай нито хората му, нито народът щял да изтърпи той да върши несправедливости. Макар и в твърде обща форма, Асизите изразяват правата на феодалите да действуват против краля, ако той извърши някакво нарушение. Естествено тези права намират един още по-ясен израз в Асизите на Високата палата, при нарушението на които феодалната аристокрация недоволствувала и дори се вдигала на бунт.²⁴⁷

В Гражданските асизи от Кипър намираме едно сравнително строго разграничение на функциите и компетентността на отделните видове съдилища, както местни, така и чужди, намиращи се на територията на кралството. В Кипърското кралство функционирали няколко съдилища. На първо място била Високата палата, която решавала дела предимно на аристокрацията, свързани с престъпления срещу държавата, съдела лица, направили заговор, обвинени в държавна измяна, в ерес и др. На второ място идва Низшата палата, в която се разглеждали дела, свързани с гражданското съсловие. В нея се решавали граждански искове, свързани с владенията на собствеността, със семейноправните отношения и др., но се решавали дела и с углавен характер. Наред с тези съдилища съществувал и т. нар. морски или пристанищен съд (Съд на веригата — ἡ αὐλή τῆς ἀλύσεως τῆς λεγομένης τζαϊάνας)²⁴⁸ и т. нар. Пазарен съд (ἡ αὐλή τοῦ φοῦντικός). В тях се решавали дела из областта на търговското и морското право, дела из областта на транспортното на стоки, обмיתяване и пр.

В § 41 се отбелязва какво е постановил крал Амори (Амалрих) за правото на моряците, на притежателите на кораби и на всички мореходи. „Добре да знаете, се казва в Асизите, че онези хора, които пътуват по море, ако се

случи да имат някаква злополука или на корабите им поради излизане на лошо време или поради причина на кораба, правото нарежда това да се съди от морския съд. Не следва да се прави бой т.е. двубой, за проверка или заради разследване на онова пътуване, защото в другите съдилища на гражданите следва да се правят двубои за проверка (доказване), ако обвинението възлиза на една марка и нагоре; и заради това морският съд, наречен Съд на веригата, е мястото, където се отправят тези дела, и заради това са го устроили с изключение на кражби или убийства, или заговори, защото тези дела следва да отиват в друг съд, освен ако са имали друга уговорка, защото всички уговорки, които не са против закона, трябва да бъдат спазвани.²⁴⁹

§ 288 е посветен на това, какво се заплаща в Пазарния съд и за какво се съдят и какво да вземат от тези, които пристигат със стоки по море и по суша. Начело на съда стоял управител (баил), който трябвало да бъде с добро име, боголюбив и да обича справедливостта. В Пазарния съд имало шест души съдии — четирима сирийци и двама франки. Тези шестима съдии били задължени да съдят всички оплаквания, които идвали при баила за загубени залози, за наеми на къщи или за нещо друго, което е направил един сириец или един евреин, самаритянин, арабин или християнин, несторианин, грък, яковит или арменец. Ако обвинението било за убийство, за предателство или за кръв, или за кражби, тези дела не се отнасяли за Пазарния съд, но трябвало да отиват в Палатата на гражданите.²⁵⁰

В Кипърското кралство функционирали и чужди съдилища, в които се съдели представителите на чуждите, предимно италиански републики. Многолюдните колонии на Венеция, Генуа и Пиза в Кипър се ползували с правото на екстериториалност. Техните търговци и моряци били подсъдни на управителите на италианските републики, които резидирали в кипърските главни градове, а не на кралските съдилища.

В § 139 от Асизите се казва изрично по какви въпроси могат да се съдят хората в съдилищата на републиките и по какви — в кралските съдилища. „Да знаете добре, че никоя република, като тази на генуезците, на венецианците и пизанците, не трябва да имат никакъв съд освен помежду си и хората си, и то само които имат спор помежду си при покупка или при продажба, или при други някои неща и условия, които имат помежду си; и те могат да бъдат решавани от техния консул за това, което е извършено не както трябва, и да ги слага в тяхната кесия. Но добре да знаете, че никоя република няма право да съди за кръв, т.е. за открита рана, нито за някакво убийство, нито за кражба, нито за предателство, нито за ерес, която е патаренска, нито за еретичество, нито за продажба или покупка на земя, нито на лозя, нито на градини, нито на имения, защото всички тези неща трябва да се съдят и да се извършват и да се продават в кралския съд и на друго място не могат да стават съгласно правото нито според Ерусалимските асизи.“²⁵¹

Ако някой от съдилищата на републиките отсъди по тях въпроси и дела, които са забранени за тях, те не били валидни и присъдата се анулирала от кралския съд.²⁵²

Някои документи, съставени от хора на републиките, не били валидни пред кралския съд. Така например, ако се сключи някакъв заем, за който бил съставен нотариално заверен документ съответно пред свидетели, такъв документ все едно че бил подпечатан сигилий. Той бил валиден само между хората на републиката и консулт могъл да застави длъжника да из-

плати на кредитора взетата в заем сума. Такъв документ обаче не се приемал в кралския съд, нито съдиите били компетентни да се произнесат по такива документи.²⁵³

Кипърските крале давали различни търговски привилегии на чуждите търговци, включително и правото на съд. Такива привилегии се давали преди всичко на търговците от Запад (италианци, испанци и др.). В една от клаузите на договора, сключен между Генуа и кипърския крал Пиер I Лузиня на 18 април 1365 г., се потвърждава правото на генуезците да се съдят от подеста и да бъдат изобщо под неговата юрисдикция. В параграф седми от договора се казва дословно: съдебните дела на генуезците да се решават от подеста, както е било отначало.²⁵⁴

След войната между Генуа и Кипърското кралство от 1373 — 1374 г. Фамагуста останала в ръцете на генуезците. При крал Жак I Лузинян (1382—1398) бил сключен неблагоприятен за Кипър договор с Генуезката република. Според този договор генуезците владеели Фамагуста и заповядвали на две мили извън града. Кралят и неговите рицари нямали право на съд в града и в рамките на тези две мили. В договора се предвиждало при скарване между генуезец и киприот, ако някой бъде ранен, то раненият не получавал предимство. Генуезецът бил съден от капитана на Фамагуста, а киприотът — от крала.²⁵⁵

Правото на съд, което било дадено на чужденците, често било нарушавано от страна на кралските власти. От своя страна и чуждите търговци и представители на италианските републики злоупотребявали с това право. Това понякога служело като повод за изостряне на твърде сложните отношения между Кипърското кралство и представителите на италианските власти на острова. Леонтий Махера съобщава на няколко места в своята хроника за възникнали инциденти във връзка с правото, кой да съди един или друг закононарушител.²⁵⁶ Понякога това право е било тълкувано и упражнявано твърде произволно и е било предмет на почти постоянни спорове между кралските власти и чужденците.

На Кипър функционирали и местни гръцки съдилища с църковен характер под контрола на епископа в Пафос. Те решавали спорове из областта предимно на семейно-брачното право. Съществували и съдилища в областта на низшето съдопроизводство (*μικροσπικαὶ αὐλαὶ τῆς Βουρσεσίας*), които били подчинени на Гражданската палата в Левкозия. Те разглеждали не само дела във връзка с брака, но и други дела с граждански характер. Техните решения били одобрявани от Палатата на гражданите в Левкозия. В своята дейност тези съдилища се ръководели от специален кодекс, известен под името *Ἑλληνικοὶ νόμοι ἰσχύοντες ἐν Κύπρῳ ἐκ τῆς φραυκοκρατίας*.²⁵⁷

В Кипърските асизи се забелязват и някои процесуални особености. Така например много често се споменава за единоборство при разрешаване на някои съдебни спорове. Двубоят бил прилаган в съдебната практика при разглеждане на някои дела (при спор пред съда за по-крупна сума, при убийство и др.). Така например в § 133 се предвижда двубой, ако искът надминава една марка сребро.²⁵⁷ В § 141 се говори за човек, който е обвинен в убийство, но понеже е ранен, могъл да си намери заместник, който да го замести в съда и да се бие вместо него в двубой.²⁵⁸

Ако владетелят се явявал като наследник на лице, починало без завещание и което нямало никакви роднини и трябвало да получи цялото му имущество, той бил длъжен съгласно Асизите да издържа бойците, които

ицели да участвуват в двубоя. Този двубой се предвижда заради убийство, кражба или друго дело. Владетелят трябвало да ги издържа в продължение на четиридесет дена, но не повече. Двубоят трябвало да се проведе в този срок от четиридесет дни. Съдът трябва да ги въоръжи и да ги облече в съответното червено облекло. Съдът бил длъжен да се погрижи и за вдовица или сираче или за чужденец, които не били в състояние да въоръжат свои бойци за двубоя. В такъв случай владетелят на страната ги въоръжавал и издържал, както в по-горния случай.²⁶⁰

Тези, които участвували в двубоя пред съда, полагали съответната клетва пред висконта. Те се заклевали над евангелието, че не са извършили убийството. След това се въоръжавали с еднакво оръжие. Двубоят не трябвало да почва преди третия час на деня, за да се издигне слънцето толкова, че светлината му да не пречи нито на единия, нито на другия. Никой нямал право от страна да им дава знак с кимване или с думи. Който бил победен, жив или мъртъв съгласно Асизите трябвало да бъде влачен за опашката на кон и след това обесен. По такъв начин следвало да полагат клетва и васалите, и рицарите и да се бият така, както е бил обяснен двубоят за гражданите.²⁶¹

Никой сириец, грък или сарацин не е могъл да се противопостави на християнин, т. е. да участвува в двубой срещу някой християнин (разбирай франк) в цялото Ерусалимско кралство. Но ако някой сириец, грък или арабин бил обвинен в убийство или в бунт, никой от тях не е могъл да се защити срещу франка, който го обвинява, и това било „подходящо и справедливо според ерусалимските закони“²⁶².

И тук, както и на други места в Асизите, латинците са поставени от закона в по-благоприятно положение. На много места чрез това се подчертава тяхното привилегировано положение спрямо другите народности в кралството.

В Пазарния съд не било разрешено да се провежда двубой, а само в Палатата на гражданите (εἰς τὴν αὐλὴν τοῦς βουρφέζηδες).²⁶³

Тази характерна особеност в Асизите — да се излиза на двубой пред съда, за да се установи по този начин, на чия страна е правдата, очевидно има чисто латински, западен произход. Във Византийската империя, въпреки че и в нейното съдопроизводство понякога се прилагали чисто средновековни начини за установяване на вината, общо взето, се следва разработената от римското право процедура на разследване.²⁶⁴ Във Византийската империя в сферата както на гражданското, така и на углавното право в по-голяма степен и за много по-дълго време, отколкото на Запад, се проявявало влиянието на римските юридически традиции. Важно отличие на Византия от другите страни на средновековния свят било преобладаването на римските правови норми във византийската юриспруденция през целия период на нейното десетвековно съществуване. Въпреки измененията във византийското право, предизвикани от промените, които настъпили във византийското общество, законодателството и съдопроизводството в империята остават на много по-високо ниво от западноевропейското право, в което има силни остатъци от варварските законници.²⁶⁵ С гордост византийският император Михаил VIII Палеолог (1261—1282) подчертава, че не е варварин, за да пипа горещо желязо и пр., а е ромей и се съди по ромейски закони.

СВИДЕТЕЛИ И ПРАВО НА СВИДЕТЕЛСКИ ПОКАЗАНИЯ

Важно място в съдопроизводството заемат свидетелите и свидетелските показания. В Асизите се отделя място на този въпрос, като за свидетелите

и за това, кой има право да дава свидетелски показания, се говори в няколко параграфа. Така например в § 130 се подчертава, че свидетелски показания в съда могат да дават само хора, които се ползват с добро име, които са верни и справедливи от гледна точка на закона. Лица, които са под властта на баща си или са съдени, не могат да дават показания или ако дадат показания, да не се вземат под внимание, „нито да се изслушват, нито да им се вярва“. Асизите допускат свидетелствуване на близки хора (баща, брат, зет), защото те могли по-добре да помогнат да се извлече правото, отколкото чуждите хора. Разбира се, това ставало след съответна клетва от страна на такива близки хора, че не са заинтересувани от разглежданото дело.²⁶⁶

Законодателят има пред вид, че близките хора са по-добре осведомени и с това ще подпомогнат съда.

Съдът отхвърля такива свидетели, които поради някаква заинтересованост биха могли да дадат неверни показания. Според Асизите на тези свидетели, които дават лъжливи свидетелски показания, следвало да им се пробие дланта с нажежено желязо, „защото ако някой полага лъжлива клетва, отрича бога и заради това трябва да му се пробие дланта“. Занапред на такива лица не трябвало да се вярва и те загубвали и защитата на съда. А този, който, за да спечели делото, е привлякъл лъжесвидетели, трябвало да даде данък на владетеля.²⁶⁷

Франк не е могъл да бъде свидетел против сириец и, обратно, съдът не приемал свидетелски показания от сириец срещу франк. В Асизите изрично се подчертава, че „франките са съдии по отношение на сириец, на сарацина и на всички други народности“²⁶⁸.

При обвинение за неизплатен дълг законодателят последователно се спира на различни дела, когато кредиторът и длъжникът са от различни народности. Така например, ако франк обвини сириец, че му дължи някаква сума, и сириецът откаже това, при липса на свидетели сириецът трябвало да се закълне, че не дължи нищо, и с това въпросът се изчерпвал.²⁶⁹ При обратен случай обаче франкът не бил задължен да полага клетва пред сириец.²⁷⁰

Ако сарацин е обвинен, че дължи нещо на франк, и той няма свидетели, сарацинът полагал клетва над корана, т. е. над вярата си, че нищо не дължи, и с това делото се приключвало. Обаче ако сарацин обвини някой франк, че му дължи нещо, и франкът откаже това и ако сарацинът нямал свидетели, според правото франкът не бил длъжен да положи клетва.²⁷¹

Ако франк обвини грък в съда за каквото и да е и ако франкът нямал свидетели гърци да докаже това, други свидетели не е могъл да представи. Защото съгласно Асизите франкът не е имал право да дава свидетелски показания срещу грък и, обратно, грък срещу франк.²⁷²

В следващите параграфи от Асизите се говори за различни случаи — когато грък обвини арменец, несторианин обвини яковит, самаритянин обвини сарацин (арабин), арабин обвини евреин и т. н. (§ 59—61, с. 57—68). Законът допускат свидетели от друга народност нито за дълг, нито за наследство, нито за каквото и да е друго дело, разглеждано в съда. Съгласно Асизите от каквато народност е бил обвиняемият, от такава народност трябвало да бъдат и свидетелите.

Никой от младите хора, които били непълнолетни, не е могъл да става свидетел в съда.²⁷³ Отделно се третира случаят, когато мъж става свидетел срещу жена.²⁷⁴

Асизите не разрешават на висконта и на неговите посредници, които са негови сержанти (слуги), да свидетелствуват в съда.²⁷⁵

Писмени свидетелства пред съда не се уважавали, освен ако това представлява документ, подпечатан с печата на началника на столицата или на друга област. Съдиите само на това трябвало да вярват и да го приемат.²⁷⁶

Специално внимание се отделя и на документи, които не са подкрепени чрез свидетелски показания. Става дума за документи, издадени от някой консул на републиките (Генуа, Венеция и др.), в който не бил посочен нито жив, нито починал свидетел. Писмени документи без свидетели нямали стойност и не се уважавали от съда. Нито висконтът, нито съдиите били задължени да изискат от съответния консул да накара длъжника да плати дължимата по документа сума. Ищецът губел иска.²⁷⁷

Интересни подробности съдържат Асизите и за лица, които не се явят навреме в съда, на определената им за това дата. Така например § 116 е посветен изцяло на случаи, когато едно лице не може да се яви в определения ден в съда, и каква клетва полагал изпратеният от него слуга. Пречките за това могли да бъдат от различно естество. Ако се случело един човек да потегли, за да отиде в определения ден в съда, но по пътя си срещне голяма река, която е между него и града, в който отива, той трябвало да призове хората наблизо за свидетели, че не може да премине реката. При това положение той не загубвал правото си, но трябвало да се яви в съда и да посочи пред висконта и пред съдиите пречката, която трябвало да преодолее. Желателно било да посочи и двама свидетели. Същата процедура се предвижда, ако лицето е било повалено от болест и страдание по пътя или са го заловили чужденци или сарацини, или пирати, или поради някаква опасност или пречка. То било длъжно да уведоми съда за пречката, която се е появила, и да промени деня на явяване в съда. Лицето трябвало да изпрати слугата си и той да се закълне пред съда, че господарят му е възпрепятствуван да дойде. Не било необходимо след това господарят да полага клетва. Но ако слугата не е положил клетва, следвало господарят да се закълне, че не е могъл да дойде в определения ден в съда. Но известяването на съда трябвало да стане един ден преди определената дата в съда. Иначе то не се признавало.²⁷⁸

Тук, както и на други места в Асизите, например за лекар, който е възпрепятствуван да отиде да види болния, тъй като е заловен от агаряни и пр., са загатнати някои от специфичните исторически условия в Ерусалимското и Кипърското кралство — чести нападения на сарацини, на пирати и др.

За свидетели се отнася и § 140 — „За този, който иска да свидетелствува пред съда, но е ранен и е минал 60 години, дали може да бъде сменен и да постави друг вместо него“. Ако някой човек тръгне към съда и той е ранен и е минал 60 години и иска да свидетелствува за някакъв мъж или за някаква жена, според правото в Кипърското кралство той можел да свидетелствува по всяко дело. Ако някой искал да се проведе двубой, старият човек трябвало да бъде сменен от друг, който да се бие на негово място, „защото това е справедливо и подобаващо според асизите“²⁷⁹.

На лице, което е извършило престъпление и е загубило делото в съда, мъж или жена, не му се разрешавало да дава свидетелски показания.²⁸⁰

Асизите не разрешават на духовно лице да свидетелствува срещу някакво светско лице. Съдът не му разрешава да даде свидетелски показания и не го изслушва. Това се отнасяло и за свещеник, и за анагност (четец). Изключение се правело за светско лице, което се разболеел и направи своето завеща-

ние преди причастяването в присъствието на свещеника, на дякона и на други хора; тогава свещеникът или анагностът могъл да бъде свидетел, но заедно с двама миряни, т. е. с две светски лица. И това могло да стане само за движимо имущество. Ако ставало дума за наследство от недвижими имоти (къщи, ниви, лозя, ливади или имения), свещеникът или анагностът нямали право да бъдат свидетели. „Трябва да се знае, подчертава законодателят, че за всичко, „за което се съдят хората в светския съд, трябва свидетели светски лица...“²⁸¹.

Вече бе отбелязано, че парици не са допусkali като свидетели в съда.

От приведените примери могат да се констатират някои народности, социални, професионални, възрастови и други ограничения, които се налагат в Асизите по отношение правото да се дават свидетелски показания в съда. Тези ограничения са продиктувани не само от чисто юридически съображения, които да осигуряват правилно протичане на съдебния процес. В тях прозира и опит за защита на чисто класови интереси, като се елиминират показанията на лица, произлизащи от низшите, подчинени слоеве на кипърското общество. В по-изгодно положение са поставени и представители на аристокрацията предимно от франкски произход. В Асизите се подчертава, че франките са съдии по отношение на другите народности, т. е. законодателят ги отделя и противопоставя на другите народности.

ПРЕСТЪПЛЕНИЯ И ПРЕДВИДЕНИ НАКАЗАТЕЛНИ МЕРКИ

В Асизите са споменати различни престъпления (срещу собствеността, срещу личността, срещу нравствеността и др., като са посочени и санкциите, които се предвиждат и налагат от съда.

Така например в Асизите се разглеждат различни казуси на престъплението срещу собствеността и се предвиждат строги мерки по отношение на крадците. Крадец, заловен на местопрестъплението, се водел в съда заедно с това, което е откраднал. Който пуснел крадец, сам отговарял пред съда и получавал тази присъда, която трябвало да получи крадецът. Обаче ако крадецът сам се е спасил, никой не отговарял за него.²⁸²

Ако крадец е заварен на местопрестъплението, но след това е побягнал и след него собственикът започнал да вика „дръжте крадеца“ и той хвърли откраднатото, съдът го съдил. Съседите трябвало да се закълнат, че са видели крадеца как хвърля откраднатата дреха и хуква да бяга.²⁸³

Ако някой залови крадец в къщата си или на друго място и крадецът има на себе си откраднат предмет или дреха, собственикът не можел сам да ги вземе обратно. Съдът му дивал обезщетение от имуществото на крадеца, а всичко останало от откраднатите предмети отивало в полза на владетеля.²⁸⁴

Ако някой крадец влезе в къща, лозе или в градина и след него тичат, но не го заловят, ако намерят нещо от откраднатото или от нещата на крадеца, всичко това се падало на владетеля. Защото владетелят бил длъжен да даде обезщетение за направената щета. Това, което е в повече от щетата, се падало на държавата. Ако е по-малко, държавата трябвало да даде обезщетение в рамките на понесените щети и нищо повече.²⁸⁵

С подобно съдържание е и § 235 за откраднатата дреха, която някой си я познал върху друг човек. Обвиненият в кражба бил длъжен да докаже чрез

свидетели от кого я е купил, а от своя страна собственикът трябвало да се закълне, че не е продал дрехата, не я заложил, не я подарил и т. н.²⁸⁶

При обвинение в кражба при недоказаност на обвинението този, който е повдигнал делото, трябвало да получи същото наказание, което очаквало обвинения в кражба.²⁸⁷

Ако се случи човек да залови крадеца, който краде в къщата му, и след това се споразумее с крадеца и той му даде пари, и го пусне безнаказано, съдът осъжда имуществото му да се конфискува в полза на държавата, а той да се подложи на телесно наказание като крадеца.²⁸⁸

Ако се даде открадната вещ на глашатая на града да я продаде, той не носел отговорност, но трябвало да се закълне, че не е знаел за това. Този, който е дал открадната вещ, той носел отговорност.²⁸⁹

Подробно се занимават Асизите с кражба на пчели и мед, с кражди на домашни птици (кокошки, гъски, гълъби и др.).²⁹⁰

За кражба на кон се предвижда смъртно наказание (обесване).²⁹¹

Ако някой е загубил добиче или му е откраднато или отнето насила някакво друго движимо имущество и след това го откриел у друг човек, последният трябвало да докаже чрез двама свидетели, че е купил това добиче или тази вещ, и не носел отговорност. Става дума за добиче, което е излязло извън границите на кралството и се намери примерно в земята на сарацините. Обаче ако се установяло, че този, у когото е добичето или имуществото, е крадец и той няма свидетели, които да са го видели, когато купува гова имущество или когато му го подаряват в земята на сарацините, собственикът си вземал обратно своето, а крадеца обесвали. Каквото имущество притежавал крадецът, отивало в полза на господаря на областта, в която е извършено това злодеяние.²⁹²

§ 222 е за онзи, който е изгубил свое добиче и назове деня, в който го е изгубил. Ако някой изгубил добиче или предмет и го намери у друг и на въпроса му, кога го е изгубил, отговори, че това е станало по Рождество или по Великден, този, у когото е имуществото, трябвало да докаже, че има това имущество един месец преди посочените дни. При това положение собственикът губел своите права над имуществото и не можел да го вземе обратно. Обаче ако не могъл да докаже, че владее това имущество от по-рано, този, у когото се открие добичето или предметът, бил обвиняван и наказван като крадец. Законодателят обръща внимание, че не е необходимо никой да назовава деня, в който е изгубено имуществото, защото никой насила не го карал да прави това.²⁹³ Тази бележка се прави по всяка вероятност, за да не се улесняват евентуалните крадци и те да не научават времето, когато е изгубено имуществото.

Изобщо за посегателство над чужда собственост се предвиждат сурови санкции. Така например, ако крадец бъде заловен при първата си кражба, съгласно Асизите трябвало да го разведат из града, да го набият хубаво, да го залепят и до го изгонят от града, ако откраднатото имущество не надминава една марка сребро. При рецидив, ако се установи, че крадецът е дамгосан или че е понесъл преди това членовредително наказание (буквално, ако някой от крайниците му е отсечен), веднага да се залови и да се обеси.²⁹⁴

При кражба, както и при други тежки престъпления се предвижда бесилка или изгаряне на престъпника. В § 238 четем: „Ако стане така, че един човек го обвиня в кражба или в друго някакво престъпление и го осъдят да бъде обесен или да го изгорят, ако обвини други, когато го водят през

града, да не му се вярва.“ Затова трябвало да му превържат очите, за да не гледа и да не обвини някой друг. Каквото говорел осъденият на смърт, не трябвало да му се вярва.²⁹⁵

От тези разпоредби става ясно, че за да запазят частната собственост от посегателства, законодателят и съдът налагали жестоки наказания, в това число и смъртно наказание.

Убийството като едно от най-тежките престъпления, било наказвано твърде строго, като, разбира се, се вземали под внимание обстоятелствата, при които било извършено. Така например убийство при законна самоотбрана не се наказвало. В § 249 се казва, че ако някой скочи да бие друг човек или да го убие и нападнатият се брани така добре, че го убива или го ранява, или го бие до смърт, не носел никаква отговорност. Но това трябвало да се докаже чрез двама свидетели. Роднините на убития могли да извикат на двубой единия от свидетелите и победеният трябвало да бъде обесен. Обаче ако свидетелите се закълнат пред висонта и пред съдиите, че убитият е нападнал пръв, и това се потвърди и от други свидетели, убиецът не носел никаква отговорност, нито пък неговите свидетели били викани на двубой.²⁹⁶

Вече споменах по-горе за извършено убийство, на което двама васали са свидетели. Убиецът незабавно бил обесван. Обаче ако убиецът не признаел нищо и след прилагане на тридневен изтезание трябвало да го сложат в тъмницата, където да стои една година и един ден. Ако през това време никой не дойде да го обвини в станалото убийство, бил освобождаван от затвора.²⁹⁷

Ако някой се оплаче пред съда от някого, че го е бил, че му е оскубал брадата или косата, че му е разкървавил носа и устните, ако няма открита рана, а няма и свидетели, съдът да не съди обвинения, защото понякога, се казва в Асизите, носът и устните се възпаляват от само себе си, косите падат от главата много често, преди да бъдат оскубани, и много пъти от гняв някой сам се бие. Обаче ако има отсечено месо и побоят се докаже чрез свидетели, обвиняемият да бъде наказан с бой и затвор. Трябвало да се накаже такъв човек с бой, да се накаже тялото му и да не му се вземе глоба, защото „чрез тялото се извършва лошото и доброто“²⁹⁸. Този закон бил издаден от крал Балдуин.

Ако един човек бие друг човек, ако при този побой няма открита рана, нито кръв, следкато се докаже със свидетели това деяние, виновният трябвало да даде на бития сто солди и на владетеля — сто перпера. Ако обаче има открита рана и кръв, виновният трябвало да загуби дясната си ръка. Ако онзи, който е виновен за побоя, не бил в състояние да заплати стоте солди на бития и стоте перпера на съда, битият имал право да го задържи в своя затвор като християнин, докато заплати. След това имал право да го върне в съда, за да получи справедливост. Но ако пострадалият умре от този побой, виновникът трябвало да бъде обесен в къщата си и да виси на бесилото, без да отрежат въжето.²⁹⁹

Ако някой мъж или някоя жена накарат да набият някого и той умре, правото отсъжда подбудителят да бъде обесен, а всички, които са нанесли побоя, да загубят дясната си ръка. Ако битият не умре от побоя, то онзи, който е накарал други да го бият, бил задължен да заплати обезщетение на него и на държавата. Онези, които са нанесли побоя, трябвало да бъдат съблечени голи по гаси, добре бити и да ги разведат из града, та всички да научат за злосторството.³⁰⁰

Ако ранен обвини друг човек, че му е нанесъл открита рана на главата, съдът трябвало да затвори обвинения, докато се види какво ще стане с ранения, и лекарят от съда установи, че раната не е опасна. Висконтът и съдиите могли да приемат поръчители за обвиняемия и съдът да му определи ден за защита. Ако обаче не се споразумеят и се докаже, че обвиняемият е нанесъл тази рана, съдът издавал присъда да му се отсеке ръката, да се разведе из града и да се изгони от града.³⁰¹

Ако смъртно ранен обвини някого, че той му е нанесъл раната, и този се закле пред евангелието, че не е виновен, че нито е накарал някой друг да му нанесе раната, то той бил освобождаван от отговорност. Ако раненият почине след това и някой от роднините му възбуди дело срещу убиеца, той не бил съден, „защото вече е направил това, което искал съдът от него“, т.е. заклел се е, че е невинен.³⁰²

Ако ранен човек с много удари се оплаче в съда, той можел да обвини толкова хора, колкото рани имал и „не повече“. След като ги обвини, съдът преглеждал раните, а висконтът затварял обвинените в затвора, докато се види какво ще стане с ранения. Ако някой от арестуваните поиска да бъде освободен чрез поръчителство, това могло да стане, но при условие, че поръчителят ще направи това, което е длъжен да направи обвиненият. Иначе поръчители не се допускали. Ако раненият умре от нанесените рани, след като обвинените не признават, да стоят една година и един ден в затвора. Ако през това време някой повика на двубой един от обвинените, който и да е от тях, имал право да направи това, и ако го победи, да го обесят, а на всички други, участвували в раняването — да отсекат ръката и да ги изгонят от кралството. Ако обвиненият победи, всички да бъдат освободени, а този, който го е повикал на двубой, да бъде обесен.³⁰³

Интересен е и § 264 за ранен, който се споразумее с този, който го е ранил, било поради молби или получи пари и след това почине от раната. Ако роднините на починалия или жена му го съдят, обвиняемият трябвало да докаже съгласно Асизите, че се е споразумял с ранения, преди да почине, и в такъв случай не носел отговорност. Някой измежду роднините обаче имал право да повика някой от свидетелите по делото на двубой и ако бъде победен свидетелят, трябвало да бъде обесен.³⁰⁴

В друг параграф се говори за намерен на пътя заклан човек. Ако двама или трима души вървят по пътя и намерят заклан човек, който е още топъл, а наблизко откритият друг човек, който твърди, че го е убил при самоотбрана, след разследане от съда убиецът да не носи никаква отговорност. Но ако съдът открие, че този е виновен, веднага трябвало да го обесят без никакво отлагане.³⁰⁵

Подобен е случаят и в § 270 — За намерен убит човек на пътя. Заловеният в съседство, извън пътя, човек с окървавен меч, ако отрича, че е извършил убийството, като обяснява, че кръвта е от убито животно, такъв човек трябвало да се затвори за една година и един ден. Това се правело, за да се види дали някой ще го потърси и ще го обвини в убийство през това време. Ако никой не дойде в този срок, да бъде освободен от затвора и да не носи никаква отговорност за станалото убийство.³⁰⁶

Много интересни са няколко параграфа, които се отнасят за споразуменията, които правят хората помежду си (§ 108, 109 и 110). Ако се споразумеят за някаква работа, ушиване на дрехи и др., този, който е поел работата, трябвало да бъде честен и да я изпълни.³⁰⁷ Ако обаче някой се спора-

зумее с друг човек да убие негов враг или съседа му, или да изсече лозето му, или овощната му градина, или дърветата му, или да направи друго зло или щета, другият, ако не желае, не бил задължен да изпълни уговореното. Ако е взел пари, за да извърши това, да не ги връща, ако не иска, защото му е дал тези пари, за да върши зло. Обаче съгласно Асизите, ако е извършил вече тази работа или това деяние и не му е платено, този, който го е накарал, трябвало да му плати, „защото е извършил този грях“. Но ако не искал да му плати, според Асизите той не бил длъжен да му даде пари.³⁰⁸

Ако някой се споразумее с един човек да убие някой мъж или някоя жена поради любов или за друго нещо, или за някакво друго злодеяние и извърши това злодеяние, за което се е споразумял, и след това са го заловили, трябвало да бъде обесен. Законът предвижда и двамата да се обесят (заедно с този, който го е подтикнал към престъплението), а имуществото им да бъде конфискувано в полза на краля. Ако не било извършено проектираното убийство, и двамата трябвало да се накажат с бой — да бъдат набити, както трябва.³⁰⁹

§ 258 е за мъж или жена, които са намерени убити. Кой ще се погрижи да открие убиеца, ако убитите нямат нито роднини, нито близки и приятели? Съгласно Асизите кралят или владетелят на страната, който е истинският наследник на убития, бил задължен да издири и да осъди неговия убиец.³¹⁰

Интересен е параграфът от Асизите за случайно нанесени рани или щети. Ако някой гражданин или гражданка, се казва в § 149, случайно хвърли нещо извън стените на къщата си и удари или нанесе щета на човек, натоварен с дърва, или на товарни животни, които минават покрай къщата, не носят отговорност, защото не са имали нищо извън стените на къщата си. Но ако някой хвърли умишлено някакъв предмет и удари човек или добиче, бил задължен да даде обезщетение и да излекува и гледа човека, който е ранен, докато оздравее. По-тежка санкция се предвижда за човек, който поради омраза е дебалн определено лице, за да му напаости. Ако го удари или осакати завинаги, съдът го осъждал да му отсекаят ръката.³¹¹

§ 271 разглежда случай на убийство от ревност. Той се отнася за съпруг, който завари жена си в леглото с друг мъж и ги убие и двамата. „Ако един мъж има жена, с която е венчан, и счита, че тя е добра жена, а тя не е, и стане така, че я завари един ден или през нощта с друг мъж в леглото и ги убие с меч или с друго оръжие, той не носи отговорност, но бог да му прости.“ Обаче ако същият е убил жена си отделно от любовника ѝ или любовника отделно от жената, съдът трябвало да го съди и да бъде обесен.³¹²

Смъртно наказание предвиждат Асизите за онези, които погребват мъртвец в къщата си. Погребението се извършвало в църквата и затова къщата, където е погребан мъртвецът, според Асизите ставала собственост на църквата. Всичкото имущество на този, който е извършил такова погребение, отивало в полза на владетеля, а виновните за извършеното беззаконие оставали на неговата милост, защото не се знаело дали не са убили погребения от тях човек. Ако се чуело сред хората, че погребеният е бил убит, трупът трябвало да се изрови и да се види мъртвецът от какво е починал. И ако се установи, че този човек е бил удушен или заклан или изобщо е загинал по насилствен начин, съдът разследвал случая. Той трябвало да накара виновните да кажат истината било насила, било доброволно. Всички участници в злодеянието били осъждани на смърт. Те трябвало да бъдат „заровени

живи в земята с главата надолу и краката нагоре и да не им се прави нищо друго“. Всичко, каквото имали, оставало за владетеля.³¹³

Както се вижда, редът да бъдат погребвани мъртвите в църквата трябвало стриктно да се спазва. Законодателят е искал да запази въведената от църквата традиция и същевременно да се упражнява известен контрол с оглед да не се допускат престъпления. Нарушаването на закона и погребването на мъртвци извън определеното място, например в частен дом, будело съмнение за извършено престъпление и насилствена смърт. Затова се предвиждат строги санкции срещу нарушителите. Интересно е това, че законодателят предвижда ексхумация на трупа, за да се открие евентуално престъпление.

Извънредно жестоко е наказанието за подпалвачество. Ако някой хвърли огън в града и опожари къща с цел да извърши грабеж, се наказвал със смърт чрез изгаряне. Разбира се, необходими били свидетели, които да докажат извършеното престъпление. Преди да го изгорят, престъпникът трябвало да бъде разходен по целия град с главня в ръка до мястото на екзекуцията. Всичко, каквото имал злосторникът, следвало да бъде за краля.³¹⁴

Няколко параграфа от Асизите са посветени на престъпления против нравствеността. Така например в § 127 подробно се говори за обезчестяване на девица. Ако някой вземел девойка по насилствен начин и я обезчести, ако и с желанието на девойката, поради нейната добрина, но без волята на бащата или на майката или на онези, които я пазят, той можел да се ожени за нея, но със съгласието на родителите. Но ако те не искали това да стане, виновникът трябвало да заплати всичко, което искал манастирът, за да я приеме за монахиня и за да получи монашеско облекло. Виновникът оставал на милостта на бога и на началника на областта. Но ако той нямал никаква собственост и не можел да заплати и не бил такъв, какъвто трябвало, т.е. бил по-лош от нея и лошо възпитан, ако и да е син на рицар или на гражданин, той бил изгонван от областта, в която извършил престъплението, след като увредят половите му органи. Той трябвало да бъде изгонен за срок от една година и един ден. Каквото имал, оставало за началника на областта. Престъплението обаче трябвало да се докаже от двама солидни свидетели. Ако такива свидетели нямало, младежът се изпращал в затвора на епископа и стоял там една година и един ден и през това време да изповяда или да признае своя грях. Ако не си признаел в този срок, от една година и един ден, трябвало да се извади от тъмницата и да се закълне, че не е извършил изнасилването, и с това бил оправдаван, ако нямало други показания.³¹⁵

Следващият § 128 е за този, който обезчести девица и се намира в затвора и поиска да го съдят според правото, наречено на франкски „жуиза“. Ако един мъж обезчести девойка, но нямало свидетелски показания, както законът и Асизите посочват по-горе, при другия съд, арестуваният могъл да поиска да го съдят по правото „жуиза“ (тѣовѣѣ), като заявявал, че не е направил такова зло на девойката. Асизите нареждат той да бъде съден по това право, защото сам е пожелал това, но съдът не трябвало да го остави да се върне, ако той се разкае. И ако не бил виновен, следвало да го освободят от онова престъпление, „защото над клетвата и при свидетелство от страна на бога никой човек не трябва нищо да казва“. И ако е признат за невинен от правото (буквално, ако е спасен от правото), следвало да бъде съден, както е казано при другия съд,³¹⁶ т.е. да бъде затворен в епископския затвор.

Този параграф се явява като допълнение към § 127. Указанието, че този параграф се отнася до правото, наречено на френски „жуиза“, косвено доказва, че предишният параграф (127) има нещо от старото, местно византийско право.

§ 261 се отнася за мъжеложците и за всички други лоши мъже и жени, които да се убиват с лоша смърт. От тази разпоредба се вижда, че за хомосексуалисти, наречени содомити, за крадци, за патарени и предатели се предвижда смъртно наказание. Но никой нямал право да убива убиеца, нито предателя, нито еретика, нито крадеца, но трябвало да го доведе пред съда и съдът след това бил задължен да го съди и да го унищожи според неговото злодеяние. За това е било необходимо да се докаже престъплението чрез свидетели или обвиняемият да си признае. Веднага след това съдът трябвало да издаде смъртна присъда. „Защото, когато съдиите осъдят някой човек да умре, те изобщо не са причина за смъртта на оня, когото осъждат, но правят това, което заповядва законът и Асизите, и това трябва да знаят всички — съдиите трябва да осъждат свободно на смърт всички убийци или извършителите на някакво друго беззаконие, както горе бе казано.“³¹⁷

Тук се имат пред вид не само лица, които нарушават морала, но и тези, които са извършили други тежки престъпления както углавни, така и срещу държавата и религията. Наред с това законодателят освобождава съдиите от моралната отговорност при издаване на смъртни присъди. Той подчертава, че те нямат никакви вина, а само изпълняват това, което им нарежда законът и Асизите, т.е. изпълняват дълга си.

Както бе вече споменато, в Кипърските асизи се съдържат някои интересни данни за ереси и еретици на острова през периода XII—XV в. Така например в § 228, където се говори за това, по какви причини бащата може да лиши децата си от наследство, се изтъква, че това може да стане, когато бащата е православен, а синът или дъщерята са еретици. В този параграф има и известна конкретизация — еретици или патарини. По всяка вероятност тук се имат пред вид т. нар. патарени, които са характерни за Италия и са намерили разпространение и в Кипърското кралство. Патарените били привърженици, както е известно, на една дуалистична ерес, дълбоко повлияна от павликянството и богомилството.³¹⁸

За патарени се споменава и в § 229 — за лишаване на родителите от имуществото, което преминава към децата им, ако родителите са еретици. Изрично се подчертава, че този закон го е утвърдил ерусалимският крал Балдун II (Льо Бург), който управлявал от 1118 до 1131 г. Обстоятелството, че се подчертава при кой ерусалимски крал са оформени тези клаузи, говори за латинския характер на тези параграфи от Асизите. В следващия § 230 се казва, че и този параграф е латински. Очевидно това е част от латинското законодателство, в което са залегнали моменти от борбата на феодалната аристокрация и католическата църква с различни еретици и по-специално с патарените. Терминологията подсказва, че тук е отразена западната феодална действителност — феодалите от западен произход, които са отишли в Ерусалим, имали пресен спомен за проявите на еретиците (патарени) и затова са вмъкнали тези параграфи в Асизите. Ако тази разпоредба отразяваше източната, византийско-кипърска действителност и практика, то тогава би трябвало да очакваме еретиците да носят характерните за Юго-източна Европа и за тези области имена.

Както вече видяхме, в § 261 се споменават, наред с други престъпници и патарени в една изопачена форма „пателини“ (πατελλήνοι). В § 259 от вариант Б, който отговаря на § 261 от вариант А на Асизите, името патарени е дадено също като пателини (πατελλίνοι).³¹⁹ И тук става дума за еретици. Законодателят приканва към унищожаване на злосторниците, в това число и еретиците. Според Светото писание и закона, се подчертава в Асизите, тези, които убиват божияте врагове, т.е. злосторниците, са приятели на бога.³²⁰

И § 272, въпреки че носи заглавието „За жената, която обвинява един мъж, че спи с нея противоестественно, т.е. другояче от това, което е редно, и какъв съд трябва да разглежда такова обвинение“, се отнася в същност за еретици. Ако един мъж обвини мъж в еретичество, или един мъж обвини една жена в гражданския съд, т.е. в светския съд в еретичество, то съдът преценявал, че такова дело не може да се разглежда в гражданския съд, а от църквата. Тя била задължена да разглежда такива дела, да изслушва, да поучава, да изправя и да разследва чрез духовниците и да изправя такива злини. Висконтьт бил задължен да изпраща такива дела да се разглеждат от духовните съдии, но пред него.

Във вариант Б липсва заглавието на § 270, който по съдържание е същият като § 272 от вариант А, с тази разлика, че съдържанието му е дадено по-сбито.³²¹

От този текст в Асизите става ясно, че те засягат религията, са от компетенцията на църковния съд, а не на гражданския. Разбира се, тези дела били гледани в присъствието на представители на светската власт, какъвто е бил висконтьт. И в двата варианта на този текст е подчертано, че висконтьт трябва да присъствува на тези дела.

За патарени се споменава и в § 139. Според Асизите съдилищата на италианските републики в остров Кипър нямали право да съдят за ерес.³²² Лица, обвинени в ерес или в други тежки държавни или углавни престъпления, били съдени от местните кралски съдилища.

Тежки са наказателните разпоредби за извършване на измама и фалшификации. Ако един писар, сарацин, франк или грък, който е на работа в пристанището, т.е. в митницата, на пазара или в някое село, мами господаря си и се споразумява с търговците да крадат или със селяните, за да дели заедно с тях, или задържа от това, което хората плашат на пазара или в митницата, или пуска търговците, без да платят данък, или заблуждава баила или господаря си и той не намира сметките му в ред, съгласно Асизите такъв писар трябвало незабавно да бъде обесен. Преди това престъпникът бил развеждан из града, а имуществото му било конфискувано в полза на краля.³²³

Писар, който съставя фалшив документ или подправя нотариално заверен документ, се наказвал с отсичане на дясната ръка и изгонване от кралството. А този, който го е накарал да състави фалшив документ и му дал пари за това, трябвало да бъде обесен, защото е направил две злини, а имотът му оставал за краля.³²⁴

Съгласно Асизите, ако някой златар фалшифицира печати на краля, който управлява, или на предишни крале, на някои живи или починали барони, и златаря и този, който го е накарал да направи фалшивите печати, се наказвал със смърт чрез обесване (ὃν κρεμάσουν καὶ τοὺς β').³²⁵

Коментарът на тия разпоредби е излишен. Законодателят е безпощаден към лица, които под една или друга форма мамят своите господари или

пък засягат интересите на краля и на държавата. Престъпления от такъв род (кражба от приходите на краля или на другите господари, намаляване на митото, фалшифициране на документи за собственост или кралски печати) засягали непосредствените материални интереси на владетеля и на феодалната аристокрация както по отношение на приходите, така и по отношение на собствеността върху имоти. Затова и санкциите са така сурови — смърт, отсичане на ръката и изгонване от страната, конфискация на имуществото. И при това тези санкции се предвиждали не само за извършителите, но и за подбудителите към такива престъпления. И едните, и другите понасяли солидарна отговорност пред закона, като понякога подбудителите били наказвани по-строго.

В Асизите при извършване на тежки престъпления освен членовредителни наказания или смъртна присъда се предвижда и конфискация на имуществото в полза на краля. По този начин кралската власт реализирала значителни приходи. Съдът бил своеобразен източник на приходи и с налаганите такси и глоби в полза на съда и на кралската власт. Така например в § 276 се съобщава какво получава владетелят от цялата своя земя от злодеянията, които вършат хората. Ако някой обвини друг човек пред съда и загуби делото, бил длъжен да даде на съда седем и половина солди, които да плати в седемдневен срок. Ако обвиняемият загуби делото, бил длъжен също да заплати седем и половина солди пак в срок от седем дни.³²⁶

За свидетелите, привлечени в съда (съдът ги определя да бъдат двама души), инициаторът на делото внасял петнадесет солди.³²⁷

§ 278 е озаглавен „За онзи, който бие друг, какво вземат от такъв?“. Ако някой се оплаче пред съда, че му е нанесен побой от друг човек и докаже това с двама свидетели, виновният давал сто перпера на съда и сто солди на бития. Най-напред бил длъжен да заплати на бития, а след това — на съда съгласно Асизите.³²⁸

Сириец, който бие франк, трябвало да заплати на съда 50 перпера и на франка — 50 солди. „Защото сириецът не плащал за побой освен половината и не получавал освен половината съгласно закона.“³²⁹

Също така жена, която бие мъж и той се оплаче и докаже това пред съда, заплащала на съда 50 перпера, а на пострадалия — 51 солди. Защото жената не вземала освен половината съгласно закона и не плащала освен половината според закона.³³⁰

Съдът правел изключение за малолетни и не ги осъждал. § 256 е за малолетни, обвинени пред съда. Ако мъж или жена обвинят малолетно момче за нанесен побой или някакво посрамяване или нападение, съдът не можел да го осъди, ако момчето не е навършило петнадесет години. Ако младежът бил под тази възраст и нямало кой да го възпитава и е свикнал да злосторничи, висконът да го залови и да накара добре да го набият и да го заплаши, че ако друг път направи това, ще го накаже много по-лошо. Като го набият, щели да се уплашат и всичките други деца.³³¹

В случай, че се разгласи нещо в града от името на краля и някой мъж или жена го наруши, правото ги осъжда да дадат на съда 67 и половина солди.³³²

В Асизите е отделено място и на въпроса, на кого принадлежи намерено съкровище. Този въпрос особено е вълнувал хората през Средновековието. Липсата на сигурност при запазване на съкровища и ценности принуждавала хората да ги заравят в земята или да ги укриват по други различни

начини, като често проявявали изключителна изобретателност. Намирането на укрити съкровища е било често явление през тази епоха и държавата също проявявала интерес към тях като към източник на доходи за хазната. § 266 от Асизите е озаглавен „За онези, които намерят съкровище под земята, което го е скрил някой друг, преди да умре, и кой следва да има това съкровище съгласно правото“. Ако някой откриел съкровище в земята и го скриел, без да извести владетеля, т. е. краля, или господаря на областта, правото го третираше като крадец от кралската стая в двореца. Той попадал под милостта на владетеля и трябвало да получи такова наказание, „каквото получава крадец, заловен в стаята на краля, и каквото притежава, следва да бъде на краля, а той да бъде обесен“. Ако съобщи на владетеля, трябвало да получи една трета част от съкровището и всички разноски по неговото намиране, а другите две части оставали за краля. Този, който е открил имането, не трябвало да понесе никакво зло, но бил длъжен да даде намереното на краля и да не задържи нищо от съкровището, преди да го разделят.

Ако е знаел предварително, че има съкровище на това място, ако някой му е съобщил или „пък му се е явил сън“ и той копае, без да съобщи на краля, и намери съкровището, да се смята за крадец, имуществото му се конфискува от краля, а той остава на милостта на владетеля да го погуби. Защото никой човек нямал право да копае, за да намери съкровище в чуждо владение без знанието на господаря на областта. Никой нямал право да търси съкровище нито в къщата си, нито в друга къща, нито в нивата си, нито в лозето си, нито в имението си, защото всичко, което е под земята, без жив господар, всичко трябва да бъде на владетеля на земята съгласно правото. „Защото добре да знаете, че всичко, което е скрито в земята, е в съкровището на владетеля, затова всичко трябва да бъде на владетеля.“ Защото, продължава законодателят, ако не беше съкровището на краля, прочее висконтът нямаше да бъде задължен, нито съдиите да раздават правосъдие за всички злини, които стават в града и извън него, който е владение на краля.

Ако някой знаел къде има съкровище и съобщи на краля или на управителя (регента), който го замества в този ден, той трябвало да му разреши да копае, но след като постави стража. И ако се намерело имане — половината трябвало да се даде на краля, а останалото да се раздели на две части. Едната част да се даде на собственика на мястото, където е намерено съкровището, а другата част — на този, който е открил имането. Ако мястото е на откривателя на съкровището, кралят да вземе две трети, а той да вземе една трета. Кралят бил задължен да заплати разноските по изкопаването и изваждането, „защото вземал две трети от съкровището“³³³.

Съгласно Асизите всичко, което е под земята, е собственост на владетеля и затова, който открие съкровище и не съобщи на краля, се смятал крадец от кралския дворец и получавал съответно наказание. Този принцип според законодателя, че всичко е на владетеля, служи за основа на правото на висконта и на съдиите да съдят всички злосторници. Законодателят запазва правата на централната власт над намерените съкровища и за да предотврати евентуални нарушения от страна на поданиците, предвижда сурови санкции — смърт чрез обесване и конфискация на имуществото. Както е известно, и в други средновековни държави централната власт е следяла зорко при откриване на съкровище да получава дял или поне данък. Така например във Византийската империя бил въведен специален данък за откриване на съкровище.³³⁴

Във връзка със събирането на такси и глоби е интересен § 286, който представя известно изключение в тази насока. Законодателят обръща специално внимание в него — да не се вземат редовно 7 и половина солди от тези граждани, които не метат улиците пред къщите си. Тази разпоредба била утвърдена от крал Балдуин без съвета на неговите хора, нито на гражданите от столицата. Висконтът трябвало да има много голяма милост и да събира тази такса от хората, колкото се може по-малко. Повечето от гражданите нарушавали тази наредба.³³⁵

Тук проличава до известна степен отношението на законодателя към кралската власт и правата на краля. Това е в духа на феодалното схващане за ролята на краля, че той не може по принцип да утвърждава закони без своя съвет. Законът не бил приет по общоприетия начин, като кралят е действувал самоволно, без да се допита до своя съвет. Законодателят наемква за нарушение на феодалните принципи и на феодалното право, според което кралят бил длъжен да обсъжда важните решения във Високия съвет и да съгласува своите действия с него. В този параграф се проявява известна отстъпчивост към нарушителите, която не може да бъде обяснена по друг начин, като се имат пред вид общата насоченост и класовият характер на Асизите. Асизите допускат тази отстъпка, като се подчертава, че разпоредбата е издадена от крал Балдуин, без да е спазен съответният ред, следователно не е необходимо тя стриктно да се изпълнява. Трябва да се има пред вид, че и нарушението не е много сериозно.

Разбира се, не от този параграф на Асизите може да се съди за характера на законодателството, тъй като той е едно изключение. Почти навсякъде се подчертава незабавното плащане на такси и глоби в полза на съда или конфискацията на имуществото в полза на кралския фиск.

Цялата насоченост на законодателството говори определено за един класов съд. Чрез система от строги наказателни мерки законодателят се стреми да запази феодалната собственост от посегателства, да запази материалните интереси на господстващата класа и на държавната хазна, да поддържа авторитета и благосъстоянието на католическата църква и т. н.

Един от параграфите (235) е особено показателен в това отношение и не оставя никакви съмнения в тази насока. За онзи, който говорел лъжи за присъдите на съда и казвал, че са несправедливи, се предвижда сурово наказание — да бъде съден и да даде на съдиите 75 ливри и половина и на владетеля на страната двойно повече, отколкото на съдиите. Ако нямал откъде да плати, трябвало да му отсекаят една трета от езика (*νὴ κόψουιν τὸ τρίτον τῆς γλώσσης τοῦ*), „за да не смее друг път да оскърбява съда, който е определен да види, да каже и да утвърди“³³⁶.

Оттук проличава ярко класовият характер на съда. Осъдените нямали право да дават преценка за работата на съда и на съдиите и в противен случай им се налагала висока парична глоба или членовредително наказание. С това се целяло да бъде укрепен авторитетът на кралския съд и на властта изобщо. Съдът се явявал като важна част от държавната машина и средство за насилие и подтискане на широки слоеве от населението в интерес на управляващото малцинство.

Както вече бе споменато, Асизите са написани на гръцки език, кипърски диалект. Езикът, освен че е изпъстрен с думи и изрази, характерни за кипърския диалект, е силно повлиян от френски и италиански език. В този законодателен паметник нашироко са използвани юридически термини, търговски и технически термини, които имат западен, по-точно френски или италиански произход. Законодателят много често употребява тези термини, но същевременно търси съответния гръцки словесен еквивалент или пък се старае да обясни чуждите термини, като ги дава описателно.

Ще се спрем на някои по-характерни термини, проникнали в Асизите от западното латинско право, без обаче да претендираме за изчерпателност в тази насока.

Така например за обвинител се използва думата *актоур* от фр. *accuser* — завеждам дело, а за ответник или подсъдим — *рєν* от фр. *renier* — отричам се, отказвам, не признавам.

Думата адвокат се среща в няколко форми: *ἀπουκάτω*, *ἀβοκάτος*, т. е. *ἐμπροπότης*, *φαρπαλιέρος*, *ἀφαιπαρλιέρης*, *ἀβανπαλιέρης* от фр. *avant-parlier*. *σαζίνα*, *ή* — възбрана, забрана, от фр. *saisie* — налагане възбрана над имущество.

Κιτιάζω, *κήτες*, от фр. *quitte* — квит, нищо не дължащ, свободен от дълг. *ἄρρα* от фр. *arghes* — залог.

ρεσπετιάζω от фр. *repeter* — искам обратно, връщам.

ριζικάρικα, *ρίζικο* от итал. *risico* (*rischio*) — риск, опасност; *risicare* — рискувам, излагам се на опасност.

Τζαϊνας (*αὐλή τῆς ἀλύσεως* от фр. *chaîne* — верига, която затваряла пристанището, оттам със значение пристанищен, морски съд.

σταμπλιάζω — подпечатвам, от итал. *stampigliare* — слагам печат, щемпеловам, или от фр. *estampiller* — щемпеловам, слагам печат.

ράτα = *ή ζημία* — щета, вреда, загуба, от фр. *rater* — не успявам, претърпявам неуспех, несполучвам, или от *ratage* — несполука.

πατάλια, *πατάλη* от фр. *bataille* — битка, бой.

τερμένον, *терμένον* от фр. *terme* — край, завършек, срок.

τò δουέριν — зестра, дар; от фр. *douer* — дарявам, завещавам,

ρίβєра = *παραθαλάσσιον* — понякога във формата *ληβєра* — крайбрежие, от итал. *riviera* — крайбрежие (морско).

κρατημένος, *τò λέγουν τενηασμένος* от фр. *tenir* — държа, задържам в затвора (под арест), в случая — задържан, арестуван.

λίζιος — васал от фр. *lier* — връзвам, свързвам, съединявам.

τζάμβρας от фр. *chambre* — стая.

ρηστιβηκον (*ριστίβικον*) от итал. *restio* — своеобразен, злонравен.

κουμάντα — залог, от итал. *comando* — нареждане, разпореждане.

ή μουστρα от итал. *mostra* — образец.

корδιάζει (*ή στοιχηματίζει*) от фр. *accorder* — спогодявам, съгласявам се, споразумявам се, и много други.

Част от думите са така преобразени и нагодени към фонетиката на гръцки език, че трудно могат да се разпознаят. Въпреки че в Асизите езикът и употребата на диалектни и чужди думи създават затруднения, естеството на материалите с характерните за юридически текстове повторения и обяснения за постигане на яснота в правните норми и за избягване на двусмислие

подпомагат този, който работи с тях. Освен това наличието на втори вариант (Б) също улеснява работата с Асизите и за това трябва да благодарим на именития гръцки учен К. Сатас.

V. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Гражданските асизи, преведени на гръцки език и намерили широко приложение в Кипърското кралство, представляват един богат юридически паметник, който съдържа разнообразни и важни сведения за вътрешната история на средновековен Кипър. От него можем да съдим не само за развитието на правото в латинските държавици на Изток, но и за социално-правните и социално-икономическите отношения в тях и по-специално в Кипърското кралство. Кипърските асизи се явяват своеобразен синтез от западно-европейско, донесено от кръстоносците законодателство и силни остатъци от завареното местно, предимно византийско право. В резултат на това в този юридически паметник се е получила странна смесица между западните латински феодални норми, комбинирани с римско-византийската правна традиция, дълбоко вкоренена в съзнанието на местното гръцко население.

В Кипърските асизи са отразени господстващите феодални отношения и идеологията и мирогледът на господстващата класа. Това личи както от отделни правни разпоредби, така и от общата класова насоченост на това законодателство и съд. Данните от Асизите хвърлят допълнителна светлина върху социалната структура на Кипърското кралство, върху статута на някои категории население, на феодалната собственост и нейната защита и наследяване и др. В тях е отразен стремежът да бъдат защитени интересите и авторитетът на господстващата католическа църква. Интересни данни се съдържат и за бита и нравите в Кипър през XII—XVI в.

Специфичните исторически и икономически условия, при които се развива една феодална държавица от типа на Кипърското кралство, създават възможността за едно относително голямо развитие на робството. Законодателството отрежда значително място за уреждане на отношенията между роби и господари, за освобождаване на роби и др.

Кипърските асизи били прилагани в рамките на една феодална държава и по характер те носят белезите на едно по същество феодално законодателство. Същевременно обаче в кипърското общество са налице доста развити стоково-парични отношения, налице е една активна външна търговия, която се извършва частично и от местни търговци (гръци, евреи, сирийци и др.). Кипър бил център на извънредно голяма международна търговия и играел ролята на посредник между Изтока и Запада. Благодарение на търговията със скъпо ценените през тази епоха подправки много търговци натрупали огромни богатства. Наред с това обаче феодалните отношения и феодалната държава налагали тежък отпечатък върху развитието на кипърските градове. Той се изразявал както в тежката фискална система, така и в даването на концесии и привилегии на чужди търговци от страна на кипърските крале. Разбира се, феодалните отношения в кипърското село с налаганите форми на експлоатация се явявали сериозна пречка за възникването на развит вътрешен пазар. Като пречка за нормалното развитие на градовете се явяват и непрекъснатите борби сред господстващата феодална аристокрация за власт. Феодалните размирици са характерни особено за периода след 1458 г.

Кипърските градове страдали от наместата и аспирациите на италианските републики. В резултат на тяхната намеса, особено по време на войната от 1373—1374 г., кипърските градове били неколkokратно ограбени и понесли тежък удар. Неблагоприятно се отразили и нападенията на турци и сарацини (особено нахлуването на мамелюците през 1426 г. и ограбването на столицата на Кипър Левкозия).

Кипърските асизи дават възможност за известни наблюдения върху развитието и характера на търговията, за организиране на сдружения, за ролята на кредитните операции, поръчителството и др.

Наред с това могат да се набележат и някои особености в съда и съдопроизводството. Чрез система от строги наказателни мерки съдът защищавал интересите на господстващата класа, охранявал нейната собственост и права. В Кипърските асизи се чувствуват класовите различия в кипърското общество, намерили отражение в самите правни разпоредби, в налагането на диференцирани наказания съобразно социалното положение, в народността и религиозна дискриминация и др.

Кипърските асизи запазили своето значение като гражданско законодателство и при управлението на венецианците. Вече бе споменато, че Кипърските асизи са били преведени на италиански език, венециански диалект, през XVI в. Това не е било само един политически, шахматен ход от страна на венецианците, както смятат някои изследователи.³³⁷ Очевидно нуждата от такова законодателство, което вече било широко разпространено в кипърското общество, принудила венецианците да го използват.

Независимо от политическите промени не само в Кипърските асизи, но и в други законодателни сборници като действащо право от това време се чувствуват силни византийски традиции, които проявяват голяма жизненост и устойчивост. Това се дължи до голяма степен на много голямата привързаност, която проявява към тях основната част от населението на острова — кипърските гърци.

БЕЛЕЖКИ

¹ L. De Mas Latrie. Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan. T. I. Paris, 1861, p. 2 sq.

² За значението на остров Кипър в търговията с Леванта срв. W. Heyd. Histoire du commerce du Levant au Moyen age, II. Leipzig, 1936, p. 3 — 23; A. Schaub. Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelalters bis zum Ende der Kreuzzüge, München — Berlin, 1906.

³ Α. Κ. Αἰμίλιανίδου. Προνόμια τῶν ἀλλοδαπῶν καὶ διομολογήσεις ἐν Κύπρῳ, Κυπριακαὶ Σποῦδαι, τ. Α'... Λευκωσία 1937.

⁴ Срв. История на средните векове, I (под редакцията на С. Д. Сказкин, Е. В. Гутнова, А. И. Данилов, Я. А. Левицки). С., 1974, с. 247 — 248.

⁵ Един от най-важните извори за средновековната история на Кипър е хрониката на Леонтий Махара: Leontios Makhairas. Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled „Chronicle“, Edited with a translation and Notes by R. M. Dawkins, vol. I—II, Oxford, 1932. Срв. и с работата на неговия продължител Георги Бустрон: Γεωργίου Βουστρωνίου. Χρονικὸν Κύπρου. — Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, том. β', ἐν Βενετίᾳ, 1873 (ed. Σάθας), σ. 413—543.

⁶ Leontos Makhairas, op. cit., I, p. 26, 1 — 31.

⁷ Ibidem, p. 540,7 — 14.

⁸ За категориите селяни срв. G. Hill. A History of Cyprus, vol. II. The Frankish Period. Cambridge, 1972, p. 8 — 10.

⁹ За общата характеристика на Кипърското кралство и неговата структура срв. П. Тивчев, Страници от социалната история на Кипър през XIV—XV в. ИПр., г. XXVII, (1971), кн. 5, с. 22—23; За роби у П. Тивчев, Известията в хрониката на Леонтий Махара за българи роби на остров Кипър през втората половина на XIV в.—В: Военноисторически сборник, 1966, кн. 5, с. 39—58.

¹⁰ За това срв. К. Σάθας. Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη. том. VI. ἐν Βενετίᾳ, 1877, σ. 50 (Πρόλογος).

¹¹ Срв. К. Σάθας. Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη. Том. VI. ἐν Βενετίᾳ, 1877, Πρόλογος σ. 53.

¹² За различни версии. Ibidem, p. 53 sq.

¹³ Според Сатас, Пролога, с. 55, причината да не се преведат Асизите на Високата палата била, че кръстоносците, се страхували да не се запознаят поданиците с това, че били владени като стадо.

¹⁴ К. Σάθας. Op. cit., σ. 57.

¹⁵ H. Mitteis, Zum Schuld- und Handelsrecht der Kreuzfahrerstaaten, Die Rechts-idee in der Geschichte, Gesammelte Abhandlungen und Vorträge, 1957, p. 147.

¹⁶ Mitteis, Op. cit., p. 147.

¹⁷ Ἀσίζαι τοῦ βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κύπρου, е. Σάθας: Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, том. VI, σ. 46—47.

¹⁸ H. Mitteis. Op. cit., p. 136.

¹⁹ H. E. Mayer. Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge, Hannover, 1960; H. Mitteis. Zum Schuld- und Handelsrecht der Kreuzfahrerstaaten. p. 148; M. A. Заболов. Крестовые походы. М., 1956; D. Jacoby. La féodalité en Grèce médiévale. Les „assises de Romanie“, sources, application et diffusion. „Documents et Recherches“. X. Paris — La Haye, 1971.

²⁰ К. Σάθας. Πρόλογος, σ. 78.

²¹ Mitteis, Op. cit., p. 137.

²² К. Σάθας. Πρόλογος, σ. 83.

²³ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur. München, 1897, p. 899.

²⁴ 'Ασιζαι, σ. 497.

²⁵ Κ. Σάθας, Πρόλογος, σ. 97—98.

²⁶ Ibidem, 98—99.

²⁷ Κ. Krumbacher, Op. cit., p. 900.

²⁸ Κ. Σάθας, Πρόλογος, σ. 22.

²⁹ Ibidem, p. 88—89.

³⁰ Κ. Σάθας, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, VI, σ. 1 — 497.

³¹ Ibidem, Πρόλογος, σ. 1—116.

³² Срв. К. Σάθας, Πρόλογος, σ. 88—102.

³³ Н. Mitteis, Op. cit.

³⁴ N. Zygadinis, Zur Frage der Assisenrechtes (1099 — 1571). Eine Studie über die Entstehungs — Geschichte und Bedeutung der „Assisen von Jerusalem und Cypern“ mit besonderer Berücksichtigung der „Assises Bourgeois“ nach dem griechisch-cypriotischen Text (Auszug aus einer maschinenschriftl. Dissertation, München, 1925), Athen, 1928, 12 Seiten. Работата на Панаγ. Ζέπου. Τὸ δίκαιον εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἀσίσζας τῆς Κύπρου в Ἑπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 1955, 25, σ. 306 сл. ми е недостъпна.

³⁵ Това е изразено в текста по различен начин: „латински закон“, „тук започват латинските закони“, „и този е латински закон“, „тук да кажем латинския закон“, „тълкуванието е латинско“, „цялата глава е написана на латински“ и др. Срв. 'Ασιζαι, s. 92, 112, 115, 150 155 sq.

³⁶ Κ. Σάθας, Πρόλογος, σ. 65—66.

³⁷ Н. Зигадинос (Zur Frage des Assissenrechtes, p. 10) пише, че по отношение правата на личността Кипърските асии не познавали никакви класови различия. Това се опровергава от редица текстове в Асиите. Срв. и неговата уговорка за наличие на социални тенденции — Ibidem стр. 11.

³⁸ Leontios Makhairas, Op. cit., I, p. 24, 18 — 30; p. 88, 5 — 13; П. Тишев. Страници от социалната история на Кипър през XIV — XV в. — ИПр., 1971, кн. 5, с. 31.

³⁹ Leontios Makhairas. Op. cit., I, 24, 30 — 31.

⁴⁰ Ibidem, I, p. 88, 9 — 13.

⁴¹ Ibidem, I, 88, 6 — 9.

⁴² 'Ασιζαι, § 288, σ. 234.

⁴³ 'Ασιζαι, § 193, σ. 143—144.

⁴⁴ 'Ασιζας, § 250, σ. 205—206.

⁴⁵ 'Ασιζαι, § 250, σ. 206.

⁴⁶ 'Ασιζαι, § 226, σ. 180—181.

⁴⁷ 'Ασιζαι, § 208, σ. 158—160.

⁴⁸ 'Ασιζαι, § 84, σ. 71—72.

⁴⁹ 'Ασιζαι, § 85—86, σ. 72.

⁵⁰ 'Ασιζαι, § 87, σ. 73.

⁵¹ 'Ασιζαι, § 244, σ. 200—202.

⁵² 'Ασιζαι, § 13, σ. 30.

⁵³ 'Ασιζαι, § 14, σ. 31—32.

⁵⁴ 'Ασιζαι, § 192, σ. 143.

⁵⁵ 'Ασιζαι, § 193, σ. 143—144.

⁵⁶ 'Ασιζαι, § 175, σ. 129—130.

⁵⁷ 'Ασιζαι, § 177, σ. 130—131.

⁵⁸ 'Ασιζαι, § 178, σ. 131—132.

⁵⁹ 'Ασιζαι, § 183, σ. 135.

⁶⁰ 'Ασιζαι, § 186, σ. 137.

⁶¹ 'Ασιζαι, § 180, σ. 132—133.

⁶² 'Ασιζαι, § 187, σ. 137—138.

⁶³ 'Ασιζαι, § 184, σ. 135—136.

⁶⁴ 'Ασιζαι, § 185, σ. 136.

⁶⁵ 'Ασιζαι, § 188, σ. 138—140.

⁶⁶ 'Ασιζαι, § 189, σ. 140—141.

⁶⁷ 'Ασιζαι, § 190, σ. 142.

⁶⁸ 'Ασιζαι, § 191, σ. 142—143.

⁶⁹ 'Ασιζαι, § 170, σ. 125—126.

⁷⁰ 'Ασιζαι, § 153, σ. 113—115.

⁷¹ 'Ασιζαι, § 153, σ. 115.

⁷² 'Ασιζαι, § 152, σ. 113.

⁷³ 'Ασιζαι, § 154, σ. 115—117.

- ⁷⁴ 'Ασιζαι, § 155, σ. 117.
- ⁷⁵ 'Ασιζαι, § 156, σ. 117—118.
- ⁷⁶ 'Ασιζαι, § 157, σ. 118.
- ⁷⁷ 'Ασιζαι, § 158, σ. 118—119.
- ⁷⁸ 'Ασιζαι, § 159, σ. 119—121.
- ⁷⁹ 'Ασιζαι, § 228, σ. 186—188.
- ⁸⁰ 'Ασιζαι, § 229, σ. 188—189. Срв. и § 227 от вариант Б, σ. 439—440.
- ⁸¹ Срв. и вариант Б — ако бащата би поискали да убие майката на децата или ако майката поиска да убие бащата на децата, 440.
- ⁸² 'Ασιζαι, σ. 440.
- ⁸³ Срв. и § 227 от вариант Б, σ. 440.
- ⁸⁴ Във вариант А — πατερίνα, във вариант Б — αἰρετικοί πατερίνοι.
- ⁸⁵ Във варианта Б, σ. 440 — „Или отидат да променят вратата си в земята на сарацините“.
- ⁸⁶ 'Ασιζαι, § 229, σ. 188—189.
- ⁸⁷ 'Ασιζαι, § 229, σ. 188—189.
- ⁸⁸ 'Ασιζαι, § 169, σ. 125.
- ⁸⁹ 'Ασιζαι, § 161, σ. 121—122.
- ⁹⁰ 'Ασιζαι, § 162, σ. 122.
- ⁹¹ 'Ασιζαι, § 163, σ. 122.
- ⁹² 'Ασιζαι, § 167, σ. 123—124.
- ⁹³ Срв. § 223 от 'Ασιζαι, σ. 175—176, за даване в зестра на незаконно придобити неща, за да се прикрие престъплението.
- ⁹⁴ 'Ασιζαι, § 174, σ. 128—129, срв. и § 173.
- ⁹⁵ 'Ασιζαι, § 172, σ. 126—127.
- ⁹⁶ 'Ασιζαι, § 164, σ. 375—376.
- ⁹⁷ 'Ασιζαι, § 168, σ. 124—125.
- ⁹⁸ Leontios Makhairas. Op. cit., I, § 666; Леонтий Макера. Кипърска хроника. Превод от гръцки, подбор и бележки П. Тивчев, С., 1974, с. 231.
- ⁹⁹ За името Романия срв. Fr. Thiriet. La Romanie Venitienne au Moyen âge. Le développement et exploitation du domaine colonial venitien (XIIe—XVe siècles), Paris, 1959, p. 1—8.
- ¹⁰⁰ Leontios Makhairas. Op. cit., I, p. 464, 19—25; срв. D. J. Geogra. Slavs in Cyprus? Κυπριακά Σπουδαί, 14, 1951, p. 1—32; P. Tivchev. The war between Cyprus and Genoa in 1373—1374 and Participation of Bulgarians in it. — Etudes historiques, III, S., 1966, p. 137—142.
- ¹⁰¹ Leontios Makhairas. Op. cit., I, p. 676, 33—678, 12.
- ¹⁰² Actes passés à Famagouste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto de Sambuceto, publiés par le chevalier Cornelio Desimoni (Actes Génois de Famagouste), Gênes, 1883; И в. С а к ъ з о в. Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби. — Македонски преглед, VII, кн. 2—3, 1931, с. 1—67; A. Rubio i Lluch. Diplomatarium de l'orient català (1301—1409). Barcelona, 1947, p. 688 sq.; Ch. Verlinden. L'esclavage dans l'Europe médiévale, tome premier, Peninsule Iberique—France, Brügge, 1955, p. 340—347; B. Krekič, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen âge, Paris—La Haye, 1961, p. 109—110; p. 128—129 sq.; J. Richard. Chypre sous les Lousignans. Documents chypriotes des archives du Vatican (XIVe et XVe siècles). Paris, 1962; p. 123 sq.; H. Köpstein. Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz. — Berliner byzantinistische Arbeiten, Band 34, Berlin, 1966, p. 115—118, и др.
- ¹⁰³ Leontios Makhairas, Op. cit., I, 464, 25—29; P. Tivchev. The War between Cyprus and Genoa, p. 136—137.
- ¹⁰⁴ 'Ασιζαι, § 32, σ. 41—42.
- ¹⁰⁵ 'Ασιζαι, § 33, σ. 42.
- ¹⁰⁶ 'Ασιζαι, § 31, σ. 41; § 34, σ. 42—43.
- ¹⁰⁷ 'Ασιζαι, § 225, σ. 177—179.
- ¹⁰⁸ 'Ασιζαι, § 225, σ. 179—180.
- ¹⁰⁹ 'Ασιζαι, § 227, σ. 186.
- ¹¹⁰ 'Ασιζαι, § 227, σ. 185.
- ¹¹¹ 'Ασιζαι, § 227, σ. 182—186.
- В Асизите се определя как един лекар получава право да лекува. Ако лекарят е чужденец, дошъл от Запада или от земята на сарацините, нямал право да лекува, докато не се изясни чрез по-добри лекари от столицата и пред епископа дали е в състояние да лекува, и тогава епископът му давал разрешение да лекува в столицата. Но ако се установило, че не

е добър лекар, който не може да лекува, правото отсъждало епископът и съдът да го изгонят от града, без да лекува някого. Ако някой лекар се осмелявал да лекува в столицата без разрешение, съдът трябвало да го залови и да го изгони от столицата. Срв. 'Ασιζαι, § 227, σ. 186.,

- ¹¹² 'Ασιζαι, § 225, σ. 180.
¹¹³ 'Ασιζαι, § 193, σ. 143—144.
¹¹⁴ 'Ασιζαι, § 194, σ. 144—146.
¹¹⁵ 'Ασιζαι, § 194, σ. 146.
¹¹⁶ 'Ασιζαι, § 197, σ. 147—149.
¹¹⁷ 'Ασιζαι, § 201, σ. 152—153.
¹¹⁸ 'Ασιζαι, § 200, σ. 150—151.
¹¹⁹ 'Ασιζαι, § 200, σ. 151.
¹²⁰ 'Ασιζαι, § 205, σ. 155.
¹²¹ 'Ασιζαι, § 202, σ. 153.
¹²² 'Ασιζαι, § 203, σ. 154.
¹²³ 'Ασιζαι, § 255, σ. 211.
¹²⁴ 'Ασιζαι, § 217, σ. 424.
¹²⁵ Leontios Makhairas. Op. cit., I, p. 464, 33—35.
¹²⁶ 'Ασιζαι, § 198, σ. 149; формулите за освобождаване на роби са византийски — срв. Σάθας, Πρόλογος, σ. 71. За освобождаване на роби срв. П. Тивчев. Страница от социалната история на Кипър, с. 31—32.
¹²⁷ 'Ασιζαι, § 199, σ. 150.
¹²⁸ 'Ασιζαι, § 199, σ. 149.
¹²⁹ 'Ασιζαι, § 199, σ. 150.
¹³⁰ Пак там.
¹³¹ 'Ασιζαι, § 196, σ. 146—147.
¹³² Leontios Makhairas. Op. cit., I, § 677, p. 656, 12—29.
¹³³ 'Ασιζαι, § 16, σ. 32—33.
¹³⁴ 'Ασιζαι, § 240, σ. 195—196.
¹³⁵ 'Ασιζαι, § 240, σ. 196; П. Тивчев. Страница..., с. 31—32.
¹³⁶ Leontios Makhairas, Op. cit., I, § 516, p. 506—508; Леонтий Махера, Кипърска хроника, § 516, с. 182—183.
¹³⁷ Leontios Makhairas, Op. cit., I, § 677; passim; срв. Леонтий Махера. Кипърска хроника, § 677, с. 235.
¹³⁸ 'Ασιζαι, § 204, σ. 154—155.
¹³⁹ 'Ασιζαι, § 205, σ. 155—156.
¹⁴⁰ 'Ασιζαι, § 164, σ. 122—123.
¹⁴¹ 'Ασιζαι, § 206, σ. 156—157.
¹⁴² 'Ασιζαι, § 211, σ. 162—163.
¹⁴³ 'Ασιζαι, § 97, σ. 77—78.
¹⁴⁴ 'Ασιζαι, § 98, σ. 78.
¹⁴⁵ 'Ασιζαι, § 99, σ. 78—79.
¹⁴⁶ 'Ασιζαι, § 89, σ. 74.
¹⁴⁷ 'Ασιζαι, § 90, σ. 74.
¹⁴⁸ Пак там.
¹⁴⁹ 'Ασιζαι, § 91, σ. 74—75. За даване на жилища под наем срв. и Leontios Mskhairas. Op. cit., I, passim.
¹⁵⁰ 'Ασιζαι, § 92, σ. 75.
¹⁵¹ 'Ασιζαι, § 93, σ. 75—76.
¹⁵² 'Ασιζαι, § 94, σ. 76.
¹⁵³ 'Ασιζαι, § 95, σ. 76—77.
¹⁵⁴ 'Ασιζαι, § 96, σ. 77.
¹⁵⁵ 'Ασιζαι, § 25, σ. 37.
¹⁵⁶ 'Ασιζαι, § 26, σ. 37—38.
¹⁵⁷ 'Ασιζαι, § 27, σ. 38.
¹⁵⁸ 'Ασιζαι, § 28, σ. 38—39.
¹⁵⁹ За протимезис срв. Д. Ангелов. История на Византия. II. С., 1974, с. 77—78.
¹⁶⁰ 'Ασιζαι, § 29, σ. 39—40.
¹⁶¹ 'Ασιζαι, § 31, σ. 41.
¹⁶² 'Ασιζαι, § 34, σ. 42—43.
¹⁶³ 'Ασιζαι, § 37, σ. 44.
¹⁶⁴ 'Ασιζαι, § 36, σ. 43—44.
¹⁶⁵ 'Ασιζαι, § 39, σ. 45.
¹⁶⁶ 'Ασιζαι, § 42, σ. 46—47.

- 167 'Ασιζαι, § 43, σ. 47—48.
 168 'Ασιζαι, § 47, σ. 50—51.
 169 'Ασιζαι, § 44, σ. 48—49.
 170 Срв. 'Ασιζαι, § 46, σ. 49—50.
 171 Leontios Makhairas, Op. cit., I, § 213.
 172 Ibidem, I, § 284.
 173 'Ασιζαι, § 295—296, σ. 237—246.
 174 'Ασιζαι, § 295—296, σ. 237 sq.
 175 Leontios Makhairas, Op. cit., I, § 91; срв. Леонтий Махера. Ки-
 пърска хроника, § 91, с. 45—46.
 176 'Ασιζαι, § 45, σ. 49.
 177 'Ασιζαι, § 284, σ. 232.
 178 'Ασιζαι, § 294, σ. 236.
 179 Zigadinos, Op. cit., p. 5.
 180 'Ασιζαι § 88, σ. 73.
 181 'Ασιζαι, § 226, σ. 181.
 182 'Ασιζαι, § 105, σ. 82.
 183 'Ασιζαι, § 106, σ. 83.
 184 'Ασιζαι, § 107, σ. 83—84.
 185 'Ασιζαι, § 48, σ. 51—52.
 186 'Ασιζαι, § 210, σ. 161—162.
 187 'Ασιζαι, § 49, σ. 52.
 188 'Ασιζαι, § 50, σ. 53.
 189 'Ασιζαι, § 51, σ. 53.
 190 'Ασιζαι, § 52, σ. 53.
 191 'Ασιζαι, § 53, σ. 54—55. Срв. и § 38.
 192 'Ασιζαι, § 54, σ. 55.
 193 'Ασιζαι, § 55, σ. 55.
 194 'Ασιζαι, § 209, σ. 160—161.
 195 'Ασιζαι, § 56, σ. 55—56.
 196 'Ασιζαι, § 56, σ. 56.
 197 'Ασιζαι, § 57, σ. 56.
 198 'Ασιζαι, § 58, σ. 56—57.
 199 'Ασιζαι, § 57, 60, 61, σ. 57—58.
 200 'Ασιζαι, § 62, σ. 58, 59.
 201 'Ασιζαι, § 214, σ. 166—167.
 202 'Ασιζαι, § 218, σ. 171.
 203 'Ασιζαι, § 63, σ. 59.
 204 'Ασιζαι, § 64, σ. 59—60.
 205 'Ασιζαι, § 65, σ. 60.
 206 'Ασιζαι, § 67, σ. 61.
 207 'Ασιζαι, § 69, σ. 62.
 208 'Ασιζαι, § 70, σ. 62—63.
 209 'Ασιζαι, § 71, σ. 63.
 210 'Ασιζαι, § 72, σ. 63—64.
 211 'Ασιζαι, § 73, σ. 64—65.
 212 'Ασιζαι, § 74, σ. 65.
 213 'Ασιζαι, § 75, σ. 66—67.
 214 'Ασιζαι, § 76, σ. 67.
 215 'Ασιζαι, § 77, σ. 68.
 216 'Ασιζαι, § 78, σ. 68.
 217 'Ασιζαι, § 79, σ. 68—69; срв. и § 80, σ. 69.
 218 'Ασιζαι, § 81, σ. 96—70.
 219 За неявяване в съда в определен ден.
 220 За жена-поръчителка, която може да се освободи от поръчителство по настояване
 на мъжа ѝ.
 221 'Ασιζαι, § 101, σ. 79; срв. и § 100, σ. 79.
 222 'Ασιζαι, § 101, σ. 79—80.
 223 'Ασιζαι, § 102, σ. 80—81.
 224 'Ασιζαι, § 103, σ. 81.
 225 'Ασιζαι, § 104, σ. 81—82.

- 226 'Ασιζαι, § 1—2, σ. 24—25.
 227 'Ασιζαι, § 3, σ. 25—26.
 228 'Ασιζαι, § 3, σ. 26.
 229 'Ασιζαι, § 4, σ. 26.
 230 Срв. напр. Γεωργίου Βουστρωνίου Χρονικόν Κύπρου, ed. Σάθας, том. β', σ. 428—429.
 231 'Ασιζαι, § 5, σ. 26—27.
 232 'Ασιζαι, § 6, σ. 27.
 233 'Ασιζαι, § 7—8, σ. 27—28.
 234 'Ασιζαι, § 9, σ. 28.
 235 'Ασιζαι, § 10, σ. 28—29.
 236 'Ασιζαι, § 11, σ. 29.
 237 'Ασιζαι, § 12, σ. 29—30.
 238 'Ασιζαι, § 14, σ. 31—32.
 239 'Ασιζαι, § 21—22, σ. 35.
 240 'Ασιζαι, § 15, σ. 32.
 241 'Ασιζαι, § 16, σ. 32—33.
 242 'Ασιζαι, § 17—18, σ. 33.
 243 'Ασιζαι, § 19, σ. 33—34.
 244 'Ασιζαι, § 21, σ. 34—35.
 245 'Ασιζαι, § 129, σ. 99.
 246 'Ασιζαι, § 24, σ. 36—37.
 247 Срв. например за заговора на аристократите през 1369 г. срещу Пиер Илзузиня у Leontios Makhairas, Op. cit., I, § 261—281; срв. Леонтий Махера, Кипърска хроника, § 261—281, с. 86—100.
 248 Името на съда идва от веригата, която била спускана, за да се затвори пристанището. През Средновековието съществувала практиката да се поставя масивна желязна верига между две укрепления, за да пречи на неприятелските кораби да влизат в пристанището. В случая името идва от фр. chaîne и от гръцката ἄλυσις—верига.
 249 'Ασιζαι, § 41, σ. 46.
 250 'Ασιζαι, § 288, σ. 233—234.
 251 'Ασιζαι, § 139, σ. 105—106.
 252 'Ασιζαι, § 139, σ. 106.
 253 'Ασιζαι, § 137, σ. 104—105.
 254 Leontios Makhairas. Op. cit., I, § 154.
 255 Ibidem, § 613.
 256 Ibidem, I, 146—147; § 311—316.
 257 Срв. К. Σάθας. Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, т. I, σ. 500—604; Zygodinos. Zur Frage des Assisenrechtes. S. 9.
 258 'Ασιζαι, § 133, σ. 102.
 259 'Ασιζαι, § 141, σ. 106.
 260 'Ασιζαι, § 257, σ. 212—213.
 261 В § 259, с. 215, от вариант А е казано „двубоят за българите“, а във вариант Б, § 257, с. 467 — „двубоят за гражданите“, което е по-близо до действителността. Все пак споменаването на „българи“ трябва да се смята като съвсем случайно. Може би тази грешка е допусната в споменатия ръкопис, като копистът е имал пред вид ролята и значението на българите в Кипърското кралство, особено през втората половина на XIV в. Те са били в неговото съзнание. Както е известно, след войната между Генуа и Кипър през 1373—1374 г. много от робите-българи останали на наемна военна служба в Кипърското кралство, Срв. П. Ти в ч е в. Известията в хрониката на Леонтий Махера за робни българи, с. 39 сл.
 262 'Ασιζαι, § 260, σ. 215—216.
 263 'Ασιζαι, § 293, σ. 235—236.
 264 Срв. А. П. Каждан. Византийская культура (X—XII вв.), М., 1968, с. 94.
 265 Срв. История Византии, т. III, М., 1967, с. 319—321; срв. също К. В. Хвостова. Особенности аграрноправовых отношений Поздней Византии (XIV—XV вв.), М., 1968.
 266 'Ασιζαι, § 130, σ. 100.
 267 'Ασιζαι, § 131, σ. 101.
 268 'Ασιζαι, § 132, σ. 101—102; срв. и § 133, σ. 102.
 269 'Ασιζαι, § 56, σ. 55—56.
 270 'Ασιζαι, § 56, σ. 56.
 271 'Ασιζαι, § 57, σ. 56.
 272 'Ασιζαι, § 58, σ. 56—57.
 273 'Ασιζαι, § 133, σ. 102.

- 274 'Ασιζαι, § 132, σ. 102.
 275 'Ασιζαι, § 134, σ. 102—103.
 276 'Ασιζαι, § 136, σ. 104.
 277 'Ασιζαι, § 138, σ. 105.
 278 'Ασιζαι, § 116, σ. 88—90.
 278 'Ασιζαι, § 140, σ. 106.
 280 'Ασιζαι, § 143, σ. 107.
 281 'Ασιζαι, § 144, σ. 107—108.
 282 'Ασιζαι, § 231, σ. 189.
 283 'Ασιζαι, § 232, σ. 190.
 284 'Ασιζαι, § 234, σ. 191.
 285 'Ασιζαι, § 234, σ. 191.
 286 'Ασιζαι, § 235, σ. 191—192.
 287 'Ασιζαι, § 236, σ. 192—193.
 288 'Ασιζαι, § 239, σ. 195.
 289 'Ασιζαι, § 241, σ. 196—197.
 290 'Ασιζαι, § 242—243, σ. 197—200.
 291 'Ασιζαι, § 237, σ. 193—194.
 292 'Ασιζαι, § 221, σ. 172—174. За изгубено добиче или някакво имущество срв. и § 220.
 293 'Ασιζαι, § 222, σ. 174—175.
 294 'Ασιζαι, § § 281—282, σ. 231.
 295 'Ασιζαι, § 238, σ. 194—195.
 296 'Ασιζαι, § 249, σ. 204—205.
 297 'Ασιζαι, § 250, σ. 205—206.
 298 'Ασιζαι, § 247, σ. 203—204.
 299 'Ασιζαι, § 254, σ. 210—211.
 300 'Ασιζαι, § 254, σ. 210—211.
 301 'Ασιζαι, § 118, σ. 90—91.
 302 'Ασιζαι, § 262, σ. 216—217.
 303 'Ασιζαι, § 251, σ. 207—208.
 304 'Ασιζαι, § 264, σ. 219.
 305 'Ασιζαι, § 269, σ. 224—225.
 306 'Ασιζαι, § 270, σ. 225—226.
 307 'Ασιζαι, § 108, σ. 85.
 308 'Ασιζαι, § 109, σ. 85.
 308 'Ασιζαι, § 110, σ. 85—86.
 310 'Ασιζαι, § 258, σ. 213—214.
 311 'Ασιζαι, § 149, σ. 111—112.
 312 'Ασιζαι, § 271, σ. 226—227.
 313 'Ασιζαι, § 268, σ. 224—225.
 314 'Ασιζαι, § 267, σ. 222—223.
 315 Срв. 'Ασιζαι, § 127, σ. 96—98. Този параграф напомня съответния член на Еклогата.
 Срв. Еклога, византийский законодательный свод VIII века, вступительная статья, перевод, комментарий Е. Э. Липшиц, М., 1965, с. 71, 182—185.
 316 'Ασιζαι, § 128, σ. 98—99 — τζονίζα е преведено като δίκαιον, от фр. juger — съдя.
 317 'Ασιζαι, § 261, σ. 216.
 318 Патарени, патарини, патерини, се наричали еретиците в Италия и в Босна. Името е произлязло вероятно от гр. Патара в Ликия (Мала Азия). За тези еретици, сродни с богомилите, срв. Е. Вернер. Богомилството и ранносредновековните ереси в Латинския Запад. — ИПр., XIII (1957), кн. 6, с. 25 — 29; Д. Ангелов. Богомилството в България. С., 1969, с. 420 и сл.; Б. Примов. Бутрите. С., 1970, с. 62 и сл.
 318 'Ασιζαι, § 261, σ. 216; § 259, σ. 468.
 320 'Ασιζαι, § 261, σ. 216.
 321 'Ασιζαι, § 270, σ. 477.
 322 'Ασιζαι, § 139, σ. 105—106.
 323 'Ασιζαι, § 274, σ. 228—229.
 324 'Ασιζαι, § 273, σ. 227—228.
 325 'Ασιζαι, § 275, σ. 229.
 326 'Ασιζαι, § 276, σ. 229—230.
 327 'Ασιζαι, § 277, σ. 230.

³²⁹ 'Ασιζαι, § 279, σ. 230—231.

³³⁰ 'Ασιζαι, § 280, σ. 231.

³³¹ 'Ασιζαι, § 256, σ. 211—212.

³³² 'Ασιζαι, § 283, σ. 231.

³³³ 'Ασιζαι, § 266, σ. 220—222.

³³⁴ Срв. Д. Ангелов. История на Византия. Ч. I. С. 1968, с. 271 — 272; Г. Острогорски. Историја, Београд, 1959, с. 194.

³³⁵ 'Ασιζαι, § 286, σ. 232.

³³⁶ 'Ασιζαι, § 253, σ. 209—210.

³³⁷ Zygarinos, Op. cit., p. 9.

LES ASSISES DE CHYPRE — UNE SOURCE HISTORIQUE

Petar Tivčev

(R é s u m é)

Les assises civiles, traduites en grecque et répandues dans le royaume de Chypre représentent un monument juridique très riche, qui contient des renseignements variés et importants sur l'histoire intérieure de Chypre médiéval. Par ce document on peut mettre en jugement pas seulement l'évolution du droit dans les petits Etats latins de l'Est, mais aussi les relations social-juridiques et sociales et économiques et particulièrement dans le royaume de Chypre. Les assises de Chypre se présentent comme une synthèse singulière de la législation de l'Europe de l'ouest apportée par les croisés et des survivances rencontrées sur place d'un droit avant tout byzantin. Il en résulte que dans ce monument juridique on a reçu un mélange bizarre entre les lois de l'ouest latins féodaux combinées avec la tradition juridique romaine et byzantine, invétérée dans l'esprit de la population locale grecque.

Dans les assises de Chypre se reflètent les rapports féodaux qui prédominent. On voit ça aussi bien dans les décrets juridiques isolés, comme dans l'orientation de classe générale de cette législation et de cette justice. Les données des assises jettent une lumière complémentaire sur la structure sociale du royaume de Chypre, sur le statut de certaines catégories de la population, sur la propriété féodale, sa défense, l'héritage, etc. Les conditions spécifiques historiques et économiques dans lesquelles se développe un petit Etat féodal de type du royaume de Chypre créent la possibilité d'un épanouissement de l'esclavage assez grand.

Les assises de Chypre donnent la possibilité de certaines observations sur l'évolution du commerce et son caractère, sur l'organisation des associations sur le rôle des opérations de crédit, la garantie, etc.

A côté de cela on peut marquer certaines particularités dans le tribunal et la juridiction. Par un système de mesures punitives sévères le tribunal défend les intérêts de la classe dominante, surveille sa propriété et ses droits. Dans les assises de Chypre on sent les différences de classe dans la société de Chypre, qui ont trouvé leur image dans les décrets juridiques même, dans l'imposition des sanctions différentes, d'après le rang social, etc.

Les assises de Chypre ont gardé leur importance de législation civile aussi sous le gouvernement des Vénitiens. Indépendamment des changements politiques, dans les assises de Chypre ainsi que dans d'autres codes en vigueur du même temps, on sent des traditions byzantines très fortes, qui manifestent une stabilité et vitalité assez grandes. On le doit, jusqu'à un certain point, au dévouement exclusivement grand, que manifeste vers eux la partie principale de la population de l'île — les Grecs de Chypre.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Уводна — част	7
II. Глава първа. Сведения за класово-съсловната структура на феодалното латинско общество. Собствеността и разпореждането с нея	17
III. Глава втора. За покупко-продажби и за търговска дейност.	41
IV. Глава трета. За съда и за неговия характер и класова насоченост	51
V. Заключение	73
Резюме	83

АНДРЕЙ ПАНТЕВ

ДЕСТАБИЛИЗАЦИЯТА НА АНГЛО-РУСКИТЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ В ЕВРОПА 1856—1875

Andrei PANTEV

THE DESTABILIZATION OF ANGLO-RUSSIAN
CONTRADICTIONS IN EUROPE — 1856—1875

Р е ц е н з е н т: проф. *Христина Михова*

Р е д а к т о р: ст. н. с. *Виржиния Паскалева*

Научният смисъл и оправдание на едно изследване на англо-руските отношения през 1856-1875 г. у нас се изразява най-общо в тясната връзка и зависимост на нашата национална история с тези отношения. Години преди Освободителната война Англия и Русия стояха като два исторически антипода в драмата на българския национален въпрос. За разлика от Франция Англия не позна крайно противоположни амплитуди в своята позиция в Европа. Тя стоеше неизменно срещу руското влияние, под каквато и форма да се проявяваше то. Няма политическо разрешение на който и да е национален и териториален проблем в Европа, в който двете страни да не взеха активно участие. Специално на Балканския полуостров това политическо присъствие на Англия и Русия имаше почти винаги решаващо значение за съдбата на този невралгичен район.

Но историята на англо-руските отношения не може да бъде изследвана единствено в контекста на заплетените проблеми на Изтока. Те не са обикновен компонент от политическата обстановка в Европа през XIX в. От тяхното състояние в голяма степен и в повечето случаи зависи по какъв начин ще бъдат уредени множество политически усложнения навсякъде по света. Тази общоисторическа значимост на отношенията между Великобритания и Русия им определя особено място в борбата за световно господство в епохата на класическия капитализъм.

Противоположни гледища и враждебни действия на двете страни е постоянен фактор в историята на втората половина на XIX в. Тази враждебност обаче не е винаги еднаква по степен и мащаб. Въпреки многобройните епизоди на остри стълкновения след Кримската война Англия и Русия никога вече не стигат в отношенията си до въоръжено сблъскване, колкото и често да се коментира такава възможност. Това бавно и частично, а също и много колебливо изживяване на англо-руския антагонизъм е един от най-значимите процеси в политическата история на Европа преди Първата световна война.

Разглежданият в настоящата работа период е особено показателен в това отношение. Той свидетелства, че много от критичните епизоди в историята на Европа не получиха по-нататъшно негативно развитие главно поради намесата на фактора Англия — Русия, взет в неговия комплексен обхват. На места тази намеса бе негативна, на други — положителна, но във всички случаи тя оказваше съществено влияние върху множеството нови явления и събития, с които изобилствуваше европейската и световната история. Но ако определяме значението на политиката на Англия и Русия като трайна величина в политическата история на XIX в., това съвсем не означава, че преките отношения между тези страни се намираха в неизменно състояние. Напротив. Те не само влияят върху развитието на други страни, но и самите

те изпитват постоянното и пряко влияние на световната политическа динамика. Поставеният на изследване период е особено интересен в това отношение. Той започва с последиците от най-високата точка на англо-руската вражда през целия XIX в. — Кримската война, и завършва с началото на голямата балканска криза. Време, в което нито враждата, нито сътрудничеството в англо-руските отношения не се развиваха по възходяща линия. Между тези две хронологически точки се извършва неравният процес на условно изживяване на англо-руския антагонизъм, макар и само по някои въпроси и само в някои географски зони. Целта на настоящата работа е да установи причините и изявите на този процес, както и неговото значение за политическата съдба на българите.

Горепосочените съображения представляват главните мотиви за решението да поставим на научно изследване този въпрос. Допълнителна причина за това решение представлява важното обстоятелство, че въпреки многобройните изследвания по дипломатическа история на XIX в. не можахме да открием специално изследване по англо-руските отношения в тези хронологически рамки и с тези предметно-тематични задачи. Поради това ние се надяваме да направим скромен принос както по въпроса за ранните корени и причини за последвалата Първа световна война, според нас в недостатъчна степен известни на българския читател, така и да въведем последния в един от най-важните лабиринти на външнополитическия фактор в историята и теорията на българската национална революция. От проявите, резултатите и тенденциите на англо-руските отношения през периода българският читател може да направи косвени заключения за външните условия, в които се развива българското националноосвободително движение, за това, какво са могли и какво не са могли нашите възрожденски дейци, защо така протичат финалните перипетии на българското Освобождение и дори в какво обкръжение са направени първите външнополитически стъпки на новосъздадената българска държава. Ръководени сме от мисълта, че можем да отговорим на малка част от тези големи въпроси, които още стоят пред нас, когато започваме това кратко изследване.

Обемното разпределение на изложението е съобразено както със значимостта на отделните проблеми и събития от темата, така и със степента на тяхното научно обяснение от страна на автори, работещи по сходни изследователски задачи. Понеже засягането на англо-руските отношения не е отминало в много от общите и специални трудове по историята на XIX в., не е възможно да се направи кратък преглед на разноликата историческа литература, сходна на настоящата тема. Поради това тук си служим със сравнително най-съвременните постижения на онези автори, които са си извоювали научен авторитет в тази област. В същото време даваме определено предпочитание на изобилната архивна документация, която ни позволява да развием някои само частично докоснати проблеми. Някои решени от съвременната историческа наука въпроси са поставени на по-задан план за сметка на други, които според нас имат по-голяма научна стойност и се нуждаят от по-пространствено научно обяснение.

По тези причини повече се спираме на Източния въпрос и Балканите, отколкото на Италия и Полша като обект на англо-руските отношения, още повече, че именно там започнаха да се проявяват реалистичните тенденции в англо-руските отношения, които постепенно засегнаха цялостния им облик.

Това своеобразно „географско“ предпочитание се дължи и на други, не по-маловажни причини и обстоятелства. Колкото и противоположни да бяха англо-руските отношения в Европа, те можеха да бъдат подведени под една обща черта, която определяше тяхната „близост“ по отношение на райони на интерес. Главната европейска зона, в която Русия имаше намерение да възстанови своята позиция в Европа, бяха Балканите. Това бе маркирано във всички документи след Кримската война, които трасираха стратегическите направления на руската външна политика.¹ В същото време в британския Форин офис продължаваха да смятат, че „най-благоприятната възможност за успешно контриране на прекомерните руски амбиции в Европа и района на Средиземно море продължават да бъдат Балканите, районът на Пролите и Близкият Изток“. И руската, и английска дипломация като че ли предварително си бяха определили полетата на политическите сражения.

Но тази куриозна близост в сферите и насоките в политическата дейност на двете държави не се изчерпва само в това отношение. И двете страни се стремяха да осъществяват своите външнополитически програми в Европа посредством избягване на особени усложнения и конфликти. За Русия това бе наложено от необходимостта от вътрешна модернизация и търсене на външни съюзници, за Англия — от политическите кризи по избирателната реформа и Ирландския въпрос и поради неимоверната активизация на колониалната експозиция в Азия, Африка и Далечния Изток.

Историята отсъди Англия и Русия да се срещнат отново на един твърде познат им исторически терен. Това бе двубой, чийто произход, прояви и резултати представляват същността на настоящото изложение.

1. ОБЩИ ЧЕРТИ И СПЕЦИФИЧНИ ОСОБЕНОСТИ В ЕВРОПЕЙСКИТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 1856 — 1875

Времето от Парижкия конгрес през 1856 г. до Голямата балканска криза — 1875 г., е последният етап от световната история, през който международните отношения запазват все още традиционен характер. Въпреки че не е лишен от военни стълкновения и междудържавни кризи, революционни събития и държавнотериториални метаморфози, този период ознаменува относителния стабилитет на европейската политическа сцена. Съпоставен с епохата на Наполеон Бонапарт и руско-турските войни от началото на XIX в., революционните сътресения от 1830 и 1848 г., това е период на класическата дипломация, на компромисното разрешение на европейските конфликти.

Главната причина за сравнително спокойното развитие на европейската политика бе отсъствието на стабилни съюзнически отношения между европейските държави, което създава първото в световната история „равновесие на страх“. Всяка от големите континентални сили бе принудена да проявява максимум умереност и предпазливост, както поради нестабилността или аморфните очертания на коалиционните системи, така и поради неувереност в собствения си военен потенциал. Преобладаването на Англия в Африка и в световния океан, германската хегемония на континента след 1871 г., австро-немско-руското господство в Полша, американското наста-

няване в карибския басейн маркираха географските параметри на условното разпределение на влиянието на Великите сили в световен мащаб.

Относителният стабилитет в европейските взаимоотношения бе необходим, понеже повечето държави стояха пред прага на грандиозни планове за издигането си като световна сила. Преминаването на европейския капитализъм в империалистическа фаза бе съпроводено с експанзия извън континента, поради което в Европа бе необходим мир.

Това обаче съвсем не означаваше, че в Европа бе установен особен ред и стабилитет в междудържавните отношения. Един сравнителен анализ на дипломатическата преписка и коментарите на европейския печат е плътно ангажиран с прогнози и предохранителни мерки относно предстояща война. Можем определено да твърдим, че самото понятие „общоевропейска война“ отново след Тридесетгодишната война и войните на Наполеон се бе възвърнало в речника на политици, дипломати и журналисти.

Продължението и прилагането на тези явления в практиката на голямата европейска политика се изясняваше в наблюдението, че малкото не-трайни или временни съюзнически договаряния, които се постигаха по това време, се осъществяваха определено с агресивни цели. В тях главен момент бе подготовка и обезпечаване на страните — участници в един или друг съюз за проектираната война срещу друга страна. Отбранителните функции в тези съюзи имаха периферно, допълнително значение, а на места те въобще не бяха предвиждани.

Типични примери в това отношение са съюзът в Пломбиер, сключен на 20 юли 1858 г. между Наполеон III и Кавур срещу австрийските владения в Централна Италия, тайният договор между Русия и Франция от март 1859 г., обезпечаваш дипломатически планираната война на Франция срещу Австрия, итало-пруският съюз от 8 април 1866 г., Бисмарковото осигуряване на неутралитета на Русия и Англия в навечерието на Френско-пруската война от 1871 г. и пр.

Така че липсата на продължителни съюзнически образувания в Европа не означаваше ера на мир и съгласие между Великите сили. Напротив. През целия разглеждан тук период петте Велики сили се събраха заедно и взеха общо решение само по един въпрос — този за Люксембург през 1867 г. Естеството на съюзите и отношенията между силите бе такова, че в нито един случай не бе предотвратена замислената война с дипломатически средства.

Установената след Кримската война европейска система на сигурност бе изкуствена и лабилна конструкция. Създаденият от силите на Същия съюз ред в Европа не бе заместен от договорна регламентация на сферите на влияние. Неслучайно тогавашните политически наблюдения откриват „анархия“ в смисъл на отсъствие на разграничителна установеност във взаимоотношенията на Великите сили. Тесните връзки между Пруссия и Русия, враждата между Русия и Англия и между Франция и Пруссия бяха единствените трайни фактори в европейската политика. След събитията от 1848 г. и разгрома на Парижката комуна през 1871 г. всяка от великите сили преживя външнополитически затруднения и стопански изпитания, свързани с политическа и национална консолидация, със загуба на територия или създаване на нови държави, обособени по национален признак от предишните чужди владения.

Загрижеността на европейската реакция от развитието на революционната вълна на класова и национална почва, опасенията на западноевропей-

ските държави от засилването на руското влияние в Европа бяха допълнителни причини, наложили общата тенденция към умереност. Поради съображения, специфични за всяка отделна страна, забелязваме общ стремеж възникващите конфликти да не нарушават съотношението на силите на континента.

Кримската война маркира началото на особената фаза, в която навлезе борбата за господство в Европа. Принципът за равновесието, т.е. взаимната неутрализация на Великите сили, стана необходимо и предварително условие за успеха на всяка външнополитическа акция. В последвалото десетилетие в общеевропейски мащабни беше завършена буржоазната революция. Израз на този дълъг исторически процес бе появата на националния принцип в международните отношения.

Заговори се за „национална ера“, за „национални войни“, за прекрояването на някои европейски територии, за правото на нацията над династията. Националните проблеми се превръщаха в политически, международни и дипломатически проблеми. Разбира се, националните движения в Европа не определяха изцяло постъпките на дипломацията и характера на европейската политическа обстановка. Но те станаха фактор, който не можеше да бъде пренебрегван в политическите, теоретическите и моралните принципи на европейската политика. Това допълнително съдържание на международните отношения придаваше ново значение на отношенията между държавите като фактор в историческото развитие. Съобразяването в една или друга степен с националните движения стана неотменна политическа реалност във външната политика и на най-реакционните и консервативни режими в света.

Утвърждаването на нациите беше резултат от вътрешното развитие на определени европейски територии. Развитие, което изискваше изменения в установеното европейско равновесие и с това превръщаше вътрешните по своя произход национални искания в международни. Правото на нацията бе поставено във фокуса на дипломатическите дискусии. Ерата на националната политика бе представена от най-големите дипломати на епохата: княз Бисмарк, княз Горчаков, граф Кавур, маркиз Солбъри — политици с аристократически манталитет и консервативни схващания. Европейската дипломация се „подчини“ на националните проблеми, защото вече не можеше да ги игнорира. Тя постави за решаване националните въпроси на Италия, Германия и Балканите в рамките на своите интереси. Тази линия намери най-силна изява в няколко войни, водени под национален флаг, в името на националния принцип. Те несъмнено допринесоха за решаването в известна степен и на националните проблеми. Европейските сили търсеха други форми, чрез които да осигурят традиционните си интереси в новата обстановка. Силите се опираха на националния принцип като морален, политически и етнически аргумент. С войната за Италия през 1859 г. този проблем взе облик и на въоръжен конфликт и по такъв начин засегна пряко или косвено всички в Европа. Водени под национален флаг и в името на националния принцип, освободителните или обединителни акции в Италия, Германия, Ирландия, Полша, Балканите и др. ставаха първостепенен обект на международни комбинации, усложнения, предвиждания, компенсации и пр. Но всички тези национални реализации бяха съобразени или подчинени на императивите на голямата европейска политика, естествено наложени от традиционни интереси. Това обяснява защо някои националноосвободителни или обединителни акции успяха, но други, подготвени на места с повече усилия и повече възможности, не бяха осъществени.

Въпреки че за пръв път на Парижкия конгрес бе официално употребена думата „конгресна система“, Кримската война само ликвидира „виенската система“, основана върху принципите на бурбонския легитимизъм. Конгресът в Париж не успя да създаде трайна съюзническа структура в Европа. От тази тактическа слабост на териториалния консерватизъм на страните-победителки се възползуваха силните Германия и Италия, но не и страни като Полша и Ирландия, които имаха също традиции в националното движение.

Кримската война, която наруши стария европейски концерт, бе отправна точка за нови съюзнически комбинации. Те отговаряха както на интересите на нарастващите национални движения в Европа, така и на настъпателния характер в развитието на капитализма през втората половина на XIX в. Тази причина създаде широка база за остри конфликти на два фронта — от една страна, на самите Велики сили, които искаха да използват тези движения в интерес на своите политически програми, и, от друга — между поборниците на националната идея в различните страни и представителите на Великите сили. По такъв начин популярната идея за създаването на национални държавни формации бе до голяма степен подчинена на изискванията за равновесието в Европа. Германия, която най-успешно преодоля този проблем, следеше да се съобразява с обективните реалности на европейското равновесие и въпреки че излезе в силна позиция на европейския континент, не осъществи максималния вариант на своята обединителна програма. Националната политика на буржоазните ръководни кръгове в подчинените, зависими и разпокъсани държави в Европа въведе не само нови фактори в европейската политика, но и създаде нови, буржоазни по своята същност и произход принципи на национално утвърждаване посредством използване на международната обстановка.

Възможността от появата на нови европейски сили поддържаше относителното равновесие на континента. Всяка от силите имаше от какво да бъде недоволна, какво внимателно да пази и към какво да се стреми в случаи на дестабилизация на континента. За Русия задача номер едно бе преодоляването на дипломатическата изолация, от което зависеше успехът на всички евентуални начинания на царизма в Европа. Австрия, от 1867 г. Австро-Унгария, след загубата на Италия и поражението при Садова се стремеше да ограничи силните сепаратистки движения в империята. Изходът от Френско-пруската война анулира перспективите за възстановяване на нейната позиция в Централна Европа. Единствено перспективно направление за разширение остава районът на Долни Дунав и Балканите.

Италианското освободително движение, отмяната на Виенските решения, обединението на Дунавските княжества, вълненията на Балканите от началото на 60-те години, последователните поражения на Австрия и обединението на Италия, Критското въстание и откритата от него балканска революционна криза от 1866 до 1869 г., Френско-пруската война, чрез която Прусия застана между първите сили в Европа, полското въстание от 1863 г. и предизвиканите от него усложнения, Парижката комуна от 1871 г., военната тревога от 1875 г. и накрая Източната криза от 1875 — 1879 г. — това са главните жалони, които бележат общите насоки, тенденции и изменения в европейската политическа обстановка след Парижкия конгрес.

Успехите на Англия във външната политика се опираха на търговско-икономическото ѝ могъщество, на предимствата, извели я в монополна позиция на световния пазар, на рано осъществения промишлен преврат, на

стратегическата хегемония на британския флот и не на последно място на приемствеността във воденето на дипломатическата дейност. Осмисленият политически опит на английската буржоазия да управлява вътре в страната бе прилаган по отношение на външната политика чрез използване на дипломатически средства, често пъти заместващи многохилядни армии и военни операции на континенталните държави. Пословичната синхронизация между отделните звена на английската политика — Форин офис, Военното министерство, Адмиралтейството, Дружеството за откъсване от брега, Комитета за външна търговия и други, подсилена с неузвимостта на територията на Британските острови при тогавашната бойна техника, даваше възможност на английската дипломация да осъществява онези успешни многопланови комбинации, поради които още по времето на Фридрих II чужденците назоваха Англия — „Коварния Албион“.

Английската европейска политика след Кримската война се свеждаше до изкуството ѝ да се осигури подходящ за политическия момент стратегически баланс на континента. Тя предприе временни комбинации с Прусия, Австрия и дори с Русия за неутрализиране на Франция, с Франция и Австрия — за конфронтиране на Русия, с Франция и Русия за възприемане на Австрия и Прусия. Тази универсална дипломатическа активност на Англия даваше възможност тя да развие изключителна териториална експанзия към извъневропейските райони на интерес.

Условният английски неутралитет в трите континентални войни през 1864—1871 г., както и по време на напрежението в австро-италианските и френско-австрийските отношения имаше напълно обосновани причини. Англия целеше да използва Прусия като контрасила срещу Франция и Русия. Типичен пример в това отношение бе подкрепата, оказана от външния министър във второто правителство на Палмерстон — лорд Джон Ръсел, спрямо Италия. На 27 октомври 1860 г. пред цяла Европа Ръсел декларира открити симпатии към действията на Гарибалди в Неаполитанското кралство и разграничи своето отношение от това на представителите на Австрия, Франция, Прусия и Русия.³ В същото време обаче Ръсел се обяви против унгарското освободително движение въпреки проунгарските симпатии на британската общественост и обществено мнение.⁴ Наблюдаваме сходни европейски явления. По същите причини Англия предупреди Бисмарк по време на военната тревога от 1875 г., че не ще остане безразлична към ново пруско нападение срещу Франция.⁵ Така между 1856 и 1875 г. английската доктрина за пресичане опасното издигане на една европейска държава бе ефективно прилагана в практиката.

В навечерието на Френско-пруската война бе ясно, че Англия няма да се намеси и ще остане неутрална, ако не се засегнат Белгия и Проливите.⁶ С това тя маркира кои са съответните ѝ главни зони на интерес в Европа. За английската политика бе достатъчно да бъдат спазени две странични условия в предстоящата война — първо, австро-пруската конкуренция на Балканите да бъде преодоляна по пътя на очертаване сфери на влияние в този район и, второ — Френско-пруската война да не повдигне Източния въпрос, от което под форма на компенсация за неутралитет може да се възползува Русия. Възможността да се отделият тези два проблема от настъпващия конфликт между Франция и Германия бе главната причина войната от 1871 г. да не се превърне в общоевропейска война.

В началото на 1870 г. Източният въпрос излезе отново на сцената на европейската политика. Той се изрази в няколко взаимно свързани компонента — конфликт между Черна гора и Портата, кризата по транспорта на оръжие през Румъния за Сърбия, опит от страна на румънския крал Карол да провъзгласи независимост, безредици в Далмация.

Сложната динамика на европейската политика неизбежно сблъскваше отново Англия със стария ѝ съперник на Изток — Руската империя. Общото състояние на последната свидетелствуваше, че въпреки загубата на войната в Крим Русия отново се изправя като главна бариера срещу английските планове в много части на света.

Кримската война нанесе съществени корективи в руската външна политика. Русия завинаги губи господството си в политическия живот на Европа. Феодално-крепостническият строй претърпява поражение при конфронтацията си с буржоазните сили на Западна Европа. На руските държавници става пределено ясно, че без вътрешни промени в страната постигането на външнополитически успехи е немислимо. Една от първите задачи на новия цар Александър II е чрез определени частични реформи в администрацията да осигури здравия тил на Русия в по-натъжните ѝ борби за нови земи и сфери на влияние.

Реформите от 60-те години на миналия век отделят главно внимание на въпроса за крепостничеството, тъй като това е основната разлика в структурата на обществото между Русия и останалата част от Европа. Новите реформи оказват съществено влияние върху основните принципи и направления на нейната външна политика. Въпреки формалното изоставане на принципа на монархическата солидарност основна идея във външнополитическите възгледи на царизма остава борбата срещу проникването на революционната вълна, обхванала Западна Европа.

Поражението във войната отнема за близо двадесет години предишната активност на Русия в ролята, която тя имаше за разрешаване на европейските спорове. През този период политическата карта на Европа претърпява значителни промени, които обаче не засягат пряко районите, където трябва да се отстояват интересите на Русия.

Кримската война показва смъртната опасност за Русия при отсъствие на съюзници. В едно и също време бяха застрашени Крим, Западна Украйна, Кавказ, Прибалтика, руска Полша, Финландия и Аландските острови. Времето на едноличните решения в Петербург и свободните действия на руската армия бе отминало. Намирането на ефективен съюзник стана главният организационен и стратегически проблем в руската външна политика. Царското правителство търсеше общо решение на няколко тактически затруднения, главното от които бе ревизия на клаузите за „неутрализация“ на Черно море посредством дипломатически комбинации и съюзнически коалиции.

Бързите успехи на руското напредване в Средна Азия наред с големите търговски операции бе възможно и поради това, че в тази насока Русия още можеше да реализира своята териториална експанзия, без да срещне сериозна съпротива и поради това без да търси европейско сътрудничество. Отначало Англия и Франция дори поощряваха руския интерес в Средна Азия, за да ангажират усилията на руското правителство в неевропейски проблеми. Но през 1865 г. английското правителство намери, че Русия отива твърде далече в Азия. Когато от Лондон бе предложено на Русия да се определи демаркационната линия на руските и английските интереси там, Горчаков от-

говори с отказ.⁷ През 1868 г. Русия превзема Самарканд и Бухара, през 1873 г. — Хива, през 1875 г. — Коканда. „Отклоняването“ на Русия в Средна Азия подготви лоша изненада на тези, които очакваха то да дезангажира царизма в Европа. Именно в Средна Азия бе подготвено военно, стопански и дипломатически „завръщането“ ѝ в Европа.

Поради поражението си в Крим и начинанията в Средна Азия Русия не можа да вземе активно участие във въстанията в Сърбия, Гърция и Крит в края на 50-те и началото на 60-те години. Смисълът на клаузата от Парижкия договор, прокламираща независимостта и целостта на Турската империя, явно означаваше, че нито една сила не можеше да обяви война на султана без сътрудничеството или благосклонния неутралитет на трета сила. Поради това Русия бе готова да подкрепи намесата на Франция в италианското рисерджименто, за да се надява на съдействието на Наполеон III в руските опити за възвръщане на загубеното на Балканите. През есента на 1860 г. Наполеон III и Горчаков постигат условно съгласие за разчленяването на Турция и създаването на балкански страни, федерирани по етнически признак.⁸ След краха на френско-руското сближение заради Полша руската дипломация потърси компромисен план за разделяне на Източните и Западните Балкани между Австро-Унгария и Русия. През ноември 1866 г. мъртвороденият австро-руски план става известен в Берлин, Париж, Цариград и Лондон,⁹ което предreshава неговото бъдеще.

Поредната балканска криза, която възникна паралелно в Румъния и Крит през 1866 г. и завърши с частичната международна регламентация на повдигнатите от нея въпроси през пролетта на 1869 г.,¹⁰ отново изпрати Англия срещу Русия въпреки преобладаващото френско влияние в засегнатите от кризата райони. Когато през 1867 г. бе съставен план за обща акция на балканските народи срещу Турция,¹¹ план, възприет много по-сериозно от Сърбия, отколкото от Румъния и Гърция, Англия бе главната съпротивителна сила на балканските амбиции, въпреки че не притежаваше нито най-големи интереси в тези страни, нито преобладаващо влияние в тях. Изхождайки от общия консервативен принцип в териториалните проблеми в Европейска Турция, Англия външно като че ли защищаваше повече австрийски или френски интереси на Балканите. Трудността в осъществяването на френско-руското сближение показва връзката между Източния въпрос и проблема за господството в Централна Европа. След 1866 г. и Франция, и Прусия не могат да бъдат полезни на Русия на Изток (Балканите), защото тяхното внимание и усилия са концентрирани на Запад (предстоящия конфликт на френско-пруската граница). Нежеланието на Горчаков да изостави руско-пруския съюз става втората, след Полша, причина за неуспеха на френско-руското сближаване.

Установената временна близост между Франция и Австро-Унгария след 1867 г. носи допълнителни затруднения на Русия. Последната не е готова да сътрудничи на трескавите приготовления в Сърбия, Босна и България за въстание. Руското правителство се чувствуваше обезпокоено от своята неподготвеност в случай, че предстоящата Френско-пруска война предизвика въстанически акции в Европейска Турция. Това опасение допринесе извънредно много за засилващата се зависимост на Русия от Прусия по Източния въпрос. При дирижираното от Лондон враждебно обкръжение руската дипломация бе принудена първа да подкрепи идеята за германското обединение. Тайното руско-пруско споразумение от март 1868 г., което бе

началото на дипломатическата подготовка за обединението на Германия, изведе Русия от кошмара на Кримската коалиция и макар и косвено, реши на последната да се заеме отново и активно с балканските дела. През януари под силен руски натиск най-сетне Пруссия се съгласи предварително да продаде оръжие на Сърбия.¹²

При противоречивия развой на френско-германските конфликти Англия и Русия често заемаха позиция на двете най-силни държави на европейския континент. Преките отношения между двете страни преживяват интензивна динамика, варираща в крайните си точки от военен съюз през Наполеоновото време до патологични прояви на международна омраза по времето на Кримската война. Целият викториански период от английската история протича под знака на ескалацията на политическата русофобия в Англия. Това даде основание на съвременен английски автор да търси именно там първата „студена война“ в световната история.¹³ Консервативната партия и близкият до нея монархически институт винаги гледаха на воденето на външната политика като на форма на борба срещу Русия.¹⁴ Едва след 1905 г. и във всички случаи не навсякъде можем да приемем, че антируската насоченост на английската политика не предопределя британската стратегическа позиция по света.

След Австро-пруската война от 1865 г. във Форин офис се бе установило безусловното убеждение, че Англия следва да предприеме военни действия срещу Франция в случай на нарушаване на неутралитета на Белгия и срещу Русия в случай на нарушаване статута на Проливите.¹⁵ Само при тези евентуалности Англия приемаше, че е задължена да се намеси с въоръжени сили в Европа.

След края на френско-руското сближение Русия изпадна в затруднена позиция. Отношенията ѝ с Англия бяха изключително враждебни. По същото време австро-руските контакти достигнаха най-ниската точка на студенина след 1853 г. Визитите на султана в Лондон и Париж потвърдиха консерватизма на кримските съюзници по отношение на Черно море — най-болезнената точка в руския реваншизъм след 1856 г. Европейският печат коментираше възобновяването на кримската коалиция, което да придобие нов договорен характер. Само Пруссия стоеше между Русия и нейната пътна дипломатическа изолация. Това възвръщане на Франция към кримските ѝ съюзници само свидетелствуваше за нейната слабост — от 1866 г. започва краят на нейната хегемония в Европа, унищожена след четири години. С това обаче положението на Русия бе само усложнено.

Горепосочената промяна в европейската политическа обстановка автоматически изтласка Англия в много благоприятна позиция. След неуспеха на проектирания френско-руски съюз се очертаха две държавни коалиции в Европа — Русия и Пруссия, от една страна, и Австро-Унгария и Франция, от друга. Ако за френското правителство бе вече невъзможно да отдели Русия от Пруссия, то едновременно невъзможно бе и за Русия да отдели Австро-Унгария от Франция. Англия застана между тях. От нея зависеше накъде ще натезжат везните на европейското равновесие.

Това благоприятно за Англия съотношение бе нарушено от две крупни събития на континента — разгрома на Франция и Съюза на тримата императори, сключен на 25 май — 6 юни 1873 г. Последната държавна коалиция съюзяваше три държави, доста близки по вътрешно устройство и твърде различни в перспективната си външнополитическа експанзия. В Ан-

глия Съюзът на тримата императори бе винаги гледан с враждебност като „северна комбинация“. Като дипломатическа антитеза на този континентален съюз английската дипломация изнесе на преден план идеята за сътрудничество на великите сили в проблемите на европейската сигурност. Гладстон обяви решенията на „европейския концерт“ за венец на дипломатическата мъдрост. Англия се стремеше да разтрогне европейския съюз на трите най-мощни държави чрез призови за европейско единство. Разбира се, никой в Европа не криеше, че Съюзът на тримата императори има антианглийска насоченост и че така Русия деблокира своята неблагоприятна изолация.

Лаконичната оценка на Дизраели: „Равновесието на силите е разрушено изцяло и страната, която страда най-много от резултатите при тази промяна, е Англия“¹⁶, е допълнена с песимистична прогноза: „Равновесието не съществува и ако ние не променим нашите отношения с трите северни сили, те ще действуват без нас, което не е желателно за държава като Англия.“¹⁷

Тези две съждения свидетелствуват за наложеното от Съюза на тримата императори активизиране на английската политика в Европа. Целите за „възвръщането на равновесието“, маркирани в Лондон обаче, не предвиждат включването на Англия в съюзническа комбинация като балансираща сила. Необходимостта от разрушаване на Съюза на тримата императори и възстановяване на системата на равновесие на силите в Европа стават двете съществени звена в континенталната политика на Англия. Този похват налагаше активното участие на Лондон в европейските взаимоотношения. Цялата политическа линия на Англия е насочена към тази задача. Това не може да не повлияе върху преките контакти между нея и членовете на съюза поотделно. По-късно Съюзът на тримата императори се разпадна не само в резултат на вътрешните си противоречия, но и вследствие усилията на английската дипломация, която осъществи задачата да експлоатира тези противоречия.

Недълго преди разтрогването на Съюза на тримата императори обективният ход на европейските взаимоотношения бе дал възможност за демонстрация на неговата политическа неефективност. Това бе общата тревога, обхванала Англия и Русия по време на европейската криза в началото на 1875 г., когато бе създадена обстановка за нови войни между Германия и Франция. Общите постъпки на Англия и Русия, които предупредиха Германия да не напада Франция,¹⁸ бе първото двустранно действие на двете страни от 1850 г. насам. Първият пробив вътре в системата на Тройния съюз бе направен от Русия, и то чрез съдействието на Англия. Този факт бе повече от симптоматичен в цялата европейска история. В същото време австро-руските противоречия на Балканите придобиваха исторически несъвместим характер, че рано или късно Германия следваше да избира между Австро-Унгария и Русия. Тази втора проява на несъгласие между съюзниците ни задължава да проследим особеното място на Балканите в англо-руските отношения през периода. Още повече, че Европейска Турция постепенно ставаше най-динамичният сектор на политически конфликти и местни движения.

2. БАЛКАНСКИТЕ СЪБИТИЯ 1856 — 1868 г. КАТО ФАКТОР ЗА ЕВОЛЮЦИЯТА НА АНГЛО-РУСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС

Една от главните цели на държавите-победителки, наложили на Русия договора от 1856 г., бе „замразяването“ на териториалното статукво на Балканския полуостров. За зла ирония на западноевропейските дипломати именно тук бе поставено началото на края на Кримската система и „кримския“ дух. Проблемите на отделните националноосвободителни движения на балканските народи през периода са решени от съвременната национална историография в съответните страни.¹⁹ Тук правим опит да синтезираме балканските събития като причини както за продължение на англо-руските противоречия, така и за постигането на деформация в предишния антагонизъм между двете страни.

Първото събитие след 1856 г., което имаше общоевропейско значение и ангажира всички велики сили, бе обединението на Дунавските княжества в една румънска държава. Това постави отново проблема за османските територии на Европейска Турция изумително скоро след война, водена с цел да консервира развитието на събитията на Изток. Разпространилите се след тези в Румъния допълнителни усложнения в Сърбия, Гърция и Крит придаваха на Източния въпрос концентриран израз на балкански въпрос. Англия възприе румънския въпрос в широкия план на проблемите за турското население в Европа и оттам нейната дипломация реагира по познатия ни протурски начин. Условната подкрепа на Турция от страна на Англия свидетелствува за нови виждания сред английските управляващи кръгове както за съдбата на Турция, така и за бъдещето на руско-турските отношения. Понеже тази двойна промяна влияе върху по-нататъшното поведение на Англия върху Източния въпрос, ще се спрем първо върху нея.

След временното отстраняване на руското влияние на Балканите вследствие Парижкия мирен договор Русия съсредоточи своите главни усилия в териториална експанзия в посока на Средна Азия и Далечния Изток. Но английската дипломация не вярваше, че Русия вследствие на това има реални позиции и може да застраши по този начин британска Индия. Още по времето на Кримската война английското правителство изпрати 71-членна военна експедиция на афгано-индийската граница, която в доклад едновременно до Военното министерство и Форин офис заключи, че „русите в настоящия момент са лишени от стратегическа възможност и военен потенциал да поставят в опасност кралските владения в Индия“²⁰.

Цяла група от видни дейци на консервативната партия смятат, че връщането на годините от 1853—1856 е практически невъзможно. Те са убедени, че съдбата на Турция в Европа е решена завинаги. Въпросът е не запазването на Европейска Турция, а забавянето на този процес, допускането му по начин, най-малко облагодетелстващ руското влияние на Балканите. „Съдбата на Турция не може да зависи вечно от нашата твърдост срещу русите — пише в началото на 1875 г. Робърт Солсбъри на Уилям Уайт. — Наша грижа е сега как да подготвим християните в Европейска Турция да не станат играчка в ръцете на руските интриганти.“²¹ Паралелно с търсенето на нов подход в англо-руските отношения, с подготовка за установяване на военно-морски бази в Източното Средиземноморие (задача, по-късно изпълнена

чрез Кипърската конвенция) и в Персийския залив онези консерватори, които не страдат от упоритото политическо късогледство на Дизраели и кралица Виктория, подготвят многовариантен преход в своите отношения с Русия.

Тези възгледи на Солсбъри и т. нар. англо-индийска група постепенно се приближаваха до мнението на отделни общественици и научни организации, които намираха за безполезно запазването на предишната острога в англо-руските отношения.

Преходно становище по пътя на тази промяна е искането на членовете на групата съпротивата срещу Русия да бъде преместена от Босфора. Слабите места на Русия в Европа следва да се използват спомагателно за „защита“ на Индия до бреговете на Ганг. Според един от най-влиятелните от тях — Х. Лайард — такова място може да бъдат само Балканите. Според Лайард след създаване на България Цариград скоро ще падне в руски ръце и възможността за военноморско присъствие на Русия в Индийския океан ще нарасне за няколко години „толкова, колкото в обикновени условия за няколко века мирна политика“. „С образуването на България — твърди Лайард — Османската империя е застрашена не само в Европа, което може да бъде безразлично за Англия, но и в Азия и Африка, което вече е от жизнен интерес за нашето бъдеще на велика сила.“²²

Възгледите на Лайард, че Турция следва да стане силна азиатска сила чрез защита в Европа, са силно атакувани от други членове на англо-индийската секция — дипломати, свързали кариерата си с Източния въпрос. На първо място между тях следва да посочим Р. Солсбъри, който още на Берлинския конгрес разбира, че британската политика не може да бъде занаят преди успешно реализирана на принципа на защита на Османската империя. Той смята, че Индия следва да бъде защищавана повече чрез Египет и Крит, отколкото чрез безполезна конфронтация в района на Проливите. За разлика от Лайард Солсбъри не намира, че руска Армения може да увреди на английската позиция в Персийския залив. Същите тактически убеждения споделят и У. Уайт — дългогодишен експерт по външнополитически въпроси, по-късно английски представители при Портата, в Белград и Букурещ, както и английският посланик във Виена Р. Морие. Лайард, Литън и главният военен съветник на Форин офис Р. Тампъл смятат обаче руската заплаха за Индия не толкова като пряка военна опасност, колкото като религиозно, културно и политическо влияние, което може да застраши британските имперски владения в близост до руските притежания в Азия.²³

Тази група настоява за активна конфронтация на Русия не само в Средна Азия, но и специално на Балканите като средство за „защита“ на Индия. В тази система на „защита“ Османската империя придобива особено значение. Нейното запазване ще обезпечи стратегическата сигурност и престижа на британското управление в Индия. Успехите на руската политика или руското оръжие срещу Турция, неспособността на Англия да защити своя съюзник оказват изключително влияние сред мюсюлманския свят, който се намира под британско попечителство. Падането на Карс по времето на Освободителната война например силно засегна мюсюлманите в Индия и показва на бял свят скритите преди съмнения относно силата и способността на Англия да защитава своите поданици.²⁴ И Дизраели, и Солсбъри изпитали дори таен страх да не би падането на Карс да накара арабите да се обърнат за арбитраж и дори за помощ към Русия.²⁵ По този начин сред бри-

танските правителства вече се създава една неофициална англо-индийска секция, която търси средства за укрепване на Англия в Индия чрез защита на Турция и неутрализация на Русия.²⁶

Географското и идейното продължение на тези нови веяния в британското възприемане на Източния въпрос въобще е променящото се отношение на английския политически елит към функционалното предназначение на Балканите като сфера на търговски и политически интерес.

Всестранното и непосредственото запознаване на английските държавници с Балканския полуостров и особено с българските земи по времето на Кримската война дават възможност за известна проява във възприемането на този район само като част от османските владения в Европа или единствено през призмата на руските амбиции към Проливите. В авторитетни английски периодични издания се посочват големите перспективи за икономическо израстване на балканските области. Давани са сравнителни данни за възможностите за внос на жито от Влашко, Молдова и България, като се сочи, че те произвеждат повече жито, отколкото цяла Русия — факт, много важен за Англия, която след Кримската война търсеше търговска алтернатива при вноса на жито от Европа.²⁷ През 1857 г. в Лондон придоби голяма популярност книгата на участника в кримската кампания и наблюдател на кабинета Форстър „Черно море и Дунава“. Статистическите данни от нея свидетелствуват за възможностите за всестранен обмен между балканските провинции и Англия, видяно в една по-далечна историческа перспектива.²⁸ Този стопански интерес бе допълнен със засилване на проучванията на историята, на езика и културата на балканските славяни в Англия. Това се разпространяваше и сред партийни лидери, като Джон Ръсел и У. Гладстон. Всичко това не можеше да не даде известно отражение в пряката реакция на Англия в заплетените национални проблеми на Балканите.

От април до юни 1860 г. петте велики сили изразиха официалното си становище относно предложението на Русия за мерките за защита на християните в България, Босна и Херцеговина. От английска страна в тази дипломатическа акция са ангажирани освен външния министър Ръсел и посланиците в Петербург — Джон Кремптън, в Берлин — лорд Блуумфилд, в Париж — граф Каули, в Цариград — Хенри Булвер, във Виена — А. Лофтус, и др. Общото заключение на Форин офис в този случай е изразено на 19 юни 1860 г. в схващането на Дж. Ръсел, че „на Русия не следва да се даде възможност да използва агитацията в Турция“²⁹. Великобритания приема, че „без енергични и обединени усилия в Цариград от страна на великите сили ще бъде трудно, ако не и невъзможно да се предотврати катастрофата в Османската империя“. Като се позовава на сведенията на своя консул в Битоля, а по-късно и в Белград, Лонгуърт, че „в някоя европейски провинции на Турция, като района на Ниш и София, Хатихумаюнът въобще не е бил приложен“, Ръсел приема руското гледище, че „християнското население в Турция е напълно беззащитно“.³⁰

Тази декларация на Ръсел не бе, разбира се, подкрепена от конкретни стъпки срещу османската администрация. Но тя свидетелства, че въпреки вечните си опасения от възобновяването на руското влияние на Балканите чрез европейската намеса в турските работи Англия вече не може да стои на предишните си консервативни схващания относно правовата и религиозна търпимост на турското управление в балканските вилаети.

Така че значителна част от дипломатическия елит във Великобритания са категорични в схващането, че е време да се търси пътят към нормализирането на отношенията с Русия за сметка на Турция. Това вече свидетелствуваше за появата на алтернативно гледище в Англия по Източния въпрос, което, както установихме в декларацията на Ръсел, вече оказваше известно влияние и върху официалната политика. Но новата теза следвала да бъде проведена не по пътя на компромисите и отстъпките, а, на първо място, чрез оказване на силен предварителен натиск срещу Русия, която, отслабена и изолирана, сама ще потърси английското сътрудничество на Изток. Разследваната долу румънска криза свидетелствува за началния стадий на тези нови разбирания в Лондон за англо-руските отношения.

Слабостта на външната политика на Русия довежда до промяна на нейното становище към освободителните движения в Дунавските княжества. Тази промяна тя показва чрез нейното отношение при създаването на румънската държава. Франция подкрепя освободителните движения в тези провинции, които целят създаването на новата държава Румъния под управлението на избран отвън принц. Русия поради своята нова политическа ориентация към съюза с Франция подкрепя френското становище и се стреми, придържайки се към традиционната политика на защита на автономията на Румъния, да възстанови самостоятелната си роля в румънския въпрос. В преговорите за признаването на младата държава Франция и Русия получават подкрепата на Сардиния и Прусия. Англия подкрепя основните противници на румънската независимост — Австро-Унгария и Турция.³¹ На 31 октомври 1857 г. списание „Икономист“ предупреждаваше, че „ако чрез тези малки княжества Турция се отреже от Дунав, можем да смятаме Парижкия договор за недействителен“. Фраза, насочена явно към Франция. Основният проблем на преговорите е каква форма на обединение да има новата държава и до каква степен тя ще бъде независима от Портата.

Това води до известно изостряне на отношенията между Англия и Франция заради княжествата, което не продължава дълго. През август 1857 г. в Озбърн е постигнато компромисно решение между кралица Виктория и Наполеон III. По настояване на Англия Франция се задължава да не оказва политически натиск при обединението. Изборите се провеждат през септември 1857 г. и националните събрания на двете провинции гласуват за обединение под върховното ръководство на избран отвън принц (княз). Доволна от такова разрешение на въпроса, английската дипломация външно се дезангажира в румънския въпрос. Английският посланик в Париж предупреждава своя министър Малсбъри, че „нашето невинаги оправдано упорство по отношение на Княжествата може само да заздрави руско-френското приятелство, което е враждебно на Англия. Стремежът на Румъния към самоопределение представлява поставяне отново на изпитание англо-турското приятелство“³². Англия е принудена да се съгласи с френско-руската версия по румънския въпрос, но в същото време защитава максималистичните искания на Турция за компенсация.

Движението в полза на съюза между Влашко и Молдова бе коментирано в Камарата на общините от Гладстон през май 1858 г., който го определи като съвместимо с правителствената политика. В последвалите дебати основните въпроси са ясно определени: Дали руската експанзия в Балканите може да се предотврати чрез спасяване на „болния човек“ или чрез позволение да се създаде една християнска държава извън руския път към

Константинопол. Лорд Робърт Сесил, който се занимаваше с Източния въпрос от 20 години, изразяваше екстремисткото мнение, че ако Кримската война се водеше единствено за да поддържа Отоманската империя . . . , „тогава ние трябва да сме действували по най-глупавия начин“³³.

Резултатът от разделението даде на Малсбъри мандат да следва своята антисъюзническа политика. Само 114 поддържаха съединението на княжество Молдавия и Влашко.³⁴ Това бе първата стъпка към независима Румънска държава и интересите на Малсбъри за образуването на англо-френски съюз се сблъскаха с английските интереси за запазването на Османската империя. Тази противоположна тенденция обаче беше вече прокарана, преди Малсбъри да дойде на власт. Контрастът не е между политиката на Гладстон относно княжествата и политиката на Малсбъри, а между поддържането от страна на Кларендон на идеята за съединението на конгреса в Париж и неговото отричане на тази идея впоследствие.

Най-силното отслабване на англо-френските отношения върху княжествата се достигна през лятото на 1857 г., когато Франция нарушаваше дипломатическите отношения с Турция, и кризата се преустанови само благодарение на споразуменията в Озборн. Паралелно англо-френската криза върху източните въпроси не възникна по времето на Малсбъри, въпреки че френско-австрийската криза относно княжествата през конференцията от 1858 г. беше може би дори по-остра от тази през преходната година. Но през кризата в 1858 г. Англия успя да заеме междинно положение. Въпреки това британската политика се промени по времето на Малсбъри. Англия установи, че е заплашена по това време от австрийската политика, и външният министър бе задължен да се съобразява твърдо с Франция, за да избегне заплахата.

Междувременно през лятото на 1858 г. Европа отново бе залята от съображения за въоръжени стълкновения между християни и мюсюлмани вътре в Османската империя. Според доклада на заместник-консула на Англия в Мостар турското селище Колашин е било запалено от черногорците. Около 500 мюсюлмански граждани били посечени и 200 жени и деца изгорени живи. Малсбъри писа до Париж относно своята позиция. Той обясни, че докато преследваше Високата порта да държи на споразумението, той нямаше никакво намерение да се присъедини към френско-руските разговори за независимостта на черногорците. Той даде да се разбере какви са основните стремежи на британската политика в Близкия Изток. „Правителството на Нейно Величество е загрижено за въпроса, че Турската империя трябва да запази целия си баланс, както е установен през последната война, и на всяка цена ще се придържа към това положение и ще се противопоставя на друга политика.“³⁵

Несъмнено тази английска позиция е продиктувана от проявите на френско-руския съюз. Той се изявява в значителна подкрепа на обединението между Молдавия и Влашко през 1859 — 1863 г. От втората половина на 1863 г. поради края на френско-руското приятелство и превръщането на Румъния в „малка Франция“ на Балканите отношенията между двете страни постепенно се влошават. Тази промяна е отбелязана веднага от британската дипломация, чийто представител Х. Булвер започна незабавно да подкрепя Румъния по един или друг въпрос от европейски арбитраж в румънските работи.³⁶ Отделянето на Румъния от влиянието на Русия бе по-ценно за Англия, отколкото прекаленото ѝ доближаване до целите на френската поли-

тика или до Австро-Унгария. Когато на 2 (14) май 1864 г. в Румъния бе осъществен държавен преврат, който засилваше независимостта на Румъния от Портата, английският посланик Булвер предупреди новия външен министър Дж. Ръсел, че „ако Англия се съгласи на окупацията на Румъния от турските войски, то несъмнено след години в Букурещ отново ще преобладава руското влияние. Затова аз предполагам, че ние няма да бъдем толкова строги спрямо румънските, та макар и да огорчим нашите приятели.“³⁸ По-късно френският и английският посланик в Цариград са доверените посредници между румънския княз и султана за изглаждане на възникналия турско-румънски конфликт.

Несъмнено общият страх от възстановяването на руското влияние в Румъния бе причината за това френско-английско съвместно сътрудничество.

Развитието на обединението на Румъния бе по-скоро от интерес на Франция и Австро-Унгария, отколкото на Русия, тъй като тя създава една силна държава на западната граница на Русия, след като френско-руското приятелство бе вече мъртво. В Англия се надяват да повторят експеримента с Гърция и Сърбия и направят Румъния „бариера срещу проникването на Русия на Балканите“. Въпреки че за Форин офис Румъния е „малка варварска страна някъде на края на Европа“³⁹, тя се оказва много удобен обект както за ликвидирането на френско-румънското приятелство, така и за противопоставяне срещу Русия. „Аз се надявам — пише Гладстон на Ръсел, — че ние можем да спечелим румънците за един по-либерален режим, който да контрастира на руския консерватизъм и да направи един съюз с Русия не само непривлекателен, но и невъзможен.“³⁹ „Именно Румъния, въпреки че се намира във френска орбита, стана първата конкретна причина за сериозен размисъл във Форин офис относно възможността за перспективната конфронтация между Русия и освобождаваните с нейна помощ балкански страни“⁴⁰ — тенденция, която бе развита след Освободителната война до държавна политика и бе най-ярко приложение по отношение на новата българска държава.

Румънският експеримент даде възможност на вечно критикуващия Мориер да напомни на своето правителство, че „едно въстаническо движение край Дунава може да вибрира през цяла Европа“ и че английската политика следва да държи по-ясна сметка за съществуващите или предстоящите от този факт политически перспективи.

Крайният етап в програмата на румънските националисти е експулсирането на Куза през 1866 г. и избирането на княз отвън — принц Чарлз от Хохенцолерн-Зигмаринген. Този избор среща силната съпротива на Русия, която в продължение на две години отказва да признае законно избрания княз. Англия и Франция преднамерено не вземат никакви конкретни мерки срещу тази стъпка на новата държава, въпреки че тя представлява грубо нарушение на постигнатите между тях споразумения в Париж. В резултат на това руско-румънските отношения през следващите години се влошават. След успеха на своята експанзия в Средна Азия руското правителство засилва борбата си за връщане на Южна Бесарабия. Александър II търси подходящ момент за осъществяване на своя план.

След неуспеха си в Румъния Русия отново се обръща към славяните. Вътрешните промени в Сърбия се оказват много по-благоклонни. Княз Александър Джорджевич, който не поддържа добри отношения с Русия в степента, която се желае от сръбския народ, е заменен от проруски настроен Милош Обренович. Поради съюза си с Русия Франция поддържа сръбската национална

политика. Тя координира своите действия с руското правителство при избухването на въстанието в Черна гора през 1858 г., което довежда до увеличаване на нейните граници. До 1863 г., когато се разрушава френско-руското споразумение, Франция активно подкрепя руската политика към насърчаване на сръбските национални аспирации.

Година преди това по страниците на либералния „Дейли нюз“ са публикувани серия статии в полза на сърбите. На 11 декември Станли предаде на Лайънс думите на Ристич, „че Сърбия няма да се интересува какво става в Босна, България и Черна гора, ако ѝ се даде това, което иска“⁴¹. Три месеца след това последва благоприятната за Белград промяна в Лондон.⁴²

Особено интересна е еволюцията, която претърпя английското становище по въпроса за присъствие на турски гарнизон в някои градове на Сърбия. Отначало тя го подкрепяше като „гаранция срещу враждебни замисли по отношение на Портата“⁴³. Англия одобри бомбардировката на Белград чрез Булвер в Цариград и Лонгуърт в Белград. Форин офис телеграфира на Булвер да потвърди правото на Турция над всички крепости във васална Сърбия.⁴⁴ По-късно, след смяната на Булвер на посланическия пост в Цариград от Лайънс, Англия възприе позиция на подкрепа на Сърбия и съвети спрямо Портата „да задоволи умерените сръбски претенции, за да направи правителството на Михаил Обретенов по-независимо от руската опека“⁴⁵.

Наистина опразването на сръбските крепости от турски войски през април 1867 г. не носи очакваното засилване на руското влияние. Тези гарнизони са наречени в английската дипломатическа кореспонденция „бастioni на английското влияние на Балканите“.

„Няма какво да криете от княза — пише лорд Станли на Лонгуърт, — че ние сме много недоволни от неговите опасни експерименти с балканските монарси и с българите, та макар и те да се одобряват от други велики държави. . . Опитите на Сърбия да се намесва в българските земи на султана е опасна игра, при чието развитие той едва ли ще получи подкрепа, която сега му обещават неговите приятели.“

На дипломатически език това е повече от предупреждение. В тази насока Лонгуърт проявява изобретателност и енергия. Всички дипломатически преписки, касаещи опити за съюзи на балканските държави 1865 — 1868 г., мнимото присъствие на руски офицери и на самия генерал Черняев в Сърбия, контролът по пренасянето на оръжие и пр. се осъществяват по инициативата на английския консул. Дори и френският му колега Анжелар е в позиция на спомагателен сътрудник, който на места невинно охотно съдействува на Лонгуърт.⁴⁶

Дали тази асинхронизация във англо-френската съпротива на Русия не е ехо от споровете между тези държави в Сирия и Ливан или опитите през 1867 г. за възобновяване на френско-руския съюз? Няма съмнение обаче, че такава несъгласуваност поне по въпроса реално съществувала. Неслучайно в края на 1867 г. Булвер използвал протоколната новогодишна аудиенция пред султана, за да го увери, че „Англия днес е единственият приятел на Османската империя“. Нещо повече. В същото време в Лондон бе съобщено на турския посланик, че започналата от 1860 г. политика на Австрия, насочена към сближаване с Турция, е „един от резултатите от австро-английското приятелство“⁴⁷.

След 1863 г. френската дипломация възприе негативно отношение спрямо националноосвободителното движение на балканските народи.⁴⁸ При едно съпоставяне обаче на френските и английските реакции и освободителните акции на балканските славяни установяваме много по-рязката позиция на Англия. През бурните 1866 — 1867 г. Англия бе страната, която най-активно и последователно се противопоставяше на транспорта на оръжие за Балканите, на военните приготовления на Сърбия, на преговорите между нея и Румъния, на революционните събития в България и пр. Английският консул в Белград — И. А. Лонгуърт, бе главното действащо лице в повеждането на политиката, окачествявана в Лондон като „замразяване на възможностите за руска намеса в Турция“, а по пряко приложение като насочена въобще срещу балканското движение. Въпреки че подкрепяше конформистките варианти в разрешаването на националния въпрос на Балканите — например признаването на българската нация, създаване на българска Екзархия и пр., Лонгуърт бе активен реализатор на политиката на Форин офис, окачествена по фразата на Джон Ръсел, „така да се прави, че да не става нищо“⁴⁹. Явно, че различните мнения и схващания за активна подкрепа на балканските нации с цел противопоставяне на Русия бе все още концепция в сферата на перспективното мислене, а не на равнището на държавна политика. Стремещът да се изолира Русия бе по-силен от привлекателните варианти на една политика с по-далечен прицел.

Третото важно политическо събитие на Балканите е свалянето на гръцкия крал Отон през зимата на 1862 — 1863 г. Историческата съдба на кралството се определяше до голяма степен от борбата за надмощие на великите сили в страната, усложнена от развилия се на гръцка почва исторически конфликт — Русия — Запад — Турция. Гърция става първата държава от турското наследство, която още стои между Изтока и Запада. Политиката, която провеждат кралят и неговият кабинет, е политика на национална експанзия на Гърция. Главен противник на тази линия кралят вижда в лицето на Англия, която в конфликти, засягащи Портата, по традиция е на страната на Турция. По време на Кримската война отношенията между двете държави — Гърция и Англия, се характеризират с политическа студенина и застой. Стремещът на крал Отон да използва благоприятната обстановка за разширяване на границите на своята страна бе гледано в Лондон като опасно посегателство срещу османски територии на Балканите, което може да окуражи Сърбия и Черна гора. До 1860 г. крал Отон е един от политическите противници на Англия. Въпреки че Отон няма подкрепа от Петербург, той не успя да спечели нито Англия, нито Франция. Когато въстанието в Гърция предизвиква международна криза, той вижда, че нито една от великите сили не подкрепя неговото оставане на гръцкия престол.

След свалянето на гръцкия крал Франция, Русия и Англия се сблъскват с проблема за намиране на негов наследник. Англия, която има флота в Средиземно море, е в най-благоприятно положение при осъществяването на новия избор. Притежаването на Йонийските острови от британската корона дава силен коз в ръцете на нейните дипломати. Англия обяви за намерението си да освободи тези острови в полза на Гърция, но че това няма да стане, докато не бъде избран подходящ за нея кандидат. В резултат от намесата на Англия в гръцкия династически въпрос нов крал на Гърция е принц Уилям Датски, втори син на бъдещия крал на Дания Кристиан IX. През 1863 г. той става крал на Гърция под името Георг I Гръцки (Глюксбург). Той не

е гледан с добро око от Русия. В резултат от английското задоволство от гръцкия кралски избор Йонийските острови са дадени на Гърция две години след провъзгласяването на Георг I.

Седем години след Кримската война развоят на събитията на Балканите донесе неблагоприятни за руската политика промени в три балкански страни. Във всеки един от споменатите случаи руското правителство одобрява въоръжените бунтове, без да разбере тяхното перспективно антируско предназначение. Това е забелязано от английската дипломация, която, пренебрегвайки своя съюзник Турция, проявява нарастваща тенденция за подкрепа на движенията на Балканите, които са относително самостоятелни от Русия. Промените, които настъпват на Балканите, не довеждат до ревизия на външнополитическия курс нито на Англия, нито на Русия. Но тези събития имат голямо значение за оформянето на политическа програма в Европа и на Балканите и за двете страни. За Русия то се изразява в преосмисляне на историческия опит след Кримската война, който убеждава царската дипломация, че активни начинания на Русия на Балканите пред вид съпротивата на Англия следва да бъдат предприемани, ако не с одобрението, то с предварителната неутрализация на тази страна с дипломатически средства. Тази тенденция доведе Русия до Съюза на тримата императори и до предшествувалите Освободителната война споразумения с Германия и Австро-Унгария по Източния въпрос.

Но споразуменията с немските държави, които останаха неутрални в Кримската война, явно не даваха достатъчни гаранции на Русия при една слаба Франция. Руското политическо мислене бе изправено пред мъчителната дилема — с какви средства да бъде преодоляна английската опозиция на Балканите. Това предполагаше различни варианти, което от своя страна означаваше снемане на предишния курс на повсеместна съпротива на английските начинания на Изток. Последвалите два Лондонски протокола, подписани между Англия и Русия преди и след Освободителната война, бяха малки доказателства и за позитивни тенденции в англо-руските отношения в Източния въпрос. Дълго преди тези двустранни споразумения между двете държави бяха маркирани и други изрази на условно помирение, което ще разгледаме в следващите параграфи.

За Англия изводите от посочените събития имат малко по-друг характер. Те внасят реалистични тенденции в нейната балканска политика, които дотогава имаха по-вече обществено-опозиционен, отколкото държавно-политически произход. Тези реалистични тенденции се изразяваха в опити да се спре руското влияние на Балканите не с палмерстоновското упорство за подкрепа на Турция, а с подкрепата на ония освободителни акции на балканските народи, чийто положителен резултат е съвместим с балканските интереси на Великобритания. Това бе, разбира се, един зараждащ се начин на мислене, но той бе намерил вече приложение в подхода при решаването на някои проблеми на Балканите. Относително самостоятелният ход на балканското политическо развитие наложи идеи за търсене на компромисно разрешение на англо-руските политически спорове. Въпреки че тази теза бе лансирана по-вече от учени и журналисти, отколкото от държавници и дипломати, тя вече неизбежно ще присъствува в британското политическо поведение като алтернативно решение на „руския въпрос“ в британската външна политика. Прилагането на въпросната теза не бе осъществено в значителен мащаб. Но оттогава нататък тя неизменно влияеше на

англо-руските диалози относно политическата съдба на Балканския полуостров.

Типично в това отношение е поведението на Англия към Критското въстание от 1867 г. Въпреки че то не влиза в хронологическите рамки на поставената ни в тази част задача, можем само да определим поведението на Англия в този въпрос като пряка функция от колебанията на британската дипломация относно подхода си по отделните балкански въпроси. От една страна, английското правителство се стремеше да използва критския въпрос в разгръщането на своята нова програма за търсене на „наследници“ на Турция на Балканите. В това отношение Гърция, която исторически и културно принадлежеше повече на Запада, отколкото Сърбия, Черна гора или дори Румъния, бе несъмнено най-подходящият географски обект.

Но британската дипломация още съвсем не бе снела своята твърда позиция срещу всичко, което служеше на Русия и което застрашаваше по-нататъшната политическа и национална дезинтеграция на Османската империя. Както е известно, Австро-Унгария, Русия, Прусия и Италия се присъединиха към съветите, давани на Високата порта най-вече от Франция, Крит да бъде присъединен към гръцката държава. В частните си контакти дейци като Кларендон и Гладстон бяха съгласни, че „най-добрият начин да спечелим гърците, които несъмнено имат по-голямо историческо бъдеще на Изток, е да им помогнем да вземат острова на техните сънародници — Крит“⁵⁰. В същото време обаче единствено Англия запази мълчание, което бе равно на окуражаваща Портата опозиция. Това мълчание означаваше подкрепа за Турция, която и не закъсня да отхвърли предложението за присъединяване. Ако Англия бе подкрепила твърдите съвети, давани от другите сили в полза на Гърция, Султанът вероятно би отстъпил пред съюзена Европа. Въпреки констатираната по-горе благоприятна промяна в англо-гръцките отношения в крайна сметка опасенията от повдигането на Източния въпрос при общи действия на Русия и Франция надделяват над всички останали съображения. Този случай най-добре илюстрира все още господстващите настроения и съображения в Англия по отношение на руското влияние на Балканския полуостров и особено по въпроса за турското наследство.

Този постулат стоеше на авансцената на британската политика на Балканите. Посредством Османската империя и Източния въпрос той се пренасяше в крайните решения на Великобритания по много въпроси от световната политика. В задкулисният апарат на Форин офис се формираше и друга алтернатива. Тя не беше опозиционна по същност, но предлагаше нови хоризонти за поддържането на английското господство в света. Вече споменатият. Р. Мориеер още на 15 март 1864 г. бе писал на лейди Солсбъри: „В Европа се извършват процеси, за които англичаните не държат сметка и не ги разбират. . . Засега Англия стои вън от цикъла на органически промени, които се извършват днес в Европа. Принципът на националността, който сега трансформира Европа, е чужд за англичаните, които нямат реална представа от правна точка за контакт с него.“⁵¹

Тревогата не бе свързана само с горепроследеното противопоставяне на балканските освободителни прояви, както в Крит през 1867 г. Тя бе свързана с основата на британската световна мощ — Индия и Египет. Р. Мориеер и У. Уайт, който по това време е консул в Данциг, са единодушни за края на 60-те години, че е „време да се води реална, а не въображаема политика

в Турция“ и че „започналото разпадане на Турция е неудържимо“. Поради това противопоставянето на всяка инициатива на Изток заради Индия е нереалистично. „Що се отнася до Русия и Цариград — пише откровено Морниер, — аз ще бъда съвършено доволен да види нея там, ако ние си осигурим за компенсационен еквивалент страни като Египет и Персия. Това е част от нашата световна съдба, както притежаването от Русия на Цариград е част от нейното историческо предназначение.“⁵²

Тези драстични за ухото за всеки британски консерватор твърдения са продължени с по-голяма убедителност, когато настъпва часът на Бисмарк в Европа. През април 1875 г. по времето на военната тревога Морниер предупреди своите колеги, че „Бисмарк се надява на заинтересоваността на Англия в пътищата и към Индия и непрекъснато осуетява съюза ѝ с Русия. Той ловко комбинира с австро-германско-руския съюз като средство да не бъде допусната Русия да вземе Цариград на базата на съюз или споразумение с Англия.“⁵³

Както виждаме, дори и през този напрегнат период на англо-руските противоречия, дори и в райони на най-неопределими конфликти вече не липсваха подобни разсъждения сред елита на британската дипломация. Наличието на друг подход и друг начин на мислене още не означаваше промяна в общия курс на английската европейска политика. Но при британската парламентарна традиция и практика такива опозиционни настроения рано или късно не можеха да не оказват влияние върху отделни страни на англо-руските отношения. При това тези опозиционни или различни виждания не бяха изразявани от неутрални журналисти или стоящи вън от играта политически наблюдатели, а от дипломати от кариерата, на които бе възложено прякото провеждане на европейската политика на Англия в най-важните сектори.

Тук, разбира се, възниква естественият въпрос, какъв е балансът на тези концепции, съпоставени с традиционното виждане и поведение на Англия на Балканите и в Източния въпрос? Несъмнено засега определящи били старите принципи на противопоставянето на руската политика в Европа и особено на Балканите. Но точно през времето на тази активна съпротива се „ковеше“ и идеята за компромисни решения на някои от англо-руските спорове. Държавници не само от типа на Гладстон и Гренвил, но и от типа на Малсбъри, Дж. Ръсел и Кларендон вече разбират, че не може повече да се продължава старата политика в отношенията с Русия и при подкрепата на Турция на Балканите. Това е бавен, но паралелен процес на приближаване към едната и отчуждение от другата. Това не става, защото тези държавници се вслушвали в съветите на Р. Морниер и на У. Уайт, а защото динамиката на европейската политическа обстановка не само притъпяваше англо-руските противоречия, но и издигаше в перспективен план нови противници на британското могъщество в Европа. Тези разнопосочни процеси и съображения в англо-руските отношения проличават отлично на Черноморската конференция през пролетта на 1871 г., към чието разглеждане сега пристъпваме.

3. АНГЛИЯ И РУСИЯ НА ЧЕРНОМОРСКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ В ЛОНДОН — 1871 г.

„Неутрализацията“ на Черно море не бе само една правна формула от Парижкия договор. Тя отстрани Русия от активна намеса в Европа за цяло десетилетие. При събитията в Румъния, Турция, Сърбия и Крит нейната слабост стана очевидна за всички политически дейци на Балканите. Руската дипломация гледаше с тревога нарастващото влияние на Франция в Румъния и Сърбия и на Англия в Турция и Гърция. В началото на декември 1866 г. сръбски и гръцки пратеници уведомиха руското правителство, че с настъпването на пролетта ще има ново въстание на балканските християни.⁵⁴ То не бе в състояние да окаже ефективна помощ на своите потенциални съюзници срещу Турция. Опитите на Русия да търси демаркационна линия на австро-руските интереси на Балканите през ноември 1866 г. завършват с неуспех.⁵⁵ Всичко това не можеше да не влияе на позицията на Русия на Балканите и оттам в цяла Европа.

Именно поради това петербургското правителство държеше отворена врата за всякакви съюзнически комбинации, които можеха да го изведат от това лабилно състояние. От 1857 до 1859 г. то сключи серия търговски договори с великите сили, включително и с Англия, за да модернизира своята икономика и по такъв начин да увеличи своите дивиденди в съюзническите си отношения с континенталните сили. В това отношение то не страдеше от враждебни предразсъдъци. Още през май 1856 г. в Петербург бе приет с особени почести Джон Ръсел, който предстоеше да остане няколко месеца там. Той често бе уверяван, че „Русия не питае никакви лоши чувства към Англия, стига последната да почита националното достойнство на руския народ“⁵⁶. Дипломатическата кореспонденция между двете столици изобилствува с подобни взаимни реверанси, които не бяха само едно протоколно ласкателство. По пътя на преодоляването на англо-руската вражда стоеха черноморските клаузи на Парижкия договор, а там явно Англия още не желаше да отстъпва нищо.

Най-важната задача в областта на външната политика на Русия до 1871 г. бе ликвидирането на неутрализация на Черно море⁵⁷ с оглед безопасността на южните граници и интензификацията на руския аграрен износ. През втората половина на XIX в. 1/3 от целия руски експорт и 3/4 от експорта на пшеница минават през Проливите,⁵⁸ които нямаха статут на свободен търговски воден път. Стременията на Русия бяха известни на западноевропейските сили от 15 години. С тях спекулират неведнъж различни държавници с цел да се привлече временно Русия. Отмяната на ограничителните условия на Парижкия мир послужили на Наполеон III в 1858 г. преди войната с Австрия, на Австрия — в 1859 г. след войната и в 1867 г. след поражението ѝ от Пруссия.

В съюза си с Франция руското правителство виждаше перспективи за отмяна на „неутрализация“. Горчаков писа на своите посланици: „По Източния въпрос ние се сближаваме с Франция, разглеждайки я като противовес на нашия противник“⁵⁹, имайки пред вид Англия.

Отменянето на ограничителните условия по договора от 1856 г. бе коментирано неведнъж в разговорите между руския посланик в Лондон барон Брунов и тогавашния английски министър на външните работи лорд Джон Ръсел. Последният заяви, че британското правителство ще приеме

переговори относно връщането частта от Бесарабия на Русия, но то никога не би се съгласило да бъдат отменени ограниченията, наложени на руския флот. Англия винаги бе гледана от Русия като главната пречка за отмяна на клаузите.⁶⁰

По този повод Брунов докладва: „Никой кабинет се не решава да направи такова предложение, защото той не може да оправдае подобно действие с някаква друга изгодна сделка.“⁶¹

Междувременно през 60-те години на XIX в. в европейската политическа обстановка бяха извършени значителни промени. Победата на Прусия над Австрия, ликвидацията на Германския съюз, обединението на Румъния, образуването на италианско кралство, балканската криза (1866 — 1869 г.), въстанието в Полша създаваха поводи и усилия за ликвидация или поне ограничения на политическата система, установена от Парижкия договор. Горепосочените събития бяха пряко нарушение на Виенския договор от 1815 г. Парижката конференция от 25 май 1866 г., която регламентира обединението на Влашко и Молдавия, бе несъмнено пряко нарушение на Парижкия договор. Този факт даде допълнителни основания на руското правителство да планира открит демарш за денонсирането на черноморските клаузи от същия договор. Надявайки се на ефектите от временно съживения френско-руски съюз в Критската криза и пренебрегвайки съветите на посланика в Цариград Игнатиев,⁶² руският външен министър Горчаков сондира мнението на силите за едно преразглеждане на черноморските клаузи от общоевропейската конференция. Когато в Лондон достигат сведения за френско-руски контакти през есента на 1866 г., английското правителство провежда енергична кампания срещу руската инициатива.⁶³ В Цариград Лайънс предупреждава турците, че внушенията на граф Игнатиев за общността между Русия и Турция по черноморския въпрос едва ли могат да заблудят Турция относно историческия смисъл на руските планове спрямо Турция и Изтока.⁶⁴

На английския посланик в Петербург бе предадено телеграфически нареждане „да не създава никакви илюзии относно нашے съгласие при нарушения на Парижкия мирен договор от страна на Русия“⁶⁵.

Когато през януари 1867 г. под натиска на Франция и Русия лорд Станлей приема искането за автономия на Крит, в апендакса на нареждането до Лайънс той обяснява, че „това е максимумът на нашите отстъпки спрямо Русия“⁶⁶.

Срещайки тази всеотнашна опозиция на Англия и обезкуражено от сондажите си в другите европейски столици, петербургското правителство преустанови започнатата преди шест месеца дипломатическа акция. Настроенията в руския двор по въпроса са лаконизирани в крайното резюме на инициатора на офанзивата А. М. Горчаков: „Времето да се действува още не е настъпило.“⁶⁷ Игнатиев се оказва прав.

Причината за тази констатация отново се свързва с не толкова с неохотата на руския съюзник Франция, нито с недостатъчните гаранции от страна на Прусия, колкото с позицията на Англия. В реч пред Парламента по въпросите на външната политика Станлей съобщава, че „Англия сега е страна, която непрекъснато спира необузданите амбиции на Русия“⁶⁸.

Руското правителство следеше зорко всички изменения в политическата карта на Европа, които са в разрез с Парижкия конгрес. Тези нарушения представляваха според него ликвидирането на Германската конфедерация от Прусия и териториалните придобивки на последната, намесата

на Франция в Ливан през 1860 г. и на великите сили в княжеския избор в Румъния, изтеглянето на турските гарнизони в Сърбия през 1867 г., образуването на италианското кралство и румънската държава. Самото руско правителство бе правило успешни опити в това отношение.

На 5 юни 1857 г. руският посланик в Цариград поиска от Портата шест руски кораба, принадлежащи на балтийската флота, да преминат през Проливите в Черно море. Под силния натиск на британския посланик Станфорд де Редклив султанът отказа на това искане, въпреки че руската флота се бе вече насочила към Дарданелите.⁶⁰ На 15 септември де Редклив протестира против пристигането на други три руски кораба, акостирали край Буюкдере, като обръща внимание, че от външния вид на корабите не може да се установи дали те не са военни. Британският консул в Дарданелите официално заяви, че това са военни корвети с по 16 оръдия на борда на всяка една от тях.⁷⁰ Последва цяла серия протести под формата на преписка от британските представителства в Одеса, Копенхаген, Петербург и Цариград относно клаузите за неутрализация на Черно море.

Нарушенията бяха извършени и от френски, немски и американски кораби, но те обикновено бяха само хроникирани от британски наблюдателни постове. През януари 1862 г. британският посланик в Цариград Х. Булвер обърна внимание, че вкараният в Черно море руски търговски кораб надвишава позволения от Парижкия мирен договор тонаж.⁷¹ При проведената едновременно в Цариград и Одеса анкета по този въпрос бе установено, че не е извършено такова нарушение, при което султанското и английското правителство поднесоха своите извинения в Петербург.⁷² По тази причина османското правителство остави без последствия последвалите постъпки на Булвер с твърдения, че още два руски кораба, надминаващи определения тонаж, са влезли в Черно море.⁷³

Използвайки член II от Парижкия мирен договор, който забранява влизането на военни кораби за всички страни, Русия от своя страна протестира против нарушаването му от британски кораби. До 31 октомври 1862 г. между Петербург, Цариград и Лондон бяха разменени 28 кореспонденции с взаимни обвинения за неспазването на посочения член от страната на Англия и Турция.⁷⁴ На 1 ноември барон Брунов обяви навлизането в Черно море на английски военен кораб „Жанет“ за нарушение на Парижкия договор. Той добави, че Портата, която не притежава суверенни права специално в района на Дарданелите и Босфора, няма право да дава отделно разрешение под форма на изключение за появата там на чужди военни кораби. Франция като незаангажирана в този конфликт сила обяви, че влизането на британски кораб в Черно море е нарушение на клаузите на неутрализация, но то не е от такова значение, че да бъде обект на международна дискусия.⁷⁵ Това бе тъкмо по времето на охлаждането на френско-руските отношения и френското становище по въпроса бе едно от първите прояви в това отношение. Но въпреки безрезултатността на руския протест този случай бе начало за поставянето на „правото на прецедента“ при последвалите руски искания за преминаването на техните кораби в Черно море. През април 1868 г. руското правителство се обърна към Портата с искане за разрешение руският крайцер „Александър Невски“, който плаваше в Средиземно море, да акостира в Одеса, за да се качи на него Великият княз Александър. Разрешението бе дадено и дори английското правителство не протестира срещу това.⁷⁶

По-късно обаче новоназначеният английски посланик в Цариград Х. Елиът на 30 септември с.г. предупреди лично султана, че тези прояви на Русия са „диктувани от намерението ѝ да не пропуска нито една възможност в отдавна планираното си намерение да нанесе пряк удар върху договора от 1856 г.“⁷⁷. По настояване на Елиът Портата бе принудена да разпространи циркуляр в европейските столици, че тя е „твърдо намерена да следва стриктно клаузите на Парижкия договор“⁷⁸. И това ставаше по същото време, когато през януари 1869 г. Портата отново наруши договора с разрешение за преминаването на британския военен кораб „Ариадна“ през Дарданелите. Но половин година след минаването на „Ариадна“⁷⁹ Елиът отново напомни на Портата, че „е недопустимо всякакво нарушение на договор като Парижкия, който гарантирал суверенитета на Портата срещу руските амбиции“⁸⁰.

Както виждаме, още веднага след Кримската война руското правителство разчиташе не само на дипломатическите средства в борбата си срещу Парижкия мирен договор. От една страна, то се опитваше да окаже единичен натиск върху Портата, за да вкара някои бойни единици от балтийската флота в Черно море, а, от друга — предприемаше официални протести срещу нарушаването на договор от други сили, като тези случаи му даваха правова аргументация в борбата му срещу черноморските клаузи. Неслучайно циркулярът на Горчаков за отмяна на неутрализацията на Черно море, за който ще стане дума по-късно, бе придружен с един пространствен меморандум, с който се сочеха многобройните нарушения на Парижкия мирен договор. В направения специално за нуждите на Форин офис анализ на този меморандум от Е. Хертслет се признава, че Русия има право да поиска отмяна на договор, който е бил нарушаван неколkokратно от повече от две велики сили.⁸¹

Опитът от 1866 г. окончателно убеди Русия в практическата невъзможност да постави въпроса за Проливите без предварително съгласие на силите. Евентуални войни с коалицията на западните държави бе немислима при вътрешното състояние на страната, при липса на съюзници и черноморски флот.

Френско-пруската война от 1870 — 1871 г. бе чаканият момент за руската дипломатия. Франция, която беше дала идеята за неутрализацията на Черно море, изпадна в политическа изолация. Нейната бивша съюзница в сътворяването на Кримската система, Англия, съсредоточи усилията си върху възникналата криза от приетия закон за реформи от 1867 г.⁸²

В края на октомври 1870 г., използвайки възможностите, произтичащи от международните усложнения, причинени от поражението на Франция от Прусия при Седан, Александър II решава да отхвърли черноморските клаузи на Парижкия договор. На 27 октомври 1870 г. в двореца в Царское село императорът свика заседание на министрите за обсъждане въпроса относно целесъобразността от отмяна на ограничителните клаузи на Парижкия договор. След кратка дискусия по въпроса надделява становището на военния министър Д. А. Милютин за ограничаването на ревизионистичните претенции само относно Черно море с изключение териториални ревизии, касаещи Южна Бесарабия.⁸³

На 31 октомври 1870 г. до всички страни, подписали договора, е изпратен циркуляр, в който се излага позицията на Русия.⁸⁴ Англия и Портата бяха подготвени за подобно начинание на Русия. Когато руското послание

пристига в Цариград, великият везир Али Паша вече е добре осведомен, че турското правителство не може да се надява на реална международна подкрепа при противопоставянето си на руските действия.

С цел да предизвика безпокойствие в Лондон, Али Паша показва, че се интересува главно от запазването на делтата на Дунав в турски ръце и поддържането на международното управление на реката. Той е принципен противник на идеята за отварянето на Черно море, което би засилило нарастващата зависимост на Портата от Западните сили.

В Цариград смятат, че Англия не може да замести със същия ефект Франция на Изток. След поражението на Наполеон III при Седан Портата загубва подкрепата на велика сила, която по онова време има огромно влияние в нейните подопечни територии. Очевидно за Турция няма друга алтернатива, освен да обърне поглед към Лондон. Междувременно там ситуацията се бе променила. През 1868 г. начело на правителството застава Гладстон, а за външен министър е избран граф Гренвил. Английският парламент е силно впечатлен от неочакваните събития на европейския континент. Водените от Бисмарк войни връзват ръцете на Англия в Европа, без да ги освободят в Турция. В разговор между Али Паша и британския посланик в Турция Елиът последният обезкуражително, но откровено признава на Великия везир, че „от Англия трудно могат да се очакват важни действия в Близкия Изок“⁸⁵.

Въпреки че този английски ход се очакваше, Али Паша не бе обезкуражен относно перспективата или да постигне пряко споразумение с Русия, или да спечели Англия срещу нея. Основателността на тези надежди се криеше в обстоятелството, че руският циркуляр създаваше двойна възможност за търсене на общност в интересите както с Англия, така и със самата Русия. Обстоятелството, че само Турция и Русия бяха черноморски държави, лесно можеше да се използва за пряко споразумение. Русия по-скоро атакува черноморските клаузи, отколкото да проявява желание за възвръщането на Бесарабия. Вторият въпрос бе по-важен за Цариград. Той засягаше териториалната цялост на Турция — най-болезнения пункт в нейната външна политика през целия XIX в.

Руският циркуляр е разпратен до европейските дворове на 9 ноември и официално представен на 15 ноември. Турция научава за циркуляра чрез другите сили. Това демонстративно пренебрежение предизвиква много рязка реакция в Цариград. В разговора с Гренвил турският посланик в Лондон Мусурус декларира, че Турция е готова да отхвърли руския циркуляр и да посрещне последиците, които могат да произтекат от това. „Турция — твърди посланикът — не изключва и въоръжена съпротива.“⁸⁶ Но съветите на Гренвил са да се действа внимателно и да не се предприема нищо без консултация. Необичайната в подобни случаи предпазливост на Лондон и неохотата му да се вземат прибързани решения в полза на Турция по същество не само предотвратяват поредна европейска криза, но и предreshават въпроса.

В разговор с Елиът Али Паша изтъква три възможни хода, които могат да бъдат предприети от великите сили — обявяване на война, отнасяне въпроса до конгрес или силен протест и оказване на натиск срещу всяко действие, което би довело до нарушаване на договора.⁸⁷

Куриозно е да отбележим, че отначало Елиът възобновява одобренията спрямо войнствените настроения в Цариград без всякаква инструкция в такъв дух. Той създава впечатление сред турците, че всички сили подкрепят

Русия с изключение на Англия, която „единствена може да спре поредната руска агресия“⁸⁸.

В тези условия Портата развива усилена дипломатическа дейност. Макар че прави кратки сондажи за помощ и към Австро-Унгария, които в крайна сметка се оказват без резултат, нейните главни надежди се концентрират в Лондон. Оттам Мусурус паша съветва своите шефове в Илджаза, „само историческата ни приятелка Англия може да ни окаже съдействие, за да не се намерим един ден отново под обстрела на руските кораби“⁸⁹. Той неколккратно наемква на Гренвил, че въпросната инициатива на Русия е само първата крачка в развързването на нейните ръце в Източния въпрос. Мусурус явно е разбирал, че самата денонсация не плаши толкова Англия, колкото бъдещото излизане на Русия от Черноморието.

Но макар и да водеше активна външна политика, Портата съзнаваше от самото начало, че дори Англия няма да пожелае да започне военни действия заради запазване на Парижкия договор. Без силна и гарантирана подкрепа от нея Портата не таеше никакви надежди, че Русия ще изостави своята инициатива.

Британското становище относно опита на Русия да анулира черноморските клаузи на Парижкия договор показва с особена яснота както отличителната черта на политиката на Англия по Източния въпрос, така и бавния процес на историческото изживяване на англо-руския антагонизъм. Съвсем противно на политическите прогнози и особено на желанията в Цариград в смисъл, че Англия ще поведе враждебна политика спрямо тази руска инициатива, постепенно ставаше ясно, че британският кабинет няма да направи нищо повече освен нервно декларирания „енергичен протест“ срещу циркуляра за денонсиране. В разговор с австро-унгарския посланик в Лондон на 6 септември 1870 г. Гренвил бе обещал, че Англия „няма да позволи руснаците да нарушават безнаказано договор, извоюван с английска кръв“⁹⁰. Но когато циркулярът бе депозиран във Форин офис, Гренвил възрази в Парламента повече по формата, отколкото по същността на руската инициатива. Думата на Гладстон явно в този случай изиграва решаващата роля.

Като си даваше сметка за възможно възраждане на русофобията от времето на Кримската експедиция, Гладстон търсеше внимателен подход към подготвяне на английското обществено мнение за отстъпка спрямо Русия. Когато стана ясно за предстоящата руска инициатива, на група военни и политически експерти начело с Е. Хамънд бе възложено да проучат какви са военнодипломатическите потенциали на Русия в случая. В меморандум от 24 октомври бе поставено заключението, че „Русия не може, а и не смее да обяви война заради клаузите от 1856 г.“⁹¹. Тази успокояваща констатация обаче бе скрита за английското обществено мнение. В частните си писма и декларации Гладстон твърдеше, че Русия ще предприеме военни действия, ако и този път не бъде удовлетворена.⁹²

Още през 1856 г. Гладстон не смяташе черноморските клаузи за централната точка на Парижкия мирен договор. В същото време той инструктира Бюкенън в смисъл, че „ако се отървем само с анулирането на членовете за Черно море, няма какво толкова да пречим на руснаците“. Той не бе активно ангажиран лично в черноморските клаузи, понеже на времето бе против самото им включване в текста на Парижкия договор.

Разбира се, лондонското правителство би искало да тласне Турция срещу Русия в очертаващото се усложнение в Източния въпрос. Но то не желаше

това да бъде осъществено с какъвто и до било сериозен ангажимент от неговата страна.

В поверителен меморандум № 1817 от края на октомври 1870 г., озаглавен „Относно възгледите на правителството на Нейно Величество при ревизия на Парижкия договор от 1856 г. и помощта, която Великобритания би оказала на Турция в случай на нападение от Русия“⁹³, това становище на Англия проличава с документална яснота. Още на 6 октомври 1870 г. граф Гренвил уведомява британския посланик в Цариград Х. Елиът, че Турция официално се е обърнала към Англия за военна помощ срещу Русия. Гренвил изразява убеждението на кабинета по следния начин: „Аз съм склонен да вярвам, че Портата не трябва да храни никакви необикновени илюзии за намерения на кабинета в Петербург, враждебни на независимостта и целостта на Турската империя.“⁹⁴

В същия ден обаче с поверително нареждане Гренвил обяснява на Елиът, че „искам да Ви представя някои съображения от важно значение“, които явно не се покриват с официалната кореспонденция. В тях се посочва, че Англия „не би желала да бъдат жертвувани всички постигнати дотук резултати (в защита на Турция — б. а.). Но ще бъде ли разумно, ще бъде ли уместно от гледна точка на здравия разум Великобритания сама да се хвърли в една нова битка?“⁹⁵ Като констатира, че „невъзможно е да се каже колко далече може да стигне мълчаливото съгласие на Германия и одобрението на Австрия и Франция“, министърът изразява съмненията си „докога Турция може да бъде защищавана даже с помощ, която Англия сама би могла да ѝ даде“⁹⁶.

По-нататък Гренвил поучава посланика, че „трябва да се внуши на Турция, че не може вечно да разчита на нашата помощ и че истинската ѝ безопасност ще зависи от духа и чувствата на националностите, които управлява“⁹⁷.

В отговор на поканата, която Гренвил отправя до Елиът: „Бих се радвал да чуя вашите възгледи по въпросите, които загатнах относно силата на турците де се защищават срещу Русия и по какъв начин ние бихме могли да ги подготвим за това“, Елиът отговаря с рапорт, получен в Лондон на 27 октомври. Той излага накратко разговора си с Али Паша, който поставил въпроса за „положението на Турция в случай на нападение от Русия“⁹⁸. Великият везир иска да знае, дали ще бъде възможно правителството на Нейно Величество да помогне на Портата с оръжие в случай, че бъде нападната от Русия“⁹⁹.

Елиът отговори, че „ако в една война между Русия и Турция Великобритания запази неутрална позиция, оръжие не може да бъде доставено, без да се измени тази позиция“¹⁰⁰. Изненаданият Али Паша напомнил, че Великобритания е страната, която трябва да гарантира целостта на Турция в духа на близкото минало.

Оттук започва продължителна преписка между Външното министерство и Форин офис относно бързото снабдяване на Турция с пушки, които се зареждат не откъм дулото. Междувременно английското правителство бе изпратило до Елиът специален военен експерт Дж. Харбърд. Общата оценка на Елиът и Харбърд се свежда до предупреждението на първия: „Аз отдавам голямо значение на необходимостта да бъдем внимателни и да не поощряваме Турция да разчита с голямо доверие на помощта, която евентуално може да намери в случай на нападение от страна на Русия.“¹⁰¹

Според него изпълнението на предишните задължения спрямо Турция „следва да бъде съпроводено с пълното съзнание за рисковете и жертвите, които те ще имат за последици“.

Самият Елиът характеризира своя тон в разговора му с Великия везир като „студен и обезкуражаващ“. В същото време обаче той пише: „Необходимо е обаче да не допускаме да преобладава впечатлението, че Турция ще бъде изоставена на съдбата си, защото именно това бе, което доведе в миналото до последното нападение срещу нея и до Кримската война.“¹⁰² В заключение от тази част от рапорта си Елиът продължава: „Ваше Височество иска мнението ми относно възможностите на турците да се защитават сами срещу такава сила като Русия и по какъв начин ние можем да им помогнем. Аз мисля, че Турция няма да може да се защитава само срещу нападение дори ако им дадем исканите неща — пари и оръжие.“ Като допълнителен аргумент в неспособността на Турция да воюва успешно срещу Русия Елиът изтъква вероятността християнското население да се присъедини към Русия, което ще създаде „изключителна трудност“¹⁰³.

Тази пространна кореспонденция, от която цитираме най-съществените пасажки, свидетелствува за реалната представа в Англия за възможностите на Турция не само за съпротива, но и за независима политика. В същото време тя показва взаимното блъфиране между Портата и Англия, понеже и двете страни са били отлично информирани, че Русия няма възможности да воюва. Явно е, че двете правителства са се надявали да си окажат моментен натиск в навечерието на конференцията. Англия, от една страна, целеше да спечели Турция с „руската опасност“ и английския неутралитет, за да я накара да бъде по-сговорчива по второстепенните въпроси на конференцията — Трансилвания и Бесарабия, Турция се представяше на ръба на войната с Русия, за да накара англичаните да се възпротивят на отмяна на неутрализацията на Черно море, благодарение на която турският флот господства в целия район.

Известно бе, че неутрализацията на Черно море анулираше най-големия стратегически коз на Русия — някогашната руска флота в черноморския басейн. При възстановяването на тази сила, няколко дни след обявяването на една руско-турска война, може да бъде осъществена бърза концентрация за фатален удар срещу столицата на империята. Със заплахата от руско морско присъствие турците се стремят отново да възродят кримския дух в Англия. Но правителството на Гладстон добре разбира, че от модификацията на черноморските клаузи може да се възползува не само Русия, която тепърва ще строи броненосци, но и самата Англия, която притежава и в количествено, и в качествено отношение най-големи военноморски възможности.

Вероятно обаче Брунов не вярвал много в перспективата на този курс на английското правителство. В една аудиенция при кралица Виктория по случай нейния рожден ден той се оплаквал, че „в Петербург все още смятат Правителството на Нейно Величество за главна пречка за възстановяването на националния престиж на Русия в Европа“¹⁰⁴.

От тези съображения за сигурност руското правителство потърси вариант за двустранно споразумение с Портата, макар и да си даваше сметка за минималната възможност в реализацията му.

По този начин воплите за помощ от страна на Турция и уверенията в благосклонност от страна на Англия най-вече раздухваха и от двете страни

мнима опасност от война, доведоха до някои промени в подготовителната работа за конференцията. В разяснителна обосновка на позицията на Англия от 9 ноември 1870 г. относно циркуляра на Горчаков, Гладстон призна, че „Русия има право да се откаже от тези точки от договора, които ограничават суверенитета ѝ в Черно море“¹⁰⁵.

Желанието на руското правителство да сключи двустранно споразумение с Портата бе съпроводено с обещания да не използва своята военноморска сила в Черно море¹⁰⁶ и да не разширява влиянието си на Балканите чрез поддържане на националноосвободителните движения. По време на двустранните преговори от руска страна се подчертава многократно, че Русия не възнамерява да подкрепи старата английска теза за отварянето на Проливите за всички кораби от всички страни.¹⁰⁷ Затварянето на Проливите е от явна полза за Русия, тъй като тя няма налична флота в Черно море, но и отговаря на интересите на Портата.

Докато прави безуспешни опити да търси Берлин за съвет и защита, турското правителство установява, че британската отрицателна реакция по отношение на руския циркуляр е много условна. Тя е предизвикана повече от формата, отколкото от предупреждението за едностранното денонсиране на международен договор. Става все по-ясно, че Великобритания няма да влезе във война по този въпрос. Търсенето на мирен изход от кризата е осъществено обаче с типично английски методи.

Констатирали предварителната подкрепа на Прусия спрямо руските действия, Гладстон и Гренвил поставят в предварителните кореспонденции един важен въпрос — правото на всяка от силите „да се бие сама за себе си“¹⁰⁸ в случай на нарушаването на гаранциите, дадени от Парижкия договор. Двата държавници подготвят едно обмислено и условно отстъпление на Англия, което да ѝ даде възможност да скъса, когато намери за добре, всякакви ангажменти по отношение на колективните гаранции за руската сигурност в Черно море. Това бе началото на края на английската подкрепа спрямо Османската империя.

Изкуството се състоеше как да се направи Русия, колкото се може, поумерена в исканията и средствата за осъществяването им. Особено характерна в това отношение е тайната инструкция, която Гренвил изпраща на 17 октомври до Бюкьнен. Английската благосклонност, обяснява Гладстон, следва да бъде „един малък прозорец, от който можем да се измъкнем винаги, ако те (руснаците — б. а.) не издържат на сегашните високи обороти“¹⁰⁹. Няма съмнение, че Англия търсеше евентуална обстановка, при която да затрудни осъществяването на руската акция. Особено опит в това отношение представлява мисията на Одо Ръсел до пруския генерален шаб във Версай с цел да координира една обща акция между Англия и Прусия.¹¹⁰

Срещата между Одо Ръсел — министър на Форин офис, и Бисмарк на 21 ноември не оправдава английските надежди. Бисмарк вече бе предприел стъпка за уреждане на конференция. Предугаждайки подобно развитие на нещата, Гладстон и Гренвил бяха вече уведомили Русия, че са готови да приемат посредничеството на Бисмарк за конференция, но „при условие, че не се разискват никакви други въпроси от Парижкия трактат, които могат да накърнят независимостта на Портата“.

Великобритания обаче напомни, че не смята целия руски циркуляр за задължителна част от предстоящите преговори. Нейното участие се свежда до разглеждането на „съответно положение“, на базата на което Русия може

да пледира за ревизия на договора от 1856 г. Тя настоява представителите на конференцията да не постигнат никакви предварителни уговорки преди провеждането ѝ.

Приемането на поканата на Бисмарк за конференция в края на октомври е съпроводено с официалното изявление на говорител на Форин офис, че тя следва да се състои в Лондон „и да е основана на предварителното съгласие, че се свиква без ангажименти и споразумения, що се отнася до нейните резултати“. Останалите сили бързо приемат тази условия. Специално Русия, от която се очакваше евентуална опозиция на такива предварителни обвързвания, дори се съгласи в конференцията да бъде привлечено и френското правителство в Тур,¹¹¹ за което така много настояваше Англия, надявайки се на евентуално „кримско“ сътрудничество с победена Франция.

„Аз допускам приемането на една програма — уведомява правителството Гренвил, — която да възвърне суверенните права на руския император в Черно море, казано на султана в най-приятелски вид и потвърждаващо останалата част на Парижкия договор.“¹¹² Турският посланик в Лондон Мусурус изразява своите съжаления по повод бързото съгласие в Лондон за свикване на конференцията. Турция разбираше, че е по-добре, ако Русия получи право на флота в Черно море не по легален начин, а чрез нарушаване на договора. Позицията на Портата в първата фаза по такъв начин се базираше на принудителното следване на английското становище. Беше ясно, че Русия няма да оттегли своята нота и че британските съюзници на Турция нямат намерение да започват война. При това положение бе по-изгодно за Портата да води двустранни преговори с Русия. Такава алтернатива беше приемлива и за двете правителства, понеже тя правеше излишна чуждата намеса по промяната на черноморските клаузи. Тя обаче бе енергично провалена от страна на английското правителство, което винаги гледаше с особено подозрение на всякакви позитивни тенденции в руско-турските отношения. На 5 ноември Гренвил написа едно безцеремонно частно писмо на турския посланик, в което изразяваше „надежда“, че „Турция няма до такава степен да забрави вековното приятелство на Англия и да разтрогва международен договор с нейн естествен враг, без знанието на правителството на Нейно Величество“¹¹³. Гладстон от своя страна лично предупреди руския посланик Ф. И. Брунов, че „няма смисъл от враждебен едноличен натиск върху Турция, след като тя е проявила добрата воля да преговаря заедно с целия европейски концерт“¹¹⁴. Обстоятелството, че руското правителство бързало със свикването на конференцията до края на френско-пруската война,¹¹⁵ погребало тази идея, която можеше да изключи Англия от преразглеждането на Парижкия договор.

Турция е принудена да даде своето принципно съгласие (чрез циркуляр, изпратен до представителите ѝ на 29 ноември), но при условие, че дневният ред ще бъде от една точка и че другите части на мирния договор няма да бъдат в обсега на дискусиите. Това условие на Портата бе посрещнато с мълчание от страна на всички сили. Несъмнено всяка една от тях не искаше да се ангажира с отстраняването на тема от жизнено значение за нейните интереси. Също несъмнено бе, че и искането на Англия статутът на Проливите да не бъде обсъждан на предварителните преговори бе прието от Русия, за да не се провали конференцията.

На преговорите, предхождащи конференцията, става ясно, че Русия ще трябва по някакъв начин да даде компенсация на трите потърпевши от денон-

сирането сили. Англия поиска писмена декларация, която би заздравила неприкосновеността на Турция. Австро-Унгария състави проект за мерки, свързани с река Дунав. Турция, най-силно засегнати от руския ход, бе принудена да следва абстрактните условия на Англия за договорни задължения от страна на Русия, които да предотвратят разпадането на Османската империя.

Много симптоматичен фрагмент в англо-турските контакти в навечерието на конференцията е учтивият, но твърд отказ на Лондон на турското искане да се включи в протокола на конференцията решение, което да гарантира специално османските територии, населени с балкански християни. Този отказ е още по-изненадващ, като имаме пред вид, че той е предаден, макар и по неофициален път, на самия Брунов в деня на телеграфирането му в Цариград — 7 ноември.¹¹⁶ Във връзка с тази проява Гладстон помоли Жомини да предаде на Брунов, че „това е още едно доказателство за нашето желание да търсим нов път и нов език с вас“¹¹⁷.

Този факт има далечни исторически реализации. Той свидетелствува, че макар и да стои външно върху принципа на териториалния интегритет на Турция, Англия не изключва в бъдеще нарушение на този принцип, и то в най-чувствителния за последната географски район — Балканите.

Но тъй като засега Портата е принудена да следва британската политика, тя представя искането за промяна на положението с Проливите, които да бъдат отворени за всякакъв тип кораби от всички държави. Ако разглеждаме логически това искане, не можем да не констатираме, че то е внушено от английската страна поради вековното желание на британските адмирали да получат по-големи права в достъпа им до Проливите.

Искането на Портата за суверенните права на султана над Проливите би означавало де факто пълната възможност на султана да разрешава на съюзниците си да преминават през Проливите.

Но опасността от тази политика са маркирани от Великобритания. При все още високата степен на англо-турското приятелство за Лондон по тази логика не е проблем да прокара отделни бойни единици през Проливите. Но вероятно отчитайки перспективната възможност за влошаване, ако не скъсване на англо-турското сътрудничество, британските държавници са предпочитали да се отворят Проливите за всички, включително и за Русия, отколкото да се възстанови правото на Турция и всичко се остави в ръцете на султана. Предложението има такава практическа стойност, че дава на султана голяма свобода в избора на „съюзници“, но и неутрализира стойността от евентуалното скъсване на приятелството с него.

Промяната в статута на Проливите поставя султана в особено положение. Ако Портата упражни своето право на допускане военни кораби на която и да било велика сила, то това би означавало, че всеки момент всяка сила може да иска от нея същото.

Към средата на декември Портата решава да информира най-напред английския посланик Х. Елиът за границите, които би искала да получи, ако се отмени неутрализацията на Черно море. Съдържанието на тези граници според самия Елиът е възвръщането на пълните права на султана върху Проливите. На 21 декември Портата изпрати обстойни инструкции до Мусурус, който като посланик в Лондон трябва да представлява Османската империя на конференцията. Този документ е изключително ценен като опит за поддържане на независима позиция на конференцията от страна на Портата.

Най-благоприятно разрешение тя смята запазването на статуквото, т.е. неутрализация на Черно море, макар че за това тя не таи никакви надежди поради твърдото становище на Русия и колебливата позиция на Англия. Затова единствената алтернатива е да приеме руските искания, но да получи компенсация в други насоки. И в частност във връзка с нейните суверенни права над румънските княжества и Сърбия, както и по отношение на капитулациите. Освен това Портата търси промяна на параграф XXVII на Парижкия договор, който я възпира от използването на военни сили във васалните територии без съгласието на великите сили. Правото на султана „да отваря или затваря Проливите за която и да било сила, когато интересите и сигурността го изискват“¹¹⁸ означава на практика освобождаване на Портата от международната зависимост, която бе регламентирана още с Конвенцията за Проливите от 1841 г.

Междувременно Австро-Унгария също изработва исканията си за компенсация. Те предвиждат.

— Да бъде дадено право на Портата да отваря Проливите за известен брой чужди военни кораби.

— Да бъде определено едно турско пристанище като международно, което да стане база, в която да бъдат концентрирани военноморски сили, пропорционални на руските в Черно море.¹¹⁹

— Да се увеличи броят на корабите, които великите сили могат да поддържат в устието на река Дунав.

— На Австро-Унгария да бъде дадена ръководна роля в подобряването на корабоплаването по реката и в частност при Железните врати.¹²⁰

Тези австрийски искания отразяват най-добре опасенията на Австро-Унгария от бъдещото военноморско засилване на Русия, което неминуемо би се отразявало и на влиянието им сред славянския свят.

Те са посрещнати възторжено в английския парламент. Дори говорителите на консервативната опозиция посочват, че предложенията „свидетелствуват за смисъла и историческата предопределеност на съюза ни с австро-унгарския император“¹²¹. В същото време обаче Англия се интересува най-вече в намиране на такава юридическа постановка, която ще ѝ създава постоянен предлог да навлиза в Черно море. Нещо, което липсваше в идващите от Виена предложения.

Гренвил прави сериозни допълнения, които разкриват виждането на английските либерали по въпроса. Англия желаше да бъде дадено право на Портата да кани чужда флота при „действителна нужда“. Тя се противопостави твърдо против евентуалния достъп на Русия в Източното Средиземноморие. „Формулата действителна нужда — пише Гренвил на Кралицата — много лесно може да се употреби от русите при всеки смут на балканските християни. Поради това ние трябва да настояваме за създаването на такава формула, която ще ни позволи да се притечем на помощ на Турция, ако руските амбиции в Източния въпрос се доближават до нашите. . . Сюзеренното право на султана в Проливите може след време да се насочи срещу нас.“¹²²

Самата конференция се открива в Лондон на 17 януари 1871 г. Великите сили са представени от посланиците им в Лондон — Мусурус за Турция, Апони за Австро-Унгария, Брунов за Русия, Берншоф за Прусия и Карло Кадорна за Италия. От страна на Англия участва Гренвил. Френският представител присъства само на последната сесия. На следващия ден автори-

тетният британски вестник „Икономист“ съобщава: „Единствената задача на Англия в тази конференция е да спазва своите задължения спрямо Турция.“¹²³ Явно че британските делови среди са обезпокоени, че изоставянето на Турция пред конференцията може да навреди на престижа на Англия край Босфора и целия Левант.

Главното постижение на Великобритания на първата сесия е приемането на постановката на Гладстон, че „основен принцип на международното право ще бъде невъзможността на всяка от страните да се освобождава от задължения си спрямо някой договор без съгласието на договарящите се страни и което да се постига по пътя на приятелски споразумения“¹²⁴.

Това условие играе важна роля в по-нататъшната позиция на Англия. То предпазваше същата срещу евентуално континентално споразумение за решаването на проблеми от Източния въпрос без нейно участие. При отличното състояние на руско-германските отношения такава евентуалност би означавала еднолична акция на Русия срещу Османската империя или дори руско-турско споразумение при посредничеството на Бисмарк, което да сложи кръст на значението на Англия в Европа и арабския Изток.

По време на втората среща (24 януари) руският представител Брунов излага руската постановка за промяната на черноморските клаузи на Парижкия договор. В отговор Мусурус заявява, че Портата ще приеме промяната само в замяна на нови гаранции, „които да защитят османските територии срещу външна експанзия“.

В следобедните часове на същия ден Мусурус се среща тайно с Гренвил и го предупреждава, че „ако сега Англия позволи на руснаците да поставят Турция в положение на полунезависима страна, то името на Нейно Величество ще бъде забравено край стените на Босфора“¹²⁵. Този невъздържан език на турския представител явно цели да активизира Англия да се присъедини към искането за специални гаранции за османския интегритет при предстоящото денонсиране на черноморските клаузи.

На третата среща, състояла се на 3 февруари, изготвеният от Гренвил проектодоговор е представен на общо обсъждане.

Втората глава на проектодоговора гласи, че „султанът, упражнявайки суверенните си права над Проливите, ще може при изключителни случаи, когато интересите и сигурността на страната го изискват, да признае необходимостта от присъствието на военни кораби от „некрайречни“ сили.“¹²⁶

Тази точка изразява идентичността на целите на Англия и Австро-Унгария да не се даде позволение на Русия да има излаз в Източното Средиземноморие и Адриатика. За всекиго бе ясно, че определението „некрайречни сили“ значи най-вече Англия, а при възстановяване на Франция и на нея. Тази формулировка не само че не дава възможност на Русия да осъществи отбранителни операции в района на Проливите в случай на морска бомбардировка от чужди кораби. Тя поставя Англия в особено положение на страна, която при слабостта на Турция винаги може да намери основателна причина за влизане в Черно море.

Мусурус настоява само за заменянето на думата „некрайречни“ с „приятелски или съюзнически“, тъй като първата формулировка ограничаваше султана в предпочитанията му към бъдещите съюзници.

Английското искане е именно този пасаж да остане, защото той бе насочен пряко срещу Русия и посредством него я изключваше от пряк контакт със султана. Определението „некрайречни“, включено по настояване на Ан-

глия, е, толкова антируско, че дори турският представител изрази опасения че неговото приемане би довело до премахване на тази ограничаваща клауза в бъдеще.

Виждаме, че подкрепяна от Австро-Унгария и Италия, Англия внася такава терминология в проекторешенията на конференцията, че тяхната провокативна насоченост срещу Русия плаши самата Порта от бъдещи усложнения край нейните граници.

Силното желание на Русия на всяка цена да получи легално одобрение на укрепването на Черно море като че ли неутрализира английската невъздържаност. Това наблюдение става очевидно, когато още в първите дни на януари Горчаков одобрява позицията на Турция по отношение на Проливите. Той е склонен да се разреши на Османската империя правото на вмешателство в Молдавия и Влашко, ако там възникнат безредици.

В същото време обаче Брунов съобщава в Петербург, че Портата и Англия „не са единодушни по процедурите и решенията на конференцията“¹²⁷. Той получава секретни сведения от сестрата на барон Жомини, която е много близка със семейството Гренвил, че „Англия няма намерение да се противопоставя на Русия, ако се засегнат само черноморските клаузи от договора“¹²⁸. По-късно „Икономист“ открито публикува донесение на Елиът, че „Турция няма да отиде на война с Англия, па макар и Англия да беше обещала, че ще я подкрепи в тази война“. В същия брой вестникът пише „Няма съмнение, че Турция предпочита да загуби малко нещо, отколкото да воюва дори в нашата компания.“¹²⁹

Информацията на Брунов създава илюзия за временен мост между Русия и Турция. Докладите на Брунов до Петербург са възприети сериозно, защото посланикът предупреждава, че това е крайната отстъпка от страна на Англия за подписването на договора. Брунов съветва да се приеме английската редакция за „некрайречните държави“, защото това е единственият начин да се подпише протоколът.¹³⁰ „При несъгласие с английската версия — преувеличавал Брунов — можем да видим корабите на западните държави в Черно море.“¹³¹

Явно повлиян от докладите на Брунов, Горчаков променя мнението си. В желанието си конференцията да завърши успешно русите дават съгласието си и не се опитват да оказат натиск върху Турция.

Своеобразен компромис между Англия и Русия представлява новият текстов проект, в който думата „некрайречни“ отпада, заменена с фразата „приятелски и съюзни“, което удовлетвори Лондон.

Турция нямаше причини да не приеме текста, а Англия, тълкувайки свободно думите „при спазване на Парижкия договор“, на практика отново изключи възможността Русия да достигне до Средиземно море.

Така при решаване на въпроса за Проливите Портата изпитва общия натиск на Русия и на Англия, въпреки че двете страни преследваха различни цели при промяна на статута на преминаване през Босфора и Дарданелите. Що се отнася до другия въпрос на конференцията — регламентиране режима на корабоплаването и търговията по река Дунав, Лондон въпреки взаимодействието си с Виена не се поколеба да се присъедини към Турция при противопоставянето ѝ на крайните австрийски искания. В тази взаимна неутрализация се стигна до съгласие договорът да бъде подписан на 13 март 1871 г.

Новият статут на Проливите бе формулиран по начин, който съдържахше три взаимно изключващи се постановки. От една страна, той потвърждаваше „принципа на закриването на Проливите в този вид, който бе установен от конференцията от 30 март 1865 г. „, като в същото време предоставяше на султана правото на открива в мирно време Проливите за корабите на приятелските и съюзническите държави. Третата част от това положение допълваше, че това влизане на съюзнически кораби може да бъде осъществено „в случай, признат за необходим при изпълнение на Парижкия договор“¹³².

Това е главната част от подписания на 13 март Лондонски протокол. Регламентирайки отмяната на военната неутрализация на Черно море, той даде възможност на Русия да строи и притежава бойни кораби и фортификации в своите пристанища там. Протоколът ознаменува нова фаза в англо-руските отношения. Тази принудителна отстъпка от страна на Англия в режима на Проливите бе таксувана в Лондон като максимална, за да се избегне перспективата от международна криза. Успокоявайки недоволната кралица по този повод, командувачият Средиземноморския флот П. Уолтър пише на нейния секретар П. Линдли, че „каквото и да отстъпим на русите в Черно море, нашата ескадра в близките 50 години винаги ще представлява смъртна опасност за руските черноморски крепости“¹³³.

Англия успя да наложи на Портата да приеме неизбежната ревизия на Парижкия договор от страна на Русия, но, от друга, направи така, че по редица въпроси на конференцията Портата запази външно независима позиция. Турция например успешно се противопостави на някои искания на Австро-Унгария по дунавския въпрос и на някои условия на Русия относно правото на намеса в румънските вътрешни работи. Всичко това бе осъществено с помощта на Англия, въпреки че в дунавския въпрос тя бе икономически заинтересована да действа заедно с Австро-Унгария. Уреждането на въпроса за Проливите бе също успех на Англия, която в отсъствие на победена Франция се радваше все още на висок политически престиж сред турските управляващи среди.

Въпреки това обаче подписването на Лондонския протокол представляваше голяма дипломатическа победа за Русия. Тази победа ознаменува връщането на Русия в Европа, възстановяването на нейното влияние сред славянския свят, възможности за сключване на равноправен съюз с континенталните сили. Дългогодишните усилия на Англия да държи Русия заключена в черноморския басейн се оказват исторически осъдени. С Русия вече следва да се съобразяват не само като сухопътна сила, но и като бъдеща морска държава в балканските периферии на Османската империя. На тази конференция се проявили двете тенденции в англо-руските отношения — първата, господстваща тенденция за продължаваща конфронтация, което се изрази в запазването на правото на султана да държи ключовете на Босфора, което при тогавашното английско влияние и морска мощ бе несъмнена изгода за Англия в нейните цели да не допуска Русия в Средиземно море. Втората, зараждаща се позитивна тенденция, се изрази в ограничаването остротата в руско-английските спорове — факт, проявил се най-ясно в отказа на Англия да защити антируските планове на Портата в навечерието на конференцията. По същество Лондонският протокол, макар и потвърдил Парижкия мирен договор, означаваше края на „Кримската система“ не толкова с отпадането на Франция от тази система, колкото от зараждащите се обективни условия за преодоляването на англо-руския антагонизъм. Не-

разбирането на този бавен, но реален процес в световната политика донесе на Портата лъжливи надежди по време на Голямата балканска криза от 1875—1878 г. и загубата на значителна част от османските държавни територии.

На Лондонската конференция Портата направи опити за сътрудничество с Великобритания и Австро-Унгария. Благодарение на държавническият талант на Али Паша нейната цел бе преди всичко защитата на собствените интереси. В контактите с Англия и Русия Портата спазваше принципа на „умереното приятелско отношение“. Несъмнено това бе успех за нея и неуспех за Англия.

Няколко години след конференцията Портата остана в сравнително спокойни отношения с Русия, която очевидно бе главна заплаха за нейните балкански територии.

Уреждането на въпроса за Пролитите бе нож с две остриета за стратегическата позиция на Портата. Тя получи по-голяма независимост, но се изложи по такъв начин на по-силен общ натиск от страна на Англия и Русия. Следващото десетилетие пренесе отново световната борба между тези две сили на дипломатическата сцена край Босфора. В тази борба обаче Портата все по-малко можеше да разчита на реална помощ от страна на Англия. Благодарнодействието на последната все по-определено се отдалечаваше от непосредствена военна помощ, а само това можеше евентуално да забави нарастващия процес на дезинтеграция на османските притежания в Европа. Ако отбелязваме, че на Лондонската конференция Портата за последен път за XIX в. водеше сравнително независима политика на едно международно съвещание, то в същото време можем да открием, че тази относителна независимост се дължеше на взаимната неутрализация на руската и английската позиция на самата конференция.

Враждебност към Русия и предпочитане към Портата продължаваха да бъдат взаимно свързани процеси в британската политика. Но намаляването на първата автоматически водеше и до ограничаване на втората независимост. Следователно решенията на Лондонската конференция не бяха само една престижна реабилитация на руската политика в Европа. Те свидетелствуват за онези нови веяния в англо-руските отношения, които останаха незрими за повечето наблюдатели на европейската политическа сцена през XIX в. Промяната на един международен договор не чрез война и не посредством едностранчив и едностранен акт бе първият ранен фактор за нови политически явления в Източния въпрос, които ще допринесат извънредно много за неговото основно преразглеждане в края на XIX в.

4. РУСИЯ В АВСТРО-АНГЛИЙСКИТЕ ПРЕГОВОРИ ЗА СЪЮЗ (1871 — 1874)

Австро-английските отношения през разглеждания период също претърпяват известна еволюция. Те бяха силно обтегнати заради подкрепата, която Англия даваше на италианското освободително дело, и потенциално винаги близки поради австро-руските противоречия в западната част на Балканския полуостров.

След анексията на Ница и Савоя от Франция Англия бе загрижена от засилващото се могъщество на Франция в Европа и поради това гледаше на Австрия като на необходимата ѝ контрасила срещу френско-руския експанзионизъм.¹³⁴

Историята на Източния въпрос през XIX в. изобилствува с много епизоди на австро-английското сътрудничество. Но през Кримската война Австрия отказа да се присъедини към Англия и Франция, въпреки че от нейния „неутралитет“ бяха еднакво недоволни и двете страни.¹³⁵ След тази война в австро-английските отношения настъпи своеобразен поврат. Тогава Австро-Унгария бе инициаторка на проекти за обща акция срещу Русия. Между тези два ограничителни пункта стоеше неравномерно развитие на преките англо-руски конфликти.

Особено показателни в това отношение са засилените опити на Австро-Унгария от края на 1871 г. да ангажира Великобритания в континентален съюз срещу Русия. Понеже те са характерни за цялата европейска политическа обстановка с оглед на Източния въпрос и не са били обект на специално внимание, спираме се по-обстойно на тях.

Тези опити са основани върху несъстоятелна историческа предпоставка — непреодолимостта на англо-руския антагонизъм. По това време във Виена смесват неправилно две различни неща — териториалните мащаби на англо-руските противоречия с преодолимостта на англо-руските конфликти, видяно в по-далечна историческа перспектива. Явно надценявайки враждата на Англия спрямо „възвръщането“ на Русия в Европа, австро-унгарските управляващи кръгове намират, че отстъпката на Лондонската конференция през пролетта на 1871 г. е алармирала антируските кръгове сред британското общество и че тя е решена това да бъде предела на допускането влиянието на Русия в европейските работи. По тази причина на 25 декември 1871 г. австро-унгарският външен министър Андраши предприема продължителна акция за осъществяването на съюз между Англия и Австро-Унгария на антируска почва. Той използва присъствието на влиятелния английски дипломат Р. Литън за строго секретен разговор на тази тема. При първата среща с Литън Андраши лансира нашироко тази идея. Той напомни на Литън, че „след 1848 г. отношенията между Австрия и Русия никога не са били сърдечни“¹³⁶. Смятайки това за достатъчна гаранция за готовност от страна на Англия, Андраши пристъпва направо към темата.

В началната фаза на предлагания съюз с Англия Андраши не крие, че неговият проект е изграден върху невъзможността от съюз между Англия и Русия. „Такъв един съюз — пророкува външният министър — би изисквал от Англия жертвуване на политически принципи и на национални интереси, за които няма никаква възможна компенсация.“¹³⁷

След като общо беше изявил трудностите, по пътя на желаната степен на интимност между Англия и всяка от другите велики сили, граф Андраши отбеляза, че нито една от тези трудности не се отнася за Австрия. Поради тази причина той се надяваше, че правителството на Англия след вярна преценка на положението в Европа с оглед засилването на Русия и Германия би споделило силното желание, което таи в себе си да види отношенията между Великобритания и Австро-Унгария, поставени на такава основа, която би регламентирала в договорна форма бъдещото сътрудничество в Европа и на Изток.

Андраши заяви, че при обяснението на неговите възгледи той нарочно е избягнал думата „съюз“, понеже този термин често е прилаган към международните отношения, твърде различни по характер от онова, което той обмисля в настоящия случай. Той би желал нещо повече от обикновена раз-

мяна на банални любезности, а политическа общност за „поддържане на мира“.

При това обяснение Андраши отбеляза ефекта на едно основно разбирателство между Англия и Австрия върху Франция, Германия и Русия. По-нататък той обяснява: „По отношение на Франция беше явно, че споразумение между Англия и Австрия би могло да бъде признато, без да се предизвика и най-слабата степен на опасение. Между Франция и Австрия не съществува особено съперничество. По отношение на Германия беше очевидно, че в настоящото състояние на нещата в Европа, колкото по-голяма би била общността между Англия и Австрия, толкова по-голямо би било задоволството на Германската империя и толкова по-приятелско би било разположението на кабинета в Берлин към всяка една от въпросните две сили.“¹³⁸

От казаното дотук става съвършено ясно, че препологаемият враг на този съюз можеше да бъде само Русия. От своя страна Австро-Унгария се наемаше да неутрализира Германия, която още минаваше за съюзник на Русия.

По-нататък Андраши изказва открито такава прогноза. Развивайки тезата си за австро-английския съюз като начална фаза на по-голяма коалиция, той твърди:

„Общото схващане в Европа е, че ако Германия, Англия, Австрия и Италия са искрено съюзени в полза на мира в Европа, по всяка вероятност това би било достатъчно да обезпечи доброто поведение на Франция и Русия, тъй като нито Франция, нито Русия биха рискували безопасно да нападнат такава страшна комбинация.“¹³⁹

Такава непроницателна прогноза на Андраши явно целеше да напомни на англичаните, че идеята за френско-руски съюз застрашава колкото Австро-Унгария и Германия, толкова и самата Англия.

След пространствен и целенасочен анализ на европейската обстановка Андраши със задоволство констатира, че „интересите на Англия и Австрия са еднакви във всяка част на света, „което изисква“ наличието на пълно споразумение между двете сили за поддържането на всякакъв общ интерес“. По-нататък той най-сетне достига до същността на предприетата инициатива.

„В Черно море, по Дунава, в Цариград — заяви граф Андраши — нашите специални интереси са еднакви. Обаче Англия има в Индия специални интереси, за които бихме твърде много съжалявали, ако бъдат поставени в опасност. Надяваме се искрено, че Англия никога не би се намерила в трудно положение за поддържането на Индийската империя. Ако сигурността на тази империя въобще бъде заплашена в настоящия момент от която и да е Европейска сила, това сигурно ще бъде силата, срещу която Австро-Унгария ще се окаже най-полезният съюзник, ако такава опасност е възможна. Преценете точно — предупреждава Андраши, — ако някога Британската империя в Индия би била сериозно заплашена от Русия, какво огромно преимущество би било за всяко английско правителство да разполага със сърдечната дружба на сила, която по силата на географското си положение и военна мощ може да нанесе непосредствена и мощна рана в гърба на неприятеля.“¹⁴⁰

В изискания речник на тогавашната дипломация подобна сардоническа декларация бе непохватна покана за приятелство чрез заплаха. Андраши

откри въпроса поверително пред посланика, вместо да предаде такова съобщение по формален път в Лондон чрез своя представител граф Бойст.

Андраши моли правителството на Великобритания да смята като строго поверителни съображенията, които се докладват от Виена в Лондон. Межувременно на Ендрю Бюканън бе наредено да продължи на по високо равнище започнатия от Андраши диалог. С поверително писмо № 3 от 3 януари 1872 г., получено в Лондон на 8 януари, Бюканън заложна правителството си не само с подробности относно предложението на Андраши, но и за изразеното английско становище по въпроса.

Още при първото си посещение във Външното министерство А. Бюканън е запитан от Андраши за отношенията между Англия и Австро-Унгария.

„Заявих, че няма никакво съмнение — докладва на 3 януари Бюканън, — че началото на преговорите би било посрещнато от Ваша Светлост и най-приятелско обсъждане. Обаче на мен ми изглежда, че ако една от неговите главни цели е да предпази Европа от евентуален съюз между Франция и Русия, то никаква мярка не би могла да провокира повече такава евентуалност, отколкото едно споразумение между Англия и Австрия с цел да ограничи агресивната политика от страна на която и да било от двете сили.“¹⁴¹

Разгневеният Андраши отговоря, че Бюканън не е разбрал изцяло естеството на неговите доводи пред Литън. Той предлагал само Англия и Австрия, с оглед на цялостта и независимостта на Турската империя да се консултират по въпросите, които възникват в Цариград, да действуват заедно в съветите, отправяни към Портата, вместо да се излагат на риск поради липсата на предварителна информация помежду им. Андраши считаше, че „руски агенти в Цариград държаха често към Портата несъвместим език“. Тази практика не би могла да бъде по-ефикасно осуетявана и обезкуражавана, ако тези агенти откриеха, че представителите на Англия и Австрия дават общи съвети на турското правителство.¹⁴² Колкото по-резервиран ставаше Бюканън, толкова по-насочени към Източния въпрос ставаха предложенията на австрийския държавник.

„Англия и Австрия — продължава Андраши — трябва винаги да разменят становища, преди да действуват в Цариград, дори и да има несъгласие между тях.“ Докосвайки отново чувствителните пунктове на английското внимание на Изток, австро-унгарският външен министър завършил със следните наблюдения: „Мирът в Европа зависи от поддържане спокойствието в Турция, а тъй като егоистичната, тщеславна политика на Франция по-скоро би ускорила, отколкото забавила разкъсването на Османската империя, то Англия и Австрия са едествените сили, които могат да убедят Турция, че те имат искрения интерес в нейното благополучие, смущавано от интригите на Русия.“¹⁴³

Предавайки страничните си впечатления от този разговор, Бюканън пише: „Граф Андраши беше дълбоко поразен от неефикасността на съществуващата отбрана на Цариград срещу нападение откъм Черно море и, както заяви, Портата не била достатъчно наясно, че животът на империята се намира на Босфора. Според неговото мнение някакъв съвет трябва да бъде даден по този въпрос на султана.“¹⁴⁴

Несъмнено Андраши насочва смисъла на австро-английския съюз към бъдещите събития в Османската империя, където може да се търси база за общи действия между Англия и Австро-Унгария. Отговорът на Гренвил показва сериозността, с която в Лондон приемат австро-унгарското пред-

ложение. Но тази сериозност бе изразена повече като абстрактни съгласия за общи интереси, отколкото като бърза готовност за взаимна договореност. Отговорът констатира, че „Политиката на граф Андраши по отношение на Турция съвпада вероятно с политиката на правителството на Нейно Величество“. Още в тази начална точка в писмото на Гренвил личи, че Англия е готова да дискутира с Австро-Унгария само въпроси за Турция, а не континентални или световни проблеми. Много важно е да отбележим, че дори и в тази най-значима част от английската готовност да сътрудничат на Австро-Унгария по Източния въпрос е отбелязано становището, че съветите, давани на Портата, „биха предпазили Портата от излишни дразги с нейните съседи. Това би накарало същата да обърне по-голямо внимание на финансите си и да управлява провинциите си по начин, който, макар и да не печели чувствата на различните подвластни раси, би могъл да ги убеди, че настоящата им връзка с Турция е най-благоприятна при съществуващите условия с оглед на техните политически и материални интереси“¹⁴⁵.

„Правителството вярва — завършва Гренвил, — че ако Великобритания и Австрия, подбудени от еднакви мотиви, винаги имат еднакви гледища по въпроси, засягащи настоящия или бъдещия мир в Европа, намират, че моралният ефект на такива общи действия би бил голям не само в разрешаването на всеки специален въпрос, но и в растящото желание, във всички въпроси на мир и война, тяхното влияние да бъде сплотено.

За да получи този желан резултат, правителството на Нейно Величество ще бъде винаги готово да се свързва с австро-унгарското правителство в дух на пълна откровеност, а това желание е било много подсилено от откровеността на граф Андраши при връзката му с г. Литън.“¹⁴⁶

Отговорът на Гренвил бе типичен документ за британските методи на контакти в Европа от ерата на откритата дипломатия. Той не затваряше вратите на австрийската инициатива, но и не приемаше пряка покана за конкретно споразумение. Това бе забелязано от Андраши, който упорито продължаваше да изтъква изгодите за Англия при осъществяването на неговите идеи. В поредния доклад № 25 от 29 януари, пристигнал в Лондон на 5 февруари, А. Бюканън предаваше допълнителните предложения на австро-унгарския външен министър.

Явно раздразнен от британската съдържаност по въпроса, Андраши целеше някакво въображаемо сплашване на Англия чрез посочване на неотдавнашния успех на руската политика на Лондонската конференция. Сега той реши да припомни, че „начинът, по който е бил представен въпросът за Черно море, задължава Великобритания и Австрия да бъдат внимателни наблюдатели на бъдещите въоръжения на Русия, в тези води“¹⁴⁷.

Според неговото мнение „за Австрия е от жизнен интерес, щото военните и флотските съоръжения на Турция да бъдат достатъчни за нейната отбрана, тъй като в случай на руска агресия Австрия е решена да помага в тази отбрана“¹⁴⁸.

Той добавя, че „Австрия има право да изразява мнението си относно средствата и системата на отбрана, с която Портата би се подготвила да посрещне евентуалностите на бъдещето. Руска окупация на Цариград, придружена от въстанически и враждебни движения в Босна, Херцеговина, Черна гора, Сърбия, България, Румъния и Гърция, не е много невероятна евентуалност и тогава ще бъде безполезно да се защитава един труп.“¹⁴⁹

Андраши не скри, „че установяването около нейните граници на независими славянски държави под закрилата на Русия е най-голямата възможна опасност за Австроунгарската империя, понеже съществуването на такива държави би било първата стъпка към опита да се отдели от империята славянското население или, с други думи, да се унищожи тя — едно развитие, което би могло да бъде като резултат и на увеличаването на това население посредством присъединяването на славянските провинции от Турция. Поради същата причина при наличието на 3 000 000 румънци в пределите на Австро-Унгария имперското правителство се противопостави сполучливо на приемането от страна на принц Чарлс на титлата принц на румънците, докато препоръчаха на Портата да не се противопостави на същия да бъде наричан принц на Румъния.“¹⁵⁰

След като направи тези забележки на автора на Гренвил, Андраши присъединително уверението в заключителните параграфи. Явно убеден, че старият шлагер за руската опасност не е толкова силна карта в решенията на Великобритания да сключва съюзи и поема ангажменти, Андраши допълнително разви схващането, че „съгласуваното действие на Великобритания и Австрия би могло да направи много, за да предотврати неестествен съюз между Германия и Русия, в какъвто съюз първата сила може да бъде въввлечена като осигуровка срещу подновената борба с Франция. Ако първата би била убедена, че Англия и Австрия са сплотени и решени да попречат на всяко необуздано прекъсване на мира в Европа, тя би могла да получи доверие по отношение на настоящото си положение и при всички случаи да избегне съюз с Русия.“¹⁵¹

Това неприкрито предупреждение от страна на Виена посредством перспективите на руско-германско сътрудничество бе нещо по-сериозно за либералите. За всяко английско правителство бе съвършено ясно, че колебанието на Бисмарк между Русия и Австро-Унгария са главната причина за неэффективността на германо-руското сътрудничество в източните работи. Интересите на австрийския капитал на Балканите служеха като балансиращ фактор в отношенията между Германия и Русия на Изток. Но ако Виена приеме посредничеството на Германия за разделянето на Балканите на сфера на австрийски и руски интереси, тогава мястото на Австро-Унгария като преграда срещу руското влияние на Балканите оставаше празно. Именно тази част от монолога на Андраши става причина кралицата да предупреди Гренвил „да не се обезкуражават нашите приятели във Виена относно нашата готовност да си сътрудним срещу опасността, идваща от север“¹⁵².

Макар че последната заплаха на Андраши бе направила впечатление, английското правителство не прие никаква конкретна основа дори за бъдещи преговори по въпроса. С поверително нареждане номер 48 от 3 март 1872 г. Гренвил съветваше Бюканън да предаде английския отказ на Андраши „по възможно най-любезен начин“¹⁵³.

Поредното писмо на Гренвил съдържаше фрази от типа, че „Англия е готова да действа заедно с Австрия за политика на мир, като правителството на Нейно Величество вярва, че съчетаните действия на двете страни за тази цел не биха останали без резултат“¹⁵⁴.

Това бе разбрано от Бойст, който забеляза, че за да имат истински ефект тези действия, ще бъде необходимо двете правителства да споделят помежду си своите възгледи. „Такова сътрудничество — заяви той — не

би могло да се получи, ако веднъж се консултира Русия най-напред, а друг път някоя друга сила.“¹⁵⁵

Намесилият се в преговорите граф Бойст се оплаква във Форин офис, че споразумение без съюз няма никакви практически резултати. Той изтъкна, двете главни опасности, които трябва да бъдат предотвратени: 1. Политически съюз между Русия и Франция или 2. Континентално сътрудничество между Русия и Германия.

„И двете страни желаят поддържането на мира и консолидирането на Германия, обаче първият съюз би бил заплаха за мира, докато последният съюз би насърчил Русия в смисъл неблагоприятен за общите ни интереси“¹⁵⁶ — напомня след шефа си Бойст.

Според него двете правителства трябва да предприемат инициатива, преди да се консултират с други правителства.

В този, както и други подобни случаи парламентаризмът в Англия бе търсената причина за оправдание. Гренвил уверяваше Виена, че „без разрешение от моите колеги не бих могъл да дам изискваното от граф Андраши официално обещание, аз бях сигурен, че само изразявах техните чувства, когато го уверявах за нашата решимост да се свързваме свободно и открито веднага с правителството на Австро-Унгария при появяването на каквото и да е било затруднение във Европа“.

Финалният етап от тези интензивни диагнози на различно равнище между Виена и Лондон е направената на 25 април декларация от А. Бюканън, че правителството на Нейно Величество е решено да се свързва свободно и открито веднага с правителството на Австро-Унгария при настъпването на усложнения в Европа. В този дух бяха редактирани всички английски отговори във Виена до пролетта на 1874 г. — едва в средата на същата година австро-унгарското правителство изостави идеята за антируски съюз между Виена и Лондон. Несръчната дипломатическа клопка на Андраши претърпява провал.

Това беше всичко в отговор на тригодишните опити на Австро-Унгария за сключването на съюз между двете държави. Австро-английските преговори свидетелствуват, че въпреки старата антируска насоченост, преобладаваща в принципите и методите на английската външна политика, британските управляващи кръгове нямаха никакво намерение да приемат договорно задължение с друга европейска държава с цел конфронтация на руското влияние на Изток. В Лондон вече добре си даваха сметка, че панславизмът като политическа програма на Балканите ставаше по-опасен за Хабсбургската империя, в чийто конгломерат от народности славяните представляваха непривилегировано мнозинство. Опитът на Бисмарк да предотврати сблъскването между Русия и Австро-Унгария с цел консолидацията на двете немски сили след 1871 г. засилваше неохотата, с която Англия сътрудничеше на австро-унгарската съпротива срещу руската политика на Балканите. Интересите на Англия на Балканите, концентрирани в района на Проливите и неговия естествен хинтерланд — източната част на Балканския полуостров, не налагаха такова сътрудничество с Австро-Унгария, която бе в неопреодолим конфликт с подкрепения от Русия славянски елемент в Западните Балкани и Адриатика. Английското правителство не отказа по принцип съюз с Австро-Унгария, но отхвърли учтиво предложението за конкретно обвързване. То можеше да потърси съдействието на Австро-Унгария само при критични ситуации в случай на слизване на руските войски в

близост до Проливите. Дотогава английското правителство смяташе, че може да опонира с дипломатически средства руските инициативи по Източния въпрос. Той избягваше опасни провокации спрямо Русия от типа на предлагания съюз. В общата история на периода 1856 — 1878 г. австро-английските преговори маркират онова, което бе вече установено с Лондонската конференция от 1871 г. — бавното, но постъпателно изживяване на англо-руския антагонизъм в Европа. Възникването на Голямата балканска криза изведе този антагонизъм на авансцената на световната политика. Но и тогава той не доведе до въоръжено стълкновение, както бе предречено от много тогавашни политически наблюдатели. Кримските времена бяха мъртви. За осъществяването процеса на нарастващото подобрене на англо-руските отношения несъмнено допринесе и провалът на проектирането споразумение между Англия и Австро-Унгария, идея, отново подновена и отново погребана през 1876 г.

Австрийската инициатива свидетелствува за един важен етап от развитието на Източния въпрос. Този етап се характеризира със засилването на националния фактор. Оттам произтича особената заинтересованост в него на Австро-Унгария, която търсеше средства за неутрализация на славянските движения вътре в империята. Опитът на Австро-Унгария да замести Франция в кримската коалиция с Англия срещу Русия не успя. Това окончателно убеди нейните държавни ръководители в смисъла на участието в Съюза на тримата императори.

* * *

Така англо-руските противоречия, които бяха определящият отрицателен фактор по времето на Кримската война, навлязоха в бавен процес на дестабилизация — процес, неравномерен, бавен и с противоречиви в състава си фази. Но господстващата тенденция в неговото развитие бе несъмнено позитивна. Тази тенденция бе проявена не само в полското въстание от 1863 г., по време на двете войни за германското обединение или в Италия, но и в болезнените точки на англо-руските конфликти в Европа — Проливите, Балканите и Източното Средиземноморие. Докато Русия бе отстранена от Балканите, тя концентрира усилията си в Далечния Изток, Кавказ и Средна Азия, където можеше по-ефективно да засяга английските интереси и където Англия не можеше да разчита на антируската коалиция. Това понякога автоматически засилваше англо-руските враждебни отношения в Европа, но често действуваше и в обратна посока. Ставаше все по-ясно, че тактиката на Палмерстън за директна конфронтация срещу Русия въпреки нейната слабост може да има по-сериозни от преди последствия. През разглеждания период Англия не направи нищо за запазване на баланса на силите в Европа, но не направи нищо и срещу Русия. През пролетта на 1871 г. в отсъствие на победена Франция тя отстъпи пред руския натиск и с това сложи край на най-значимата част от Кримската система. Видяно в по-далечна историческа перспектива, именно през настоящия период бе предрешена линията на бъдещото развитие на отношенията между Англия и Русия. При цялата неистова антируската кампания в Лондон и антианглийската агитация в Петербург през 1878 г. заради Турция през 1886 г., заради Афганистан и през 1886 — 1887 г. заради България тези страни вече никога не застанаха една срещу друга като военни противници. На-

против — 14 юли 1914 г. ги завари като настоящи и бъдещи съюзници. Главните резултати от този продължителен процес бяха подготвени още по времето на края на Кримската система.

Така предпазливата намеса на Русия в европейските работи и практическата ненамеса на Англия в континенталите проблеми създаде не само териториална, но и тактическа близост между двете страни. Използвайки изострящите се противоречия между Англия и европейските сили, заинтересувани в колониални завоевания в Африка, руското правителство успя да въстанови част от своя външнополитически престиж. Това бе необходимо условие за нейното „връщане“ в Европа и особено на Балканите, не по-малко по значение от такава дипломатическа победа като отмяната на черноморските клаузи на Парижкия договор. Но пътят на Русия към топлите морета и на европейската дипломатическа сцена минаваше несъмнено през Балканите.

След неуспеха си в Румъния Русия се обръща отново към националните програми и движения на балканските славяни. По този начин се осъществява една взаимно полезна и взаимно преплитаща се зависимост. От една страна, руската политика на създаване на трайна защита на южните граници на Русия чрез контрол в района на Проливите поддържа историческата заинтересованост на нейната политика да подкрепя националноосвободителното движение на нетурските народи в Османската империя. От друга страна, развиващите се мащаби на идейна зрелост и организационна стабилност на националните движения на Балканите оказват самостоятелна и дейна помощ на руската политика в Европа. Тази съществена взаимна зависимост е една от най-значителните особености на историческия процес на Балканите след Кримската война. Но засилването на позициите на Англия в Близкия Изток стана причина за нови конфронтация между Англия и Русия. Още през ранните 70-те години на XIX в. новопристигналият в Цариград граф Игнатиев писа: „Икономическото влияние на Англия води след себе си и политическо, което е антируско по своята насоченост.“¹⁵⁷

Това временно изостряне на англо-руските отношения заради Източния въпрос не можа обаче да спре общия процес на дестабилизация на англо-руските противоречия. Събитията на Балканите от 1875 — 1877 г. изправиха отново Англия срещу Русия на Изток. Но това бе последната фаза на едно дълго състояние на политическа вражда, което бе съдено да бъде изживяно още в годините след Кримската война.

¹ Определянето на общите задачи на руската външна политика в десетилетието 1856—1866 г., така както са видени по документите на Министерството на външните работи на Русия вж. у С. А. Никитин. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей 50—70-е годы XIX в. М., с. 168—169; за следващия период срв. Докладната записка на А. М. Горчаков до Александър II от 3 септември 1866 г., където са посочени целите и средствата на външната политика на Русия („Красный архив“, т. 93, 1939, с. 108).

² Британско държавно архивохранилище—Паблик Рекорд Офис — кореспонденция, заведена от Форин офис — пореден том 424 от серията Турция — номер 21, приложение 2 от 9 юли 1860 г. (По-нататък PRO, FO, 424/21).

³ А. Дж. П. Тейлор. Борьба за господство в Европа. М., 1960, с. 157—158; А. Дебидур. Дипломатическая история Европы. Т. II. М. 1947, с. 213.

⁴ G. Szabadi, Kossuth and the British Balance of Power Policy 1859—1861. — *Academical Scientinum Hungarica*, 1960, 34, p. 3.

⁵ К. Косев. Бисмарк. Източният въпрос и българското освобождение—1856—1878. С., 1978, с. 257; А. В. Тарле. Сочинения. Т. V. М., 1958, с. 56.

⁶ R. Millman. British Foreign Policy and the Coming of the Franco-Prussian War. Oxford, 1956, p. 160—161.

⁷ С. С. Татищев. Дипломатические беседы о внешней политики России. СПб., 1890, с. 120.

⁸ F. H. Skrine. The Expansion of Russia 1815—1900. Cambridge, 1903, p. 177.

⁹ W. E. Mosse. The European powers and the German Question 1841—1871, Cambridge, 1958—p. 256.

¹⁰ В. Трайков. Идеологически течения и програми в националноосвободителното движение на Балканите до 1878 г. С., 1978, с. 337—340.

¹¹ Д. Косев. Франция и българското освободително движение 1860—1869. С., 1978, с. 85.

¹² W. Mosse. Op. cit. p. 289—290.

¹³ M. Edwards. Playing the Great Game. A Victorian Cold War. London, 1975, p. 169.

¹⁴ F. Hardie. The Political Influence of the British Monarchy, London, 1970, p. 28.

¹⁵ W. E. Mosse. The Rise and Fall of the Crimean System, London, 1963, p. 205; PRO, FO, Confidential, 4804, Turkey, p. 99.

¹⁶ W. L. Langer. European Alliances and Alignments 1871—1890. New York, 1931, p. 13—14.

¹⁷ R. W. Seton-Watson, Britain in Europe 1789—1914, A Survey of Foreign Policy, Cambridge, 1938, p. 506.

¹⁸ А. З. Манфред. Образуване руско-французского союза. М., 1975, с. 81—94.

¹⁹ Литературата по тези въпроси на балкански и европейски езици е трудно обобщима по автори и идейни школи. За съвременни постижения на историографията вж. В. Трайков. Цит. съч., с. 304—312, 351—357.

²⁰ Liton Papers, Correspondence, 519/7, Indian Affairs, p. 169. 364.

²¹ PRO, F.O, White Papers, vol. I, Correspondence (1857—1886), p. 197.

²² British Museum, Additional Manuscripts, Layard Papers, 39131. F. 8

²³ Ibidem, 39131, f. 12.

²⁴ R. L. Shukla, Britain, India and the Turkish Empire, 1853—1882, Bombay, 1973, p. 50.

²⁵ Ibidem, p. 73.

²⁶ Ibidem, p. 64.

²⁷ Official Proceedings, 1857, p. 81—97; S. F. Fairlie, The Anglo-Russian Grain Trade 1815—1861. London, 1959, p. 401.

- ²⁸ K. Šarova, A. Pantev, Mackenzie and Irby and New Trends in the English Policy towards the Sothers Slavs.—*Etudes Historiques*. T. VI, p. 119—141.
- ²⁹ PRO, FO, 195 (Constantinople), 829, O. 66—89.
- ³⁰ British State Papers, Confidential Print, 3085, № 046, p. 38.
- ³¹ Вж. Сборника Независимостъ Румынии, Бухарест, 1978.
- ³² В. Н. Гросул, Е. Е. Чертан, Россия и формирование Румынского независимого государства, М., 1969, с. 105.
- ³³ PRO, FO, 27/236, № 370.
- ³⁴ PRO, FO, 96/25, Malsbury to Loftus. F. 16.
- ³⁵ Ibidem.
- ³⁶ В. Я. Гросул, Е. Е. Чертан. Нит. съч., с. 143.
- ³⁷ Пак там, с. 142.
- ³⁸ PRO, FO, 260 (Serbia), 2, p. 97; BM, Add. MSS., 38987, p. 29.
- ³⁹ PRO, FO, 23/7, p. 533—536.
- ⁴⁰ BM, Add. MSS., Gladstone Papers 38939, t. 126(5).
- ⁴¹ The Memoirs of Sir Robert Morier, vol. I, p. 406.
- ⁴² E. F. Robinson. Op. cit., p. 91.
- ⁴³ PRO, FO, 260/3, p. 91.
- ⁴⁴ E. F. Robinson. Diplomatic Relation between Serbia and England from 1859 to 1867, London, 1925.
- ⁴⁵ PRO, FO, 260/2, p. 99; PRO, War Office, 106/7, p. 91.
- ⁴⁶ British Museum, Add., MSS., 1860—1870, 38987, ff. 27—28; срв. и Д. Косев. Цит. съч., с. 74—75.
- ⁴⁷ Вж. конспект на разговорите между Дж. Ръсел и Мусурус паша в PRO, FO, 364 (У. Уант), том 8, с. 671.
- ⁴⁸ PRO, FO, 195/1959; BM, Add., MSS., 38993, ff. 188—189.
- ⁴⁹ British Foreign and State Papers, vol. LXXVII, (1863), p. 97.
- ⁵⁰ BM, Add. MSS., Gladstone Papers, 389641, p. 97.
- ⁵¹ Memoirs and Letters of the H. H. Sir Robert Morier, G. S. M. from 1826 to 1876, London, 1911, p. 404—405.
- ⁵² Ibidem, p. 277—278.
- ⁵³ Ibidem, p. 357.
- ⁵⁴ W. Mosse, The European Powers and the German Question 1841—1871. Cambridge, 1958, p. 257.
- ⁵⁵ Ibidem, p. 259.
- ⁵⁶ PRO, FO, 30 (29), p. 99.
- ⁵⁷ Н. С. Киняпина. Внешняя политика России второй половины XIX века. М., 1974, с. 14.
- ⁵⁸ А. К. Мартыненко. Русско-болгарские отношения в эпоху капитализма. Киев, 1967, с. 672.
- ⁵⁹ Н. Киняпина. Борьба России за отмену ограничительных условия Парижского мира 1856 года.—Вопросы истории, 1972, кн. 8, с. 37.
- ⁶⁰ С. Горьнинов. Босфор и Дарданеллы, СПб., 1907, с. 126.
- ⁶¹ Н. Киняпина. Борьба России за отмену...
- ⁶² Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII—начало XX в. М., 1978, с. 165.
- ⁶³ B. Yelavich. The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question. 1870—1887.
- ⁶⁴ PRO, FO, 257 (9), p. 76.
- ⁶⁵ PRO, FO, 30 (29), vol. 87, p. 98.
- ⁶⁶ PRO, 23 (7), p. 310.
- ⁶⁷ Восточный вопрос во внешней политике России... с. 167.
- ⁶⁸ British Parliamentary Papers, vol. LXXXVII, (1867), p. 91.
- ⁶⁹ Turkey, (1858), Cont. Print No. 361.
- ⁷⁰ Ibidem, No. 816.
- ⁷¹ Turkey, (1862), Conf. Print, No. 43.
- ⁷² Ibidem, No. 74.
- ⁷³ Ibidem, No. 143.
- ⁷⁴ Ibidem, No. 1313, p. 169.
- ⁷⁵ Turkey, (1868), No. 61, 202.
- ⁷⁶ Ibidem, 1868, No. 363.
- ⁷⁷ Ibidem, 1869, No. 30.
- ⁷⁸ Ibidem, No. 38.

- ⁷⁹ Ibidem, No, 38, Appendix 1.
- ⁸⁰ Ibidem, No. 482.
- ⁸¹ Turkey, (1870), Conf. Print., 1816, Memorandum B.
- ⁸² R. A. Cagarié. A Diplomatic History of Europe. London, 1967, p. 167.
- ⁸³ Восточный вопрос во внешней политике России...с. 177.
- ⁸⁴ Пълният текст на циркуляра вж. в Сборник договоров России с другими государствами. 1859—1917. М., 1952, с. 105—106.
- ⁸⁵ PRO. FO, 364, vol, 8, p, 57.
- ⁸⁶ Ibidem p. 61.
- ⁸⁷ Ibidem, vol. 7, p. 93. Препис от конспекта на този разговор е изпратен на Уайт. British Library. Add. MSS., London Conference, 9485. F. 109.
- ⁸⁸ The Economist, 18. III. 1871, p. 310.
- ⁸⁹ PRO, FO, 362, Granville Papers, p. 98.
- ⁹⁰ Ibidem, p. 177; H. Temperley, L. M. Penson, Foundations of the British Foreign Policy, Pitt to Salisbury, Cambridge 1938, p. 330.
- ⁹¹ Conf. Prints, Treaties, (1870), 1816, p. 7.
- ⁹² BM, Add. MSS., 44539, f. 12, 44112, f. 163.
- ⁹³ PRO, Cont. Print, Turkey, 1817 (751).
- ⁹⁴ Ibidem, No. 207.
- ⁹⁵ Ibidem, No. 208, p. 2.
- ⁹⁶ Ibidem, p. 9.
- ⁹⁷ Ibidem, Secret, No 242, Елиът до Гренвил.
- ⁹⁸ Ibidem, p. 90.
- ⁹⁹ Ibidem, No. 312, поверителни съобщения между Е. Кемънд и К. Сторкс.
- ¹⁰⁰ PRO, Cont. Print, Turkey, 1817, No. 4—5, p. 3—6.
- ¹⁰¹ Ibidem, No. 254.
- ¹⁰² Ibidem, p. 5.
- ¹⁰³ Ibidem, p. 7.
- ¹⁰⁴ PRO, 362, Granville Papers, p. 821.
- ¹⁰⁵ H. Temperley, L. Penson. Op. cit., doc. 127, p. 331—332.
- ¹⁰⁶ Восточный вопрос во внешней политике России...с., 183; подробно за дебатите на отделните заседания вж. Н. С. Кириякина. Внешняя политика России...с. 103—115.
- ¹⁰⁷ H. Temperley, L. Penson. Op. cit., doc. 129.
- ¹⁰⁸ BM. Add. MSS., 65941, f. 76.
- ¹⁰⁹ А. Дж. П. Тейлор. Цит. съч., с. 241—242.
- ¹¹⁰ British Spate Papers, Black Sea Conference, vol. II, p. 69.
- ¹¹¹ H. Temperley, L. Penson. Op. cit., doc. 128.
- ¹¹² BM, Add. MSS., 65941, f. 77.
- ¹¹³ Восточный вопрос во внешней политике России...с. 183.
- ¹¹⁴ BM, Add. MSS. 65943, f. 11.
- ¹¹⁵ BM, Add. MSS., Egerton Papers, 47239, vol. CLVIII, p. 41.
- ¹¹⁶ State Papers, Protocols of the Black Sea Conference held in London, 1871, vol. II, p. 71.
- ¹¹⁷ Ibidem, p. 74.
- ¹¹⁸ BL, ADD. MSS., 39062, F. 2.
- ¹¹⁹ PRO, 362 (7), p. 81.
- ¹²⁰ BM, Add., MSS., Eg. 3190, p. 91.
- ¹²¹ The Economist, 18. III, p: 310.
- ¹²² State papers Protocols of the..., vol. II, p. 79.
- ¹²³ PRO, 362 (8), p. 11.
- ¹²⁴ Сравни различните гледища и по този въпрос между Англия, Портата и Русия в Лондонската конференция 1871 г. Протоколи. СПб., с. 14—17.
- ¹²⁵ BM. Add. MSS., Eg., 3190, p. 15.
- ¹²⁶ Ibidem, Gomini Papers, 3185, p. 11.
- ¹²⁷ The Economist, 18. III. 1871, p. 310.
- ¹²⁸ Ibidem, p. 311.
- ¹²⁹ Тези описания на Брунов се основавали на силните антируски прояви на Мусурус по времето на Кримската война. — Вж. Восточный вопрос..., с. 187.
- ¹³⁰ Пълният текст на това постановление вж. у С. Горянинов. Цит. съч., с. 253, както и приложените към него коментариите на автора.
- ¹³¹ PRO, WO. Част от това донесение е изпратено за сведения на Военното министерство и Адмиралтейството, заведено под сигнатура 106/8.
- ¹³² Пространствен анализ на търговията със зърно като фактор в англо-руските политически отношения и значението на търговските договори в подобряването на връзките

между Англия и Русия виж в подробното изследване на канадския учен. R. Helleiner. Free Trade 1859—1861. Toronto, 1973, p. 11.

¹³³ G. Craig. War, Politics and Diplomacy. London, 1966, p. 149.

¹³⁴ PRO, Confidential, Austria, 2961, p. 2.

¹³⁵ Ibidem, p. 3.

¹³⁶ Ibidem, p. 3.

¹³⁷ Ibidem, p. 3—4 (723).

¹³⁸ Ibidem, p. 4.

¹³⁹ Ibidem, p. 5 (723).

¹⁴⁰ Ibidem, p. 6.

¹⁴¹ Ibidem, p. 7.

¹⁴² Ibidem, p. 7—8.

¹⁴³ Ibidem, p. 9(723), D.

¹⁴⁴ Ibidem, p. 8, No.3.

¹⁴⁵ Ibidem, p. 8, No. 5. Confidential 25.

¹⁴⁶ Ibidem, p. 9—10, D.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Ibidem, p. 11, No. 22, Most Confidential 22.

¹⁵⁰ PRO, 362, (8), p. 19.

¹⁵¹ PRO, 362, (8), No. 48, 3. III. 1872.

¹⁵² PRO, Confidential, Austria, 2961, p. 11.

¹⁵³ Ibidem, p. 11—12.

¹⁵⁴ Ibidem, p. 11.

¹⁵⁵ Ibidem, p. 12.

¹⁵⁶ Ibidem, p. 12.

¹⁵⁷ Восточный вопрос во внешней политике России..., с. 193.

THE DESTABILIZATION OF ANGLO-RUSSIAN CONTRADICTIONS IN EUROPE — 1856—1875

Andrei Pantev

S u m m a r y)

The Anglo-Russian contradictions, which had been the determining negative factor during the Crimean War, started on a slow stage destabilization. The process was irregular, and slow, with contradictory and overlapping phases, but the dominant tendency in the developments no doubt positive. This tendency was noticeable not only in the Polish uprising of 1863, the two wars for the unification of Germany or in Italy, but also in the sore points of the Anglo-Russian conflicts in Europe — the Straits, the Balkans and the Eastern Mediterranean. While Russia was made inactive in the Balkans, she concentrated her efforts in the Far East, the Caucasus and Central Asia, where she could interfere with British interests more effectively and where Britain could not rely on an anti-Russian coalition. Occasionally the fact automatically exacerbated Anglo-Russian hostile relations on the Continent, but it also worked in the opposite direction quite often. It was becoming clearer that Palmerston's tactics for a direct confrontation with Russia might have more serious consequences. During the period under consideration Britain did nothing to preserve the balance of power in Europe, but it did nothing against Russia either. During the spring of 1871 in the absence of a defeated France, Britain gave way to Russian pressure and thus put an end to the most significant part of the Crimean system. Viewed in a historical perspective, it was during this period that the future positive development of the relations between Britain and Russia was decided.

ДИМИТЪР ГОЦЕВ

РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ ВЪВ
ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ (1914—1915)

DIMITAR GOCEV

LE MOUVEMENT RÉVOLUTIONNAIRE EN MACÉDOINE
DE VARDAR (1914—1915)

Рецензент: ст. ас. Стайко Трифонов

Редактор: доц. Величко Георгиев

Проблемите на националноосвободителното движение във Вардарска Македония са останали недоразработени от нашата историческа наука — буржоазна и марксистка. Изключение прави трудът на К. Пърличев,¹ който обаче третира само отделни страни на сръбския режим и съпротивата на българското население през този период. Такива разработки не откриваме и в чуждестранната историография. Отделни сведения и факти по тези проблеми се намират в редица общи трудове от нашата литература,² както и в някои съчинения, излезли в Скопие,³ съдържащи сведения (предимно от белградските архиви) за борбите на българското население през посочените години.

Известно е, че Балканските войни не само не разрешават, но още повече заплитат и усложняват националния въпрос на Балканите. Вместо очакваното освобождение, за което води десетилетни въоръжени борби и дава неизброими жертви, българското население във Вардарска и Егейска Македония попада под ново национално робство.⁴ Сръбската и гръцката монархическа буржоазия още с влизането си в Македония (през октомври 1912 г.) започват да провеждат политика на пълно отричане и преследване на българската народност, за нейното бързо посърбяване и погърчване. Тази политика предизвиква незабавна и остра реакция и съпротива от страна на българското население. До навечерието на междусъюзническата война съпротивата се изразява главно чрез пълно бойкотиране мероприятията на сръбските власти. В това време (ноември 1912—юни 1913 г.) биват изпратени десетки меморандуми и изложения от ЦК на ВМОРО, от окръжните революционни комитети⁵, от представителите на българското население на всички градове и по-голями селища, окупирани от сърби и гърци, до българското правителство⁶ и до правителствата на великите сили.⁷ В тях българите от Македония настойчиво апелират и молят да не бъде допуснато разпокъсване на Македония, да не бъдат оставени под сръбска и гръцка окупация, като най-категорично настояват цяла Македония да бъде обединена с България.⁸

От месец април 1913 г. революционната организация започва и въоръжена борба срещу сръбските власти. На 15 юни 1913 г. в Тиквешко с център Неготино и Кавадарци избухва и първото въоръжено въстание на местното българско население срещу сръбските поробители. Въстаниците прогонват сръбските войски и администрация и установяват десетдневно българско революционно управление.⁹ По време на Междусъюзническата война въоръжените българи от цяла Вардарска и Егейска Македония заедно с редовните български войски вземат най-активно участие във всички сражения срещу сърби и гърци.¹⁰

След Букурещкия договор революционната организация и легалните представители на бежанците от Македония в България изпращат редица меморандуми и изложения до правителствата на великите сили. В тях се настоява да бъде ревизиран Букурещкият договор и да се даде автономно управление на Македония.¹¹ Европейските правителства обаче не желаят да се заемат с ревизирането на споменатия договор. Нещо повече, те не проявяват готовност да се застъпят дори за културна автономия на българите във Вардарска и Егейска Македония.¹² При това положение за поробеното население не остава друг път освен пътя на въоръжената борба. Това е отбелязано и в новия устав на организацията от 1913 г., в който се заявява, че в борбата срещу новите поробители ВМОРО ще използва всички средства — от мирни усилия до въоръжени въстания.¹³

Понеже легалните усилия нямат изгледи да доведат до никакви резултати, организацията повдига частично въстание (второ срещу сръбския режим) в Охридско, Стружко и Дебърско. Въстанието избухва само месец и половина след Букурещкия договор и е израз на народната съпротива срещу носителите на новото робство в Македония. Въстаниците прогонват сръбските войски и установяват двуседмично българско революционно управление в споменатите райони.¹⁴ То е и енергичен въоръжен протест срещу всички, които тайно или открито одобряват несправедливото дело, извършено в Букурещ спрямо българския народ.¹⁵ Съпротивата срещу сръбския режим, както ще видим, продължава и получава широк размах и масов характер през 1914—1915 г.

Настоящата студия, написана въз основа на факти и сведения в съществуващата литература, в българския периодичен печат на основата на спомените на дейци от това време, на новооткритите документи от ЦПА, НБКМ — БИА, АБАН и пр., е опит за по-цялостно проучване и научно осветляване на проблемите, свързани с националноосвободителната борба, която населението във Вардарска Македония води срещу сръбските поробители през посочения период.

* * *

С попадането на Вардарска и Египетска Македония под сръбска и гръцка окупация и унищожаването на легалните български институции, с прогонването оттам на българската интелигенция — учители, свещеници, революционни дейци и пр.,¹⁶ както и след жестокото потушаване на Тиквешкото въстание през юни 1913 г.¹⁷ и Охридско-Дебърското през септември с. г.¹⁸, бива нанесен тежък удар върху Втрешната революционна организация. Разстроена е организационната мрежа, каналите и съобщителните връзки, отделните революционни центрове са изолирани един от друг. Това дава повод на някои от сръбските окръжни управители да пишат в своите доклади до правителството в Белград, че след усмиряването на въстаналите райони в Охридско и Дебърско българската организация ВМОРО е напълно парализирана.¹⁹ Тези констатации обаче се оказват преждевременни. Чрез своите революционни прояви ВМОРО невероятно бързо известява, че това не е така.

Още през декември 1913 г. чети на революционната организация се появяват в различни райони на Вардарска Македония. По съобщения на всички сръбски вестници през нощта срещу 1 декември 1913 г. български комити хвърлили във въздуха железопътния мост при Демир Капия.²⁰ На 14 с. м.

сръбските войски залавят трима „български комитаджии“ в момента, когато се готвят да извършат атентат срещу един сръбски влак на линията между Куманово и Къраджоли.²¹ Военните и полицейските власти в Македония правят официални изявления, че в Скопско и Кумановско са се появили силни български чети и че потерите са водили и няколко сражения с тях.²²

Сръбското пресбюро в Белград съобщава пред чуждестранни представители, че главни виновници за нарушаване на спокойствието в Македония са българските чети, които нахлуват откъм България и откъм Албания.²³ В „Мали журнал“ от 24. XII. 1913 г. обаче пише, че чети идват не само от България и от Албания, но се рекрутират и в самата Македония. Вестникът призовава правителството да учреди специални съдилища, които да осъждат на смърт не само комитаджините, но и тези, които им съчувствуват, защото към българите не трябва да има милост.²⁴

Сръбското правителство предприема и дипломатически стъпки срещу България. По негово настояване в края на декември 1913 г. американският пълномощен министър в София заявява пред представител на българското правителство, че България трябва да забрави загубеното и да се отдаде на икономическото и културното си развитие. Само в такъв случай, заявил посланикът, ще има мир на Балканите.²⁵ В отговор на този съвет Тодор Александров²⁶ заявява следното: „За какъв мир говори американският пълномощен министър, когато поробена Македония е в положение по-лошо, отколкото по време на войната. Само в последните няколко седмици са избити десетки българи в Кумановско и в Прилепско, а в Охридско са убити над 150 души, граждани и селяни. Знае ли г-н Воупика, че от Македония са изгонени всички български учители и свещеници, че сърбите с куршум, камшик и нож принуждават българите да се казват сърби, да се пишат на „ич“ и да пращат децата си в сръбски училища. По същия начин те се отнасят и с другите народностни групи — турци, албанци и пр. Животът, честта и имотът на поробените е оставен на произвола и зависи от благоволенieto на последния сръбски и гръцки войник, стражар или разсилен. При това положение г-н министърът има ли право да иска от България да забрави повече от един милион свои сънародници, останали под чуждо иго при един ужасен варварски режим?“²⁷ Този отговор е в същност становището на Вътрешната организация, от него става ясно, че борбата срещу новите поробители ще продължи.

В началото на 1914 г. ЦК на ВМРО взема решение да се възобнови изцяло революционната организация във Вардарска Македония.²⁸ Осъществяването на тази задача е възложено на революционните дейци и войводи на чети, които вече действуват из различни райони: в Битолско — Кръстьо Льондев,⁹ в Прилепско — Даме Попов, във Велешко — Владимир Сланков, в Кумановско — Кръстьо Лазаров, в Тиквешко — Лазар Тодоров, в Скопско — Лазар Великов, в Щипско — Иван Бърльо, в Кратовско — Дончо Лазаров, в Ресенско — Кръстьо Трайчев, Гевгелийско — Дельо Тушински, в Паланечко — Петко Стефанов, в Малешевско — Гаве Стоилов, в Мариовско — Атанас Джамов, в Радовишко — Христо Симеонов.³⁰ Тези войводи със своите чети получават указания да обиколят съответните райони, да възобновят околийските, градските и селските революционни комитети, да ги поставят във връзка един с друг, а чрез възобновяване на организационната поща и с ЦК на ВМРО³¹.

Успоредно с тази задача ВМРО предприема активна дейност за спечелване на турското и албанското население в Македония на своя страна. Това се налага още повече, като се има пред вид, че сръбските власти правят всичко възможно да спечелят последното и да го използват срещу българското население.³² В този дух представители на ВМРО повеждат преговори с Младотурския комитет в Цариград и постигат споразумение за създаване на „Българо-турски комитет“, чиято главна задача е да развива съвместна дейност срещу сърби и гърци.³³ Уточнени са всички райони на Вардарска и Егейска Македония, в които трябва да действуват съвместни българско-турски чети.³⁴ ВМРО открива свое постоянно представителство в Цариград. Незабавно се пристъпва и към практическо осъществяване на споразумението. В Турция са формирани 5 малки чети (от по 5 — 7 човека)³⁵ и през Албания те са изпратени в тези райони на Вардарска Македония, където ВМРО смята, че има нужда от тях,³⁶ т.е. сред турското население. В края на 1913 г. в Македония е изпратен и членът на „Българо-турския революционен комитет“ в Цариград Есад паша. На него е поставена задача да „говори“ на тамошните турци да не служат повече на сръбските власти, а да се съюзят с българското население за обща борба.³⁷

Базата за споразумение между ВМРО и младотурския комитет е автономията на Македония. В един протокол за съвместна работа между българи и турци в Македония под сръбска и гръцка власт от 17. XI. 1913 г. между другото се казва, че: „Българският и турски македонски комитети, които желаят да се добие автономно управление за Македония, са решили да прибегнат до всички законни и незаконни средства и да работят задружно за постигането на тая свещена цел.“³⁸ В законните средства влизат легална пропаганда между българското, турското, албанското и влашкото население, както и борба за постигане на пълно религиозно, училищно и общинско национално самоуправление, а в нелегалните — противопоставяне със всички средства срещу сръбските и гръцките завоеватели в Македония, включително и извършване на атентати върху мостове, жп. тунели и пр.³⁹

Тази съвместна дейност между българи и турци е широко отразена в докладите на тогавашния австро-унгарски пълномощен министър в Цариград Трановски, който съобщава на своето правителство, че през февруари и март 1914 г. от Турция са изпратени чети в Албания, които трябва да подпомагат дейността на българските чети в Македония.⁴⁰

Във връзка с подготовката и съвместните действия на българи и турци в Македония интерес представлява изказването на Хилми паша.⁴¹ Одобрявайки задружните действия срещу сърби и гърци, той заявява пред представител на ВМРО: „Никога не допусках, че Македония може да стане сръбска или че гърците ще завладеят Солун. . . Населението в Македония в своето болшинство е българско. След него са турците и съвсем малко гърци. Сърби в Македония няма. . . Освен това за свободата на тая страна се бориха и жертвуваха само българите. Революционната борба и войната (има пред вид Балканската—б. н.) това беше чисто и само българско дело. . . В революционно време сърбоманите и гърците вървяха наедно с нас турците против вашите комитети. . . На мене и на моята полиция те съобщаваха всичко, каквото научеха за вас. Те бяха наши шпиони, приятели, доброжелатели. Когато България реши да воюва, те се присъединиха само да извлекат полза за българска сметка. Преди да измамат България, те се отнесоха вероломно с нас.“⁴² Тези признания са твърде ценни, като се има пред вид, че като дъл-

гогодишен полицейски инспектор за Македония (1904—1912 г.) със седалище в Солун Хилми паша най-добре познава проблемите и борбите на местното население.

Въпреки че не оказват никаква особена помощ на ВМРО, формираните през този период 5—6 турски чети в Македония имат важно политическо значение. Под тяхно въздействие турското население се държи не само резервирано, но и враждебно към сръбските власти. В турските села намират прием чети на ВМРО, както и българи, подгонени от сръбските власти и обратно.⁴³ Предприети са и съвместни четнически акции на българи и турци срещу сръбските войски и чети в някои райони на Вардарска Македония.⁴⁴

Подобна дейност ВМРО извършва и в Албания. В резултат на преговорите, които се водят между представители на организацията и Албанският революционен комитет, тук се създава българо-албански комитет за борба срещу сръбските поробители.⁴⁵ В едно обширно донесение от 16. II. 1914 г. до ЦК Павел Христов съобщава, че организацията в Албания, вкл. и Албанският революционен комитет, се намират под негово ръководство, и пита дали да започне четническата дейност в своите райони⁴⁶, т.е. в Дебърско, Стружко, Охридско и Битолско. Съобщава също, че ако му се разреши, има възможност за няколко дни да потопи 7—8 гръцки кораби.⁴⁷ В същото донесение П. Христов изтъква, че организацията там има нужда от 2000 пушки, от патрони, бомби, пари и няколко души офицери за специалните комитетски работи.⁴⁸

В същото време за пълномощен министър на България в Тирана е назначен Тодор Павлов.⁹ В едно писмо до Михаил Маджаров от 11. XII. 1913 г. той съобщава, че намира пълно разбиране и подкрепа от страна на албанските официални среди, което е гаранция за бъдещата съвместна дейност.⁵⁰ Взаимодействието между българи и албанци по това време има особено политическо значение. То осуетява всевъзможните усилия на поробителските власти да противопоставят двете етнически групи. Като изключим албанския войвода Ариф, който за много пари минава на сръбска страна и действа срещу българските села в Охридско и Дебърско,⁵¹ другите албански войводи действуват през 1914 — 1915 г. заедно с четите на ВМРО.⁵²

Въпреки че поради възстановителния процес четите на Вътрешната организация избягват срещи със сръбските войски и контрачети, сръбските вестници непрекъснато съобщават за движение на български чети и за извършени от тях атентати из Вардарска Македония. На 7 януари 1914 г. българска чета извършва атентат на железопътния мост при Куманово. Същия ден при село Богданци, Гевгелийско, друга българска чета води ожесточено сражение със сръбските войски.⁵³ На 13 с.м. в Тиквешко до моста на р. Вардар са заловени трима атентатори. Те са Димитър Николов, Георги Танев и Неда Разманова от с. Клисурса, Тиквешко. Последната според сръбските вестници е една от „най-страшните престъпници“ в този край.⁵⁴

След тези и други подобни съобщения на сръбските вестници в началото на февруари 1914 г. властите предприемат нова обезоръжителна акция из някои райони на Вардарска Македония предимно покрай българската граница. Обезоръжителни отряди, рекрутирани от четите на „Черната ръка“, извършват масови арести, побойща и убийства сред населението.⁵⁵ Само в Кратовско са арестувани 653 души, от които над 30 умират от побой, а всички други са бити до смърт. Началникът на обезоръжителната акция майор Ранкович открито заявява, че от арестуваните българи в Кратовско най-

малко 50 души ще бъдат осъдени на смърт.⁵⁶ В Кумановско също са арестувани няколкостотин и десетки са убити при тази акция. Само в с. Жилина са убити 15 души българи, в с. Стояновци — 7, а в с. Винци — 8 души.⁵⁷ В Малешевско сръбските власти залавят всички незабегнали по-видни българи и ги подлагат на тежки изтезания, за да предадат оръжието си и да признаят, че са членове на тайната българска организация. Първи жертви на терора са заловените войводи на ВМРО Павле Дудуков от Берово и Иван Странджата от с. Ратево, Беровско. След нечовешки мъчения двамата войводи са хвърлени живи в един бунар в г. Пехчево.⁵⁸ По същия начин са убити и други българи, а десетки избягват в България, за да не бъдат заловени: от Берово — 20, от Пехчево — 10, от с. Русиново — 8, от с. Ратево — 22.⁵⁹ В Щип са арестувани над 100 души, обвинени в комитаджийство, 15 от които умират от побой в Кумановския затвор.⁶⁰

Подобни акции са извършени и в други райони.⁶¹ Системата на терор и насилия обаче не сломява духа на населението. Окупаторските власти се излъгват, като смятат, че по този начин ще сломят неговата съпротива. Тъкмо обратно, непоносимият терор предизвиква още по-силно възмущение, омраза и засилване на народната съпротива.

Една от най-важните форми на политическа съпротива, която местното население оказва, е пълното бойкотиране на мероприятията на поробителските власти. Най-ярко този бойкот се изразява в масовото бягство на младежите от Македония да постъпят в сръбската армия. То започва още преди Междусъюзническата война. От месец април 1913 г. сръбските власти в противоречие със всякакви морални и юридически норми⁶² започват под формата на набиране на „доброволци“ да мобилизират местните младежи за сръбската войска. На 15 май 1913 г. сръбското правителство официално нарежда на Върховното командване да бъдат създадени четири батальона доброволци-четници от местното население. Първи батальон да бъде попълнен от Скопски и Кумановски окръг, Втори — от Кавадарски и Битолски, Трети — от Тетовски и Дебърски и Четвърти — от Прищински и Новопазарски окръг.⁶³ Правителството препоръчва доброволците да бъдат набирани преди всичко от средата на турците и албанците, но да се събират и от християните, за да не се потвърди фактът, че последните са срещу тях.⁶⁴

След издаването на тази заповед властите в Сърбия образуват специални комисии, съставени от войници и четници, които се опитват да извършат мобилизация на местните младежи. Тези опити предизвикват остра реакция сред българското население.⁶⁵ В едно донесение до Върховното командване на сръбската войска полицейският началник в Ресен между другото пише, че съобщението за събиране на доброволци е направило страшно неприятно впечатление сред местното население. Въпреки своята тактичност според донесението ресенчани не могли да се въздържат да не кажат следното: „Ние имаме синове и братя, които са войници или офицери в българската войска, и ако тези синове, които са у дома, ги дадеме като сръбски доброволци, те в случай на война с България ще трябва да стрелят срещу своите братя. Това вие не можете и не бива да очаквате от нас.“⁶⁶

В Скопие и в окръга, съобщава българският митрополит Неофит, всички българи, годни да носят оръжие, са викани в полицейските участъци и принуждавани да се запишат за доброволци.⁶⁷ На 26 май 1913 г. всички събрани доброволци от околията и града, предвождани от общинските кметове и деловодители, са представени на военния комендант в Скопие. Всички

събрани заявяват открито на коменданта, че са взети насила и че не желаят да отиват доброволци. В същото време една внушителна делегация от близки и роднини на младежите се оплаква на чуждите консули в града. Това принуждава сръбските власти да освободят взетите насила доброволци. „От цяла Скопска околия — заключава митрополит Неофит — събраха всичко 15 — 16 доброволци, и то сърбомани и власи.“⁶⁸

Сръбските власти арестуват няколко десетки мъже и жени, които протестирали пред чуждите консули. Всички са жестоко бити и хвърлени в затвора, където прекарват няколко месеца.⁶⁹

Сръбският окръжен началник в Кавадарци съобщава на Върховното командване, че тук никой не желае да се запише за доброволец и че за да се отърват, гражданите предлагат откуп.⁷⁰ В една телеграма на окръжния началник в Тетово от 31 май 1913 г. до Върховното командване се казва, че доброволците тук са само турци и албанци, които заявяват, че никъде във от околията си няма да отидат. А от петте общини на Бродска околия нито едно лице не пожелава да се запише за доброволец.⁷¹ Подобни съобщения се получават от всички крайща. На 25 май 1913 г. от името на населението в Кумановски окръг е изпратено писмо до Върховното командване на сръбската войска, в което между другото се казва: „Тукашните власти не избират средства в стремежа си насилствено да ни накарат да се записваме във войската. Ние молим Върховното командване да нареди на тукашните началници да не вършат над нас терор, но да ни оставят на мира и който желае, доброволно да се запише, а не насила, както се постъпва.“⁷² Всички българи, подписали протестното писмо, са арестувани и бити, но доброволците са освободени. Все пак сръбските власти събират стотици „доброволци“, главно турци и албанци, но и българи. Държанието на последните обаче съвсем не вдъхва доверие на сръбските военни власти. На 5 юни 1913 г. командирът на Четвърта чета при сръбските гранични войски (разположени около Велес) изпраща специален доклад до командувачия III сръбска армия генерал Божко Йованович, който засяга въпроса за доброволците. Като съобщава, че в неговата чета има 230 доброволци, той пише: „Забелязва се, че сръбските войници с най-голямо недоверие гледат на турците и християните-доброволци, понеже се страхуват, че тези последните биха обърнали оръжието си срещу тях и биха предизвикали бунт по време на война с България.“⁷³ Позовавайки се на този доклад, командувачият III сръбска армия съобщава на Върховното командване, че доброволците не само не ще бъдат полезни, но ще бъдат и вредни. Затова той предлага те да бъдат разпуснати и повече да не се събират. Така и става.⁷⁴ Съпротивата на населението проваля напълно плановете на сръбското правителство да организира доброволчески отряди от младежите в Македония, необходими повече за политически цели, но и да ги използва във войната срещу България.

Веднага след Букурещкия договор сръбските военни власти пристъпват към съставяне на наборни списъци във Вардарска Македония. Военната повинност на местното население сега вече се смята за „естествена“. Освен това тя трябвало да допринесе за умиротворяването на тази област и да съдействува за по-бързото сърбизиране на младите генерации.⁷⁵ С мобилизирането на младежите от Македония сръбските власти се надяват да повдигнат престижа си не само вътре в страната, но и пред външния свят. Вместо това обаче те претърпяват ново разочарование. Фактите говорят за рязко противопоставяне на българското население против военната повинност,

за масово отказване на подлежащите да се явят на посочените места. Мнозина се укриват по селата и градовете, други се присъединяват към четите на ВМРО, трети бягат в България.⁷⁶ Но съпротивата не свършва само с масово бягство от сръбската армия, на което ще се спрем по-подробно по-нататък. Първите младежи от Македония, мобилизирани в сръбската войска, извършват героичен повдиг, който по това време има огромно политическо значение. Той се изразява чрез отказа на младите българи от Македония на 14 април 1914 г. в град Крагуевац (Сърбия) да дадат клетва за вяност на сръбския крал Петър.

На 21 март 1914 г. събраните младежи от Щипско, Радовишко и Тиквешко тръгват под конвой за Сърбия. Когато се събират на гара Велес, всички заедно запяват „Шуми Марица“. Разярените сръбски офицери дават заповед незабавно новобранците да бъдат натъпкани в специалния влак. Още тука щипяни се разбунтуват. Те започват да викат: „Ние сме българи и не желаем да служим в сръбската войска.“⁷⁷

На 23 март новобранците пристигат в Крагуевац, където им е уредено най-тържествено посрещане. Целият град е празнично украсен. Сред топовни гърмежи, музика и песни новобранците минават през града до казармите, пеейки „Край Босфора“ и „Тих бял Дунав“. В тяхна чест в казармата е отслужен водосвет и са държани приветствени речи.⁷⁸ „През първите дни — пише в своите спомени Панчо Тодоров от Щип — офицерите се стремяха да бъдат много внимателни с нас, не ни караха да вършим никаква работа, даже да чистим и казармата, което е в реда на нещата. Те искаха по този начин да ни предразположат и постепенно да притъпят националното ни съзнание.“⁷⁹ Офицерите раздават плочи на всички новобранци също като на ученици от първо отделение и започват да ги учат на сръбски. На плочите трябвало да пишат: „Аз съм сърбин“, „Сръбски син“, „Име ми е Радивой“ и пр. Новобранците трябвало да учат и да пишат клетвата.⁸⁰ Те обаче разбират какво се цели и се противопоставят. Първи щипяни счупват плочите. Те заявяват на дежурния офицер, че не желаят да учат това, което вече са учили в първо отделение. Офицерът започнал да обяснява, че това, което са учили в училищата, е било друг език, а сега трябва да учат сръбски език и пр.⁸¹ Когато научават датата, на която новобранците трябва да дадат клетва, веднага няколко от тях се събират, за да обсъдят какво да правят. Панчо Тодоров съобщава пред събралите се приятели, че в Белград новобранците от Македония не са приели да се закълнат. А пред чужденците сръбските власти са съобщили, че новобранците в Крагуевац са доброволци. Тази вест предизвиква още по-силно възмущение сред младежите. Предлага се да бъде отхвърлена клетвата независимо от последиците. Всички приемат предложението, няма нито един изменник. Всички (към 1000 души) са готови на жертва, но клетва за вяност на сръбския крал и държава да не дават.⁸²

В деня на клетвата (14 април 1914 г.) всички войници биват строени в каре пред казармата. В средата има трибуна, на която са наредени духовенството, висшите военни началници и административни чиновници, както и чуждестранни представители, които са поканени от Белград. Отстрани се е събрало цялото гражданство.⁸³ Приветствува генерал Калафатович. Той изтъква, че македонците от преди много векове са чисти сърби.

След това се дава команда „мирно“. Военната музика свири националния химн и архимандритът започва да чете клетвата. Настъпва решителният момент. Въздухът е процепен от оглушително „ура“. Разнасят се викове:

„Ние сме българи! Не приемаме клетвата! Да живее България!“⁸⁴ Войнишкият строй се разкъсва, настана неописуем хаос. Всички присъстващи изпадат в паника. Разярени офицери с извадени саби се втурват срещу непокорниците и започват да удрят кой къде завърне. Новобранците, макар и невъоръжени, се отбраняват. Гражданството се разбягва. „Картина на истински бунт — пише К. Ангелов, — обаче рядка по своята особеност, защото беше на официално място, пред официални лица, пред чуждестранните представители, пред цялото гражданство, при тържествена обстановка и посред бял ден.“⁸⁵

Две въоръжени роти обграждат новобранците от всички страни. Тогава генерал Дананло Калафатович дава заповед да се тури край на кървавата саморазправа. Офицерите се оттеглят. Само майор Божидар Загорич тича от един новобранец на друг и с треперещ глас пита всекиго: „Ти приемаш ли?“ Получава от всеки отрицателен отговор: „Не приемам.“ Тогава замахва с всички сила и нанася удар, който може да бъде смъртоносен. Всички 18 души, които той запитва, и му дават отрицателен отговор, веднага са отделени и откарани в гарнизонния затвор.⁸⁶

Останалите пак биват построени. Властите отново се опитват да дадат официален характер на тържеството. Архимандритът отново чете клетвата, но като вижда, че всички мълчат, произнася слово, в което изказва съжалението си, че младежите са попаднали под „българска пропаганда“⁸⁷. Целта, както пише К. Ангелов, е постигната. Показано е пред самите сърби и пред чуждестранните представители, че българите не са сърби, както твърдят официалните сръбски власти пред външния свят, и че не желаят да се кълнат за вяност на сръбския крал и държава.⁸⁸

Възгласите „Аз съм българин“, „Ние сме българи“, „Да живее България“ и пр. в Македония по това време са обикновена и всекидневна реакция срещу сръбските власти. Публично изразеният български патриотизъм обаче тук, в сърцето на сръбския народ, пред войската, полицията и духовенството, пред чуждите дипломатически представители, които сръбските власти са поканили, тъкмо за да им покажат младите „сърби“ от Македония, е добре обмислена и добре изпълнена революционна акция с голяма историческа и политическа стойност.

Сръбският социалдемократически орган в „Радничке новине“ пише следното по този случай: „Построени пред казармите, новобранците бяха печални и мрачни. Те слушаха патриотичната реч на свещеника неми и с наведени очи . . . Изведнъж се разнесе вик: „Не искаме да се кълнем!“ Цялата дружина като един човек отказа да положи клетва. . . Две отделения от 1-ви 3-и полк обградиха с ножове на пушките своите „новоосвободени братя“. . . Дали тези младежи доживяха утрото след своята спонтанна манифестация — заключава вестникът, — това никой не би могъл да каже.“⁸⁹

Съдбата на новобранците е различна. Шест души успяват още същата вечер, преоблечени като селяни, да се качат на влака и да слязат на една спирка преди Куманово. След редица прекеждия те се присъединяват към четите на ВМРО, които ги прехвърлят в България.⁹⁰ Останалите биват разделени на селяни и граждани и подложени на страхотни мъки, за да признаят кои са инициаторите на бунта. На въпроса, кой им е внушил да не дават клетва, селяните отговарят, че те веднъж са се клели като българи и чувствувайки са обвързани, втори път не могат да дават клетва.⁹¹ Така отговарят и гражданите. Тогава всички граждани и по-будните селяни са затворени,

а останалите селяни са подложени на казармени наказания. Всеки затворник е поставен в отделна килия, в която не е възможно нито да се лежи, нито да се седи. Всекидневно при тях идва офицер и пита затворника: „Ще се кълнеш ли?“ От всекиго получава краткия отговор „Не“⁹².

Една нощ всички затворници са изведени извън града и изправени пред един ров, а взвод войници насочва пушките си срещу тях. Тогава един офицер отправя за последен път заплашително въпроса: „Ще се кълнете ли?“ Всички изправени пред рова извикват: „Не! Убийте ни, има кой да търси сметка за нас!“⁹³ Офицерът обаче няма заповед за разстрелване на непреклонните.

На следващия ден пред строените младежи от Радовишко един офицер заявява, че всеки, който желае да замине за България, трябва да излезе пет крачки напред. Пръв излиза Христо Коцев от Радовиш, който, козирувайки, казва: „Аз съм българин и искам да отида в България.“ Същото правят Ангел Андреев, Мильо Спиров, Коце Клисаров, Кирил Сармандов, Иван Пенкин. След тях всички заявяват, че са българи и искат да отидат в България.⁹⁴ Първите 6 души веднага биват отделени и предадени на военен съд в Ниш. Така се постъпва и с новобранците от Щипско и Тиквешко.⁹⁵ Едва когато започва войната между Австро-Унгария и Сърбия, се слага край на тези изтезания. Полкът е разформиран, а новобранците от Вардарска Македония, карани като пленници от въоръжени сръбски войници, биват разпръснати по градовете Крушевец, Зайчар, Ниш, Вальево и разделени по един между 10 сръбски войници.⁹⁶ Повече от 100 души изчезват безследно по време на разследванията. Нито един младеж обаче не дава клетва за вярност. Чрез своята готовност по-скоро да загинат, отколкото да изменят на своята съвест и своето отечество те нанасят още един морално-политически удар срещу сръбската пропаганда, като доказват, че населението в Македония не е сръбско, и със своя безподобен подвиг прославят българското име.

Събитието в Крагуевец намира широк отзвук в политическите и дипломатическите кръгове на Балканите и в Европа. Ще споменем само, че вземайки повод от това събитие, министър-председателят на България В. Радославов в едно интервю на 19. IV. 1914 г. заявява, че Букурещкият договор трябва да бъде ревизиран, защото положението в Македония е неудържимо.⁹⁷

Много важно е изявлението на английския министър-председател Лойд Джорж, по македонския въпрос, направено веднага след събитието в Крагуевац. „Всички опити на сърби и гърци — подчертава той — с огън и меч да направят своето разграничение в Македония ще останат напразни и ще свидетелствуват само за безумието и умопомрачаването на балканските държавници. . . Стена от щикове разделя на части области, които са едно етнографско, географско и икономическо цяло. А българското население там е подложено на открито изстребление, тъй като в лицето на всеки българин в Македония сърбите и гърците виждат революцията в миниатюра. . . Сърбите в Македония са до ден днешен на бойна нога, страхувайки се ежедневно от бунтове и въстания. Една армия от 100 000 души стои в готовност да пази статуквото. . . В турско време — заключава министър-председателят — положението в Македония беше стократно по-сигурно, а тогава се смяташе от всички, че е неминуема една промяна на нещата. При това положение Букурещкият договор не може да се утвърди и той трябва да бъде ревизиран.“⁹⁸

Трудностите, с които трябва да се борят, не скриват и представителите на сръбските власти във Вардарска Македония. В един обширен доклад от

края на април 1914 г. до вътрешния министър в Белград охридският окръжен началник Й. Киркович съобщава мерките, които е взел, и въоръжените сили, с които разполага, за да задуши всяка проява от страна на българите. В специален раздел за „обществената безопасност“ се казва, че за поддържане на реда (освен войската и четите) охридското началство разполага с 302 жандарми по списък. Други стотици жандарми, определени за околийските центрове, са разпределени по жандармерийските центрове, каквито има по задължение във всяка община. Освен в общините жандармерийските станции са открити и по стратегическите места на окръга, в които полицейската власт е необходима.⁹⁹ За да държат под контрол всички райони в окръга, жандармите от различните станции са задължени денонощно да патрулират и да заверяват един на други в специална книга караулните си обиколки. Организираны са също денонощни пътни патрули. Освен това на 5 март 1914 г. охридското началство издава Наредба № 2458, по силата на която се въвежда дежурство и на писарите в околните. Всеки писар е длъжен да прекара една седмица в околията и през това време да обиколи всички жандармерийски станции в нея. Това дежурство на писарите се контролира два пъти месечно от околийските началници. Взети са всички мерки властите да научават за всяко движение на местните хора, както и за тези, които идват отвън.¹⁰⁰

Само от това, което приведохме, става ясно, че Охридски окръг е превърнат в затвор, където войска, полиция, четници, писари, околийски началници и изобщо цялата сръбска военна и цивилна администрация са денонощно на крак, за да могат да следят и задушават и най-малката анти-сръбска проява на местното население.

Но и тези мерки не вдъхват доверие на окръжния началник в Охрид. Ето защо в същия доклад той се оплаква, че не му достигат пушки и муниципии, за да въоръжи и някои местни сърбомани. Тези сигурни и проверени лица според него трябвало да бъдат въоръжени от властите, за да се притичват на помощ на жандармерията, когато последната се сражава с организационни чети.¹⁰¹

В доклада си окръжният началник се спира и на въпроса за настроението на местното население, като изтъква, че в селата има хора, които съжालяват за бившия режим. Тъкмо затова той чрез хитрост проверява тукашните селяни. „Аз — отбелязва Й. Киркович — исках да разбера до каква степен селяните държат на думата, която ми дадоха, че няма да приемат и укриват комитите. Взех трима тукашни сигурни сърби и един жандар, облякох ги в пълно комитско облекло и ги изпратих в най-закоравелите български села, които бяха стълбът на българската революционна дейност — Месоище и Белчище. Когато селяните ги забелязвали, известили на жандармерията.“¹⁰²

Окръжният началник, разбира се, дълбоко се заблуждава, като смята, че е измамил селяните. Тази селяни, които имат повече от 20 години революционен опит във ВМОРО, много добре разпознават истинските комити от сръбските провокатори.

Киркович признава в доклада си, че гражданите в Охрид се държат напълно резервирано към сръбските власти. Това се отнасяло както за християните, така и за мюсюлманите и се дължало на голямата пропаганда, която водели България и Турция. Въпреки разяснителната работа на властите, пише той, надеждите сред градското население за автономия на Маке-

дония не са изчезнали. Роднинските връзки с лица в България според него допринасяли много да се вярва на тези гласове. Той изтъква, че няма къща в Охрид или Струга, която да няма роднини в София.¹⁰³ При всички случаи — подчертава Киркович — ние трябва да бъдем бдителни, защото аз съм дълбоко убеден, че българите няма да ни оставят на мира и че изненадите са твърде възможни през тази пролет.¹⁰⁴

По това време сръбските власти успяват да спечелят един от албанските воеводи Ариф, когото насочват да предприеме опустошителни набези в българските села на албанска територия.¹⁰⁵ Революционната организация възлага големи надежди на тези села. Тя се стреми да ги превърне в база за действия срещу сръбските власти. Тези села вземат живо участие в революционното движение още през турския режим. И то не само чисто българските, каквито са: Емборе, Миланово, Довелян, Граждани, Мегелари, Горно Корчище, Обоке, Модрич, Себище, Кленийе, Дрен, Тучепик, Малко Остреми, Пасинка и др., но и всички, смесени с българи и албанци. Тъкмо тези села сега попадат под ударите на Арифовите чети, скъпо платени от сръбското правителство.¹⁰⁶ Тези удари според Киркович правят пакости на българите и осигуряват мир и спокойствие на сръбските власти в този район.¹⁰⁷

Подобни са сръбските мерки за сигурност и в другите окръзи на Вардарска Македония. А в районите покрай българската граница те са несравнимо по-сурови. В началото на май 1914 г. сръбското правителство издава заповед числото на сръбските войски във Валандовско, Радовишко, Беровско и Щипско да бъде удвоено. Наредено е всички колиби и села край границата да бъдат опожарени, за да не могат комитите да намират подслон.¹⁰⁸ Малко по-късно със специално разпореждане са забранени седмичните пазари, които стават в Щип, Кочани, Берово и други места. Забранено е също пътуването от едно село в друго по каквито и да било причини.¹⁰⁹ С тези мерки се цели да се спре всякакво общуване между населението от различните села и райони и по този начин да се ограничи до крайна степен дейността на революционната организация.

През април и май 1914 г. революционната мрежа на Вътрешната организация обхваща цяла Вардарска Македония. Околийските, градските и селските комитети са възобновени и свързани едни с други чрез организационни чети. Чрез каналите на организационната поща и пунктовите началници в Струмица, Горна Джумая, Кюстендил и др. те са свързани и с ЦК на организацията.

Във всички райони са формирани околийски и районни чети. В един правилник за четите от 1914 г. се казва: „Четите се формират от околийския войвода със съгласието на околийския комитет“ (чл.3). Числеността на четите е в зависимост от нуждите и условията в околията (чл. 2). Четите ще служат като временно прибежище на всички дейци, които за работата по делото са се компроментирали пред сръбските и гръцките власти (чл. 7).¹¹⁰ Тъкмо въз основа на този правилник по това време биват създадени четите във Вардарска Македония. Ето няколко примера.

През февруари и март 1914 г. десетки младежи в Прилепско се укриват, за да не бъдат мобилизирани в сръбската войска, и преминават в нелегалност. Криейки се неорганизирано, те лесно стават жертва на сръбските потери. Ето защо околийският комитет на организацията в Прилеп натоварва Даме Попов от с. Долени да сформира голяма чета и да поеме нейното ръководство. Тиквешкият революционен комитет подпомага материално прилеп-

ския комитет с 85 турски лири и с облекло за четниците.¹¹¹ През май 1914 г. комитетът в Прилеп организира още четири чети, а четата на Д. Попов става околийска и обикаля целия прилепски край.

В Битоля и Битолско нелегални дейци на ВМРО начело с войводата Кр. Лъондев има още от есента на 1913 г. В началото на януари 1914 г. те получават инструкция от ЦК на организацията да пристъпят незабавно към възстановяване на организацията и създаване на малки чети в градовете и селата. На тази инструкция Кр. Лъондев отговаря с писмо, в което се казва, че духът на българското население в Битоля и Битолско е висок, условия за революционна дейност има и че той и другарите му ще направят всичко възможно, каквото се изисква в интерес на делото, да бъде изпълнено. Само за два месеца там се създават три големи чети.¹¹² Във Велешко същата работа е извършена от войводата Вл. Сланков, а в Кумановско от Кр. Лазаров.¹¹³ По същия начин са се организирали четите и по другите райони. За кратко време организацията във Вардарска Македония става държава в държавата. „За градовете и широките пътища — пише К. Пърличев — нощта принадлежеше на организацията, а по селата с колибите и тайните пътеки организацията си служеше и през нощта, и през деня. . . Всеки гражданин или селянин виждаше в лицето на местната чета надежда и спасение, когато подозрението и жестокостта на поробителите заплашваха неговия живот.“¹¹⁴

И тук трябва да подчертаем, че новото положение, разпокъсването на Македония, налага съществени изменения в началата, организационните принципи и структурните особености на революционната организация. Възстановяването се извършва на принципа на строга и пълна централизация. Окръжните революционни комитети, които през турско време играят важна роля, не са възстановени. Пунктовете началници на организацията, разположени по цялата гранична линия от Струмица до Крива Паланка, са главната и ежечасната връзка на революционните комитети и чети във вътрешността на страната с ЦК на организацията. Стоотици куриери на организацията денонощно кръстосват Вардарска Македония, за да донесат сведенията до организационните пунктове и да отнесат обратно разпорежданията на ЦК до околийските комитети и четите.

През юни 1914 г. пред вид на развиващите се международни събития ЦК на организацията взема решение дейността на четите да се активизират, като бъдат извършени и редица динамитни атентати из Вардарска Македония.¹¹⁵ Чрез засилване на революционната дейност се цели не само да се протестира срещу тираничния режим, но и да се напомня непрекъснато, че македонският въпрос чака своето разрешение.¹¹⁶ Първа по-сериозна акция е разрушаването на важния железопътен мост на р. Водосир между Удово и Демиркапия, извършено от четата на радовишкия войвода Христо Симеонов, в началото на юли 1914 г., малко преди да избухне конфликтът между Австро-Унгария и Сърбия.¹¹⁷

В началото на август 1914 г. три големи чети на организацията се появяват в Гевгелийско. Вместо да преследват тях, сръбските власти арестуват всички по-будни българи в този край, обвинявайки ги, че поддържат и укриват комитите.¹¹⁸ Само в с. Богданци, Гевгелийско, са задържани и хвърлени в затвора 70 души, обвинени в комитаджийство.¹¹⁹

На 16 август с. г. велешката околийска чета с войвода Владимир Сланков извършва голям атентат на жп. линия между Велес и Градско. Обикаляйки из Велешко, четата получава съобщение, че сръбските войводи Тър-

бич, Божко и Бабунски ще заминат с влака за Гевгелийско, за да участвуват в преследването на действащите там чети на Христо Чаушев, Стойчо Чочков и Петър Овчаров. Смятайки, че сега е моментът да се справи с войводите на „Черната ръка“, четата веднага минира жп. мост между Велес и Градско, където трябва да мине влакът със сръбските чети. Атенатът обаче причинява разрушение на един товарен влак, идващ от Гевгели за Велес. Това спасява от гибел споменатите сръбски войводи.¹²⁰

След атентата големи сръбски потери се впускат по следите на революционната чета. Цели 8 дни четата отблъсква потерите и се изплъзва от ръцете им. На 26 август 6 четници заедно с войводата биват обградени в с. Скаченци. Тук в двудневни сражения те загиват до един. От сръбска страна падат над 20 души, между които и войводата Божко. Сръбските власти извършват редица убийства и жестокости, арестуват стотици селяни, голяма част от които са осъдени на дългогодишен тъмничен затвор.¹²¹

На 25 август 1914 г. революционни чети, действащи в Гевгелийско, хвърлят във въздуха моста на р. Смоковица близо до Гевгели. Тук те са открити и водят голямо сражение с войските. На 27 август същите чети минират депото при гара Мирковци, Гевгелийско. Недалеч от гарата разкъсват и релсите на голямо пространство, прерязват и телеграфните жици по линията.¹²² В началото на септември 1914 г. близо до р. Бабуна, Велешко, става голямо сражение между една революционна чета и сръбски войсковы части. Убити са 60 души войници и един офицер, както и десет души български четници.¹²³

На 10 септември четите на организацията водят сражение с потерите при с. Серменли, Гевгелийско. Сръбските власти разграбват и опожаряват селото, като 10 селяни биват обесени, а останалите интернирани в Гевгели.¹²⁴ Обвинени като съучастници на ВМРО, 6 души турски първенци от с. Къзъм Дуванлии, Дойранско, също са убити и трупове им хвърлени във Вардар. В с. Ума (влашко село) по същото обвинение сърбите обесват 18 души власи, а в с. Конско — 8 души.¹²⁵ При претърсване на с. Пепелище, Тиквешко, сръбските власти намират 120 пушки, поради което биват убити над 20 души българи от същото село.¹²⁶ В началото на ноември 1914 г. четите на Кольо Левтеров и Димитър Недков извършват атентати на Карадачкия и Водосирския мост при Демиркапия, като при завързалото се сражение убиват 40 души сръбски войници.¹⁷²

През декември мостът на р. Водосир за трети път е разрушен от кушкия войвода Гоце Междуречки.¹²⁸ До края на 1914 г. четите на организацията извършват редица атентати и водят десетки сражения със сръбските войски и чети из Вардарска Македония. Сръбската преса окачествява революционното движение в Македония като „източен фронт“, а сръбското пресбюро дава ежедневни сведения за въоръжените сблъсквания между българските чети и сръбските войски. За борба срещу Вътрешната организация сръбското правителство хвърля значителна по численост армия,¹²⁹ десетки хиляди жандармеристи и четници. То създава и т. нар. Четнически комитет, на който се възлага задачата да пази реда и спокойствието в Македония. В комитета влизат Цено Маркович, Василие Търбич, Йован Бабунски, Йосиф Дякович, Стефан Келеша, Вангел Йованович, Михаил Борянец, Михаил Коневич и др. На разположение на всеки от тях се дават по 100—150 четници. По искане на сръбското правителство в тези чети участвуват и гръцки андарты.¹³⁰ Главната цел на комитета е да задушават и най-малката антисръбска проява сред населението в Македония и особено да преследват дейността на Вътрешната организация.

През втората половина на 1914 г. революционната организация освен с въоръжените акции се заема с укриване и с прехвърляне в България на хиляди дезертьори от сръбската войска. Още в началото на Първата световна война сръбското правителство издава заповед за обща мобилизация, която засяга и българите в Македония от 20- до 40-годишна възраст. Сръбските власти — войници, жандарми и четници — предприемат истинска хайка във Вардарска Македония. Започват да ловят българите без предупреждение — през нощта, като всички заловени биват изпращани направо на фронта независимо от това, че една част от тях никога не са служили войници.¹³¹ Щом става известна заповедта и начинът на събиране, хиляди мъже се изпокриват по селата и горите и бягат в България или се присъединяват към четите на ВМРО. Ето няколко примера. Всички потърсени от сръбските власти в Крива Паланка 250 души българи веднага избягват в България. А от околията избягват над 2500 души.¹³² Според сведения на организацията през септември 1914 г. в цялата Малешевия по селата остават само жените и децата. Всички мъже избягват в България.¹³³ В Радовишко положението е същото. Забягва цялото мъжко население от 20- до 50-годишна възраст.¹³⁴ От Щип избягват около 1000 души, от Кочанско — няколкостотин души, от Ресенско още в първите дни на мобилизацията забягват 540 души, От тях 440 през Албания пристигат в България, а останалите се присъединяват към четите.¹³⁵ От Битолско също забягват стотици българи: от с. Смилево — 90 души, от с. Гявато — 80, от с. Цапари — 50, от Кукуречани — 20 и т. н.¹³⁶

Масовите бягства обаче са възможни само в районите, близки до българската граница. От по-далечните крайща дезертьорите се изтеглят единствено по каналите на революционната организация, охранявани от специални чети. Оттатък Вардара главна база за дезертьорите е Битоля. Хиляди българи от този район преминават чрез семейство Скайовци¹³⁷ (организационен пункт) по каналите на организацията в Албания, а оттам в България. По този канал в България пристигат не само дезертьори, но и стотици български семейства от самия град Битоля.¹³⁸ Друг важен канал, чрез който с хиляди дезертьори пристигат в България, е Куманово — Крива Паланка.¹³⁹

По указание на Вътрешната организация през ноември 1914 г. във Велес бива създаден Комитет за дезертьорите, чиято главна задача е да приема, укрива и препраща в България всички българи от вътрешността на Вардарска Македония, които не искат да постъпят или са дезертирали от сръбската войска. В комитета влизат Никола Войницалев, Йордан Шурков, Никола Панов, Александър Мартулков, Никола Янчев, Георги Богданов, Мишо Николов, Трайко Раков, Лазо Белещев и др.¹⁴⁰ За организирането на комитета Алексо Мартулков в своите спомени, излезли през 1954 г. в Скопие, пише: „Мобилизираните македонци без всякаква военна подготовка бяха прашани на първа бойна линия. И за кого? . . . Негодуването на народа беше силно. . . Писането в сръбските вестници, че с героичното си държане „старосърбиянците“ от „новоосвободените крайща“ доказали, че са „истински сърби“, въбесяваше не само мене, но и моите другари и приятели. . . Не можеше да останем неми наблюдатели.“¹⁴¹ Тогава той и други бивши дейци на организацията се събират, за да обсъдят положението.

Едни предлагат да се формират големи въоръжени чети и в тях да се изпращат всички дезертьори. Така според тях въоръжената борба против

сърбите ще започне от само себе си. Други, между които и Ал. Мартулков, решително се противопоставят, като застъпват становището да се създаде „експедиторско дружество“ за организиране на масово дезертиране от сръбската войска и за прехвърлянето им в България. Понеже укриването и издържането на големия брой бежанци ще бъде тежък товар за населението, това предложение се приема и се създава Комитетът за дезертьорите във Велес.¹⁴²

Веднага започва прехвърлянето на дезертьори в България. Още в първите дни биват изпратени групи от 50, 100, 150 души. За кратко време са прехвърлени над 1500 военни дезертьори. „Акцията — пише Мартулков — беше приета и подкрепена от цялото гражданство и получи масов характер. Успехът беше огромен.“¹⁴³ След образуването на Комитета за дезертьорите Велес се превръща в своеобразна странноприемница. Тук се дава подслон на дезертьори от всички краища на Македония. Само за месец и половина комитетът прехвърля в България над 3500 души.¹⁴⁴

В края на декември 1914 г. сръбските власти разкриват комитета и арестуват всички негови членове. „Като разбрахме — пише Мартулков, — че сърбите се съмняват в нас и се готвят да ни арестуват, решихме ръководният комитет заедно с мобилизираните граждани и селяни в местния гарнизон (без мобилизираните сърбомани от Азот) да избягаме в България, а в бъдеще некомпрометирани граждани да продължат нашата работа. Един непредвиден случай обаче осуети нашия план. . . . От затвора държахме връзки с другарите, които бяха на свобода, и по този начин работихме и по-нататък за препращането на дезертьорите.“¹⁴⁵ В същия момент бива арестуван и турският комитет, който също укрива дезертьори. Тук в затвора между двата комитета бива постигнато споразумение за съвместна дейност. През турските села е организиран нов канал, който води до българската граница.¹⁴⁶

Последната група, която комитетът от Велес препраща, възлиза на повече от 1200 души. Групата тръгва на 1 януари 1915 г. по канала за България. По пътя обаче тя е открита. Въоръжената ѝ охрана, която се състои от чети на организацията, води няколко сражения със сръбските военни и жандармерийски части. Дадени са много жертви, но голямата част от дезертьорите се прехвърлят през границата.¹⁴⁷

Комитетът за препращане на дезертьори е голям успех за Вътрешната организация по това време. В него влизат лица, на които сръбските власти имат известно доверие. С това е нанесен изключително голям моралнополитически удар на сръбския режим, който бива компрометиран както в самата Сърбия, така и вън от нея. Бягството от сръбската армия, както вече изтъкнахме, продължава до освобождаването на Вардарска Македония от българските войски. Трябва да отбележим, че не само българи, но и турци, албанци и власи дезертират масово.¹⁴⁸ Всички членове на комитета за препращане на дезертьорите след дълги мъчения са подкарани пред сръбските войски към Албания. В охридския затвор обаче са постигнати и освободени от българските войски. Така са спасени от сигурна смърт.¹⁴⁹

Мобилизираните и изпратени на фронта българи от Вардарска Македония масово преминават на страната на противника. Оттук (от Австрия) по различни пътища и главно през Румъния те пристигат в България.¹⁵⁰ Всеки ден сръбският пълномощен министър в Букурещ ги посреща и увещава да се върнат в Сърбия или поне да останат в Румъния. Тук сръбското пра-

вителиство ще им дава по 300 лв. месечна издръжка, само да не отиват в България.¹⁵¹

Преследвайки дезертърите, сръбските власти извършват масови арести, насилия и убийства над мирното население и интернирвания на семействата на забягналите. На 20 август 1914 г. сръбски войници и жандарми извършват масови погроми в кочанските села: Саса, Мощица, Косевица, Костин дол, Куковица, Дюлица, Цер, Главовица, Каменица и др. От всички тези села са заловени близките на забягналите и закарани в Царево село. По пътя жените са изнасилвани и бити. Къщите на всички забягнали са ограбени и опожарени.¹⁵² В едно съобщение от Царево село от това време се казва, че домашните на всички забягнали от тоя край са арестувани, бити, ограбени и затворени.¹⁵³ На 17 декември 1914 г. в Битоля сръбските военни власти арестуват и подлагат на жесток побой стотици мобилизирани българи, подозирайки ги, че се готвят да дезертират. Около 30 души са разстреляни за назиждане на другите, а 11 умират от нанесения им побой.¹⁵⁴ Обширни сведения за подобни арести, убийства, изнасилвания, ограбване и интерниране на семействата на избягналите с техните имена и месторождение са обнародвани от българските вестници по това време.¹⁵⁵

Тези от дезертърите, които са залавяни от сръбските потери, биват по най-зверски начин измъчвани и убивани.

На 20 февруари 1915 г. в с. Каменица, Кочанско, сръбски войски убиват 26 души, заловени на път за България. Техните семейства също са подложени на жестоки изтезания.¹⁵⁶

Други 95 бежанци от Щипско и Радовишко на път към границата попадат на засада при с. Киселица и биват избити до един от сръбските потери. Същата участ сполетява 15 души дезертъри от с. Илиово, Кочанско, 12 души от с. Разловци, 11 души от Царево село и пр.¹⁵⁷ Могат да се посочат цяла редица подобни случаи на единични или групови избивания на бягащи българи, попаднали в ръцете на сръбските военни и четнически потери. Бягството обаче не спира. По неуточнени данни числото на избягналите и дезертирали българи от Вардарска Македония през 1914 — 1915 г. е около 30 000 души. А броят на тези, които насилствено са мобилизирани в сръбската войска (или по-точно регистрирани като зачислени, защото дезертърите са главно от тях), според П. Стоянов възлиза на 44 496 души, както и 8481 турци и албанци и 11 души еврей.¹⁵⁸

Тази акция е дело на цялото население във Вардарска Македония — българи, турци и албанци. Чрез нея населението най-добре изразява своето отношение към сръбските поробители. За отбелязване е фактът, че всички до един, които избягват и дезертират от сръбската армия, постъпват като доброволци в редовете на българската армия. Понеже това са факти, които не могат да бъдат опровергани, някои историци се опитват да твърдят, че това се дължало на „българската пропаганда“ и дейността на Вътрешната организация.¹⁵⁹

Същият период се характеризира и със засилване на въоръжената борба. Специални групи на Вътрешната организация извършват редица сполучливи атентати по жп. линиите, а въоръжените чети на организацията водят множество сражения със сръбските войскови, жандармерийски и четнически потери. На 31. I. 1915 г. при с. Мечкуевци, Щипско, става голямо сражение. Второ се води на 2. II. 1915 г. при с. Житянци, Кочанско. Само при последното сражение дават 30 убити.¹⁶⁰

Няколко дни по-късно щипската чета на Ефрем Миладинов се сблъсква с жандармерията при с. Богословец.¹⁶¹

Петте прилепски чети на ВМРО също имат редица въоръжени сблъсквания със сръбските потери. Четата на Ангел Джонев води сражение при с. Прилепец, Прилепско. При Червената стена в Прилепско има сражение четата на Даме Попов, а Вранечката чета устройва засада и ликвидира едно жандармерийско отделение заедно с неговия предводител — сръбския войвода Йован Дългия.¹⁶²

По сведения на сръбските военни коменданти на 17 март 1915 г. четите на организацията предприемат почти фронтално нападение срещу сръбските гранични войски в района от Пехчево до Крива паланка. На няколко места български чети се сражавали със сръбски части и контрачети от 11 часа преди пладне до 7 часа вечерта. Имало ранени и убити войници и четници. Нападението се повторило отново на 21 и 22 март в района на Девебаир.¹⁶³ Десетки сражения между четите на Вътрешната организация и сръбските войсковы части стават по това време и из другите райони на Вардарска Македония. Освен четите на организацията през 1915 г. във Вардарска Македония действуват и няколко турски и албански чети. „Турците — пише П. Стоянов — успяха да създадат в Източна Македония (в Гевгелийско и Радовишко — б.а.) конспиративна организация, подобна на българската. А албанците създадоха такава в Западна Македония. Често българските, турските и албанските чети вършеха съвместни акции, правейки народни митинги, на които увещаваха населението, че скоро ще бъде освободено от сръбско и гръцко робство.“¹⁶⁴

Най-значителната въоръжена и политическа проява на организацията в този период е Валандовската акция от 20 март (2 април) 1915 г. Тази акция е замислена и подготвена от революционната организация с определена цел. Тъй като сръбските власти смятат този район за гнездо на българските комити,¹⁶⁵ те извършват тук много убийства и насилия над местното население. Затова организацията се готви да нанесе един по-сериозен удар срещу сръбските войски в този край. Тя има също намерение да разруши големия железопътен мост на Вардар при станция Удово¹⁶⁶ с цел да прекъсне за известно време снабдяването на сръбската войска по линията Солун—Скопие. По тази линия от Солун пристигат продоволствия, въоръжения и военнотехнически персонал от страните на Съглашението. Чрез една внушителна акция организацията смята още, че ще принуди Сърбия да бъде потстъпчива и че ще съдействува за по-бързо разрешаване на македонския въпрос.¹⁶⁷

Изпълнението на акцията е възложено на войводите Ване Стоянов, Петър Чаулев, Любомир Весов, Стефан Алабаков, Панайот Карамфилов, Тодор Петров, Кольо Левтеров, Туше Скачков, Христо Делчев (брат на Г. Делчев) и др.¹⁶⁸ Тези войводи с 400 четници и 600 души милиционери, вдигнати от околните райони, както и с една турска чета, водена от Хюсеин хаки бей, извършват рано в зори на 20 март (2 април) 1915 г. нападение срещу сръбските войски в трите укрепени пункта: Валандово—Пирава—гара Удово.¹⁶⁹

Към 10 часа сръбските войски са разбити и прогонени от Валандово, а в другите пунктове сраженията продължават до късна вечер. В акцията загиват общо 40 души четници и милиционери. Загубите на сърбите възлизат на 470 войници и 7 офицери убити¹⁷⁰ и няколкостотин пленени войници.

Във Валандово четите са посрещнати възторжено от цялото местно население. По къщите се развяват български знамена. Командуването на четите обявява, че във Валандово и околния район се установява временно българско революционно управление. На състоялия се митинг на цялото население във Валандово войводите изтъкват, че в скоро време Вардарска Македония ще бъде освободена от сръбско робство.¹⁷¹

Късно през нощта срещу 21 март (3 април) революционните чети, действащи в трите пункта, се оттеглят в различни посоки.¹⁷² Така приключва тази добре подготвена и проведена акция на революционните чети и местната милиция.

Акцията намира широк отклик в чужбина, но резултатите от нея са противоположни на тези, които очаква организацията. Още на другия ден след сраженията сръбското правителство и правителствата от страните на Съглашението изпращат протестни ноти до българското правителство. Те обвиняват България за събитията и заявяват, че тя носи отговорността за тях. Българското правителство категорично заявява, че революционното движение във Вардарска Македония е предизвикано от жестокостите на сръбските власти и чрез него местното население реагира срещу режима.¹⁷³

Сръбското правителство обаче предприема широка антибългарска кампания. То се стреми да докаже пред своите съюзници, че четниците във Валандово били предвождани от български, турски и австрийски офицери и че между тях е имало и пионерни специалисти.¹⁷⁴ Истинската цел на сръбското правителство е да дискретира България пред силите от Антантата и да оправдае своята неотстъпчивост по отношение на Вардарска Македония. Вътре в Македония сръбските власти изливат своята ярост над мирното население. За да спасят живота си, над 6000 българи и турци от Валандово и околните села избягват на българска територия.¹⁷⁵ Стоотици други биват арестувани и измъчвани до смърт, за да признаят, че са участвували в акцията и че са членове на Вътрешната организация. Началникът на Брегалнишки окръг признава, че при разследването във връзка с Валандовските събития само в Радовишко са арестувани и затворени 73 лица, принадлежащи към Вътрешната организация. Същевременно разследването установява, че в Радовишко съществува и турска нелегална организация. И двете организации според сръбските власти получавали напътствия от България.¹⁷⁶ Осведомявайки своето правителство за събитието във Валандово, военният командант за Вардарска Македония пише, че от това, което е могъл да разбере при разследването, комитите са целели с превъзхождащи сили да нападат сръбските части в този район, да прекъснат връзката със Солун и да превземат Тиквешко, след това с една част от силите да развият акцията през Мариовските планини към Прилеп и Битоля, а с друга част от силите към Щип. В случай на неуспех в помощ на комитите щели да се притекат редовни български войски, които под предлог за защита на българския елемент биха завзели определени райони и места, докато не се разреши македонският въпрос.¹⁷⁷

Тази констатация за целите на комитите не е далеч от истината. Тъкмо по това време, в началото на 1915 г., още преди намесата на България във войната, ръководителите на ВМРО изпращат до министър-председателя на България един проект за освобождение на Вардарска Македония. Според проекта това можело да стане, като се въоръжават във Вардарска Македония (освен четите) още 20 000 души или ако бъде мобилизирано македоно-

одринското опълчение, което под формата на чети да се прехвърли там и заедно с местното население да прогони сръбските войски от Вардарска Македония и да пази границите откъм Гърция и Албания.¹⁷⁸ Така Валандовската акция може да се счита като „репетиция“ за едно масово въстание на четите и населението срещу сръбския режим. Подобно въстание обаче е могло да стане само при пълно съобразяване на ВМРО с общите интереси на българския народ и на Българската държава по това време. Това категорично се потвърждава от следните факти. В началото на декември 1914 г. немската легация в София съобщава чрез д-р К. Точков на организацията, че германското правителство подкрепя България по отношение на Македония, но моли ВМРО да организира към 25 000 мъже във Вардарска Македония.¹¹⁹ В същото време австроунгарското правителство с писмо от 5. XII. 1914 г. предлага на организацията материална помощ, за да може да се засили освободителното движение.¹⁸⁰ В отговор и на двете предложения ЦК на организацията отговаря, че ще бъде благодарна, ако ѝ се окаже материална помощ, и че тя и сама подготвя своите сили за решителна борба, но моментът за влизането в действие на тези сили естествено ще се определи само с оглед общите интереси и положението на България.¹⁸¹ Развиващите се международни събития обаче не позволиха да се предприеме подобна акция. При това положение валандовските събития не донасят съществени резултати. Обратно, сръбското правителство изтегля от австрийския фронт значителни части и ги изпраща в Македония. Още на 4 април моравската дивизия „I призив“ заминава за Велес, а комендантът на Вардарска Македония поисква от Върховното командване на сръбската войска да му бъде изпратена и една дивизия с тежка артилерия.¹⁸² Сръбското правителство дава също нареждане на шефа на „Черната ръка“ Воин Попович с поверените му чети и жандармерия да вземе каквито мерки намери за добре, за да „усмири“ и „очисти“ Македония от българските комити.¹⁸³

Във всички райони, но особено в тези покрай българската граница сръбските войски и контрачети извършват редица убийства и насилия над мирното население. Ето няколко примера от Малешевско. В с. Разловци, Царевоселско, след жестоки изтезания живи са заровени в изкопаните от самите жертви гробове следните лица: Илия Георгиев — 40 г., Коста П. Евтимов — 60 г., Иван Христов — 30 г., Коле Христов — 35 г., Стоян Митев — 42 г., Спиро Митев — 45 годишен.¹⁸⁴ В с. Иственик са убити свещеник Евтим и Манол Георгиев и е изнасилена Сава Митева. В с. Панчарево загиват двамата свещеници — Атанас и Васил, а къщите им са ограбени. В с. Тработивище са задигнати и убити недалеч от селото до река Брегалница следните 13 души български първенци: Иван Кушев, Иван Митафов, Атанас Цанов, Никола Чорбаджийски, Иван Киселички, Иван Чипев, Мито Бояджийски, Георги Рапов, свещеник Данаил, Иван Върхов, свещеник Никола, Ангел Георгиев и Георги Андонов. В с. Вирче, Царевоселско, са убити 6 души българи.¹⁸⁵ В Пехчево са хванати и заклани Гаврил Ингилизов, Коле Минчов, братята Иван и Георги Косеви, Дончо Илиев, Евтим Ингилизов и Тасе Мятков. В с. Негрево са ликвидирани Иван Китанов, Иван Рендев, Георги Иванов и Иван Стоянов, в с. Мачево — Евтим Стойков, Атанас Нешов, Арсо Железаров.¹⁸⁶ В село Будинарци са убити Георги Трайков, Евтим Кантуров, Стоица Тренчев и жената на селския свещеник. В село Митрашинци свещеник Петре след жесток побой бива заровен жив, а синът му умира вследствие на нанесения му побой. В Берово сръбските власти избиват цялото семей-

ство на Евтим Чиплаков — жена му, двете деца и майка му. Ненко Тренев и синът му Евтим са отведени и безследно изчезват. Аце и Мите Умленски също безследно изчезват, а Андон Мушкарски е обесен сред града. В с. Владимирово биват заклани Михаил Кържев, Михаил Шуманов, Алекси Соколов, Иван Зърлев и Гаврил Ников, а Иван Бръшнарков е отвлечен и умира в затвора в Призрен.¹⁸⁷

Тези примери разкриват как сръбските власти „усмиряват“ и „прочистват“ Вардарска Македония от четите на Вътрешната организация. Всяко село, набелязано за „усмиряване“, осъбва сутрин обградено от всички страни със сръбски войски и четнически потери. Влизайки в селото, военните команди нареджат да се събере цялото население в черковния или училищния двор и там пред жените и децата започват мъченията на мъжете, за да изкажат кои са членове на българския комитет. Акцията завършва с убийства и отвлечане на „най-опасните бугараши“ и пълно ограбване на къщите им.¹⁸⁸ Освен ограбването по този начин през периода 1914 — 1915 г. по пътя на реквизицията сръбските власти задигат всичкото нескрито жито, добитък и дрехи от Македония.¹⁸⁹

Независимо от трудното положение и повсеместния терор съпротивата на местното население през пролетта и лятото на 1915 г. не спира. Четите на Вътрешната организация водят постоянни сражения със сръбските потери. Дезертиранията от сръбската армия продължават. Организационните чети в Битолско, Крушевско и Прилепско имат чести сражения. Една от прилепските чети напада общината в с. Добрище, Прилепско, и убива кмета и охраняващите го сръбски четници.¹⁹⁰ В същото време над 750 души българи и албанци от тези крайща са арестувани и хвърлени в Скопския затвор, обвинени в комунистическо и че са членове на българо-албанския нелегален комитет.¹⁹¹ Кривопаланечката чета под войводството на Петко Стефанов през май 1915 г. води сражение при с. Градец, което трае две денонощия. Убити са десетки сръбски войници срещу двама четници. Телата на четниците биват изложени една седмица пред населението.¹⁹² Малшевската чета начело с Гаве Стоилов също води шест успешни сражения в този период срещу сръбските потери.¹⁹³ Същото се отнася и за тиквешките чети на Илфийд Грозданов и Стоян Иванов. В Скопско редица сражения има четата на Лазар Велянов. Няколко сражения дава и щипската чета на войводата Иван Бърльо.¹⁹⁴ В Охридско четата на Йордан Йовчев води три големи сражения със сръбските войски.¹⁹⁵

Упорити сражения през този период води и кумановската чета на Кръстю Лазаров. На 9 юли 1915 г. тя има сблъскване при с. Габреше, Кумановско. Убити са 9 сръбски войници, а четата не дава нито една жертва. Малко по-късно в местността „Бислим“, на 5 км от Куманово, четата е обградена от три дружини редовна сръбска войска с тежка артилерия. Боевете продължават непрекъснато четири дни, от 27 до 30 август 1915 г. Сръбските части дават десетки убити и ранени. Жертвите на четата възлизат на 13 убити и почти всички останали към 30 души, включително и войводата — ранени.¹⁹⁶ Сражения между четите на организацията сръбските потери има из всички други райони на Вардарска Македония.

Не влиза в нашата тема да разглеждаме дипломатическите усилия, които прави България в този период с цел да си възвърне по мирен път отнетите ѝ по Букурещкия договор земи. Ще изтъкнем само, че тези усилия не дават резултат поради нежеланието на сръбската управляваща буржоазия да от-

стъпи Вардарска Македония въпреки трудностите, в които се намира Сърбия по това време, и натиска, който упражняват съюзниците ѝ от Съглашението. При това сръбското кралско правителство непрекъснато отстоява невярната теза, че Македония е сръбска земя и че населението, което живее в нея, също е сръбско.¹⁹⁷

В самото навечерие на влизането на България във войната ЦК на ВМРО издава заповед до всички революционни чети, курниери и до въоръжената милиция във Вардарска Македония да оказат всестранно съдействие на българските войски.¹⁹⁸ Още на 1 октомври 1915 г. войводите донасят чрез граничните пунктове на организацията в Гюешево, Черната скала, Горна Джумая и Петрич, че всички телефонни и телеграфни жици из Вардарска Македония са скъсани и повредени от четите на ВМРО. Съобщават се също и най-подробни данни, къде има сръбска войска, колко е, с какво е въоръжена и т.н.¹⁹⁹ Тези действия и сведения улесняват извънредно много настъплението на българската армия.

При започването на военните действия четите на организацията и въоръжената милиция вървят в авангарда на българските войски.²⁰⁰ В Кратовско четата на Дончо Ангелов, след като обезврежда навсякъде съобщителните връзки, залавя състава на сръбското общинско управление в с. Лесново, прогонва с бой сръбските части и влиза в Кратово един ден преди българските войски.²⁰¹ Когато сръбските войски се опитват да обстрелват града с оръдия откъм баира Черни връх, районната чета и милицията ги прогонват от там, като пленяват няколко оръдия и други военни материали.²⁰²

Радовишката чета на Петър Овчаров и велешката чета на Петър Лесев заедно със селската милиция прогонват сръбските войски от Радовиш. Щипската чета на Иван Бърльо заедно с милицията също води ожесточени сражения със сръбските войски, като не им позволява да ограбят и опожарят града.²⁰³ Във Велес, преди още да бъде освободена западната част на града, местните граждани преплуват Вардара, за да съобщят на българските войски, че мостът на Вардар е миниран. В Крушево също така първи влизат войводите Петър Чаулев и Павел Христов начело на един четнически отряд, предшествуващ българските войски. Така е и в Прилепско, Битолско и пр.²⁰⁴

Има редица случай, когато мобилизираните насила българи напускат сръбските части и ги ударят в гръб. Така постъпват на австрийския фронт младежи от Щип. Те се укриват в окопите и хвърлят бомби в тила на сръбските войници, като убиват много от тях и предизвикват паника и бягство. При с. Младо Нагоричино, Кумановско, няколко младежи от Македония се отделят и в удобен момент атакуват сръбските войски в тил. По подобен начин действуват българи от Македония през октомври 1915 г. и в Паланечко.²⁰⁵

При отстъплението сръбските военни и полицейски власти извършват масови насилия, убийства, разграбвания и опожарявания. К. Пърличев отбелязва: „Те опожаряваха селата, ограбваха градовете, задигаха добитъка, опустошиха всичко, обезчестиха маса семейства. Населението в Македония, което преди три години беше свидетел на незабелязаното отстъпление на турските войски, с ужас виждаше сега погромите, вършени от бягащите сръбски войски.“²⁰⁶

В Свети Никола сръбските части разбиват дюкяните в цялата чаршия, както и много къщи, и задигват всичко, каквото намират. Отвлечени са и около 150 граждани, част от които биват убити по пътя за Велес. От свети-

николските села отвлечат 30 души. Само от с. Неманци задигат 50 коня, 100 вола, голям брой дребен добитък, както и всичкото намерено жито. От Кочанско са отвлечени 122 души. Тук сръбските власти опожаряват 261 къщи, задигат почти всичкия едър и дребен добитък, както и покъщината.²⁰⁷ В Щипско сръбски части извършват десетки групови убийства и масово ограбват всичко, което може да се вземе. Оттук отвлечат и стотици българи и почти всички са избити по пътя. В Радовишко, Велешко, Прилепско, Битолско, Скопско и в другите райони картината се повтаря.²⁰⁸ Няколко хиляди българи-затворници трябва да отстъпят със сръбските войски, но по-неже не могат да ходят, повечето от тях са убити по пътя.²⁰⁹

За съдбата на част от отвлечените българи научаваме от един рапорт на началника на 3-та балканска дивизия под № 1609 от 31. XII. 1915 г. В рапорта се съобщава, че при влизането в Призрен българските войници са намерили във влажните подземия на „Калето“ в тоя град 70 души, които представлявали плачевна гледка. Всички били изтощени от глад, осакатени от мъчения и болни от премръзване на ръцете и краката. Между тях лежали и разлагащите се трупове на четирима българи. В този затвор е имало над 800 души българи, между които и деца от 12- до 16-годишна възраст. При отстъплението си сръбските войски изваждат от призренското подземие всички, които могли да се държат на краката си, и ги подкарват през албанските планини, където почти всички загиват.²¹⁰

С превземането на Охрид на 24 ноември 1915 г. цяла Вардарска Македония бива освободена от сръбските окупатори. На този ден Върховното командване на българската войска съобщава, че в тази част на Македония няма вече нито един вражески войник.²¹¹ Така се слага край на първия сръбски военнотираничен и асимилаторски режим. В борбата си за освобождение през разглеждания период населението във Вардарска Македония дава огромни жертви. Почти няма българско семейство, а даже и турско и албанско, което да не е понесло някакви загуби.²¹² В един обширен меморандум до правителствата на великите сили от 15 май 1915 г., изпратен от „Българския народен комитет“²¹³, се съобщава между другото, че от влизането на сръбските войски в Македония до май 1915 г. са убити повече от 10 000 души българи, главно войводи, четници, младежи, първенци и др., а повече от 150 000 българи са прогонени от родните им огнища.²¹⁴ Хиляди други са подложени на жестоки репресии и ограбване, стотици жени и моми са изнасилени, стотици села с хиляди къщи са опожарени и разрушени до основи.²¹⁵

* *

Както можа да се разбере, българското население във Вардарска Македония не очакваше, че турското робство ще бъде сменено с ново сръбско робство. Ето защо то остро реагира още от първия момент и в продължение на три години, водено от Вътрешната организация, оказва упорита съпротива срещу чуждия режим. През 1913 г. съпротивата се изразява и в две частични въстания — Тиквешкото и Охридско-Дебърското. В края на 1913 и началото на 1914 г. ВМРО взема мерки за бързо и повсеместно възстановяване на организационната мрежа във Вардарска и Егейска Македония. Паралелно с това организацията развива енергична дейност за спечелване

на турското и албанското население в Македония на своя страна, в което постига определени резултати.

Освен дейността на четите на организацията всенародна проява на съпротива през това време е пълното бойкотиране на сръбския режим от страна на местното население. Най-силно то се проявява в масовото бягство и дезертиране на младите българи от сръбската войска. Още по-ярко е изразено чрез бунта на хиляда младежи от Македония, мобилизирани насила, които през април 1914 г. в Крагуевац публично заявяват, че са българи и като такива не желаят да се кълнат за вярност на сръбския крал и държава.

През втората половина на 1914 и началото на 1915 г., т.е. със започването на Първата световна война, националноосвободителната борба във Вардарска Македония получава масов характер. Четите на организацията имат почти ежедневни сблъсквания със сръбските военни и жандармерийски потери. А сръбските вестници и Пресбюро в Ниш дават редовни сведения за сраженията в Македония, наричайки ги „източния фронт“. Тук трябва ясно и категорично да се подчертае, че борбата на ВМРО в това време (1912—1915) има дълбоко демократичен, националноосвободителен характер. Тя се води не само за освобождение от чуждото робство, но и за духовно и физическо оцеляване на българското население във Вардарска и Егейска Македония. Тази борба е продължение на борбата срещу турския режим само че сега се води при несравнимо по-трудни военни и политически условия.

Независимо от това цялото българско население в Македония през разглеждания период без изключение споделя идеите на организацията, напълно я подкрепя и масово участва във всички нейни форми на съпротива и въоръжена борба срещу сръбските поробители, за националното освобождение и обединение.

Б Е Л Е Ж К И

¹ К. Пърличев. Сръбският режим и революционната борба в Македония (1912—1915). С., 1917.

² А. Томов, Г. Баждарев. Революционната борба в Македония, Скопие, 1917; Ст. Аврамов. Революционните борби в Азот (Велешко) и Поречието, С., 1929; Г. Трайчев. Град Прилеп, С., 1925; Документи и материали за историята на българския народ, С., 1969.

³ Ал. Мартулков. Моето учество во революционерните борби на Македонија, Скопје, 1954; П. Стојанов. Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912—1918). Скопје, 1969 и др.

⁴ Македонският въпрос, историко-политическа справка. С., 1968, с. 52.

⁵ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен) — До 1913 г. името на революционната организация е ВМОРО, след това в документите на същата в повечето случаи се среща името ВМРО.

⁶ ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 82, л. 8—11, 12, 67.

⁷ Пак там, а. е. 94, л. 19—20.

⁸ Пак там, ф. Ал. Протогеров (необработен).

⁹ Пак там, ф. 226 (необработен) — спомени на Бл. Видов, Тиквешкото въстание от юни 1913 г.

¹⁰ ЦПА, ф. 226. Ал. Протогеров (необработен).

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

¹³ НБКМ, ф. 198, оп. 1, а. е. 7, л. 9—10.

¹⁴ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 8—9.

¹⁵ По-подробно вж. Д. Гоцев, Положението във Вардарска Македония, октомври 1912 — октомври 1913, въстанията в Тиквешко и Охридско. — ГСУ, ИФ, т. 69, с. 225—251.

¹⁶ Карнегиевата анкета, София 1914, 96—97; К. Пърличев. Цит. съч., с. 20—21.

¹⁷ ЦПА, ф. 226 (необработен). Л. Милетич. Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцките власти в Македония през 1912—1913., С., 1929, с. 230—231.

¹⁸ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 1—7; Радничке новине, бр. 112, 9 окт. 1913

¹⁹ Л. Лубен. Охридскиот округ през 1914 г. — Гласник на ИНИ, Скопје, 1969, бр. 3, с. 193—295; Ал. Апостолов. Донесение на Кумановскиот окр. началник. — Гласник на ИНИ, Скопје, 1973, бр. 3, с. 229—230.

²⁰ България, бр. 75, 17 дек. 1913

²¹ Пак там.

²² Вечерна поща; бр. 343, 23 дек. 1913.

²³ Народни права, бр. 345, 6 дек. 1913.

²⁴ Вечерна поща, бр. 345, 26 дек. 1913.

²⁵ Камбана, бр. 1769, 29 дек. 1913.

²⁶ В ЦК на ВМРО по това време влизат: Т. Александров, Хр. Чернопеев и П. Чаулев. След убийството на Хр. Чернопеев през ноември 1915 г. на негово място идва Ал. Протогеров. Трябва да се отбележи, че дейността на ВМРО до и през войните няма нищо общо, с някои отрицателни прояви на тази организация (в България) след войните.

²⁷ Камбана, бр. 1769, 29 дек. 1913.

²⁸ К. Пърличев. Цит. съч., с. 49—50; НБКМ — БИА, ф. 189, оп. 1, а. е. 4, л. 4—5.

²⁹ ЦПА, ф. 226 (необработен) — спомени на Кр. Лъондев от 1919 г.

³⁰ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).

³¹ А. Томов, Г. Баждарев, Цит. съч., с. 151; К. Ципушев. 19 години в сръбските затвори — спомени. С., 1943, с. 45—46.

- ³² ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).
- ³³ НБКМ—БИА, ф. 189, оп. 1, а.е. 7, л. 229—230.
- ³⁴ АБАН, ф. 73, оп. 1, а.е. 31, л. 35—96.
- ³⁵ НБКМ—БИА, ф. 189, оп. 1, а.е. 4, л. 117—120.
- ³⁶ К. Ципушев, Цит. съч., с. 47. К. Ципушев е от гр. Радовиш. По това време е пунктов началник на ВМРО в Струмица. През 1918 г. е заловен от английските власти в Струмица и предаден на сръбските власти, които го осъждат на 20 години строг тъмничен затвор, от които излежава 19 години.
- ³⁷ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).
- ³⁸ Пак там.
- ³⁹ Пак там — Протоколът е подписан от българска страна от Ал. Протсеров, Ал. Димитров, В. Мончев и Д. Кандиларов, а от турска — Бекир бей и Махмуд Али бей.
- ⁴⁰ Пак там; Т. Влахов. Турско-българските отношения в периода 1913—1915 г. Ипр., кн. 1, год. XI, с. 28—31.
- ⁴¹ През 1913—1916 г. Хилми паша е пълномощен министър на Турция във Вiena.
- ⁴² Камбана, бр. 1815, 10 февр. 1914.
- ⁴³ Ципушев. цит. съч., с. 47.
- ⁴⁴ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).
- ⁴⁵ НБКМ—БИА, ф. 189, оп. 1, а.е. 4, л. 196—197.
- ⁴⁶ Пак там, л. 197.
- ⁴⁷ ВМРО в този период води борба едновременно и срещу гръцките поробители в Егейска Македония.
- ⁴⁸ НБКМ—БИА, ф. 189, оп. 1, а.е. 4, л. 197—198.
- ⁴⁹ Тодор Павлов е от Скопие. По време на Хуриета 1909—1912 г. е избран от българите в Скопско за депутат в Цариградския парламент.
- ⁵⁰ АБАН, ф. 44, оп. 1, а.е. 259, л. 1—3; л. 8—9.
- ⁵¹ НБКМ — БИА, ф. 189, оп. 1, а. е. 4, л. 196—197.
- ⁵² П. Стојнов. Цит. съч., с. 244.
- ⁵³ Вечерна Пошта, бр. 354, 10 ян. 1914.
- ⁵⁴ Пак там, бр. 359, 16 ян. 1914.
- ⁵⁵ България, бр. 148, 16 март 1914.
- ⁵⁶ Пак там.
- ⁵⁷ Пак там, бр. 152, 21 март 1914.
- ⁵⁸ К. Пърличев. Цит. съч., с. 44.
- ⁵⁹ България, бр. 127, 2 февр. 1914.
- ⁶⁰ Камбана, бр. 1862, 29 март 1914.
- ⁶¹ България, бр. 21 март 1914.
- ⁶² По международните норми и хатските Конвенции от 1898 и 1907 г. по време на окупация на дадена страна окупаторите нямат право да мобилизират, нито да третираат жителите на окупираната страна като свои поданици.
- ⁶³ П. Стојанов. Цит. съч., с. 93—94.
- ⁶⁴ Пак там. с. 220.
- ⁶⁵ Л. Милетич. Цит. съч., доклад на Скопския митрополит. ..., с. 50—53.
- ⁶⁶ П. Стојанов. Цит. съч., с. 220.
- ⁶⁷ Л. Милетич. Цит. съч., с. 53—54.
- ⁶⁸ Пак там.
- ⁶⁹ Л. Милетич. Цит. съч., с. 54—55.
- ⁷⁰ П. Стојнов. Цит. съч., с. 210.
- ⁷¹ Пак там, с. 220—221.
- ⁷² Пак там.
- ⁷³ Пак там, с. 95.
- ⁷⁴ Пак там.
- ⁷⁵ Пак там, Цит. съч., с. 59.
- ⁷⁶ К. Пърличев. Цит. съч., с. 63; Вечерна пошта, бр. 378, 7 февр. 1914.
- ⁷⁷ К. Пърличев. Цит. съч., с. 64.
- ⁷⁸ Пак там.
- ⁷⁹ Ръкописни спомени на П.Тодоров от Щип, един от главните организатори на бунта.
- ⁸⁰ Пак там с. 2.
- ⁸¹ Пак там.
- ⁸² Пак там.
- ⁸³ ЦПА, ф. 226 (необработен) — спомени на Константин Т. Ангелов, с. 3. Авторът е от Св. Никола — Щипско, участник в тези събития.

- ⁸⁴ ЦПА, ф. 226 (необработен) — цит. спомени на Константин Ангелов, с. 3; срв. цит. спомени на П. Тодоров; също К. Пърличев, цит. съч., с. 64—65.
- ⁸⁵ ЦПА, ф. 226 (необработен).
- ⁸⁶ Пак там.
- ⁸⁷ Пак там, с. 4.
- ⁸⁸ Пак там.
- ⁸⁹ Радничке новини, 17 апр. 1914.
- ⁹⁰ Цит. спомени на Тодоров, П., с. 3—4.
- ⁹¹ К. Пърличев. Цит. съч., с. 65.
- ⁹² Пак там.
- ⁹³ Пак там.
- ⁹⁴ Пак там, с. 65—66.
- ⁹⁵ Пак там, с. 66.
- ⁹⁶ ЦПА, ф. 226 (необработен), с. 6. В същите спомени се съобщават имената на новобранците от с. Св. Никола, които участвуват в този бунт. Те са: Ст. Манев, Ст. Алексиев, Хр. Веселинов, Владо Дестинов, Й. Йосифов, Кв. Ордев, Ване Бойковски, Гсшо Чакърров, Пане Неманички, Д. Стоилов, Коле Шанин, К. Тричков, Тоде Серчевски и самият Константин Ангелов.
- ⁹⁷ Камбана, бр. 1882, 20 апр. 1914.
- ⁹⁸ Камбана, бр. 1892, 30 апр. 1914. По това време дипломацията на Съглашението, в т. ч. и английската, правят опити да привлекат България на своя страна, като и обещават възвръщане на по-голяма част от Вардарска и Егейска Македония и Източна Тракия. Вж. У. Готлиб. България в международната политика (1914—1915). — ИИИ, 1974, т. 23. с. 66—67.
- ⁹⁹ Љ. Лапе, Цит. съч., доклад на охридския окръжен началник, с. 194.
- ¹⁰⁰ Пак там, с. 194—195.
- ¹⁰¹ Пак там, с. 196.
- ¹⁰² Пак там, с. 196—197.
- ¹⁰³ Пак там, с. 196.
- ¹⁰⁴ Пак там, с. 197—198.
- ¹⁰⁵ НБКМ—БИА, ф. 179, а.е. 4, л. 194—195; срв. България, бр. 152, 21 март 1914.
- ¹⁰⁶ НБКМ—БИА, ф. 179, а.е. 4, л. 196.
- ¹⁰⁷ Љ. Лапе. Цит. съч., с. 197—199.
- ¹⁰⁸ България, бр. 196, 17 май 1944.
- ¹⁰⁹ Народни права, бр. 173, 31 юли 1914.
- ¹¹⁰ НБКМ—БИА, ф. 189, а.е. 7, л. 92—93.
- ¹¹¹ Г. Трайчев. Град Прилеп. С., 1925, с. 334—335.
- ¹¹² ЦПА, ф. 226 (необработен) — спомени на Кр. Лъонлев.
- ¹¹³ ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 130, л. 29—30.
- ¹¹⁴ К. Пърличев. Цит. съч., с. 51—52.
- ¹¹⁵ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).
- ¹¹⁶ Пак там.
- ¹⁰¹ К. Пърличев. Цит. съч., с. 55.
- ¹¹⁸ Камбана, бр. 1990, 9 авг. 1914.
- ¹¹⁹ Народна правда, бр. 197, 8 авг. 1914.
- ¹²⁰ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен); срв. Ст. Аврамов. Цит. съч., с. 94.
- ¹²¹ Пак там; А. Томов, Г. Баждарев, Цит. съч., с. 152—154; Народни права, бр. 189, 19 авг. 1914; Камбана, бр. 1999, 19 авг. 1914.
- ¹²² Камбана, бр. 2015, 4 септ. 1914.
- ¹²³ Народни права, бр. 205, 9 септ. 1914. Съобщават се имената на убитите четници.
- ¹²⁴ Народни права, бр. 209, 12 септ. 1914.
- ¹²⁵ Пак там.
- ¹²⁶ Камбана, бр. 2095, 19 септ. 1914.
- ¹²⁷ К. Пърличев. Цит. съч., с. 56.
- ¹²⁸ А. Томов, Г. Баждарев. Цит. съч., с. 154.
- ¹²⁹ Камбана, бр. 2021, 10 септ. 1914.
- ¹³⁰ Народни права, бр. 201, 4 септ. 1914.
- ¹³¹ Камбана, бр. 1967, 17 юли 1914; Народни права, бр. 289, 17 юли 1914; А. л. Маргулов. Цит. съч., с. 291—292.
- ¹³² К. Пърличев. Цит. съч., с. 63.
- ¹³³ Камбана, бр. 2039, 27 септ. 1914.
- ¹³⁴ Народни права, бр. 226, 4 окт. 1914

- ¹³⁵ К. Пърличев. Цит. съч., с. 59—60; Народни права, бр. 219, 26 септ. 1914, и бр. 220, 226, 4 окт. 1914.
- ¹³⁶ Пак там.
- ¹³⁷ Пак там.
- ¹³⁸ Народни права, бр. 220, 27 септ. 1914; У. Готлиб. Цит. съч., с. 55.
- ¹³⁹ К. Пърличев. Цит. съч., с. 63.
- ¹⁴⁰ С. Т. Аврамов. Цит. съч., с. 200. Някои от тези хора, особено Й. Шурков, минават за доверени хора на сръбските власти. Всички такива местни хора, които сърбите назначавали на свои служби, ВМРО ги използва успешно за борбата срещу сръбските потисници.
- ¹⁴¹ А. Л. Мартулков. Цит. съч., с. 291—293. Ал. Мартулков е деец на БКП. След 1944 г. става член на СЮК.
- ¹⁴² А. Л. Мартулков. Цит. съч., с. 291—293.
- ¹⁴³ Пак там, с. 294.
- ¹⁴⁴ С. Т. Аврамов. Цит. съч., с. 200—201.
- ¹⁴⁵ А. Мартулков. Цит. съч., с. 297.
- ¹⁴⁶ Пак там.
- ¹⁴⁷ Пак там, с. 297—298; срв. К. Пърличев. Цит. съч., с. 61.
- ¹⁴⁸ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).
- ¹⁴⁹ А. Мартулков. Цит. съч., с. 289.
- ¹⁵⁰ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).
- ¹⁵¹ Камбана, бр. 2131, 2 ян. 1951
- ¹⁵² Пак там, бр. 2022, 11 септ. 1914
- ¹⁵³ Пак там.
- ¹⁵⁴ Пак там, бр. 2122, 22 дек. 1944
- ¹⁵⁵ Народни права, бр. 231, 10 окт. 1914; вж. също бр. 232, 272, 275, 280, 282, 289, 299.
- ¹⁵⁶ Народни права, бр. 44, 25 февр. 1915
- ¹⁵⁷ Пак там.
- ¹⁵⁸ П. Стојанов. Цит. съч., с. 237.
- ¹⁵⁹ Пак там, с. 237—238.
- ¹⁶⁰ Народни права, бр. 39, 48 февр. 1915; Камбана, 13 февр. 1915.
- ¹⁶¹ К. Пърличев. Цит. съч. с. 54.
- ¹⁶² Пак там.
- ¹⁶³ П. Стојанов. Цит. съч., с. 244—245.
- ¹⁶⁴ Пак там, с. 244.
- ¹⁶⁵ Народни права, бр. 202, 5 септ. 1914.
- ¹⁶⁶ К. Пърличев. Цит. съч., с. 56.
- ¹⁶⁷ Камбана, бр. 2211, 27 март 1915. По това време правителствата на страните от Съглашението упражняват натиск над сръбското правителство да отстъпи на България, поне т.н. безспорна зона в Македония.
- ¹⁶⁸ ЦПА, Ф. 226 (необработен).
- ¹⁶⁹ Пак там, К. Пърличев. Цит. съч., с. 56—57.
- ¹⁷⁰ Пак там.
- ¹⁷¹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 253.
- ¹⁷² К. Пърличев. Цит. съч., с. 57.
- ¹⁷³ Т. Влахов. Отношенията между България и Централните сили, с. 180 (На същата страница погрешно е писано, че събитието във Валандово е станало през ноември 1914 г.)
- ¹⁷⁴ П. Стојанов. Цит. съч., с. 164.
- ¹⁷⁵ Камбана, бр. 2210, 26 март 1915
- ¹⁷⁶ П. Стојанов. Цит. съч., с. 265.
- ¹⁷⁷ Пак там, с. 249.
- ¹⁷⁸ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).
- ¹⁷⁹ НКМ—БИА, ф. 189, оп. 1, а.е. 7, л. 169.
- ¹⁸⁰ Пак там.
- ¹⁸¹ Пак там, л. 169—170. Това становище на организацията е категорично опровержение на твърденията на някои наши и чужди историци, че през този период ВМРО била „оръдие“ на централните империалистически сили. П. Стојанов, Цит. съч., с. 239—250; Т. Влахов. Върховизмът и неговата роля по време на войните. — И Пр., 1965, кн. 4—5, с. 367—370; М. Лалков. Австро-унгарската дипломатия на Балканите в навечерието на Първата световна война. — В: Сборник Туше Влахов, С., 1975, с. 117—121 и др.
- ¹⁸² П. Стојанов. Цит. съч., с. 262—263.

- ¹⁸³ Камбана, бр. 2221, 6 апр. 1915.
- ¹⁸⁴ Пак там, бр. 2217, 2 апр. 1915.
- ¹⁸⁵ Пак там.
- ¹⁸⁶ К. Пърличев. Цит. съч., с. 45.
- ¹⁸⁷ Пак там., с. 45—46.
- ¹⁸⁸ Вж. Блокадата на с.Владимирово, Беровско, от сръбските войски. — Камбана, бр. 2216, 1 апр. 1915; К. Пърличев. Цит. съч., с. 45—46.
- ¹⁸⁹ ЦПА, ф. 240, оп. 1, а.е. 14, л. 2.
- ¹⁹⁰ Камбана, бр. 2273, 29 май 1915.
- ¹⁹¹ Пак там.
- ¹⁹² К. Пърличев. Цит. съч., с. 53.
- ¹⁹³ Пак там.
- ¹⁹⁴ Пак там, с. 54.
- ¹⁹⁵ ЦПА, ф. 226 (необработен).
- ¹⁹⁶ ЦПА, ф. 226, оп. 1, а.е. 130, л. 33—34.
- ¹⁹⁷ Вж. по този въпрос следните трудове: У. Готлиб. България в международната политика 1914—1915 г. — ИИИ, 1914, т. 23, с. 13—103; Туше Влахов. Отношенията между България и Централните сили, с. 67—201; Дипломатически документи по намесата на България в европейската война 1913—1915 г., т. I—II; М. Ив. Маджаров. Дипломатическата подготовка на нашите войни. С., 1932, с. 190—371; С. Симеонов. Дипломатическата борба на Балканите във връзка с намесата на България в световната война. — ВИС, 1943, кн. 39, с. 157—161 и пр.
- ¹⁸⁹ ЦПА, ф. 227, оп. 1. а. е. 20, л. 93.
- ¹⁹⁹ ЦПА, ф. 226 (необработен). Архив на Д. Кьосев.
- ²⁰⁰ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).
- ²⁰¹ К. Пърличев. Цит. съч., с. 69.
- ²⁰² Пак там, с. 70.
- ²⁰³ К. Пърличев. Цит. съч., с. 69.
- ²⁰⁴ ЦПА, ф. 226 (необработен).
- ²⁰⁵ К. Пърличев. Цит. съч., с. 70.
- ²⁰⁶ Пак там, с. 71.
- ²⁰⁷ Пак там.
- ²⁰⁸ ЦПА, ф. 240, оп. 1, а.е. 14, л. 2.
- ²⁰⁰ К. Пърличев. Цит. съч., с. 74; П. Стојанов. Цит. съч., с. 213.
- ²¹⁰ К. Пърличев. Цит. съч., с. 75.
- ²¹¹ ЦПА, ф. 226 (необработен).
- ²¹² К. Пърличев. Цит. съч., с. 73—76.
- ²¹³ „Българският народен комитет“ е основан през 1913 г. с цел да осведомява световното обществено мнение за положението и борбите на българите във Вардарска и Егейска Македония.
- ²¹⁴ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Меморандумът е подписан от следните видни македонски българи: председател Г. Фичев, подпредседател Ст. Ковачев, секретар Н. Киров, деловодител К. Динов, касиер Димо Димов, членове: Д. Маринов, Т. Зографски, Т. Турчев и К. Терзиев.
- ²¹⁵ Пак там; Вж. по-подробно К. Пърличев. Цит. съч., приложение, с. 73—154; Народни права от бр. 15 до бр. 225, 1915.

LE MOUVEMENT REVOLUTIONNAIRE EN MACEDOINE DE VARDAR (1914 — 1915)

Dimitâr Gocev

(R é s u m é)

En vertu du Traité de Bucarest d'août 1913 la Macédoine de Vardar et la Macédoine d'Egée succombent sous les dominations serbe et grecque. Ainsi la population bulgare s'y trouva sous un nouveau joug national, politique et économique, plus dur que d'autrefois. Les gouvernements bourgeois serbe et grec se mirent à la tête d'une politique de négation et de persécution de la nationalité bulgare, une politique de sa serbisation et de sa grecisation.

Sur la base des faits et des données disponibles dans la littérature scientifique et dans les mémoires publiées, des documents nouvellement découverts dans les archives nationales, des mémoires non publiées des hommes politiques de l'époque, de la presse périodique bulgare etc., on constate que cette politique incite une réaction grave et une résistance de la part de la population bulgare. En 1913 sous la direction de l'Organisation révolutionnaire macédo-nienne intérieure (ORMI) éclatent aussi deux insurrections armées — celles de Tikveš et d'Ohrid — Debâr contre les asservisseurs serbes. Au début de 1914 l'Organisation révolutionnaire rétablit entièrement son réseau en Macédoine de Vardar et en Macédoine d'Egée et renforce les actions armées de ses troupes de partisans. L'Organisation gagne pour sa cause les populations turque et albanaise de Macédoine. Sauf l'activité des troupes de partisans, le plein boycottage du régime serbe de la part de la population locale est une manifestation nationale de résistance de l'époque. Le boycottage se manifeste le plus fortement dans la fuite massive des jeunes Bulgares de l'armée serbe. Il est exprimé clairement aussi par la révolte de mille jeunes gens de Macédoine, mobilisés par force, qui, en avril 1914 à Kraguevac déclarent publiquement qu'ils sont bulgares et comme tels ne désirent pas prêter serment pour leur dévouement auprès du roi et de l'Etat serbes.

Avec le commencement de la Première guerre mondiale, la lutte de libération prend un caractère massif. Les troupes de partisans de l'Organisation ont presque journellement des rencontres et des heurts avec les meutes militaires et de gendarmerie serbes. Les moyens d'information serbes donnent des renseignements réguliers des batailles en Macédoine, en les appelant „le Front Est“.

Dans sa lutte de libération pendant la période examinée, la population de la Macédoine de Vardar donne des sacrifices immenses. Il n'y a presque aucune famille bulgare, même turque ou albanaise qui n'ait pas subie quelques pertes.

Dans un vaste mémorandum aux gouvernements des Grandes Puissances de 15 mai 1915, envoyé par le Comité National Bulgare, on annonce que dans deux ans et demie de régime serbe, en Macédoine de Vardar sont assassinées plus de 10 000 personnes bulgares, principalement des voïevodes, des partisans, de jeunes gens, des notables etc. et plus de 150 000 Bulgares sont chassés de leurs foyers nataux.

Nous devons souligner que la lutte de la population bulgare, dirigée par l'Organisation intérieure perdant la période examinée (1914—1915) a un caractère profondément révolutionnaire-démocratique et humanitaire. Elle est menée non seulement pour une libération nationale et sociale du joug étranger, mais aussi pour une conservation en bon état de la population bulgare en Macédoine de Vardar et en Macédoine d'Egée, une conservation morale et physique. Cette lutte est une continuation des luttes de l'époque turque, avec la différence que maintenant cette lutte est menée dans des conditions militaires et politiques incomparablement plus dures.

Néanmoins, toute la population bulgare en Macédoine, sans exception, partage pendant cette période les idées de l'ORMI, elle la soutient entièrement et participe en masse à toutes ses formes de résistance et de lutte armée contre les asservisseurs étrangers, pour une libération et une union nationales.

И Л Ч О Д И М И Т О В

АНГЛИЙСКАТА ПОЛИТИКА
КЪМ БЪЛГАРИЯ В НАЧАЛНИЯ ЕТАП
НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
(септември 1939 — март 1941 г.)

I l t c h o D i m i t r o v

ENGLISH POLICY TOWARDS BULGARIA
IN THE BEGINNING OF THE SECOND
WORLD WAR
(September 1939 — March 1941)

С О Ф И Я , 1 9 8 1

Рецензент: доц. Любомир Огнянов

Редактор: доц. Величко Георгиев

УВОД

Мир, неутралитет и необвързаност — това бяха основните принципи, към които се придържаше българската външна политика през 30-те години, когато се оформяха главните капиталистически групировки в Европа, когато назряваха предпоставките за Втората световна война и пламваха първите ѝ огнища. Наистина България не се отричаше от териториалните си аспирации, поради което я причисляваха към ревизионистичния лагер. Ала удовлетворяването им не бе по силите и възможностите ѝ. А и никога велика сила не показваше готовност да ги подкрепи на дело. Управляващите среди хранеха надежда, че походът на хитлеристка Германия срещу установеното с мирните договори статукво ще създаде благоприятна почва, за да се поставят на дневен ред и българските искания. Така че с оглед на бъдещето погледът на София бе обърнат към Берлин, макар оттам да не идваше никакво определено обещание или задължение. А като се имаха пред вид и другите фактори, които сближаваха българската политика с германската, се натрапваше убеждението, че ако в случай на война на България се наложи да избира, изборът ѝ неминуемо ще падне върху Третия райх.

Но от икономическата обвързаност и политическата близост не следваше неизбежна ориентация. Нито царят, нито правителството бяха уверени, че Германия ще надделее в един световен конфликт. Идеалното за тях решение бе компромисът между големите капиталистически държави. Задоволяването на претенциите на Райха чрез споразумение с Англия и Франция би открило пътя ѝ за изпълнението на българската ревизионистична програма, без да се стига до въоръжен сблъсък между великите сили. Такива съображения движеха цар Борис, когато се нагърби да посредничи за успеха на Мюнхенската конференция.¹

Териториалният проблем не бе решаващ при определяне на българската външнополитическа ориентация. Главната грижа на управляващите бе да се избегне войната между големите, а ако все пак тя избухне — да останат извън нея поне докато не се очертаят изгледите за крайния резултат. Страхът от нов погром доминираше. „Няма да бъдем с победения!“ — декларираше цар Борис пред Михаил Маджаров.² Затова и надделяваше линията на лавиране и изчакване.

Преобладаващото германско влияние в страната се дължеше не само и не главно на съзнателните усилия от страна на управляващите среди. То бе и неизбежният плод от една политика, провеждана неотклонно от Англия през целия междувоенен период. Демонстрирайки собствената си незаинтересованост, тя бе предоставила цяла Югоизточна Европа на Франция, която поддържаше влиянието си чрез Малката антанта, а после — и чрез Бал-

канския пакт. По-късно пък на Третия райх бе признато правото да организира и експлоатира икономически този район.³ Дори когато — в самото навечерие на войната — се предприеха стъпки срещу германския стопански монопол, официално пак се зачиташе привилегированата позиция на Райха.

Курсът на „омиротворяване“, провеждан от реакционните среди на Запада, се обърна срещу неговите поддръжници. Аншлусът, Мюнхенският стговор, окупацията на Чехословакия и Албания измениха съотношението на силите в Централна и Югоизточна Европа. Малките европейски държави разбираха, че не трябва да се осланят на помощта от Запад за защита на държавната им независимост и териториалната им цялост. Изводът им бе един — в никакъв случай да не предизвикват гнева на Хитлер.

С още по-голяма сила този извод се натрапваше в София.

От страна на англо-френския блок не бе излязло нито едно ясно, определено обещание за удовлетворяване поне на някое от българските искания. Знаеше се, че английската дипломация не е принципиален противник на известни отстъпки, специално в Южна Добруджа. Ала плахите ѝ опити в тази насока се разбиваха в непримиримостта на Балканската антанта, чиято предпочитана линия спрямо България не бе компромисът, а заплахата. Доктрината на Форин офис, според която Балканската антанта е по-важна за Англия от България, караше английската дипломация да съобразява ходовете си спрямо България със становището на нейните съседи. Всяка стъпка, която би рискувала да влоши отношенията с Балканската антанта, се обявяваше за вредна. Възможността за действено сътрудничество с България никога не бе сериозно обсъждана от западните сили. Такова заключение правеше не друг, а британският пълномощен министър в София.⁴ Когато войната избухна, английската пропаганда положи огромни усилия, за да я обоснове с идеологически мотиви. Но от целия ход на обективното развитие на събитията произтичаше изводът за Англия не като антифашистка, а като антиревизионистична сила, като защитник на статуквото, а не на демокрацията.

Тази нейна роля умело се използваше от хитлеристка Германия, за да разширява влиянието си в България, а от прогерманската българска буржоазия — за да оправдава симпатиите си към фашисткия блок. Един български индустриалец говореше пред Рендел — британския пълномощен министър в София, че съюзниците (става дума за Англия и Франция) никога не са направили нищо за България; напротив — винаги са давали ясно да се разбере, че България не може да очаква нищо от тях; следователно тя няма основание да се надява на нищо добро от победата им във войната. По това време Втората световна война вече бушуваше. Английската дипломация правеше отчаяни опити да обвърже България с балканските си комбинации. И Рендел цитираше горните изявления, за да подчертае колко вреди английското равнодушие към България през довоенните години, упорито прокарваната разлика в отношение към нея и съседите ѝ и колко трудно е да се поправи положението.⁵

Икономически — дезинтересирана, политически — обвързана с Балканската антанта, идеологически антиревизионистична, Англия не можеше да разчита, че българската политика ще следва предначертанията ѝ в един световен конфликт. Неутралитетът на България бе единствената реалистична цел, поне докато изходът от конфликта не е съвсем ясен. Но и по съдържанието на неутралитета вижданията бяха различни. По повод английската инициатива за балкански отбранителен блок от София се формулира едно недвусмислено

условие — никаква обвързаност с англо-френската политика. В Лондон наблягаха не толкова върху прозападната ориентация на замисления блок, колкото върху противогерманската му насоченост. А българското правителство се мъчеше да избегне участие във всяка комбинация, която би означавала, че възприема позиция против Райха. Неговият отказ провали опита, направен през пролетта и лятото на 1939 г., за изграждане на балкански блок под западно влияние.

Подписаният в самото навечерие на войната съветско-германски пакт имаше изключително силен отзвук в София и ще упражнява решително въздействие върху българската политика чак до окончателното ѝ обвързване с хитлеро-фашизма. Пресилено би било да се приеме, че пактът се е посрещнал от управляващите среди с облекчение и радост.⁶ Но едно специфично негово отражение върху общественото мнение не може да се отрече: Германия, поне докато се намира в договорни отношения със СССР, не изглеждаше като непосредствена заплаха за националната независимост.⁷ В такъв смисъл вероятно е и откровението на цар Борис пред хитлеровия дипломат Клодиус, че поради русофилството на народа пактът улеснил провеждането на политиката на сближение с Райха.⁸ Но не в това се крие най-вече значението на пакта за българската политика. Главното бе, че германо-съветският пакт разруши голямата илюзия на царя за единодействие между големите капиталистически държави върху антисъветска основа. Ако съществуваше трайна, неизменна линия в политиката му, това бе тъкмо антисъветизмът. Неведнъж той ще споделя опасението си, че пактът благоприятствува за разпространяването на комунизма в Европа и Балканите, и ще предупреждава, че продължаването на войната между капиталистическите държави прави неизбежна световната революция.⁹

Новата обстановка идваше да потвърди отдавнашните му страхове и да увеличи несигурността за бъдещето. Трябваше му време да се нагоди към нея. Тук се криеше една от причините за лутанията на българската дипломация в първите месеци на войната. Опора се диреше в различни посоки: в Германия и Италия — срещу Англия и СССР, в Англия — срещу Германия и СССР. А в същото време се налагаше промяна и в дотогавашното фактическо игнориране на СССР. Даже ще се апелира и към неговата подкрепа срещу англо-френските планове на Балканите.

Глава първа

БЪЛГАРИЯ В БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА АНГЛИЯ ПО ВРЕМЕ НА „СТРАННАТА ВСИНА“

Хитлеристкото нашествие в Полша на 1 септември 1939 г. не остави друг изход пред Англия и Франция, освен да обявят война на Германия. В деня на обявяването на войната — 3 септември — английският министър-председател Н. Чембърлейн включи в правителството си двамата най-изтъкнати противници в консервативната партия на мюнхенската политика — У. Чърчил — като министър на морския флот, и А. Идън — като министър на доминионите. Но привържениците на „омиротворяването“ запазиха командни позиции в управлението. Англия не стори нищо, за да изпълни

за дълженията си към жертвата на агресията. Отсъствието на активни бойни действия позволи на Хитлер да се справи бърже с Полша.

Бездействието на англо-френските сили на Западния фронт, наречено „странна война“, продължи повече от половин година. Лондон и Париж не бяха загубили всички надежди за сговор с Райха и за превръщане на войната между капиталистическите държави в обединен поход срещу Съветския съюз. А ако тази цел пак се окажеше недостижима, стратегическата пауза трябваше да се използва за ликвидиране на изоставането във военното производство и за разширяването на коалицията, като се привлечат в нея по-малките европейски държави. Сметките им излязоха криви. „Странната война“ само улесни Хитлер да наложи господството си над Западна Европа. От полския пример малките европейски държави, особено в Югоизтока, се убедиха в ненадеждността на англо-френските гаранции. Те заемаха изчаквателна позиция, лавираха или пък търсеха сближение с Германия.¹⁰

Англия влезе във войната, свързана с гаранции спрямо две държави от Югоизточна Европа — Гърция и Румъния. Гаранции на Гърция бяха дадени в отговор на италианската окупация на Албания. Гаранциите на Румъния — поради надвисналата заплаха от хитлеристка окупация. Благодарение на военно-морската си мощ Англия би могла да окаже по-непосредствена помощ на Гърция, но само при условие, че Италия е неутрална. Но тъкмо срещу опасността от Италия бяха предназначени гаранциите за Гърция.¹¹ Изпълнението на гаранциите за Румъния зависеше от поведението на останалите балкански страни и особено на Турция и България. Благоразположението на Анкара бе осигурено още преди войната и потвърдено с англо-френско-турския договор от 19 октомври 1939 г. Но поведението на България будеше подозрения и опасения.

В деня, в който хитлеристката военна машина се стовари върху Полша, М. Маджаров — един доста строг и понякога пристрастен съдник на официалната политика, отбелязваше в дневника си: „поведението на правителството ще се определи от успехите на едната или другата страна; ако пропадне Германия — ще остане неутрално, ако спечели успехи — ще побърза да се присъедини към нея.“¹² На следния ден пред току-що върналият се от Райха министър на просветата царят споделяше, че не вярва в победата на германците, че се чуди на какво разчитат те.¹³ Дирижираният официален печат в обективистичен тон препечатваше съобщенията от Берлин, Париж и Лондон, статии от английски, френски и немски вестници, заявления на ръководителите на трите страни.¹⁴ Министър-председателят Г. Кьосеиванов в качеството си на външен министър прие пълномощните министри на Англия, Германия, Турция, Унгария и Югославия, ⁵ като на всеки се постара да каже нещо успокоително. На югославския представител даде уверение, че няма ангажименти с Оста и че политиката му е основана върху сътрудничеството с Югославия.¹⁶ На турския представител обеща, че на евентуално герmano-италианско предложение ще отговори само след като предварително се консултира и споразумее с останалите балкански държави.¹⁷

Българските управляващи среди не можеха да имат нищо против, ако Райхът съумее да ликвидира из основи Версайската система. Но да се ориентират към него — не смееха. Не вярваха в една окончателна германска победа. А и бяха смутени от неизвестностите около съветско-германския пакт. Още по-малко можеше да се поставя въпроса за ориентация към англо-френския блок. Пред неясната още обстановка упование се диреше в Италия, ко-

ято, макар и тясно свързана с Германия, не се намеси във войната и не криеше резервите си към съветско-германския пакт. На нея се разчитаха и за по-бързо прекратяване на конфликта, било като съдействува за откъсване на Франция от Англия, било като посредници за компромисен мир.¹⁸

В края на август се завърна преждевременно от отпуска английският пълномощен министър в София Джордж Рендел. Той трябваше да констатира чувствителна промяна в обществените настроения, и то в насока, неблагоприятна за Англия. Влошаването на отношенията с Румъния и съсредоточаването на турски войски по границата подхранваше подозрения за военни планове на англо-френския блок и балканските му съюзници срещу България. Пропагандните тези за борба между „диктатурата и свободата“ не намираха благоприятна почва. Войната се разглеждаше като конфликт между две империи, като стълкновение между ревизионизма и антиревизионизма, при което Германия се явява в образа на борец срещу недалновидните и несправедливите мирни договори. Акциите на съюзниците падаха успоредно с германските военни успехи. Обикновеният гражданин съчувствуваше на поляците и осъждаше хитлеристките методи, ала ръководните среди едновременно с желанието си да избягнат участие във войната изпитваха страх пред германската военна мощ и безпомощни да реагират поради германския икономически контрол, гледаха с нищо да не засегнат Хитлер.¹⁹

По-оптимистични бяха впечатленията на Шейсон, комисаря на ОН в София, изложени в един доклад до Ке д'Орсе, копие от който Рендел препрати във Форин офис. Според него българското правителство не е сключило нито военни, нито политически споразумения с Германия. Кьосеванов го уверил, че от Берлин не са искали да поема задължение и не са взели отношение към българските териториални искания; царят и министрите живеели със спомена за грешката от 1915 г. и нямало да допуснат авантюризм, с оглед на това били готови да отложат териториалните искания за следвоенното уреждане. Шейсон не премълчаваше и неблагоприятните за съюзниците фактори: наличието на активно и силно прогерманско малцинство, въздействието на хитлеристката пропаганда, която предричала, че Франция ще се измъкне от войната, и експлоатираше русофилството на народа, като изтъквала „най-тесната солидарност“ между Германия и СССР. И въпреки това той бе убеден, че България няма да напусне неутралитета, освен ако европейската обстановка се измени радикално или бъде подложена на въоръжено нападение от съседна държава.²⁰

Констатации и преценки за положението в България и поведението на правителството се трупаша във Форин офис и по-късно. Едните — по-ентузиастични, други — по-примирени, ала в основата не си противоречаха. Леди Мюр (Надежда Станчова) след посещение в София споделяше, че България е решена да остане извън войната и да отложи исканията си до мирната конференция. Според Стивън Рънсиман — сега виден историк, тогава млад дипломат — българите не вярвали, че Германия ще спечели войната, но се съмнявали, че и Англия ще победи. Докладвайки за уверенията на цар Борис, че ще остане неутрален и няма да издига мъчни искания, английският военен аташе полк. Рос изказваше мнение, че царят симпатизира на съюзническата кауза. С това мнение бе склонен да се солидаризира и Рендел, но с уговорка, че не става дума за безусловна поддръжка на тази кауза. „Главната цел на царя — подчертаваше той — е да остане извън войната, поради която минава за съмнителен и пред двата воюващи блока.“²¹

Каква трябваше да бъде английската политика към България при новата обстановка в Европа и при положението в страната? Какви цели да преследва тя? Какви средства да използва?

Преди всичко бе нужен отговор на въпроса, може ли да се очаква една прозападна ориентация или пък трябва да се набляга върху запазване на неутралитета. От отговора щеше да зависи и изборът на средства за въздействие.

Лично Рендел предвиждаше, че за една решителна ориентация ще натежи перспективата за задоволяване на териториалните искания. А в това отношение Германия се намираше в много по-благоприятна позиция. Ето защо съжеляваше, че Англия не бе показала готовност да обсъди една мирна ревизия. Поставил си задача да разсее впечатлението, че войната се води между ревизионизма и антиревизионизма, той поддържаше в София линията, че всяко английско усилие за мирна ревизия било невъзможно до възстановяването на мира, а в Лондон апелираше „да се направи нещо“, което да потвърди, че Англия не воюва главно в името на антиревизионизма.²²

Английските ръководни среди бяха на ясно, че българското правителство вървя по-скоро в помощта на Оста, отколкото на Англия за разрешаване на териториалния проблем.²³ Как да се разколебае тази вяра? Едни препоръчваха да се вдъхне надежда за известно удовлетворение след войната. Други настояваха за по-конкретни и по-близки отстъпки. Е. Г. Листър предреждаше Форин офис, че ако Румъния не бъде накарана да върне Южна Добруджа, България ще мине неизбежно на страната на Оста. И напомняше, че Първата световна война била удължена с „две-три години“, понеже поради отказа на Сърбия да отстъпи в Македония България се присъединила към Германия. Чърчил подчертаваше ключовото положение на България за изпълнение на гаранциите към Гърция и Румъния и настояваше да се направят възможни усилия за спечелването ѝ, като и гарантираните страни платят съответната цена: Румъния — Добруджа, Гърция — излаз на Егейско море при Дедеагач.²⁴

Форин офис си запази правото да се обяви в полза на ревизионизма, когато интересите на Англия изискват това. По принцип не се оспорваше справедливостта на българските искания. Но изменението на границите на Югославия и Гърция не се допускаше, а връщането на Южна Добруджа се приемаше за желателно, но без ангажимент за пряк натиск върху Букурещ. Според прогнозите на имперския щаб една от възможните насоки за агресия на вермахта след покоряването на Полша бе Румъния като плацдарм за по-нататъшно придвижване към Проливите. Поради географското си положение тя не можеше да получи помощ от Англия и Франция. Помощ трябваше да се окаже главно на Турция като ядро на балканския антигермански фронт, включващ също Гърция, Югославия и Румъния. Следователно от Румъния се очакваше да влезе във войната на английска страна, докато такова решение от България бе малко допустимо. Затова не биваше да се предприема нищо, което би накърнило английските позиции в Румъния. За нас е по-важно — подчертаваше заместник-държавният секретар Александър Кадоган — да запазим съществуващото приятелство на Румъния, отколкото да купим съмнителния неутралитет на България с територии, принадлежащи на наш приятел. Но в същото време в Лондон се имаха пред вид и други обстоятелства — че румънското сътрудничество би било слабо ефективно, че английската помощ е в зависимост от поведението на България. Ето за-

що едно българо-румънско споразумение по добруджанския въпрос се приемаше за изгодно, но постигнато при турско посредничество.²⁵ Изобщо видима промяна в позицията, поддържана до избухването на войната, не бе настъпила. Затова и непосредствената задача на английската политика бе не присъединяването на България към съюзниците, а неутралитетът ѝ.²⁶

Уверения за неутралитет Кьосеиванов даде на чуждите дипломатически представители в София веднага след избухването на войната. Но официална и публична декларация не последва. От това дипломатията на Балканската антанта се възползува, за да подхранва подозрения към българското поведение. Интригите, както обикновено, намираха отзвук в Париж. Френското правителство, склонно да разглежда България като „мълчалив партньор“ на Оста, предложи да се сплши тя с нападение от съюзниците, ако не излезе с декларация за неутралитет. Рендел винаги бе се противопоставял на тенденцията за преждевременното причисляване на България към вражия лагер. Той бе готов да направи внимателно внушение на Кьосеиванов за необходимостта от публично прогласяване на неутралитета. Халифакс доклажда пред Военния кабинет предложението му. Една официална декларация според него би била полезна с оглед успокоителния ѝ ефект върху Балканската антанта. Но внушението криеше една опасност — да се използва от българското правителство, за да предяви искания, които английското правителство не можеше да изпълни. На Рендел бе наредено да направи внушението, но с най-голям дискретност и — по възможност — направо пред царя.²⁷

До царя Рендел не успя да се добере.²⁸ Но на 11 септември бе приет от Кьосеиванов, който отново го увери в твърдото желание на правителството да не влиза във войната, да поддържа строг и пълен неутралитет. Пред тази цел териториалните искания се обявяваха за второстепенни и поради това — както Кьосеиванов подчерта — не се и споменаваха, откакто военните действия са почнали. Рендел напомни, че всички неутрални държави са излезли вече с официални декларации. Кьосеиванов се оправда с отсъствието на царя от София; лично той не виждал полза от декларация, но повечето министри я смятали за нужна и след завръщането на царя щяло да се вземе решение.²⁹ Действителната причина бе друга. Правителството държеше да подчертае автономния характер на своя неутралитет и особено неговата пълна независимост спрямо поведението на останалите балкански държави. Пред италианския пълномощен министър Кьосеиванов обяви забавянето на декларацията с желанието си да не излезе тя като съгласувана с декларациите на Румъния и Югославия.³⁰

На 15 септември Кьосеиванов уведоми Рендел, че Министерският съвет е решил политиката на неутралитет да не се прогласява чрез публична декларация, а само да се нотифицира чрез българските дипломатически представители в чужбина. В този метод Рендел откри страх от германска реакция, но не сметна за нужно да настоява повече за публична декларация. На следния ден българският пълномощен министър в Лондон Никола Момчилов предаде във Форин офис съобщението на правителството си, като изказа предположение, че то ще бъде публикувано. Наистина същия ден официозът в „Днес“ помести официално съобщение за изпратеното по решение на Министерския съвет нареждане от външния министър до българските пълномощни министри да уведомят съответните правителства, че „при създаденото международно положение и развиващите се събития България, продължавайки

миролюбивата си политика, ще остане неутрална“. Рендел бе озадачен от промяната в първоначалното намерение на Кьосеиванов и си я обясни както със собствените си внушения, така и със слуховете за предлагания от Франция ултиматум.³ Но каквито и да бяха подбудите, удовлетворението му бе пълно.

Неутралитетът на една малка държава зависи не само от собствената ѝ воля да го спазва, но и от готовността на воюващите да го зачитат. Англия вече бе дала уверения на някои неутрални държави, че ще зачита неутралитета им. Такова уверение бе нужно и на българското правителство, което от първите дни на войната живееше под кошмара за съюзническа кампания на Балканите или за нмими и действителни агресивни планове на Балканската антанта и търсеше подкрепа в различни страни. Още преди декларацията от 15 септември, а още повече след нея Рендел настояваше пред Форин офис било чрез официална декларация, било чрез послание на крал Джордж до цар Борис да се уведоми българското правителство, че Англия и съюзниците ѝ ще зачитат българския неутралитет, докато не бъде нарушен от противниците им. По негово мнение документът трябваше да съдържа следните моменти: оценка за трудното и деликатно положение на България, ролята на царя за „издигане престижа на страната и за европейския мир“, обяснение за причините и характера на войната; надежда за запазване на българския неутралитет и обещание да бъде зачитан, докато не бъде нарушен от противниците, необходимостта от по-тясно отношение със съседните държави.³²

С публична декларация за зачитане на българския неутралитет Лондон не желаше да се ангажира. В съюзническите щабове се дискутираха планове за бъдещите военни действия срещу Германия и възможността за кампания на Балканите, отстоявана от Франция, не се изключваше.³³ При това положение идеята за кралско послание позволяваше както да се успокояват тревогите на София, така и да се избегне публично обвързване и да не се създават недоразумения с Франция. Текстът на посланието, изготвен във Форин офис, обясняваше, че Англия е влязла във войната, за да изпълни задълженията си към Полша срещу едно правителство, което не почита обещанията и споразуменията, което предпочита да разрешава международните различия чрез груба сила, и се декларираше волята ѝ заедно с Франция да доведе наложената война до успешен край; оценяваше се трудното и деликатното положение на България, значението на неутралитета ѝ и необходимостта да бъде спазван при всички обстоятелства, като Англия се задължаваше да го зачита, докато Германия не го наруши; хвалеха се приносът на цар Борис за разбирателство между ръководителите на капиталистическите държави през есента на 1938 г., ролята му за прогреса на България и за подобряване на отношенията със съседите, като се изразява надежда, че от българска страна не ще се стори нищо, което да усложни международното положение. На 15 септември текстът бе пратен в Бъкингамския дворец с указание, че трябва да стигне до цар Борис възможно най-бърже. Кралят го подписа веднага. Същия ден посланието бе телеграфирано на Рендел.³⁴

Междувременно бе оповестена българската декларация за неутралитет. На 17 септември Червената армия навлезе в Западна Белорусия. В западните държави се развихри неудържима антисъветска кампания. Правителствата на Англия и Франция, бездействащи пред хитлеристката агресия, започват да кроят планове, как да сложат преграда пред разпространяването на съветското влияние в Европа.

Рендел бе предупреден да не връчва посланието, а да чака допълнителни инструкции. В подписания вече от краля текст бе внесена дребна, но много-значителна поправка: конкретното условие, което се поставяше за зачитане на българския неутралитет (докато германците не го нарушават), бе заместено с общо — докато не бъде нарушен от другите.³⁵ Смисълът е ясен — цар Борис трябваше да бъде предупреден, че Англия ще се противопостави и на евентуални съветски действия в Балканите. Поправката бе внесена по настояване на Военния кабинет с мотивировката, че „при определени обстоятелства може да се окаже важна“. Джордж VI подписа и новия текст, който бе пратен в София. На 22 септември Рендел бе приет на аудиенция в двореца, за да връчи кралското послание. Цар Борис се показва възхитен от неочаквания знак на доверие и уважение.³⁶

Цялата тази процедура бе държана в дълбока тайна. Едва в деня, в който Рендел връчи посланието, Чембърлейн уведоми френския министър-председател Даладие за съдържанието му. Текстът на посланието бе пратен на английския посланик в Париж, но за лична и поверителна информация и за да го използва в разговори с френските държавници по политиката към България. На Рендел бе наредено да уведоми и френския пълномощен министър, но пак без да му дава копие. Пред свършения факт Париж бе заставен да одобри английската инициатива.³⁷

Предназначението на посланието бе да внесе успокоение в София по намеренията на англо-френския блок. Българското правителство знаеше, че на този етап от войната Германия е заинтересована от запазване на спокойствие на Балканите, и не очакваше от нейна страна инициатива, която би поставила на изпитание политиката му на неучастие във войната. Опасността за тази политика виждаше в Англия и Франция, които можеха да използват Балканската антанта, за да отклонят германския удар на Запад. От кралското послание ставаше ясно, че Англия няма да предприеме действия в Югоизтока, освен ако Германия не я принуди към това. Но неговият личен и поверителен характер свидетелствуваше, че твърдо становище по този въпрос няма, че възможността за балканска операция — и без германска принуда — не се изключваше.

В историческата литература е отделено значително място на англо-френските планове за война на Балканите. Приема се, че през целия период на „странната война“ в рамките на големия план за споразумение с Германия върху антисъветска основа се разработва и балканска операция, като намерението спрямо България било или да се привлече към англо-френския блок или да бъде окупирана от Гърция и Турция.³⁸

Една воюваща държава е длъжна да има пред вид различни варианти за военните действия. Едни са свързани със собствените ѝ стратегически цели, други се имат пред вид с оглед противодействие на противниковите намерения, трети възникват просто като евентуалност. За конкретния случай е нужно да се прецени дали чрез кралското послание Англия е дала неискрено уверение за зачитане на българския неутралитет, докато в действителност се готви да го наруши?

Ако на английското правителство се наложеше да изпълни дадените гаранции на Румъния, тогава военни действия съвместно с България или срещу България биха били неизбежни. Но от първите дни на войната в Лондон бе прието, че ефикасна помощ на Румъния не може да се окаже. Оттук и непосредствената цел спрямо България бе да се запази неутралитетът ѝ.

Уверението за зачитането му съответствуваше на английските намерения поне за момента. То, както видяхме, бе условно — докато не бъде нарушен от други. Следователно Англия си запазваше право да действа срещу България при доброволна или принудена промяна на политиката ѝ. Но за да не обяви публично узерението си, английското правителство бе заставено от съюзника си. Под пряката заплаха от германска офанзива на Запад Франция настояваше за активни действия в Югоизтока, които да отвлекат удара от собствената ѝ територия. Генерал Вейган — командувачият френските сили в Леванта, препоръчваше да се изпрати експедиционен корпус на Балканите за настъпление през България срещу Германия и евентуално срещу Съветския съюз. За подобна акция се говореше и преди войната. Тогава Англия проявяваше благосклонност към нея, но съветско-германският пакт не бе подписан, а се очакваше, че Италия ще воюва заедно с Германия. При новата обстановка тя се отнесе с големи резерви към френските планове. Един балкански фронт можеше да предизвика активизиране на съветската политика на Югоизтока и да форсира намесата на Италия. За английското правителство ненамесата на Италия бе много по-важна от едно принудено участие на балканските държави във войната.

Халифакс предложи да се изрази пред френското правителство надежда, че то няма да разреши акция на своите въоръжени сили на Балканите и че двете страни ще се стремят Югоизточна Европа да остане извън войната. Чембърлейн използва посещението си в Париж, за да говори с Даладие по отношението към Италия и по плановите на ген. Вейган.

В същност съображенията против балканския фронт бяха по-скоро от военно-технически характер, отколкото от политическа целесъобразност. По пресмятанията на специалистите за такъв фронт бяха нужни 20 — 24 дивизии. Гърция обещавахе 10, а Франция — 10 — 14. Имперският щаб проявяваше недоверие към възможностите на двете страни да отделят толкова войска и предупреждаваше, че английският военно-морски флот не е в състояние да предостави необходимите кораби. От балканските държави само Турция се смяташе за годна да окаже ефикасна съпротива, но тя се нуждаеше от значителна военна помощ. Пък и нейната охота да воюва отслабваше с намаляването на опасността от Италия. Против френските планове се обявяваше Югославия. Рендел докладваше колко вредно е отражението в България от слухове за война на Балканите. Съветският съюз открито разобличаваше Англия и Франция, че се стремят да запалят нов военен пожар. Идеята за Солунски фронт изглеждаше, че се радва на симпатия само в Гърция. В края на септември военните представители на Англия и Франция подписаха документ, в който се изразяваше обща воля за осигуряване на неутралитета на Италия и за създаване на балкански неутрален блок. Съюзнически сили можеха да се изпратят в Солун само ако Гърция помоли за това и ако предварително Италия си даде съгласието.

Съветско-финландската война актуализира отново идеята за балкански фронт. През декември Военният кабинет на Англия отново се занима с предложението на Париж за експедиция на Балканите, насочена против Германия и Съветския съюз. Споровете продължиха през зимата и пролетта на 1940 г., чак докато френското правителство не бе заставено да повика Вейган, за да спасява положението.³⁹ Така през целия период на „странната война, идеята за балкански фронт стоеше на дневен ред, отстоявана от Франция и оспорвана от Англия; проекти се правеха и се организираха обсъжда-

ния, но конкретно решение не се взе и не се пристъпи към практическа подготовка.

Още през зимата на 1938 — 1939 г. българското правителство бе узнало, че в Балканската антанта се обмисля превантивна война срещу България в случай на европейски конфликт.⁴⁰ Съсредоточаването на турски войски по границата през пролетта и лятото на 1939 г. се свързваше с тази подготовка. Подписването на съветско-германски пакт създаде впечатление, че опасността откъм Турция е намалела. Ала с избухването на войната възникна нова заплаха — турски или английски войски да се притекат в помощ на Полша, като прекосят България и използват Румъния за база. След германските военни успехи в Полша се заговори, че съюзниците възнамеряват да ударят Германия през България и Румъния за подготовка на английска акция в Беломорието и за френски сондажи пред Балканската антанта за действия срещу България. В София се получаваха сведения, че се обсъждали колективни действия на Гърция, Турция и Румъния срещу България в случай на германско нашествие срещу Румъния или италианско — срещу Гърция. По българската граница бяха струпани 11 турски дивизии. Югославия гледаше да стои настрана от антибългарските кроежи, ала дискретно ръководителите ѝ подмятаха, че България трябва да се извади от строя, преди да се е съюзила с Германия.⁴¹

Рендел информираше Форин офис за вредното отражение от тези слухове и предупреждаваше срещу преждевременни действия. Той пишеше, че всеки ултиматум на този етап ще има лоши последици, без да е в състояние да помогне на Румъния или да попречи на Германия и Съветския съюз, Форин офис го успокои, че не възнамерява да отправя ултиматум до България. Но Рендел напомни за поведението на Франция и препоръча да се настоява в Париж не просто за отлагане, а за цялостно преразглеждане на замислената акция.⁴² Пред него вече царят се бе оплаквал от лошото състояние на френско-българските отношения, а френският пълномощен министър Ристелюбер бе признавал, че враждебността на Ке д'Орсе към Борис III била вкоренена. Самите френски дипломати в София проявяваха предубеждение към българската политика, прекалено рано я обявяваха за подчинена на Берлин и не виждаха смисъл от никакви опити за въздействие. При това положение бе естествено в София да вярват на слуховете, че Франция подстрекава Балканската антанта и че предназначението на експедиционния корпус, който Вейган искаше да прати в Солун, е да изнудва България. От страна на Франция не излезе никакво заявление, което да разсее тези тревоги.

Рендел осъждаше френското поведение, което според него се основавало върху непознаване на обстановката в страната. Той не само апелираше пред Форин офис за енергични постъпки в Париж, а лично увещаващ френските дипломати в София в необходимостта от внимателен подход към България. Постепенно Ристелюбер, а и военният аташе полк. Робин възприеха съображенията му срещу преждевременни действия в България. Но от Париж си правеха оглушки. Едва в началото на 1940 г. Ристелюбер официално заяви на Кьосеиванов, че армията на Вейган няма агресивни намерения, а се държи за всяка евентуалност.⁴³

Най-голяма тревога у българското правителство причиняваше поведението на Турция. И като военна сила, и поради политическата ѝ обвързаност с англофренския блок тя изглеждаше като най-подходяща за осъществяване на една операция срещу България. Българските опасения от Турция бяха

донякъде изгодни за Лондон: смяташе се, че без тях правителството по-лесно би се поддавало на германския натиск. Ала не се изпускаше пред вид и другата вероятност — страхът от Турция да се използва от Германия за по-тясно обвързване с България. Оттук и задачата на английската дипломация бе двойка: да поддържа непрекъснато заплахата от колективен отпор на балканските държави или само на Турция срещу една прогерманска ориентация на България и в същото време — да изяснява в София, че никаква принуда няма да се упражни, докато не бъде предизвикана. С посредничеството на Лондон бяха временно разсеяни тревогите, причинени от турските съсредоточавания по границите. Кьосеиванов изрази удовлетворение от „значителното разведряване“ в българо-турските отношения, а Рендел го увери, че английското правителство прави всичко възможно за подобряването им.⁴ Но военните мерки по границата периодично се засилваха и отслабваха и успоредно с тях се променяха настроенятия в София. Английската дипломация не пропускаше случай, за да укрепва положението си на арбитър в отношенията между двете страни.

Българското правителство внимателно следеше всички ходове на турската външна политика. С голям интерес се очакваше резултатът от преговорите, които турският външен министър Сарачоглу водеше в Москва в края на септември и първата половина на октомври. Един благоприятен изход се приемаше като изгоден и за българската политика. Но съветското правителство отхвърли турското предложение за пакт за взаимопомощ, зад което съзря опит да се вкара в неравноправен военен съюз с англо-френския блок и се провокира война с Германия.⁴⁵ На 19 октомври бе сключен англо-френско-турски договор, който задължаваше Турция да подпомогне Англия и Франция при конфликт в Средиземноморието, а Англия и Франция ѝ обещаваха помощ, щом военните действия стигнат границите на България или Гърция. Договорът представляваше голям успех за англо-френската политика, макар и след това турското правителство да не се откажа от тактиката на лавиране.⁴⁶

Рендел докладва в Лондон, че реакциите от договора в България са различни: докато „интелигентните българи“ (очевидно има пред вид англофилските буржоазни кръгове — б.а.) разбирали, че укрепва възможността на Турция за съпротива срещу Германия и СССР, то общественото мнение видяло в договора потвърждаване на опасността за съюзническа акция през България.⁴⁷ Правителството констатира, че Турция се е отказала от неутралитета, поела е задължение да създава база за военни действия в Балканите и Източното Средиземноморие, което означаваше, че се увеличава заплахата за България. Подозрителността му към всякакви комбинации с Балканската ананта бе затвърдена.⁴⁸

За да смекчи тази неблагоприятна реакция, Рендел поднови предложението си за официално уверение от Англия, че ще зачита българския неутралитет. Първото — от началото на септември, бе отхвърлено от Халифакс. Вместо официално уверение бе изпратено личното и поверително послание на краля. Но то не разсея убеждението на българското правителство, че Англия и Франция не ще се съобразяват с българския неутралитет, щом се окаже необходимо да действуват на Балканите. Като изхождаше от измененията в европейската обстановка през месеца, изтекъл след връчването на посланието, Рендел предложи на Форин офис да се даде съвместно с Франция уверение до българското правителство, което да успокои опасенията

му от намеренията на съюзниците. А сам замина за Цариград, за да убеди и английския посланик в Турция Хюгесън в ползата от такава декларация. Хюгесън смяташе, че Франция няма да даде уверение, а едностранно уверение от Англия би имало слаб ефект. Междувременно турското правителство обяви, че ще намали наполовина войските си по българската граница. Форин офис реши, че това е достатъчно, за да внесе успокоение, че турската мярка ще се припише на внушение от Англия, което ще подобри позициите ѝ в София. Наистина цар Борис изказа благодарност за английското посредничество. При това положение Рендел пак оттегли предложението си с надеждата, че самият факт на намаляване на войските по границата ще съдействува за подобряване на българо-турските отношения. Но успокоението бе временно и в началото на 1940 г. българското правителство отново показваше безпокойство от турските мерки по границата.⁴⁹

Подобряването на българо-турските отношения се разглеждаше като първи етап на политиката за сближение на България с Балканската антанта, за отдалечаването ѝ от Германия и приобщаването ѝ към една по-голяма цел — колективна съпротива на балканските държави срещу придвижването на Оста към Проливите и Източното Средиземноморие. На второ място се поставяха българо-югославските отношения. Наскоро след като войната избухна, Кьосеиванов изрази пред Рендел задоволство от състоянието на отношенията с Югославия. По-нататъшни стъпки според него не бивало да се предприемат, за да не се увеличавали подозренията на останалите балкански държави. Наистина и Турция, и Румъния, и Гърция не гледаха с добро око на демонстрациите на приятелство между двете славянски държави и се стараеха отношенията между тях да не се развиват на двустранна основа, а само в рамките на една обща балканска политика. Рендел си обясни Кьосеивановите резерви по-скоро с нежелание на българското правителство да предизвика германско недоволство, както и с донесенията за постоянните нападки на югославския регент княз Павел срещу цар Борис.⁵⁰ Убеден в ползата от едно по-тясно разбирателство между двете страни, той препоръчваше на Форин офис да упражни влиянието си в тази посока, като специално наблягаше, че именно чрез сближение с Белград българското правителство може да се справи с „проруското обществено мнение“ и да осуети налагането на „съветски контрол“ върху страната.⁵¹ Но тези апели намираха слаб отзвук в Белград. Английските дипломати виждаха причината преди всичко в антипатията и недоверието на княз Павел към цар Борис. Пред различните си събеседници князът-регент непрестанно обвиняваше българската политика ту в прогермански, ту в просъветски симпатии и предупреждаваше да не се вярва на цар Борис, чиито думи и дела никога не се съгласували.⁵² Обяснявани като лични, чувствата на Павел отразяваха многолетните антибългарски настроения на великосръбската буржоазия. Отчитайки това, Кямбъл — английският пълномощен министър в Белград — бе категоричен: „Всеки опит за насърчаване на българо-югославското сближение няма изгледи за успех.“⁵³

Колкото и дребни да бяха резултатите и колкото и несигурни изгледите за приближаване на българската политика към Турция и Югославия, английската дипломация можеше да действа главно в тази насока, понеже в отношенията с Гърция и Румъния, към които се отправяха българските териториални искания — не се предвиждаше напредък, поне докато не се

получи удовлетворение или по-категорично обещание за удовлетворение на тези искания.

През есента на 1939 и зимата на 1939—1940 г. балканската политика на Англия имаше пред вид не само, а на определени моменти — и не главно опасността от агресията на Третия райх. Тя се стремеше да не допусне разпространението на съветското влияние в Югоизтока и бе подчинена на анти-съветските планове, които се обсъждаха и подготвяха в съюзническите военни комитети и щабове през целия период на „странната война“.

Принудено да склочи пакт за ненападение с хитлеристка Германия, съветското правителство предприе същевременно различни действия, за да укрепи сигурността на първата социалистическа държава. По време на войната срещу Полша изпъкна необходимостта да се издигне преграда срещу германското придвижване на Изток. На 17 септември Червената армия влезе в Западна Белорусия и Западна Украйна. През октомври бяха сключени пактове за взаимопомощ с прибалтийските републики. Подобен пакт бе предложен и на Финландия. Финландското правителство го отхвърли, както и предложението за размяна на територии. На 30 ноември започнаха военните действия между СССР и Финландия.

Антисъветските среди в западните държави веднага се заеха да свържат северната война със старите идеи за общ подход на капиталистическите държави срещу СССР. На Финландия се оказваше щедра военна помощ. Подготвяше се изпращането на 150-хиляден съюзнически корпус. В щабовете се обсъждаха планове за удари върху Ленинград и Мурманск през Черно море и Кавказ.⁵⁴

Английската дипломация показваше изключителна чувствителност към всеки признак за разширяване на съветското влияние в Балканите. Специално за България се смяташе, че е налице опасността общественото мнение, пък и част от управляващите среди — да приемат сближението със СССР като алтернатива на германското господство. Комунистическата партия, която в пропагандата си обявяваше англо-френската политика за главна опасност за неутралитета и независимостта на страната, вдъхновяваше масово движение за сътрудничество със Съветския съюз.⁵⁵ Царят имаше собствено обяснение за въздействието на комунистическите идеи сред масата от народа. Много българи — говореше той пред Рендел — смятат, че от комунизма няма какво да загубят, а само ще спечелят, а славянският произход ги предразполага към „славянската форма на комунизма“, която била най-опасната. В един доклад Рендел отбелязваше, че „Русия“ независимо дали е „царска“ или „болшевишка“, е за огромната част от българския народ единствената сила, на която може да се оповава.⁵⁶ Тези настроения проникваха и в буржоазните кръгове. М. Маджаров говореше пред цар Борис, че „Русия е единствената държава, която ще ни помогне; нейните интереси най-допадат на нашите“. А един виден индустриалец споделяше пред близко на английската легация лице: България не може да очаква нищо от Англия; единствената ѝ алтернатива е Русия. Каквото и да се случи на Русия — тя ще е в състояние да помогне на приятелите си.⁵⁷

С новата роля на Съветския съюз в международните отношения бе длъжно да се съобразява и българското правителство. От една страна, то експлоатираше в своя полза различията между Германия и Съветския съюз, прибгваше до съветската подкрепа срещу германския и английския натиск, а,

от друга — търсеше съдействието на Берлин и Лондон срещу разширяващото се съветско влияние.

Във връзка с турските военни мерки по границата правителството се обърна за помощ и към СССР. Българският пълномощен министър Н. Антонов помоли народния комисар на външните работи В. М. Молотов да говори по този въпрос със Сарачоглу по време на преговорите в Москва. Молотов предложи да се сключи пакт за взаимна помощ. Политическото обвързване със СССР по принцип се изключваше от българските управляващи среди. Най-многого, което можеха да приемат, бе сключването на стопански споразумения. На 11 декември 1939 г. бе подписано споразумение за редовни въздушни съобщения, а на 5 януари 1940 г. — договор за търговия и мореплаване и споразумение за стокообмен и плащания. По-сетне царят ще се оправдава пред Рендел, че договорът и споразуменията имали малка стойност и ги допуснал като клапа за общественото мнение и за канализиране на русофилството на народа. А пред друг английски дипломат ще признае, че не забравя никога съдбата на баща си и не може да се държи като русофоб в русофилска страна.⁵⁸

Подобряването на отношенията със Съветския съюз, наложено от международната обстановка и вътрешнополитически потребности, не означаваше, че е настъпила промяна в дълбоко вкоренения антисъветизъм на българските управляващи среди. Това чувство продължаваше да доминира в съзнанието им и да предопределя най-важните им действия. Царят неведнъж изказваше съжаление, че когато такава огромна сила „заплашва да унищожи Европа“, държавите, които могат да ѝ окажат съпротива, се сражават помежду си. Пред Рендел говореше, че една продължителна война би довела до обща анархия, разрушаване на европейската цивилизация и безредие. На своя тъст — италианския крал — пишеше, че най-големи са безпокойствата му от намеренията на Англия и СССР, че най-голямото изпитание ще настъпи, ако Съветският съюз реши да се насочи към Балканите. След подписването на англо-френско-турския договор царят помоли германския пълномощен министър да се внуши в Москва, че най-удобният плацдарм за действие срещу Турция не са Балканите, а Кавказ. В същото време Кыосеиванов убеждаваше Рендел в твърдото си решение да се справи с активизирането на комунистите и да се съпротивлява на съветското влияние. И тържествено се задължи да не приема дори връщането на Южна Добруджа, ако е резултат на съветски почин.⁵⁹

Въпреки тези ясни и недвумислени чувства и декларации в европейските дипломатически канцеларии се разпространяваше един мит, че едва ли не с одобрението на царя и правителството страната се ориентира към СССР. От Атина, Белград и Букурещ тръгна мълвата за таен българо-съветски договор, за обещани бази по Черноморието в случай на война с Турция и че изобщо България попада под съветски контрол. Тези слухове се подхващаха даже в страни, близки на Германия, като Унгария и Италия.⁶⁰

Рендел, който се старееше да подхранва оптимизъм към нарастващото германско влияние, се показва крайно разтревожен от признаците за подобряване на отношенията със Съветския съюз. Кыосеиванов информираше италианския пълномощен министър, че при всяка среща Рендел му говорел срещу споразуменията със СССР и предричал най-тежки последици за страната от контакта с Москва.⁶¹ А самият Рендел ще признае пред царя, че по време на преговорите и подписването на българо-съветските споразумения

бил силно обезпокоен и приемал „руската опасност като много сериозна“⁶². Особено неприятно впечатление на английските дипломати правеше слабият отзвук в България от антисъветската кампания по повод войната с Финландия, което се обясняваше с почти сляпата вяра в руското всемогъщество. Полковник Рос предупреждаваше царя срещу нарасналата съветска пропаганда и сочеше пример с продажбата на съветски вестници, с прожекциите на съветски филми и с просъветски статии в българския печат. Рендел апелираше пред Кьосеиванов да се въздържа от активно сътрудничество със СССР и особено да не съгласува действията си по добруджанския въпрос със съветската дипломация. А във Форин офис обосноваваше със съветската опасност необходимостта от подобряване на отношенията на България със съседите ѝ. Той настояваше да се убеди румънското правителство в изгодата за него да върне доброволно Южна Добруджа, вместо да я отстъпи под общ българо-съветски натиск, а на югославските ръководители да се обяви, че е в техен интерес да сторят всичко възможно, за да се осуети попадането на България под съветски контрол.

Откъм началото на 1940 г. вълненията постепенно се уталожаваха. Царят и правителството не само правеха антисъветски декларации на четири очи, но вземаха решителни мерки срещу съветското влияние и комунистическото движение. Резултатът от изборите за XXV народното събрание се оцени като победа за антисъветските сили в страната. Затягането на съветско-финландската война се изтъква като признак за слабостта на Червената армия, а оттук произтичаше изводът, че съветската опасност е била прекалено надувана, че не е предстояща съветска акция в Югоизтока. Независимо от тези заключения София и Лондон бяха единодушни в мнението, че отпорът срещу съветското влияние не бива да отслабва.⁶⁴

Антисъветизмът на управляващите среди в балканските държави и общият страх от хитлеристката агресия — това бяха главните фактори, върху които Англия и Франция залагаха, за да запазят и разширяват собствените си позиции в този изключително важен от стратегическа гледна точка район. Различията между съюзниците бяха по-скоро по подхода към балканските държави: дали да бъдат пряко въввлечени във войната или е достатъчен един прозападен неутралитет, докато стратегическите планове не наложат непосредствено участие във военните действия. Така на френските планове за балкански фронт Англия противопостави идеята за неутрален блок. Още на 7 септември Халифакс заяви пред Военния кабинет, че един неутрален блок на балканските държави би отговарял най-добре на английските интереси. А на югославския пълномощен министър в Лондон Чърчил каза: „Не желаем война в Югоизтока, а запазване на неутралитета чрез блок за обща защита.“⁶⁵ На този етап от войната и Германия не се нуждаеше от разширението ѝ в Балканите и в такъв смисъл бе удовлетворена от неутралитета на балканските държави. За Лондон обаче неутралният блок означаваше преди всичко прозападна групировка, годна да окаже съпротива, щом интересите на Германия наложат да воюва в Югоизтока. Затова и английската дипломация наблягаше повече върху общата защита срещу агресията, отколкото върху неутралитета. Балканският блок бе свързан и с друга задача на Форин офис — да се запази ненамесата на Италия. С оглед на това се проявяваше дори готовност да се предостави на Италия ръководната роля в замислената балканска комбинация.⁶⁶

Създадената само преди пет години Балканска антанта се оказа непригодна тъкмо когато възникна реалната заплаха за установеното с мирните договори статукво. След избухването на войната се проявиха сериозни различия в поведението на държавите в полуострова. При общия стремеж да останат извън конфликта между великите сили всяка от тях чувствуваше непосредствена опасност от различни страни и с оглед на това гледаше да се подсигури. Вътре в Антантата се оформиха две групировки — турско-гръцка, която залагаше главно на западната подкрепа, и румъно-югославска, която гледаше преди всичко да се разбере с Германия. А истинска балканска солидарност без България не бе възможна.

Следователно в условията на войната Балканската антанта не отговаряше на интересите на Англия. Нужна бе нова групировка, насочена едновременно и срещу Германия, и срещу Съветския съюз, осигуряваща ненамесата на Италия и включваща България. Рендел подчертаваше, че само българското участие може да позволи да се издигне солидна преграда срещу германския натиск от Адриатика до Черно море. Халифакс приемаше, че България ще играе ключова роля при решаването на балканските проблеми. Не можеше да се очаква, че българското правителство ще се поддаде на английските внушения без съответна компенсация. Съмнително бе, че дори да получи известно удовлетворение то ще се подчини на англо-френските планове.⁶⁷ И все пак не се изключваше възможността, че общият стремеж за оставане извън войната ще надделее над другите съображения.

С изпълнение на английската инициатива се нагърби Румъния. Германската заплаха и страхът на Съветския съюз правеше румънските управляващи среди податливи на влиянието от Лондон и Париж. Още щом избухна войната, те предложиха на другите членове на Балканската антанта да излязат с колективна декларация за неутралитет. Тази инициатива пропадна поради различните интереси на отделните държави. Пропадна и опитът да се спечели подкрепата на Берлин срещу унгарските претенции за Трансилвания. При това положение оставаше възможността за балкански неутрален блок под егидата на Италия,⁶⁸ което съвпаднаше и с желанието на Лондон. През първата половина на септември между румънското и турското правителство бе уточнено, че блокът трябва да има за цел обща защита на Балканите срещу всяка външна заплаха и нападение, че не ще засяга поетите вече от Турция задължения спрямо Англия, че от България няма да се изисква да се откаже от претенциите си, че ще се съгласува с неутралитета на Италия.⁶⁹

Присъединяването на Западна Украйна и Западна Белорусия към СССР се възприе в Букурещ като начало на генерално настъпление на съветската политика срещу Версайската система, чийто следващ етап можеше да е Бесарабия. А поставянето на бесарабския въпрос неминуемо би поощрило българското искане за Южна Добруджа. Така в румънската инициатива за балкански блок се засили антисъветската насоченост, а привличането на България стана още по-належащо. На 19 септември външните министри на Югославия и Румъния се споразумяха в Джебел България да бъде поканена да влезе в Балканската антанта срещу териториални отстъпки, за които всяка от четирите останали държави даде своя принос. Българското правителство трябваше да бъде информирано за това становище след завръщането на Сарачоглу от Москва⁷⁰, т.е. конкретните стъпки се поставяха в зависимост от изхода на съветско-турските преговори. Английското правителство одо-

бри румънската инициатива и решенията в Джебел, но наблегна върху два момента — неутралитета да не отслабва съпротивата на държавите, които могат да бъдат жертва на агресия, и да не засяга гаранциите, дадени от Англия на Гърция и Румъния, и взаимните задължения на Англия, Франция и Турция.

В София си обясниха румънската акция с антисъветски мотиви. Българското правителство бе не по-малко обезпокоено от новото значение, което придобиваше Съветският съюз в Югоизточна Европа, и тъкмо този психологически фактор Лондон усърдно експлоатираше. Но то бе длъжно да се съобразява както с вътрешната обстановка, така и с наличието на съветско-германския пакт и да отбягва стъпки с явно антисъветско вдъхновение. Нещо повече, тъкмо по това време то апелираше за съдействието на Москва срещу заплашителното положение на турската граница и бе заставено да поеме курс на известно подобряване на българо-съветските отношения. Следователно мъчно можеше да се очаква да подкрепи проект с открита антисъветска насоченост, макар Мусолини да му симпатизираше, а и Хитлер на първо време не се възпротиви на идеята за блок с чисто икономически характер.⁷¹

Българските управляващи среди вярваха, че войната открива възможност за реализиране на териториалните искания. Но те се надяваха да получат Южна Добруджа и без да влизат в Балканската антанта. Що се отнася до излиза на Егейско море, добре известно бе, че не само Гърция, но и Англия е категорично против.⁷² Ето защо териториалните придобивки не бяха от първостепенно значение при формирането на българската политика. На преден план стоеше грижата за запазване на традиционната линия на лавиране, на неучастие във военни конфликти, организации и пактове, на неутралитет, благосклонен към Германия, но без противопоставяне на враждебния ѝ лагер. В края на септември Кьосеиванов информира италианския пълномощен министър, че не ще приеме турските внушения и ще се придържа към независима политика. Рендел предупреди Форин офис, че България няма да подкрепи идеята за блок. Самият той не желаше да упражнява натиск, за да не създава впечатление за антигермански характер на блока.⁷³

Първият опит за създаване на балкански неутрален блок завърши без успех. Най-голям удар му нанесе англо-френско-турският договор от 19 октомври. Западните съюзници демонстрираха, че предпочитат откритата подкрепа на балканските държави, отколкото запазването на един несъвсем определен неутралитет. Германия веднага оттегли първаначалното си одобрение, а и Мусолини трябваше да промени становището си.⁷⁴ В същност идеята бе до голяма степен мъртвородена. В нея Румъния търсеше преди всичко защита на статуквото. България и Унгария нямаха намерение да се откажат от исканията си. Турция подкрепи Румъния, но същевременно се обвързваше договорно с Англия и Франция. Югославия бе изключително предпазлива. Италия се блазнеше от перспективата да стане хегмон в Балканите, но без да помрачи отношенията с Германия. От своя страна Германия не гледаше с добро око на групирането на балканските държави. Англия приемаше блока само доколкото не е в състояние да тикне балканските държави към пряко сътрудничество и доколкото чрез него Италия би останала извън войната. Франция не се съгласяваше с ролята, предоставена на Италия в замислената комбинация.

При новосъздадената обстановка Румъния скрои набързо нови одежди на старото предложение — проектът за блок сега предвиждаше абсолютен

неутралитет спрямо войната, взаимно задължение за ненападение и благосклонен неутралитет спрямо евентуалната жертва на агресията. Ръководната роля пак се предоставяше на Италия с надеждата, че така ще се притъпи съпротивата на Германия.⁷⁵ В някои съвременни изследвания се твърди, че румънската дипломация не е възнамерявала наистина да предостави ръководството на Италия, а целта ѝ е била само да измамни Германия.⁷⁶ Подробна хитрина би била твърде прозрачна. Упоритостта, с която и при първия, и при втория етап се подчертаваше италианското ръководство, почиваше върху реални основания: ненамесата на Италия във войната, която ѝ позволяваше да поддържа връзки с двете воюващи групи, връзките ѝ с Германия, поради които блокът не би се приел като антигерманска комбинация, резервите ѝ спрямо съветско-германския пакт, които съвпадаха с антисъветизма на ръководните балкански кръгове, интереса на Англия чрез отстъпки на Италия да осуети влизането ѝ във войната на германска страна. Друг е въпросът, доколко всички тези съображения се оказаха оправдани в конкретната обстановка.

И този път реакцията на заинтересованите страни не бе много различна. Франция възразяваше срещу италианската хегемония. Югославия запази скептицизма си. Турция и Гърция дадоха съгласие, след като Англия заяви, че е за блока, ако той е благосклонен към нея. Германия решително се обяви срещу проекта, в който откри средство за налагане на англо-френското влияние. Съветският съюз не измени принципиалното си отрицателно становище. В края на ноември Гафенко обяви, че се отказва от предложението си поради неодобрението на Германия.⁷⁷

Официална покана до българското правителство не бе отправена. Но София бе в течение на преговорите между съседните държави. Пред представител на един френски вестник Кьосеиванов изрази готовност да проучи всяко предложение, което държи сметка за жизнените интереси на българския народ. Тези интереси бяха ясно формулирани: да придобие чрез мирни преговори границите от 1913 г. Но проектираният балкански блок имаше тъкмо противоположната цел: запазване на статуквото. Пред съветския пълномощен министър Кьосеиванов обеща, че не ще участва в никакви анти-съветски политически комбинации. А антисъветската насоченост на блока бе съвсем неприкрита. Дипломатическите представители на Райха бяха уверявани, че българската политика не ще се обвърже с проект, чиято англо-френска инспирация е очевидна. Във възможно най-мека форма отрицателното становище бе изразено и от Н. Момчилов във Форин офис: засега не било възможно да се образува балкански блок, но балканските държави трябвало да подобряват отношенията си срещу съветските намерения и германския натиск.⁷⁸

Външно Англия се стареше да не дава вид, че насърчава блокирането на балканските държави върху антигерманска и антисъветска основа. Но по косвен път енергично подкрепи румънската инициатива. На председателя на Британския съвет в Лондон лорд Ллойд бе възложено да посети балканските столици и да изложи лично гледището на Форин офис.⁷⁹

Първият етап на пътуването му бе Букурещ, гдето напразно излагаше аргументи в полза на отстъпването на Южна Добруджа.⁸⁰ Официално бе обявено, че целта на лорда в София е да проучи възможностите за откриване на британски културен институт. Рендел предварително извести царя за посещението. Това изигра роля и пребиваването в София премина при изключи-

телна тържественост: устройха се многобройни приеми и вечери в присъствието на най-видни политически лица, уредена бе аудиенция в двореца, водиха се разговори с Кьосеиванов. Главният мотив на Ллойд в разговорите бе германската и особено съветската опасност. Царят и Кьосеиванов повториха вече известните си декларации, че отлагат териториалните искания до края на войната, че няма да съгласуват със Съветския съюз действията си по добруджанския въпрос, но отклониха внушенията за открита антисъветска позиция.⁸¹

Провалът на идеята за балкански блок още веднъж разкри слабостта на английската позиция в Балканите. Отново балканският проблем бе предмет на дискусия в Лондон. Военният кабинет реши да продължи подготовката за действия в полуострова, но като се въздържа от всичко, което би ускорило събитията. Задачата бе Югоизтокът да остане извън войната възможно по-дълго. Англия не бе в състояние да окаже непосредствена помощ на балканските държави, особено на Румъния и Югославия. Турция не желаше конфликт с Германия и Съветския съюз. При това положение възможностите за действия на Англия бяха ограничени — да снабдява балканските страни с допълнителен военен материал, да укрепва волята им за съпротива и да продължи да търси средства за организиране на единодействието им.⁸²

Що се отнася до България, непосредствената цел си оставаше — подобряване отношенията ѝ с Балканската антанта. За посредник се използва Турция. На Менеменджоглу, който в началото на януари 1940 г. пребиваваше в Лондон, бе поръчано да се отбие на връщане в София за разговор с българските ръководители. Подробностите на разговора бяха уточнени с Н. Момчилов. За да се застрахова пред Оста, Кьосеиванов се оправдава, че въпросът за посещението бил поставен така, че да не може да се отговори отрицателно, и обвини Англия, че с такива методи цели да създава впечатление за двусмисленост на българската политика.⁸³

Менеменджоглу престоя в София от 11 до 13 януари. След разговорите си с царя и Кьосеиванов изрази пред представители на печата задоволство от разбирателството по въпросите от общ интерес. На 13 януари бе публикувано официално комюнике, в което се подчертаваше сърдечното приятелство между двете страни, пълното съгласие за запазване на мира на Балканите и се провъзгласяваше твърдото решение на турското правителство да зачита неутралитета на България и на българското — да съблюдава този неутралитет.⁸⁴ Споразумението по последния пункт бе постигнато според свидетелството на Рендел с много усилия, без съмнение поради стремежа на българското правителство да отбягва публични декларации, които биха събудили подозрение в Берлин. На четири очи обаче Кьосеиванов не се колебасеше да позма задължения. В английската документация се цитират най-важните от тях: периодична размяна на информация между двете правителства, предварителна консултация на българското правителство с Турция, преди да действа в случай на криза, да не извършва враждебен акт спрямо съседите и най-важното — не само да защитава неутралитета, но и да се съпротивлява със сила на всяко искане за преминаване на чужди войски през страната.⁸⁵ Що се отнася до последното задължение, налице са сериозни основания за съмнение в достоверността на информацията. То противоречи на една линия, избрана от Кьосеиванов още през пролетта на 1939 г. и според която за една малка страна е по-изгодно да пусне войските на чужда сила, отколкото да им оказва въоръжена съпротива. Готовност за въоръжена съ-

протива се показваше само ако чуждата сила е Съветският съюз. И ако такова задължение е поето, то по-скоро е отговор на страховете на Анкара пред разширяването на съветското влияние в Балканите.

Посещението на Менеменджоглу породило голям ентузиазъм у Англия и съюзниците ѝ. В Анкара турският дипломат докладва, че обстановката в България била благоприятна за сътрудничество и сближение с Балканската антанта. Рендел намирал най-голямо удовлетворение от задължението за защита на неутралитета. Той констатираше разведряване в турско-българските отношения, успокоение в София спрямо турските намерения и пораснала увереност във възможността Балканите да останат извън войната. Въодушевляването в Лондон бе толкова голямо, че военното министерство препоръчва да се преразгледа становището, според което България ще бъде във вражия лагер, ако войната обхване Балканите. Форин офис се постарал да запази хладнокръвие и се обявил срещу преждевременна ревизия на утвърденото становище. Но заедно с това приемал, че е намаляла вероятността за враждебно поведение на България.⁸⁶ Трябвало да се използват резултатите от посещението на Менеменджоглу за подобряване на отношенията на България с останалите членове на Балканската антанта и една тогава можело да се пристъпи към ревизия на становището за българското поведение.

Момчилов обявил във Форин офис, че си е набелязал като следваща задача споразумение между България и Румъния, и то предимно върху анти-съветска основа. Той предлагал да се устрои среща между Карол и Борис, като напомнял значението на запазването на двете династии за борбата срещу болшеvizма в Югоизточна Европа и нуждата за Румъния от сигурност на българската граница в случай на съветско-румънски конфликт. Тази идея вече била обсъждана във Форин офис и на Момчилов била обещано, че Хюгесън ще помоли за турско застъпничество в Букурещ. А майор Ейбрахам — шефът на информационното бюро на английската легация в София — подметнал пред цар Борис за нуждата от споразумение с Югославия по подобие на българо-турското. Царят премълчал. Ейбрахам изразявал мнението и на Рендел, който предвиждал значителни трудности пред споразумение с Румъния на този етап: София не желала да бъде увлечена в евентуален съветско-румънски конфликт; тя била приела едно отлагане на териториалните искания до мирната конференция само при категорично, макар и тайно, обещание, че тогава ще се разгледат с благосклонност. Поради това той препоръчвал споразумението с Югославия като следващ етап на политиката на сближение на България с Балканската антанта. Но Форин офис, поне за момента, не очаквал резултат от свои внушения в Белград. Оставало да се направи опит с Букурещ. Хюгесън запознал Сарачоглу с идеята за българо-румънско споразумение. Но тъкмо по това време румънският посланик в Анкара бил заявил на президента Инъоню, че за Румъния не съществува добруджански въпрос. По този повод Сарачоглу не скри раздразнението си от непоследователността на румънската политика — готова да обсъжда концесии, когато се чувства заплашена, и непримирима, щом се почувствава сигурна. Английският пълномощен министър в Букурещ окачествил като вредно предложението за взаимна размяна на уверения по териториалните искания, понеже щяло да предизвика такива претенции от Унгария и Съветския съюз.⁸⁷ В случая той само повтарял отдавна известните румънски аргументи.

И все пак турската дипломация се нагърби с посредничество.⁸⁸ Насрочената за началото на февруари в Белград годишна конференция на Балканската антанта предлагаше повод да се изработи общо поведение към България. Сарачоглу възнамеряваше да развива в Белград тезата, че Балканите не били заплашени от страна на Англия и Франция, че опасността идела от Германия и СССР, срещу която трябвало да бъде насочено единодействието на балканските държави. По това време Кьосеиванов демонстрираше големи надежди във възможността Балканите да останат извън войната. Главната опасност според него си оставал болшевизмът, който единствен печелел от конфликта между капиталистическите държави. Пред западните дипломати в София той апелираше за мирни преговори, за споразумение с Германия.⁸⁹ Но ако българското правителство не вижда заплаха за неутралитета си, мъчно би поело задължение срещу неопределени обещания.

На път за Белград Сарачоглу спря за кратко време в София. На гарата и във влака разговаря с Кьосеиванов, комуто се предложи за посредник в Белград по интересуващите България въпроси. Кьосеиванов прояви скептицизъм към конференцията и приписваната ѝ цел — създаване на балканска икономическа общност. По исканията към Румъния бе категоричен: всичко или нищо, единственото разрешение е просто отстъпване на Южна Добруджа. Участието в Балканската антанта обяви за невъзможно поради териториалния въпрос и за да не се предизвика СССР. Но изказа готовност да обсъди с другите балкански държави съвместни действия срещу общата заплаха и обеща в случай, че под вражески напор югославски или румънски войски се оттеглят на българска територия, да ги пусне и даже ако агресията продължи на българска територия — българската войска да се сражава съвместно с тях. Резервите и съмненията на българското правителство към различни балкански комбинации бяха добре известни. Затова декларацията на Кьосеиванов за съвместна защита направи силно впечатление. Тя по-сетне бе окачествена като най-крупен резултат на усилията за сътрудничество на България с Балканската антанта.⁹⁰

Резултатът от Белградската конференция бе посрещнат със задоволство в Лондон, и то главно поради устното споразумение на четирите държави за съгласувана съпротива срещу германската и съветската опасност и утвърдената линия за сближение с България. Гафенко по принцип прие да се обсъди искането за Южна Добруджа, но след края на войната, за да не се предизвикат унгарски и съветски искания.⁹¹ Очакваше се, че конференцията ще доведе до укрепване на солидарността между страните от Балканската антанта и до разширяване на сътрудничеството с България. Но надеждите не се сбъднаха. Белградската конференция щеше да остане в историята като последна конференция на Балканската антанта. Що се отнася до България, обещанието на Гафенко бе толкоз скромно, че не можеше да окаже никакво въздействие. Този път курсът за реални отстъпки срещна най-голяма опозиция у Югославия. С тази опозиция Рендел ще обясни провала на усилията за формиране на турско-югославско-български блок. А по-късно ще обобщи, че последните възможности за спечелване на България пропаднали поради затруднения от страна на Румъния (през зимата на 1938 — 1939 г.) и от страна на Югославия (през зимата на 1939 — 1940 г.).⁹²

На 15 февруари 1940 г. непосредствено след приключването на конференцията в Белград бе назначено ново българско правителство начело с проф. Богдан Филов. Оставката на Кьосеиванов даде повод на балканските столици

и Лондон за оценка на политиката му. Почти всеобщо бе убеждението, че Кьосеиванов е бил отстранен по външнополитически причини, и то понеже се е стремил към сътрудничество с Турция и Югославия против хитлеристката агресия. Само княз Павел по обичая си не откриваше разлика в германофилския курс на българската политика по време на Кьосеиванов и след това.⁹³

Правителствената промяна се отрази неблагоприятно върху английската дипломация и от чисто практическа гледна точка. Както Форин офис, така и легацията в София изхождаха от предпоставката, че цялата власт в България е в ръцете на царя и правителството, че общественото мнение не играе никаква роля.

Рендел бе убеден в добрите намерения на Борис III. В докладите си до Лондон твърдеше, че царят напълно признава моралните основи на каузата на съюзниците, изпитва симпатии към принципите, които Англия отстоява, не желае победата на Райха, но се бои от последиците от едно негово пълно поражение за бързото развитие на комунизма в Европа и за съдбата на България, затова се надява на мирни преговори между воюващите.⁹⁴ С доверие Рендел се отнасяше и към политиката на Кьосеиванов, поне доколкото тя не противоречеше на целите на английската дипломация: за запазване на неутралитета, за ограничаване на германското и съветското влияние, за подобряване на отношенията с останалите балкански държави. Пълна лоялност към царя и правителството на Кьосеиванов — такова бе една от основните начала, към които се придържаше британският пълномощен министър в София. И неведнъж категорично предупреждаваше, че не може да насърчава никой, който се противопоставя на установения в страната режим.⁹⁵

Слизането на Кьосеиванов от политическата сцена създаде една празнина. Новите ръководители бяха слабо известни. Тепърва трябваше да се установяват връзки с тях, да се проучват намеренията им и с оглед на това да се набележат съответни методи на действие. И тъкмо в такава обстановка най-ярко пролича колко откъсната бе английската дипломация от извънправителствените фактори. Даже тази част от опозиционните сили, която безусловно подкрепяше англо-френския блок, фактически се игнорираше.

Рендел наблюдаваше поведението на лидерите на опозиционните партии и информираше Лондон за проявленията им. Той изпрати във Форин офис предложението от 23 септември на Гр. Василев, Д. Гичев, П. Стоянов, Ив. Пастухов и А. Станков до министър-председателя да се свика сесия на Народното събрание, която да обсъди отношението на България към международните събития. Петимата опозиционни водачи настояваха обявеният неутралитет да се съблюдава лоялно и еднакво към всички, както политически, така и икономически, и да не се допусне влияние на чужда пропаганда върху общественото мнение.⁹⁶ Макар възгледите на опозиционерите да съответстваха на целите на английската дипломация, Рендел отбягваше да съгласува действията си с тях. Повечето от опозиционните водачи той или не познаваше, или не ценеше особено.⁹⁷

Интересна в това отношение е една негова среща със софийския митрополит Стефан, устроена тайно на 24 септември от директора на американския колеж в София д-р Бляк. Стефан я бе поискал по повод слухове, че Англия стои зад турските военни мерки по границата, че възнамерява да наруши българския неутралитет и че е обещала на съседните държави подялбата на България след войната. След като чу енергичните опровержения, той се задължи да води борба срещу антианглийската пропаганда. Но действи-

телната му цел бе друга — да поиска пряката подкрепа на Англия за завземането на властта от антигерманската буржоазия, даже представи една листа на бъдещото правителство. Необходимостта от такава промяна обоснова с ориентацията на българската политика към Райха (а причината за това виждаше във връзките на царя с Германия и германското влияние в правителството), с още по-голямата съветска опасност и нарастващото влияние на Комунистическата партия. Рендел се противопостави на всякакви подобни опити, като се обяви за запазване единството на страната около царя срещу външната заплаха.⁹⁸

Под формата на медицински съветник на Рендел тесни връзки с легацията поддържаше д-р Радан Сарафов, който в продължение на десетилетия ще е агент на различни западни разузнавателни служби в България. Той препоръча да се използва десницата на ВМРО за борба срещу съветското и германското влияние и сам се зае да уреди връзка на англичаните с Ив. Михайлов, който по това време се намираше в Дрезден, но според Сарафов бил готов да посети Лондон и Париж. Английската дипломация отдавна наблюдаваше дейността на Михайлов, но отбягваше всякакви контакти с него. Рендел отхвърли и предложението на Сарафов, като му обясни, че Англия и Франция нямат никакво намерение да обсъждат удовлетворяването на българските аспирации за Македония.⁹⁹

Откъсната от политическите сили в България, възприела за принцип да действа само чрез царя и правителството, след правителствената промяна от 15 февруари английската дипломация нямаше друг изход, освен да се нагоди към новите хора в управлението и с оглед техните намерения да изработи собствената си тактика.

Глава втора

БЪЛГАРИЯ В БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА АНГЛИЯ ПО ВРЕМЕ НА ПРЕХОДА ОТ „СТРАННА“ КЪМ АКТИВНА ВОЙНА

Първата задача на правителството на проф. Богдан Филев бе да пресече нежелателните тълкувания на правителствената промяна. Най-вече в балканските столици промяната се свързваше с планове за реализиране на териториалните искания и за по-тясно обвързване с Германия.¹⁰⁰ Новият външен министър Иван Попов увери както английския пълномощен министър в Белград, така и Рендел, че възнамерява да следва политиката на Кьосеиванов.¹⁰¹ Филев окачестви пред Рендел като „злонамерени“ слуховете за „нова линия на България“. И той потвърди, че ще продължи без изменение дотогавашната политика. Турският пълномощен министър го помоли да потвърди заявлението на Кьосеиванов пред Сарачоглу, което резюмира така: неутралитет и мир на Балканите, защита на неутралитета, ако границата бъде нападната, при обща опасност — контакт с другите балкански страни за съвместна отбрана. Филев се ограничи със заявлението за неизменност на външната политика, а за подробности го отправи към външния министър. Попов му даде положителен отговор. В Анкара бе направено заключение, че Филев и Попов потвърждават уверенията на Кьосеиванов за неутралитет и добросъседство, но не желаят да се ангажират със задължение за обща отбрана на Балканите.¹⁰²

В публичните декларации на новото правителство се подчертаваше неизменността на политиката на неутралитет, необвързване, сближение със съседите, неучастие във войната, разрешаване на „жизнените интереси“ на народа само по пътя и със средствата на мира, готовността да се брани независимостта на страната против чужди посегателства.¹⁰³ Още по времето на Кьосеиванов бяха разсеяни до голяма степен опасенията за един просъветски обрат на българската политика. Но в Лондон пак се правеха предположения, че ако Съветският съюз се намеси във войната, ще използва България като предна позиция. Новото правителство декларираше, че няма да се поддава на русофилските настроения сред народа, че ще се съпротивлява със сила на съветското проникване. Самият Рендел заключаваше, че отношенията със Съветския съюз са замразени.¹⁰⁴ Като резултат от едно специално съвещание във външното министерство Ив. Попов изготви инструкция до българските дипломатически представители в чужбина, която потвърждаваше политиката на неутралитет и готовността да се брани независимостта срещу всяко чуждо посегателство. Във връзка с териториалните искания задачата бе да се изяснява искането за Южна Добруджа и се печели подкрепа за връщането ѝ преди края на войната. Искането за излаз на Егея трябваше да се постави, след като се види резултатът от акцията за Южна Добруджа.¹⁰⁵

И така непосредствено след правителствената промяна не настъпиха съществени промени в българската политика на мир, неутралитет, неангажираност, неучастие във войната и мирно уреждане на териториалните искания. Но заедно с това се очертаха и някои нови елементи в тази политика: по-ярко изразени симпатии към Германия, предпазливост в поемането на ангажименти към съседните държави, отстъпление от линията на културно и икономическо сътрудничество със СССР.¹⁰⁶

На първо време Рендел трябваше да си състави по-ясно мнение за характера и намеренията на новите министри. Филов бе подозиран, че симпатизира на Германия. За Попов се смяташе, че е благосклонен към съюзниците, но не е способен да оказва сериозно влияние върху политиката, нито пък да се съпротивлява на външен натиск. В отговор на успокоителните декларации на двамата Рендел уверяваше, че съюзниците нямат намерение да пренасят войната на Балканите, че ще зачитат българския неутралитет, твърдеше, че английската политика не е против ревизионизма изобщо, а само против насилствената ревизия, съветваше да не се повдигнат териториални искания, когато свободата и независимостта на страната са застрашени. Понеже Филов бе получил вече докторска титла в Германия, Рендел предложи такава титла да му присъди и английски университет. Филов, колкото и суетен да бе, се оправда с невъзможност да отсъства от страната и се съгласи да получи титлата, ако присъждането стане задочно.¹⁰⁷

Пред новото правителство бе изразено недоволството на Лондон от транзита през България на съветски стоки за Германия. Отправена бе заплаха, че ще последва решителна намеса, ако транзитът се увеличава. Но същевременно Форин офис си даваше ясна сметка, че не разполага с необходимата сила, за да наложи спирането на транзита. Сериозно безпокойство причиняваше новото влошаване на отношенията на България със съседните държави. Ив. Попов предупреждаваше, че ако продължава терорът срещу българите в Добруджа, не ще може да съдържи реакцията на печата. Отново стана напрегнато положението по българо-турската граница. В отговор на

турските военни мерки правителството свика на обучение запасни чинове. Комунистическата партия организира широка пропагандна кампания срещу англо-френските империалисти, обвинявани, че се стремят да запалят война на Балканите, да нахлуят в България. Рендел — и лично, и по инструкция от Лондон — изразяваше пред Попов загриженост от българските военни мерки, убеждаваше го, че турските войски в Тракия имат само отбранителни задачи, предлагаше се да посредничи за подобряване на отношенията с Турция.¹⁰⁸

При стесняващите се възможности за въздействие върху ръководните среди все по-належащи ставаха контактите с опозиционните водачи. Но Рендел мъчно превъзможваше неохотата си да излезе извън т. нар. „хора от обществото“. Пряко волята си той даде съгласие на разузнавателната служба да се свърже с някои враждебни на царя англофилски групи — привърженици на д-р Г. М. Димитров и Д. Велчев. Колко повърхностно се познаваше извън-правителствения лагер, личи от факта, че вниманието на легацията се спря и върху ген. Хр. Луков, за когото впечатлението бе, че не е нито германofil, нито русофил. В същото време не се отдаваше значение на такъв доказан привърженик на западната политика като Ат. Буров. Рендел запази добрите си отношения с Мошанов и Кьосеиванов. И за двамата вярваше, че ще играят в бъдеще ръководна роля и че връщането им в управлението ще е полезно за Англия.¹⁰⁹

Срещу по-нататъшното нарастване на германското влияние се разчиташе на възможността да се разширява пропагандата за справедливостта на английската кауза и за неминуемата победа на съюзниците във войната. Видни англичани пристигаха в София, разговаряха с царя и министрите, изнасяха сказки, установяваха лични връзки. Вече се спомена за балканската обиколка през ноември 1939 г. на председателя на Британския съвет лорд Ллойд. В началото на януари 1940 г. в София пристигна секретарят на групата за имперска политика при британския парламент Кенет де Корси. Под влияние на слухове, че България попада под съветски контрол, той си постави амбицията да отклони правителството от този път. Антисъветското престаиване на де Корси бе толкова силно, че самият Рендел, съзнаващ какъв резултат ще има, ако в една русофилска страна Англия се представи като враг на Русия, се видя принуден да го дезавуира.¹¹⁰ В края на февруари лейбъристият депутат Уеджууд Бен изнесе лекция на тема: „Британската империя и формите ѝ на управление“, бе приет от царя, разговаря с Филев, Попов и някои опозиционни дейци. В началото на юни бригадирът Арнолд използва престоя си в София, за да съдействува чрез личните си връзки с военния министър и други висши офицери за подобряване на отношенията с Турция. По същото време на път за СССР се отби в София новоназначеният британски посланик в Москва сър Стафорд Крипс. В съгласие с практиката си Рендел не му позволи да се срещне с български журналисти и даже с един от ръководителите на БРСДП — личен приятел на Крипс.¹¹¹

Прибягна се до съдействието на църквата. През есента на 1939 г. гибралтарският епископ посети България и установи контакти с български йерарси. По негово предложение през пролетта на 1940 г. Британският съвет финансира обиколка из Балканите на представители на англиканската църква с цел да противодействуват на германската пропаганда сред църковните среди в балканските държави. По-сегне те оцениха като най-успешно и полезно посещение в София, където срещнали повече симпатии към Англия, отколкото се надявали.¹²

Самата легация значително разшири и разнообрази пропагандната си дейност. От първите дни на войната Рендел редовно снабдяваше царя с официални документи, изясняващи английската позиция, както и със сведения за хода на военните действия. Той се стараше да убеждава събеседниците си, че Англия е била принудена да воюва, че ресурсите ѝ са неизчерпаеми, и да подхранва страховете от разпространението на комунизма в Централна Европа, което обясняваше със съветско-германския пакт.¹¹³

В началото на 1940 г. към легацията бе изградено бюро за информация и пропаганда, възглавяваното в началото от Дж. Ейбрахъм, а после от Стийвън Рънсиман. Бюрото издаваше и разпространяваше пропагандни материали, а същевременно — чрез една мрежа от англофилски настроени българи — събираше информация за германските планове и действия. Бе преведена на български и разпространена една статия на Коста Тодоров, публикувана в английско списание, която развиваше идеите за балкански блок под ръководството на Англия, насочен срещу съветското и германското проникване. За пропагандни цели се използваше и едва-що създаденият Британски институт в София. От 7 февруари 1941 г. започнаха и предаванията на Би Би Си за България. С разрешение на външното министерство се организираха в присъствието на официални лица прожекции на английски документални филми за войната.¹¹⁴

Английската пропагандна дейност не постигна големи резултати. В Лондон се подценяваше донякъде тази дейност, а и не се разполагаше с материални средства, за да бъде тя ефикасно подкрепена. Ейбрахъм критикуваше Министерството на информацията, че не разбира нарастващото значение на пропагандата и не откликва на препоръките на своите представители в чужбина. Рендел посочваше за пример отличната организация на хитлеристката пропагандна машина и настояваше за своевременно изпращане на информации за печата, на пропагандни материали и филми. Министерството на информацията командирова свой пратеник в София, за да проучи положението и вземе мерки за подобряване на пропагандната дейност.¹¹⁵ Трябваше да се превъзмогнат и пречките, създавани от българската цензура. Преведените на български език брошури „Английската империя“, „Колониите и суровините“, „Икономическата авархия“ и „Войната от гледна точка на човешки материал и суровини“ бяха забранени за печат и разпространение. Рендел протестира пред Попов и настоя за равно отношение към воюващите групи, като се разреши печатането на английските брошури или се забрани издаването на германски брошури. Попов се учуди, че се правели подобни пречки¹¹⁶, но положението не се измени.

С настъпването на пролетта напрежението на Балканите отново придоби застрашителен характер. Съюзническите щабове очакваха скоро да се наруши затишието по фронтите. Германската военна машина бе приключила подготовката си за нов удар и въпросът бе: къде ще се насочи той? Един от възможните пунктове бе Югоизточна Европа — през Румъния и България срещу Турция. Лишена от средства за противодействие тук, Англия се надяваше на отпор от самите балкански държави. Единствено сигурна обаче се смяташе Турция. Румъния все повече се огъваше под германския натиск. Югославската политика оставаше все така колеблива. Преобладаващото становище в Лондон бе, че ако се наложи участието на България във войната — тя ще застане на страната на Райха. Но не се изключваше и възможността да бъде спечелена за някаква балканска комбинация. Н. Момчилов се ста-

раешѐ да затвърждава това убеждение, като изтъкваше ролята, която България може да играе като авангард срещу агресията от север.¹¹⁷

Защитата на Проливите бе първата грижа на английската стратегия в Югоизтока. С тази грижа се определяше и стойността на Балканската антанта. Притесненото положение на Румъния и несигурното поведение на Югославия криеха опасност за пропукване на Антантата в крайната ѝ периферия, което пък би приближило заплахата за Проливите. В един доклад до Форин офис полк. Рос, английският военен аташе в София, очертаваше двете възможни линии на отбрана в района: първата — по Дунав, западната българска граница и оттам през Южна Югославия до Албания; тази линия имаше предимство, понеже даваше голяма дълбочина и сила на отбраната; втората — Източна Тракия и евентуално северната граница на Гърция, но изграждането ѝ предполагаше споразумение на България с Балканската антанта или поне с Турция. Рос откриваше известни предпоставки, които правели възможно такова споразумение: склонност на българското правителство да се съпротивлява на агресията и във връзка с това — готовност да се разбере с Турция; турското правителство вярвало повече на България, отколкото на Румъния и Югославия, поведението на които разглеждаше като тревожно и несигурно. Ето защо смяташе, че моментът бил подходящ Англия да препоръча на Турция едно стратегическо споразумение с България. Идеята на Рос в същност: да се отстрани опасността от пропукване на Балканската антанта и за да се даде необходимата дълбочина в отбраната на Проливите България, да бъде използвана като средна отбранителна линия чрез политическо и военно споразумение с Турция, което едновременно да осигури българското участие и запазване на Балканската антанта.

До избухването на войната, когато на Балканската антанта се гледаше като на най-солоиден фактор в Югоизтока, английските щабове разчитаха на Румъния и Югославия като на страни, които осигуряват първата линия на защита на английските интереси в Проливите и Егейско море. Още през пролетта на 1939 г. Рендел обърна внимание, че тази линия може да не се окаже много ефикасна, че се налага да се обмисли втора отбранителна линия по българската граница. Но по това време възможността за истинско сътрудничество на България въобще не се имаше пред вид в Лондон и единствената алтернативна линия — в случай, че Румъния и Югославия се окажат неспособни за съпротива — се откриваше в северната граница на Турция и Гърция. В доклада на Рос Рендел видя потвърждение на внушенията, които бе правил преди година. Но приемайки възможността за българското сътрудничество в защита на Проливите, пред него възникваше въпросът, как да се постигне споразумение с България. Едно българо-гръцко споразумение изобщо се изключваше, а българо-турското означаваше България да влезе в съюзническата орбита, т.е. сама да се откаже от неутралитета си.

Препоръката на Рос и бележките на Рендел се обсъдиха във Форин офис. Идеята за българо-турско-гръцка комбинация се отблъсна като нереалистична. А главна пречка за българо-турското сближение се виждаше в стремежа на българското правителство да не компрометира неутралитета си. При това положение едни изобщо отхвърляха изкушенията на тази амбициозна програма, като предпочитаха Балканската антанта, други смятаха, че въпреки трудностите предложението заслужава внимание.^{1 8} Крайното решение бе отложено в очакване на конференцията на дипломатическите предста-

вители в Югоизточна Европа, която щеше да очертае принципите и целите на английската политика в този район.

Задачата на конференцията бе да отговори на въпроса: как Балканите да се използват по-ефективно във войната срещу Германия, като се имаше пред вид политическият, икономическият и военният принос, който могат да внесат за съюзническата кауза. Вече бе ясно, че надеждите за стабилизиране, породени от Белградската конференция на Балканската антанта, не се оправдават и поради това голямо значение продължаваше да има поведението на Италия. Като фактори, които влияят в полза на Англия, се смятаха английската военна сила, поведението на Турция, благосклонността на балканските държави, грешките на германската политика. За главни задачи се сочеха засилването на въоръжението на Турция, преодоляването на сдържаността на България, включително чрез допълнителни търговски операции, предназначени да не допуснат по-нататъшното обвързване с Германия, осуетяването на една преориентация на румънската политика.¹¹⁹

На 2 април Чембърлейн оповести в Камарата на общините решението да се свикат на съвещание посланикът в Анкара и пълномощните министри в Атина, Белград, София, Букурещ и Будапеща с участието и на посланика в Рим. Съвещанието се обясняваше с необходимостта да се отговори на германската пропаганда, че съюзниците искат да нарушават мира в Балканите, а задачата му се определяше така: да се проучат конкретно актуалните политически и стопански въпроси на Югоизтока. Чембърлейн изказа убеждение, че съвещанието ще изиграе положителна роля за каузата на съюзниците и за запазване на мира и сигурността на Балканите.¹²⁰

Преди да се отправи за Лондон, Рендел се постара да си уясни още веднъж българската външна политика от нейните непосредствени ръководители. Той поиска аудиенция и на 3 април бе приет в двореца Врана. Завари царя спокоен и сърдечен, готов пространно да отговаря на въпросите му. Цар Борис твърдо подчерта неизменността на политиката на мир и неутралитет и го увери, че няма да допусне авантюризм или повторение на грешките от миналото. Този път се показва оптимист и по отношение на Съветския съюз. Края на съветско-финландската война приемаше като „сериозно поражение за Русия“, поради което и опасността за Югоизточна Европа смяташе за намаляла. Специално за България тази опасност била донякъде преувеличавана. Царят имаше своя теория, според която българският народ се развил върху „туранска основа“ със славянска култура, следователно не бил преобладаващо славянски, а селяните притежавали здрав смисъл и поради това не се поддавали толкова на руското влияние, както се предполагало откъм. Като обяви, че България е елемент на мирна стабилизация на Балканите, царят се спря на отношенията със съседните държави: увери, че няма опасност да провокира инциденти в отношенията с Турция; в отношенията с Румъния прогрес не бил възможен, но се надява, че Англия няма да забрави българското искане при евентуално мирно споразумение; констатира значително подобрение на отношенията с Югославия и процес на подобряване отношенията с Гърция. Накрая не пропусна да изложи любимата си идея за мирни преговори, за възстановяване на разумен мир като средство за запазване на европейската цивилизация.

От своя страна Рендел го увери, че Англия е за запазване на неутралитета и цялостта на балканските държави, а на апелите на царя за мир отговори, че съюзниците няма да вземат инициатива за преговори, докато не се сдо-

бият с превъзходство, че са готови да посрещнат всяко германско нападение. И пак напомни тезата, че войната била на идеологическа основа: „срещу руската и германската система на ликвидиране на индивидуалните свободи“.

Рендел разговаря и с Филов и Попов. И от тях получи уверения, че България не ще се отклони от политиката на мир и неутралитет, а той самият заяви, че тази политика отговаря на английските интереси, че Англия и Франция също се стремят към ревизия на мирните договори, но не приемат германските методи.¹²¹

Рендел замина за Лондон със затвърдено убеждение, че българското правителство желае да запази неутралитета си, че антисъветският му курс е неизменен, че няма да създава усложнения в отношенията си с балканските държави и че е склонно да отложи териториалните искания до мирната конференция, като разчита и на английската благосклонност.

Българският печат прояви голям интерес към дипломатическата конференция в Лондон. Даваха се подробни информации за програмата ѝ. Целта ѝ се определяше така: провеждане на единна политика в Югоизтока и най-вече за разширяване на блокадата на Германия и затрудняване на снабдяването ѝ със суровини от този район. Бе препечатана статия на в. „Таймс“ по повод конференцията, в която се подчертаваше, че западните държави били вече в състояние да снабдяват Югоизточна Европа с оръжие и муниции; че целта им била да не допуснат установяването на един монопол, вреден за интересите на самите балкански и дунавски държави, да се запази мирът и стопанската им независимост, като им се предложат пазари за техните стоки.¹²²

Конференцията бе открита на 8 април от външния министър Халифакс. Първият въпрос, който се разисква, бе за английската политика спрямо Турция и във връзка с това за турско-съветските отношения. Според Хюгесън Турция ще влезе във войната, ако са застрашени жизнените ѝ интереси или ако това наложат договорните ѝ задължения; присъединяването на Бесарабия към Съветския съюз не би се приело като повод за акция, но сигурно би преценила, че жизнените ѝ интереси са засегнати, ако съветски войски минат отвъд Дунава. Самият Хюгесън смяташе за невъзможна една съветска акция в Бесарабия. Според него молба до Анкара за помощ срещу Германия и Съветския съюз можела да се отправя едва когато положението на самите съюзници и на Турция е по-стабилно.

Рендел изтъкна, че в България английските гаранции за Румъния се разглеждали като насочени срещу Съветския съюз. Оттук той извличаше едно сложно положение: ако Англия не изпълни гаранциите си, престижът ѝ в България ще пострада, но за да ги изпълни, трябва да премине с войска през българска територия, което пък се експлоатираше от Германия, за да твърди, че тя иска да запази балканския мир, а съюзниците — да разширят войната. Той допускаше, че България ще застане на страната на Германия, ако Англия изпрати помощ на Румъния, без да разполага със сътрудничеството на Турция.

Обсъждането се прехвърли върху политиката на самите балкански държави. Бе изразено общото впечатление, че тези държави вярват в победата на съюзниците. Изключение от това правило бе българското правителство, което според Рендел проявявало съмнение, дали наистина времето работи в полза на съюзниците. Главният въпрос бе: какво да се предприеме за подобряване на отношенията между балканските държави. И във връзка с това

като първостепенен изтъкна българския проблем. Халифакс попита присъстващите дали е желателен опит да се убеди Румъния за незабавно споразумение с България за Южна Добруджа?

Рендел не бе в течение на линията, възприета по териториалните искания от съвещанието в българското външно министерство. Той изхождаше главно от декларациите, които царят му бе направил, за да твърди, че за българското правителство добруджанският въпрос вече не е от жизнено значение, че разрешението му трябва да се отложи за след войната. Ето защо наблегна върху необходимостта от подобряване на българо-югославските отношения, и то с оглед пресичането на съветското влияние в България. Пълномощният министър в Букурещ Хор смяташе за достатъчно, ако румънското правителство информира българското, че е обещало на съюзниците уреждането на добруджанския въпрос след войната и че съюзниците са изказали одобрението си. Рендел изложи по-широк план, предназначен да осигури сближението на България със страните от Балканската антанта: по-нататъшно подобрене на отношенията с Турция, икономическа помощ за България, българо-гръцко споразумение на икономическа основа, уверение от съюзниците, че българските искания няма да се отминат без внимание при мирното уреждане след войната. А като напомни, че българското правителство се бои най-много от намеренията на съюзниците да преминат с войски през страната, отново повдигна старото си предложение за официално и публично уверение, че Англия не ще наруши българския неутралитет. Този план Рендел аргументира по-подробно в заседанието на 11 април. Съображенията му са: за България съветската опасност е по-голяма от германската, единственият ѝ път е сближаване с Турция и Югославия, като се съдействува и за подобряване на отношенията с Гърция, отношенията с Румъния не били толкова важни. Трудността в българо-югославските отношения идвала според него от личното недоверие на княз Павел към цар Борис. Затова предложи английският крал да изпрати специално писмо до княза Павел в полза на българо-югославското сближение.

Заключенията на двете съвещания по българския въпрос бяха: да се предложи на Франция общо публично уверение до българското правителство, че съюзниците ще зачитат неутралитета му, докато бъде зачитан от другите; съгласувано с Турция да се накарат и другите членове на Балканската антанта да дадат подобно уверение; да се убеди румънското правителство да обещае на българското разглеждане на добруджанския въпрос на мирната конференция, което да се потвърди и от съюзническите правителства; допълнително да се обсъди предложението за писмо на Джордж VI до Павел; Хюгесън да препоръча на турското правителство да използва влиянието си в Белград в полза на българо-югославското сближение. Румънското правителство трябваше да бъде информирано, че степената и характерът на английската помощ в случай на конфликт със Съветския съюз ще зависят от поведението на Турция, Италия и България. Последното решение бе вероятно във връзка с твърдението на Хор, че румънското правителство ще прояви по-голяма твърдост спрямо Германия, ако английските гаранции се разширят и по отношение на Съветския съюз.¹²³

Пред външния свят — и то с оглед да не се предизвикат ненавременни германски реакции — активизирането на английската политика на Балканите се обясни като икономическо по своя характер и цели. Пред Камарата на общините Чембърлейн декларира, че Англия е за запазване на мира и сигур-

ността на страните в Югоизточна Европа, че не застрашава тяхната независимост и цялост, а води по отношение на тях политика на развитие на търговските отношения. Но насаме се хранеха надежди за политически успехи в изграждането на антигермански фронт, който според Халифакс трябваше да се базира върху Турция и да включва България, Югославия, Румъния, Гърция и Унгария. Специално за България, смятана за слаб пункт в тази верига, Халифакс отчиташе засилване на английските позиции през последните месеци. Момчилов си обясняваше тази неочаквана оптимистична преценка както с разочарованието на Лондон от колебанията на румънската политика и отдръпването на Турция от допълнителни ангажменти, така и с успокоението, настъпило, след като се изясни, че българското правителство не се поддава на русофилските настроения сред народа.¹²⁴

Конференцията в Лондон бе свикана с оглед очакваната германска пролетна офанзива и възможността ударът на Вермахта да се насочи към Балканите. Но още докато конференцията заседаваше, във военното положение настъпи рязка промяна. На 9 април хитлеристките войски окупираха Дания. Същия ден бе нападната и Норвегия. Въпреки героичната съпротива на норвежката войска и помощта, която ѝ оказаха съюзниците, в началото на юни и Норвегия бе окончателно окупирана. Със завладяването на Дания и Норвегия се подобри стратегическото положение на Германия. Пропаднаха англо-френските усилия за противодействие на фашистката агресия в Северна Европа.¹²⁵ При това положение съдбата на Балканите придоби още по-голямо значение за Англия. В „Таймс“ изтъкваше, че след скандинавските страни, Белгия и Холандия Балканите се намират под най-голяма заплаха. Като приемеше, че в различна степен балканските страни са благосклонни към съюзническата кауза, вестникът предупреждаваше, че те ще се подчинят на германските искания, ако не бъдат незабавно и ефикасно подпомогнати. И заключаваше: тези страни трябва да бъдат убедени, че ще им дадем нещо повече от морална подкрепа в отпора срещу агресията.¹²⁶

Войната в Скандинавия се отрази върху самия ход на Лондонската конференция, така че никакво окончателно решение не се взе. Фактически трябваше да продължи линията на проучване, на сондажи, на излагане на гледища и доводи в една обстановка, когато позициите на съюзниците бързо отслабваха.¹²⁷ Вниманието на Форин офис отведнъж бе отклонено от юг към север, а месец по-късно — към запад и не оставаше нито достатъчно време, а още по-малко сили, за да се води успешно борбата за Балканите.

В изпълнението на препоръките на конференцията централно място заемаха мерките, предназначени да осигурят благоприятното поведение на България. Цитираната статия на в. „Таймс“ подчертаваше, че при създадената обстановка и поради географското си положение България играе ключова роля при решаване на балканските проблеми. А в навечерието на конференцията Инъоню предупреди заминаващия за Лондон Хюгесън, че най-важното е да се прецени и се вземат мерки с оглед поведението на България.¹²⁸

Рендел потегли от Лондон с вяра и оптимизъм. Но още със завръщането си в София констатира, че положението в страната се е влошило: общественото мнение се клатушкало в зависимост от фронтовите комуникети, хитлеристкият десант в Норвегия вдъхнал уплаха, дебаркирането на английски войски повдигнало английския престиж, но по-нататъшният ход на военните действия отново оказал неблагоприятно отражение; в резултат на всичко това прогерманските сили получили лек превес.¹²⁹ Онова, което дипло-

матът не виждаше или поне не отбелязваше в докладите си, бе, че не успехите на германското оръжие срещу две малки страни правеха впечатление, а неспособността на велики държави като Англия и Франция да помогнат на жертвите на агресията, да спрат нашествениците. Правителството се стараше да не се поддава на пропагандния шум за военната мощ на Райха и декларираше неизменност на политиката си. Точно по това време Ив. Попов направи публични изявления за балканско сътрудничество, оценени от английския печат като израз на конструктивен дух и добросъседство. Положителна оценка получи и речта на Б. Филов на Пловдивския панаир. Пред югославския пълномощен министър в София Попов разясни, че българското правителство не може да приеме задължение за обща отбрана на балканските страни, понеже това задължение би означавало да защитава и Румъния, заграбила българска територия, но че ще поддържа неутралитет, ако балканска страна бъде нападната от външни сили.¹³⁰

На 23 април Рендел имаше „дълга и полезна“ среща с цар Борис. Царят бе развълнуван от личните поздравления на Джордж VI, които Рендел му предаде. Но не скри тревогата си от разширяването на войната, от опасността и други страни да бъдат въвлечени в нея, което разрушаваше надеждите му за мирни преговори като главно средство за спасяване от комунизма. Информирайки го за решенията в Лондон, Рендел наблегна върху волята на Англия за победа и желанието ѝ да не се нарушава мирът в Югоизтока. Специално за България обеща благосклонност към исканията ѝ след войната, ако запази неутралитета си. Ефектът от изявленията му бе точно обратен на желания. Пред един германски дипломат царят сподели, че е бил смутен тъкмо от демонстрираното спокойствие от Рендел, от факта, че не му е предложил никакво искане, което тълкуваше, че Англия готви други планове за Югоизтока. На Ив. Попов Рендел изясни, че на Балканите Англия ще води само икономическа война и че ще се вземат мерки за увеличаване на английските покупки в България. Пред Филов напомни ролята на „петата колона“ за окупацията на Дания, за да обърне внимание върху съсредоточаването на много германци в България, и то във важни учреждения. Филов заяви, че правителството ще пази и защитава неутралитета и ще се стреми към разбирателство със съседите.

Уверенията задоволиха Рендел и той побърза да заключи, че положението се е подобрило.¹³¹

По време на дипломатическата конференция бе уговорено британският посланик в Анкара Хюгесън да посети София, за да се подчертае по такъв начин интересът на Англия към българското поведение и ролята, която се предоставя на Турция в усилията за изграждане на балканско единство. Рендел уведоми царя за предстоящото посещение, като изрази надежда, че то може да съдейства за преодоляване на изолацията на България чрез потясно разбирателство с Турция.¹³²

Преди да потегли за София, Хюгесън скицира основните позитивни изводи за българската политика, произтичащи от официалните изявления: запазване на мира и неутралитета, решимост да се защитава неутралитетът срещу външна агресия, за общобалканска комбинация с взаимна гаранция на външните граници, за взаимно споразумение по балканските въпроси без външна намеса, българо-турски отношения върху взаимното задължение България да пази неутралитета и на Турция — да го почита; взаимна консултация между Турция и България, преди да се вземат сериозни външнополи-

тически решения; разбирането, че разрешението на добруджанския въпрос трябва да се доложи до мирната конференция, обещание да не се прибегва до сила във връзка с териториалните искания. Такива бяха обективните основи, които оправдаваха една посредническа мисия в София. Но така направената скица изпускаше други елементи на българската политика, които поставяха под въпрос успеха на мисията. На тях обръщаше внимание българският пълномощен министър в Атина, който споделяше с италианския си колега: българското правителство знае, че Анкара играе двойна игра, а Англия не разполага със средство за натиск; то не вярва на обещания за след войната, още повече, когато една съюзническа победа изглежда така съмнителна.¹³³

В София Хюгесън прекара от 3 до 8 май. Английската легация обяви, че посещението има частен и осведомителен характер.¹³⁴ Целта бе да се неутрализира реакцията от страна на Оста. Италианският печат разглеждаше посещението като израз на трудностите, които английската дипломация срещала в България, и като доказателство за намерението на Англия да пренесе войната на Балканите. От Берлин обвиняваха Англия, че се стреми да смуцава балканския мир. Един характерен за царя жест предизвика още по-голямо въннение. По време на Гергьовденския парад той, забелязал сред официалните лица Хюгесън, се отправя към него, подава му ръка и завързва кратък разговор. В това германските дипломати видяха предумишлена демонстрация.¹³⁵ Ако е имало демонстрация, то предназначението ѝ бе друго. По същото време в София пребиваваше германска делегация начело с пълномощния министър Клодиус. От това съвпадение управляващите среди бяха доволни, понеже им позволяваше да поддържат политиката си на равновесие. Пред Клодиус царят декларира, че България винаги е разчитала само на Германия за осъществяване на исканията си, че се надява на освобождението на Южна Добруджа, преди да е завършила войната, а запазването на неутралитета обясняваше с военна неподготвеност.¹³⁶

От разговора с царя Хюгесън си състави мнение за него като за човек, у когото надделява чувството за собствената сигурност, който няма контрол върху събитията и който съзнава, че дойде ли приливът — ще бъде повлечен от него. Както пред него, така и пред Филев и Попов Хюгесън развиваше тезите, многократно излагани от Рендел: Турция не храни агресивни намерения спрямо България; Англия не възнамерява да предизвика криза в Балканите. Новият момент бе твърдението, че съветско-турските отношения се подобряват и че Москва давала доказателство за добра воля. От своя страна Филев и Попов повториха декларациите за мир и независимост; възможността за участие в Балканската антанта отхвърлиха с аргумента да не се събуждат подозренията на СССР, Германия и Италия.¹³⁷

Ако са се търсели конкретни изгоди от посещението в София, то може да се каже, че Хюгесън се върна с празни ръце. Ала от двете страни бе изразено задоволство. Българските управляващи среди бяха успокоени, че поне за известно време от страна на Турция и Англия не се очакват опасни инициативи. Хюгесън получи потвърждение за намерението на българското правителство да запази неутралитета си, макар да не се съмняваше, че ако Германия реши да упражни натиск, съпротивата ще е безполезна. Изводът му бе: да не отслабват усилията за постепенно сближение на България със съседите. А конкретната му препоръка: страните от Балканската антанта да дадат уверение в София, че пред вид подобряването на отношенията на Балканите Антанта е изменила първоначалното си предназначение (т.е. анти-

българската си функция) и е готова да обсъди след войната с благосклонност добруджанския въпрос.¹³⁸

Но непримиримостта на Белград си оставаше неизменна. Според югославските ръководители неутралитетът на България не създавал сигурност на Балканите срещу агресията и затова не приемаха никакви отстъпки срещу задължението ѝ да го запази. В същото време не вярваха, че българското правителство ще се съгласи на общо балканско сътрудничество. Така те обосноваваха убеждението си за безполезността на усилията за въздействие върху българската политика. Във връзка с посещението на Хюгесън в София върхният министър Цинцар-Маркович призоваваше да не се оказва доверие на българските изявления. Още в Лондон Кямбъл бе изразил съмнение към предложението за писмо на Джордж VI до княз Павел. Съмненията му се затвърдиха, щом се прибра в Белград. Княз Павел не вярваше в резултата от усилията за сближаване с България, а Цинцар-Маркович заяви, че не може и да се мисли за каквато и да е акция на югославското правителство в това отношение.¹³⁹

Конференцията в Лондон обърна внимание и върху българо-гръцките отношения. Легацията в София не откриваше възможност за прогрес в политическите отношения поради искането на България за излаз на Егейско море, по което и Атина и Лондон отхвърляха дори дискусията. Оставаше икономическата сфера. Но стопанската структура на двете страни бе сходна, което не позволяваше особено нарастване на търговските отношения. Изходът се видя в засилване ролята на Гърция в транзита на българските стоки за съюзническите страни, развитието на жп. съобщения и оттук — на търговията на двете страни с Англия.¹⁴⁰ През май в София пристигна гръцка икономическа делегация. Започнаха преговори, които не доведоха до практически резултати поради променената наскоро обстановка в Европа.

С нота от 20 април Форин офис запозна френското правителство със заключенията на Лондонската конференция. Ке д'Орсе нямаше принципиални възражения срещу предложението за уверение до българското правителство, че съюзниците ще зачитат неутралитета му, стига да е придружено със задължение от българска страна, че не ще оказва пряка или косвена помощ на врага. Но съмнявайки се в практическата полза от такива уверения, Ке д'Орсе настояваше да не се пренебрегват предпазните мерки, които развитието на събитията би наложило да се вземат. Одобряваше се линията за турско-българско сближение и намерението да се използва влиянието на Турция в Белград в полза на българо-югославското сближение. Обявяваше се за нецелесъобразно едно открито задължение от румънското правителство за териториални отстъпки. Скептицизмът на Франция прозираше от целия текст на нотата на Ке д'Орсе. Консултациите между Лондон и Париж забавяха практическите стъпки, а европейското положение се изменяше бързо и първоначалните намерения бяха до голяма степен надхвърлени от събитията. Франция подкрепяше частично английските планове за турско-българско сближение, за интервенция на Анкара в Белград, за съюзнически уверения в София, но срещу съответно българско уверение. Форин офис се опасяваше, че българското правителство ще поиска уточнение, какво се разбира под „косвена помощ“, и ако включва превоза на съветски стоки през България — не ще се съгласи. На Рендел и току-що назначения нов френски пълномощен министър в София Блондел бе възложено да изработят формула, съчетаваща френското предложение с българските възможности. След продължителни дис-

кусни двамата стигнаха до заключение, че искането за уверение от българска страна би създадо усложнение главно поради реакцията на Германия. При това положение и писмено уверение от страна на съюзниците не се налагало, още повече, че поради многократните устни уверения страхът от съюзническо нападение върху България бе отслабнал.¹⁴¹

Така всички препоръки на Лондонската конференция за въздействие върху България по дипломатически път се оказаха неприложими. Причината се криеше в резервите на Франция, съпротивата на Югославия и Румъния и най-вече новия обрат и хода на войната, настъпил с хитлеристката офанзива на Запад.

Публично задачата на конференцията бе обяснена главно с развитието на стопанските връзки на Англия с балканските страни.

Още със започването на войната британските управляващи среди трябваше да си дадат сметка за печалните резултати от довоенната си политика на икономическа незаинтересованост спрямо Югоизтока, довела целия този район в положението на едностранна търговска обвързаност с Райха. Чембърлейн официално декларираше, че няма намерение да пречи на германското икономическо проникване, и това бе една от основите на политиката му на омиротворяване.¹⁴² При една вече крайно неблагоприятна обстановка — когато войната бе обявена в Европа, а стопанските позиции на Райха в Балканите — крепки, Англия се зас да възстанови икономическото си влияние като част от усилията за разширяване и на политическото си влияние. Този нов курс се посрещна в София със смесено чувство: надежда, че ще помогне да се преодолеят едностранчивите търговски връзки с Германия, които тревожеха и българското правителство, и страх, че Германия ще отговори с насилствена намеса срещу английските действия.¹⁴³

На 23 октомври 1939 г. бе подписано англо-българско търговско споразумение. Предвоенният обем между двете страни нарасна, което изведе Англия от шесто на второ място в българския износ. В началото на 1940 г. Лондон изказа готовност да изкупи цялото българско тютюнево производство, а заместник-държавният секретар за задморска търговия обяви в Камарата на общините, че двете правителства обсъждали възможността за увеличаване размяната на български земеделски произведения с английски промишлени продукти.¹⁴⁴ След сключването на българо-съветската спогодбата за въздушни съобщения Момчилов предложи да се открие британска въздушна линия в противовес на преките въздушни съобщения с Москва. Рендел възторжено подкрепи идеята. Тя бе предадена за обсъждане от компетентните органи. На дипломатическата конференция въздушната линия се обясни с необходимостта да се даде отпор на съветското проникване в България. Въпросът бе поставен на срещата на дипломатите с началниците на щабовете, а след това съгласуван с различните ведомства. До конкретни решения не се стигна поради намесата на Италия във войната и изобщо поради промяната в общото военно положение.¹⁴⁵

През април 1940 г. британското правителство създаде специално дружество „Юнайтед Кингдъм Комершъл Корпорейшън“ с предназначението да съдействува за развитие на търговията предимно с балканските страни. Чрез закупуване на храни и суровини то трябваше да отговори на определени потребности на тези страни, като същевременно се затрудни снабдяването на Райха. В Камарата на общините бе обяснено, че капиталите на дружеството се внасят от самото правителство и че в обсега на дейността му влизат България, Гърция, Турция, Югославия, Румъния и Унгария. Англий-

ските дипломати в балканските страни бяха запознати с характера и целта на дружеството по време на конференцията в Лондон. В отговор на проницателните забележки на германския печат по повод незначителния капитал, с който щяла да се осъществи програмата за развитие на търговията с Балканите, в. „Таймс“ предупреди, че зад новото дружество стоят източниците на правителството, т.е. цялата Британска империя. В Берлин не на шега се разтревожиха. На легациите в съответните страни бе поръчано да обърнат внимание на правителствата, че не бива да се подценяват усилията на Англия да изтласка Германия от пазарите в Югоизточна Европа.¹⁴⁶

Непосредствено след създаването на дружеството Форин офис предложи на България да се сключи търговска спогодба и споразумение за уреждане на плащанията. Едновременно представител на английската легация заяви на министъра на търговията Сл. Загорев, че Англия е готова да изкупи всичко, което България продава на Райха. Това по-скоро обезпокои, отколкото зарадва правителството. То най-малко желасе да става обект на икономическата война, която Англия водеше срещу Германия. И от София не последва никакъв отговор на предложението на Форин офис въпреки известията на Момчилов за огорчението в Лондон от това мълчание и апелите му да не се създава излишно подозрение и неприятна атмосфера, „от която няма нито нужда, нито полза“¹⁴⁷.

В края на краищата цялата амбициозна, но прэкалено закъсняла програма рухна. Германия разполагаше с монопол върху българското стопанство. Влизането на Италия във войната прекъсна английските съобщения с балканския пазар. Разгромът на Франция постави Англия в критично положение, при което икономическата война вече не бе по силите ѝ. Неутешителна бе равностметката и от дипломатическите средства за въздействие върху българската политика. Тъкмо през май и юни бе раздухано ново напрежение в отношенията с Турция и Румъния, което улесняваше германския натиск, а обричаше на неуспех английските усилия.

С хитлеристкото нашествие срещу Дания и Норвегия „странната война“ започна да се превръща в истинска война. На 9 май хитлеристките войски предприеха силна офанзива на Западния фронт. В разстояние само на два-сетина дни бяха окупирани Люксембург, Холандия и Белгия. Вермахтът проникна дълбоко в територията на Франция. Англия отново се оказа неспособна да подпомогне съюзниците си. Нейните войски на континента се изтеглиха през Дюнкерк на острова. На 10 юни капитулира норвежката армия. Същия ден Италия влезе във войната на германска страна. На 22 юни Франция капитулира.

На 10 май — под непосредственото влияние на германската офанзива на Запад — в Англия бе съставено ново правителство начело с У. Чърчил. То се ориентира към действителна война с Германия, но възможностите му за отпор на континента бяха ограничени. Разгромът на Франция — основния съюзник на Англия — означаваше крах на европейската антигерманска коалиция, на цялата стратегия, така усърдно разработвана през предишните години. Останала сама, Англия трябваше да се справи със заплахата от хитлеристко нашествие върху собствената си територия и същевременно да преразгледа дотогавашните планове за водене на войната.¹⁴⁸

На 16 юли Хитлер подписа Директива № 16 — операция „Морски лъв“ — за подготовка на нашествието в Англия. Подготовката трябваше да приключи до средата на август. За най-подходящ момент за десанта се приемаше

втората половина на септември. Операция „Морски лъв“ имаше двойна цел. От една страна — да сплаши английските управляващи среди и ги принуди на сговор с Германия. На 19 юли Хитлер обяви пред Райхстага, че за сетен път се обръща към здравия смисъл на английското правителство и му предлага мир. Апелът остава без отзвук. На 1 август Хитлер подписа директива № 17 — за усилена въздушна и морска война срещу Англия. От средата на август до средата на септември се извършиха масови въздушни нападения върху английска територия. Италия предприе настъпление срещу английска Сомалия, проникна в Судан и Египет.

Въздушният блицкриг не даде желаните резултати. Не се оправдаха надеждите, че бомбардировките ще сломят моралния дух на английския народ. На 17 септември Хитлер отложи за неопределено време нашествието на острова.

Другата цел на операцията „Морски лъв“ бе да прикрие подготвяната агресия срещу СССР. Първата заповед на Хитлер за тази подготовка е от 2 юли. На първо време се готвеха и нашествието в Англия, и агресията срещу СССР. Отлагането на първото за неопределено време означаваше, че съдбата на Англия се поставя в зависимост от резултата от войната на изток.¹⁴⁹

Англия се съпротивляваше мъжествено срещу хитлеристката агресия, но сама не бе в състояние да спечели войната. Нужни й бяха мощни съюзници. Първата задача бе да се вкарат възможно по-скоро Съединените щати във войната. В периода на „странната“ война американското правителство виждаше в Япония главна заплаха за интересите си и отбягваше да се ангажира пряко в европейския конфликт. Превръщането на Германия в господстваща сила на континента стресна Вашингтон. И за него хитлеристката опасност се превръщаше в главна. Без все още да се включва пряко във военните действия, американското правителство започна да оказва по-щедра помощ на Англия. Втората задача бе да се ускорява неизбежният според Чърчил съветско-германски конфликт. На 1 юли новоназначеният английски посланик в Москва сър Ст. Крипс връчи на Сталин лично послание от Чърчил, в което се изразяваше желание за взаимно подобряване на отношенията.¹⁵⁰ Най-близко съвпадение на съветско-английските интереси бе налице тъкмо в Югоизточна Европа, където една агресия на Оста би заплашила едновременно райони, жизнено важни за сигурността на СССР и за английските позиции в Близкия и Средния изток. А такава опасност се очертаваше вече като непосредствена.

Под влияние на германските военни успехи рухна балканската политическа структура, създавана с такава упоритост от западната дипломация. Намесата на Италия още повече усложни обстановката поради известните стремежи на Мусолини за хегемония в Балканите и Източното Средиземноморие. От примера на скандинавските държави, на Франция, на Белгия, Холандия и Люксембург балканските държави си извадиха горчив урок за ненадежността на английската подкрепа, за необходимостта да се търси приятелството на Германия. Най-рязък бе повратът в Румъния, която в началото на юли се отказа от английските гаранции, скъса с Балканската антантата и пое курс на пълно подчинение на целите на хитлеристката политика.¹⁵¹

Нов, силен гласък получи и ориентацията на България към Оста. Неутралитетът добиваше все по-ярка прогерманска насоченост. На амбициозната програма, изработена през април в Лондон за разширяване и укрепване на

английските позиции в България, бе нанесен съкрушителен удар, преди да се е пристъпило към практическото ѝ осъществяване. Още при формирането на българската политика на неутралитет бяха формулирани две съществени условия — да не се допусне отново страната да се окаже в лагера на победените и да не се влиза в безнадеждна борба с войски на велика сила. Така предварително българските управляващи среди бяха приели, че дълготрайността на неутралитета им ще зависи от изгледите в дадена обстановка за възможния победител и от това, чии войски на воюващите групи ще стигнат до границите на България и ще поискат да използват територията ѝ за целите на войната. По принцип това означаваше, че ако има изгледи победата да е на страната на Англия и войските ѝ да стигнат до границите на България без възможност на Германия да противодействува везните на българската политика биха се наклонили към съюзниците. Но през лятото на 1940 г. Германия господствуваше върху европейския континент, а Англия, останала сама, с трепет очакваше хитлеристки десант върху собствената си територия. Италия, спрямо чиято политика на ненамеса България моделираше собственото си поведение, влезе във войната. Прогерманските среди в страната преминаха в настъпление. Те натрапваха вярата в германската непобедимост, за да налагат убеждението, че страната няма друг път, освен да подкрепи коалицията, която смятаха за неизбежен победител. Правителството гледаше да се нагоди към новата обстановка, като укрепи връзките си с Германия и използва победите ѝ за разрешаване на собствените си проблеми. Все още обаче политиката на неутралитет официално се поддържаше и особено решителността за ненамеса във военните действия.¹⁵²

Непосредствено след германската офанзива на Запад Попов изразяваше пред Рендел съчувствието си към съдбата на Белгия, Холандия и Люксембург, но същевременно не криеше задоволството си, че Германия се е насочила на Запад вместо на Изток. Рендел отчиташе, че българският печат проявява много голямо безпристрастие и обективност, а общественото мнение се отнася много критично към Германия. Но светкавичната победа на Вермахта наклони везните. Даже проанглийски настроените кръгове бяха разколебани в крайната победа на съюзниците. Рендел предвиждаше, че политиката на неутралитет ще стане мъчно удържима, ако германските победи продължат. Със страха си от Германия, с нежеланието си да провокира намесата ѝ в Балканите правителството мотивираше отрицателното си отношение към внушенията за общобалканско сътрудничество и за балкански блок.¹⁵³ За предотвратяване на тази опасност се разчиташе на Съветския съюз. Лично Рендел твърдеше, че Съветският съюз не възнамерява да се меси в Балканите, че и Германия поради страх от съветско контрадействие не би дръзнала да посегне на Югоизтока. По време на пребиваването си в София сър Ст. Крипс развиваше новите идеи във Форин офис — за неизбежен германо-съветски конфликт, за необходимостта от англо-съветско приятелство.¹⁵⁴ Но нито твърденията на Рендел убеждаваха, нито предвижданията на Крипс радваха българските управляващи среди. За тях Съветският съюз си оставаше източник на най-голямо безпокойство. Евентуална акция на Оста на Балканите ги плашеше най-вече с перспективата за съветска контраакция. А сред широките народни маси бе все така силна вярата в Съветския съюз като единствена опора срещу пълния германски контрол. Рендел виждаше в тези настроения потвърждение за склонността на българския народ „да се обръща към Русия в кризисни моменти“.¹⁵⁵

Лично Попов бе искрено убеден, когато говореше пред Рендел, че стриктният неутралитет е единственото средство за малките народи да се запазят от войната. Момчилов отиваше по-далеч: той уведоми Форин офис, че ако германски или италиански войски заплашат границата, правителството ще мобилизира. Информациите в Англия също свидетелстваха за намерението на България да запази неутралитета си. Недоверието пак се подхранваше от Белград. Рендел отхвърляше склонността на югославските ръководители да разглеждат България като минала в германския лагер. Едно такова предубеждение според него би само поощрявало прогерманските елементи.¹⁵⁶

В края на май и началото на юни, когато се очертаваше перспективата за крах на Франция, английските военни експерти препоръчваха да се открие фронт на Балканите, като самите балкански държави започнат война с Германия и отклонят така вниманието на Вермахта от Запада. Колкото и привлекателна да бе тази мисъл, английското правителство съзнаваше, че не разполага със средства, за да накара балканските държави да воюват.¹⁵⁷ Рендел подметна пред Попов, че Белгия и Холандия биха издържали на германския удар, ако предварително се бяха споразумели за обща отбрана. Намекът бе прозрачен и Попов ловко го парира.¹⁵⁸

Влизането на Италия във войната и крахът на Франция затрудни даже нормалния дипломатически контакт между София и Лондон. Момчилов се оплакваше, че не получава редовно съобщения от София. Дипломатическият куриер на Форин офис от Лондон за столиците в Югоизточна Европа престана да пътува.¹⁵⁹ Критичното положение отново събуди надеждата за компромисен мир чрез англо-германско споразумение. И царят, и Филев, и Попов често подпитваха Рендел за настроенията в Лондон, за мирните перспективи. Речта на Чърчил от 22 юни, която бе отговор на демагогския апел на Хитлер за мир, показва готовността на Англия за борба докрай.¹⁶⁰ А в телеграмите си от Лондон Момчилов подчертаваше високия дух на английския народ и единодушната подкрепа, на която се радва правителството на Чърчил.¹⁶¹

Филев и Попов декларираха, че българската политика си остава неизменна.¹⁶² Но Рендел констатираше, че за управляващите среди германската победа ако не сигурна, то поне е вероятна, че се предпазват от всичко, което би засегнало Германия, тъй като не вярват в способността си да се съпротивляват, че се усилва пропагандата за ориентация към печелившата страна, че печатът е станал рупор на германската пропаганда. Рендел се старееше да прави разграничение между царя и правителството, които се предпазвали от увлечение, и прогерманските елементи, които се усилвали и които лесно биха се наложили, ако Англия претърпи крупно поражение, а Германия и Италия упражнят пряк натиск.¹⁶³

Особено внимание обръщаше Рендел върху съживената ревизионистична кампания. В печата се акцентираше главно върху искането за връщане на Южна Добруджа, но и за излаз на Егея. Разпространяваха се позиви срещу Ньойския договор, устройваха се националистически манифестации под лозунга за обединение и „нов ред“ в Европа. Царят се оправдаваше пред Рендел, че предпазливо насочва ревизионистичната кампания към Южна Добруджа, за да отклони много по-опасните искания за Егейска Тракия и Македония. На 25 юни германската легация публикува официално съобщение, че хитлеристкият флаг се вее над Ньой. Рендел разбираше целта на съобщението: да създаде впечатлението, че германската победа освобождава Бъл-

гария от Ньойския диктат. Но самият не допускаше, че българското правителство възнамерява да напусне неутралитета си срещу териториални отстъпки, а и не вярваше, че Германия бе желала да се компрометира пред другите балкански държави, като подкрепи българските искания.¹⁶⁴

В действителност Германия предпочиташе да се запази цялостта на Румъния, а териториалните проблеми да се отложат за след войната. Поради това се предпазва да поощрява всяко българско искане за връщане на Южна Добруджа. През лятото на 1940 г. тя измени това си становище, за да не допусне съветска намеса при решаване на балканските проблеми и за да предотврати един преждевременен конфликт в Югоизтока.¹⁶⁵

Връщането на Южна Добруджа стана възможно благодарение на инициативата на Съветския съюз.

Преориентацията на румънската политика от неутралитет към тясно сближаване с Германия създаваше непосредствена опасност за границата на СССР. На 26 юни съветското правителство настоя пред Румъния незабавно да се разреши бесарабският въпрос. На 30 юни Бесарабия и Северна Буковина бяха присъединени към СССР. През юли и август бе възстановена съветската власт в балтийските републики. Действията на СССР възбудиха силен гняв в Берлин. Неслучайно първата заповед на Хитлер за подготовка на антисъветската война бе подписана на 2 юли 1940 г. Непосредствената задача обаче бе да се затвърди прогерманският курс на румънската политика и се отклони всяка възможност за разрешаване на добруджанския въпрос със съветско съдействие. При посредничеството на Хитлер се състоя Виенският арбитраж, по силата на който Трансилвания премина към Унгария, и се проведе българо-румънските преговори в Крайова, чийто резултат бе връщането на Южна Добруджа към България. Междувременно крал Карол, след като предаде властта в ръцете на генерал Антонеску, абдикира. От монархическа диктатурата в Румъния се превърна във военно-фашистка.¹⁶⁶

Непосредствено след присъединяването на Бесарабия и Северна Буковина към СССР западните дипломати в София, включително и Рендел, продължаваха да смятат, че Германия не ще поощри българските искания. Първо от Белград подхвърлиха, че Съветският съюз ще подкрепи не само искането за Южна Добруджа, но и за излаз на Егея срещу отстъпването на бази във Варна и Бургас. После и Рендел заговори за такава евентуалност. Той напомняше, че народните маси били готови да приемат едно просъветско правителство, и за доказателство сочеше образуването на българо-съветски дружества по градове и села, тържественото посрещане на съветските футболисти въпреки строгостите на властта.¹⁶⁷

Отношението на английската дипломация към този въпрос бе двойствена. От една страна, и тя се безпокоеше от съветското влияние в България и съчувствуваше на антисъветизма на управляващите. Рендел знаеше, че българското правителство не желае да свърже освобождението на Южна Добруджа със съветската подкрепа, но че не е в състояние да я пренебрегне.¹⁶⁸ От друга страна — с разгрома на Франция отпаднаха всички антисъветски проекти на съюзническите щабове за бомбардировка на Баку. Все повече английската политика залагаше на съветско-германски конфликт и правеше стъпки за подобряване на отношенията със СССР. Крипс говореше пред Молотов за общите англо-съветски интереси в Балканите. Признаците за сблъкване на Германия и СССР в Югоизтока се следяха внимателно във Форин офис. На английските дипломатически представители в този район

бе наредено да използват всички възможности, които биха ускорили един съветско-германски конфликт. Големи илюзии обаче в това отношение не се хранеха. Съветската политика се оценяваше като реалистична, отчиташе се стремежът ѝ да избягва война с Германия и поради това перспективата за подобряване на англо-съветските отношения изглеждаше малко вероятна.¹⁶⁹

В крайна сметка разрешаването на добруджанския въпрос както чрез германска, така и чрез съветска подкрепа бе политически неизгодно за Англия. През лятото на 1940 г. нейното положително или отрицателно становище нямаше практическа стойност. Ала въпреки това Лондон не бе заинтересован да се разбере, че освободението на Южна Добруджа е станало против волята му и по такъв начин прогерманските сили в страната да получат допълнителен аргумент. Една, макар и закъсняла, макар и чисто словесна подкрепа би отговорила на стремежа на българското правителство да осъществи по мирен начин исканията си в съгласие с великите сили и в споразумение със съответната страна.

От всички български териториални искания Лондон признаваше искането за Южна Добруджа като най-справедливо и чрез разрешаването му още преди войната търсеше основа за разбирателство между България и Балканската антанта. От началото на престоя си в България Рендел бе състъпник на ревизия на българо-румънската граница под английско покровителство и даже предричаше, че ако Ньойският договор е бил съставен от типа на Севърския, отношенията на Англия и България не биха се отличавали от англо-турските. Но Лондон се съобразяваше с поведението на Франция, която поддържаше твърдо статуквото и с румънската съпротива срещу всяка териториална отстъпка. Когато добруджанският въпрос бе поставен за практическо разрешаване, Англия бе освободена от дотогавашните задръжки. Но в същото време не бе и в състояние да наложи собственото си посредничество.

В началото на юли Рендел поиска аудиенция при царя, за да го запознае с английското виждане на военното положение. По този повод помоли за предварителни инструкции от Лондон. Междувременно той бе заявил пред Попов, че английското правителство винаги е разбирало ползата от „разумна и справедлива ревизия“, но било спъвано от френския антиревизионизъм. Смисълът на заявлението му бе ясен: Англия не би имала принципиални възражения срещу териториални промени и не ще се съпротивлява на връщането на Южна Добруджа. Що се отнася до искането за излаз на Егея — за единствена възможност обяви предоставянето на свободна зона в някое беломорско пристанище. Във Форин офис Рендел даде следното обяснение на тази си декларация: в България преобладавало впечатлението за Англия като антиревизионистична сила и че воюва за запазване на Версайската система; следователно, ако Англия спечели войната, не ще удовлетвори българските искания, докато една германска победа би довела до цялостна ревизия. Убеждението на Рендел бе английската политика не ще е по-късно никакъв успех, докато докаже, че не е антиревизионистична и че е готова да скъса с ньойската традиция.¹⁷⁰

Форин офис избягваше официални заявления по добруджанския въпрос. Предложението на Рендел наложи ново обсъждане. Идеята за специално послание до цар Борис в полза на връщането на Южна Добруджа бе отхвърлена с мотива, че не предстоят преки български действия за разрешаването на добруджанския въпрос. За достатъчна се смяташе една декларация, че

Англия симпатизира на скорошното му уреждане. Мотивировката се намираше в измененото положение на Балканите вследствие ориентацията на Румъния към Германия и отхвърлянето на английските гаранции. В допълнителна телеграма до Рендел се изтъкваше, че Англия не би се възпротивила даже на българско нападение срещу Румъния, ако то доведе до дезорганизиране на румънските съобщения, до затрудняване на германските доставки и по такъв начин — до скарване между СССР и Германия.¹⁷¹ Телеграмата силно смуги Рендел, понеже тя би потвърдила подозрението, че английското правителство провокира смущения на Балканите, докато българската политика се стремеше да избягва всякакъв конфликт. Даже когато добруджанският въпрос бе поставен на дневен ред, управляващите среди постоянно декларираха, че не ще прибегнат до сила. Ето защо Рендел предпочиташе да информира цар Борис, че след като Англия не е вече свързана със задължения спрямо Румъния, тя може да изрази симпатия към българското искане за Южна Добруджа и да го подкрепи чрез всички средства, с които разполага, но без да се предизвиква въоръжен конфликт.¹⁷²

Без да е получил нова инструкция, Рендел бе приет в двореца на 18 юли вечерта. Царят се държеше сърдечно, но изглеждаше нервен и малко склонен да разговаря — оплака се, че го е хванал ишиас. В духа на телеграмата си до Лондон Рендел се позова на измененото международно положение (капитулацията на Франция, преориентацията на Румъния), за да обяви, че Англия, несвързана с предишни задължения, може да информира, че се отнася със симпатии към българското искане за Южна Добруджа, и се надява на скорошното му осъществяване. Удовлетворението на царя бе много по-голямо, отколкото Рендел бе очаквал, и то понеже виждаше оправдание на политиката си на неутралитет и на вярата си, че справедливостта ще бъде призната от всички. За други искания не спомена.¹⁷³

Форин офис одобри заявлението на Рендел пред царя, но изрично предупреди да не се насърчава убеждението, че е дошъл моментът да се поставят всички искания. Официалното становище бе формулирано така: Англия симпатизира на българското искане за Южна Добруджа; никога не е подкрепяла идеята за строго запазване на статуквото, но е настоявала за промени чрез мирни преговори между заинтересованите, а не чрез едностранни декларации и агресии. Стоеше въпросът, доколко е изгодно да се оповести новото становище; дали заявлението пред царя да се направи публично достояние, както предлагаше Рендел, или само някои вестници да излязат с благоприятни за българското искане статии. При това се разбираше необходимостта да се действа бърже, защото — както подчертаваше един отговорен служител във Форин офис — „Ако кажем нещо, трябва да го кажем преди Германия“.¹⁷⁴

Докато в Лондон умуваха, Берлин взе инициативата и английската дипломация пак трябваше да се нагажда към хитлеристките действия.

Късно вечерта на 23 юли в София бе съобщено, че Филев и Попов заминават за Германия.¹⁷⁵ Изрично се подчертаваше че, посещението става по германска покана, без да са означени въпросите, които ще се обсъждат, но се очакваше, че от Берлин ще се направи опит за българо-румънско споразумение. Рендел се бе надявал, че Германия не ще поощрява едно непосредствено разрешение на добруджанския въпрос. Затова и поканата до българските министри го изненада. Обяснението му бе, че Германия е променила мнението си, за да възстанови разклатеното си влияние поради бездействието по добруджанския въпрос и да ограничи нарастващия възход на съветското

влияние. Момчилов изрази във Форин офис съжалението си, че кредитът за освобождението на Южна Добруджа ще падне върху Германия. Представителят на министерството го уведоми, че английското становище ще бъде оповестено чрез печата.¹⁷⁶

На 24 юли Рендел заяви на Филов, че Англия е готова да подкрепи българското искане на Южна Добруджа и би приветствувала всяко благоприятно за България споразумение по този въпрос. Но същевременно използва случая, за да развие някои мисли, които да накарат българските министри да се отнесат по-резервирано към твърденията на Хитлер и Рибентроп. Той напомни, че окончателните европейски граници ще се очертаят от мирната конференция, а не от постигнати в хода на войната споразумения; подчерта волята на Англия да воюва до победа и решимостта на САЩ да влязат във войната.

Рендел бе си изградил вече впечатление за Филов като германofil и не очакваше от него да реагира срещу хитлеристкия натиск. По-голямо доверие имаше към Попов, затова на следния ден повтори заявлението си и пред него. Попов изрази удовлетворение от декларацията, която за него означаваше признаване на справедливостта на българското искане. От своя страна увери, че България ще следва политика на строг неутралитет до края на войната.¹⁷⁷

Но опасението, че едно резултатно германско посредничество ще наклони към Германия везната на българската политика, не изчезна. Задачата на английската дипломация бе да осуети подобен изход или поне да омаловажи значението на германската намеса. Рендел докладваше, че печатът широко информира за посещението в Германия, като насажда убеждение, че е предстоящо връщането на Южна Добруджа; той констатираше нарастващо раболепие на българските власти към Германия. Преценката във Форин офис бе, че България ще играе все по-важна роля в развитието на събитията в Югоизтока, а във връзка с предстоящото споразумение за Южна Добруджа се изтъкваше необходимостта и Англия да получи част от кредита пред българската общественост.¹⁷⁸ До печата бяха изпратени инструкции, в които се излагаше становището за ревизионизма, признането за справедливостта на някои български претенции, обяснението, че английската подкрепа не била възможна, докато били в сила гаранциите на Румъния, и че при изменената обстановка английското правителство би одобрило едно незабавно разрешение на добруджанския въпрос. На печата се обръщаше специално внимание да не прави голяма реклама на българските искания и да избягва позовавания за ролята на Съветския съюз и традиционното българско русофилство.¹⁷⁹ Все във връзка с очакванията за нарастване на германското влияние в България като резултат от споразумение с Румъния във Форин офис отново се обсъди възможността за развитие на стопанските връзки, като се препоръча да бъде отлуснат жп. материал срещу внос на български стоки.¹⁸⁰

На 27 и 28 юли Филов и Попов водиха преговори в Залцбург с Хитлер и Рибентроп. Веднага след завръщането си в София Попов уведоми българските легации в чужбина, че германските ръководители са се изказали за запазване на спокойствието в Дунавската област, където имали само стопански интереси; признали необходимостта от връщането на Южна Добруджа и обещали помощта си, без да правят какъвто и да е намек за задължение от българска страна; румънските министри, които се намирали в Гер-

мания, изразили готовност за отстъпки и обещали да вземат инициатива за преговори.¹⁸¹

Общественото мнение в България бе очаквало, че още в Залцбург добружанският въпрос ще бъде разрешен. Но се оказа, че предстоят преговори, а изходът им никой не можеше да предвиди. Говореше се, че Румъния претендира да си запази Силистра и Балчик, че ще настоява за размяна на населението като главно средство за разрешаването на споровете. Оттук естествено се породило известно разочарование към ефикасността на германската подкрепа, което Форин офис веднага се зае да експлоатира. На печата и Би-Би-Си бе поръчано да се ласкае България, да се подчертава обосноваността на искането на Южна Добруджа, да се отхвърля принципът за размяна на населението. В интерес на английската политика трябваше да се използва и русофилството на народа, като се отправят предупреждения, че германското проникване ще вбие клин в българо-съветските отношения и като се препоръчва единодействие на България не само с Турция и Югославия, но и със СССР.¹⁸² В статия на в. „Таймс“ се обръщаше внимание, че Германия се стреми да се представя за крепител на българския ревизионизъм и същевременно да не навреди на прохитлеристкото правителство в Румъния. Напомняше се, че Българската комунистическа партия и русофилските среди в страната се обявяват потив преговорите в Залцбург. Други вестници подмятаха, че България претендира за цяла Добруджа, за обща граница със СССР, което пък било неизгодно за Германия. В същото време се даваха широки информации за опозицията на англофилските партии в Румъния срещу политиката на правителството. Рендел критикуваше неточните информации в английския печат, които водеха до погрешни заключения за намеренията на Германия, отхвърляше заблудата, че България претендира за цяла Добруджа, настояваше да не се спекулира с германо-съветските противоречия. Той предупреждаваше, че само би навредило на английските интереси едно впечатление, че Англия се стреми да въвлече Балканите във войната, като едновременно подкрепя българското искане и насърчава румънската съпротива.¹⁸³

В същност двойствеността на английското поведение бе очебийна. Нещастливци бяха намеците за обща българо-съветска граница, което означаваше, че България претендира за цяла Добруджа. Боязн от установяване на такава граница изпитваха ръководните среди на останалите балкански държави, макар да бе добре известно, че нито българското правителство бе издигало подобно искане, нито Германия би го покровителствувала. Но в Лондон даже се обмисляше да се поощри София в тази насока, за да се създават допълнителни затруднения в германската политика на Балканите.¹⁸⁴ А в същото време не се отказваше да подтиква съпротивата на опозиционните елементи в Румъния главно срещу отстъпването на Трансилвания, като им се внушаваше, че споразумението с България ще засили румънските позиции срещу Унгария. Такава бе инструкцията и до печата. Но положението на Англия в Букурещ бе вече толкова отслабнало, че внушенията ѝ можеха да окажат малко влияние.¹⁸⁵

Чрез частичната си подкрепа на българските териториални искания Лондон разчиташе да си осигури едно по-благогласно отношение на София към сближението с Турция и подобряването на отношенията с Югославия. Турското правителство се солидаризира със становището на Англия по добруджанския въпрос. Но в Белград запазваха всичките си резерви и подо-

зрения. Тук бе центърът, от който излизаха слухове, че България попада под съветски контрол, че се подготвя обща граница със СССР.¹⁸⁶ Опасността, която се изправяше пред югославските ръководители, бе: няма ли разрешаването на добруджанския въпрос да актуализира останалите български искания и специално искането за Македония? Този въпрос се поставяше и в Лондон. В това отношение не се проявяваше никакво колебание: английската дипломация оставаше твърд противник на всяка промяна в ущърб на Гърция и Югославия. Но налице бяха признаци, които говореха, че успехът с Южна Добруджа ще насърчи българското правителство да пробива почвата и за останалите искания. В такъв случай силите на Оста отново ще бъдат в изгодна позиция, защото лесно биха обещавали съдействие за допълнителни придобивки в Беломорието и Македония.

В началото на август от Атина бе сигнализирано за италианска пропаганда в Македония.¹⁸⁷ По същото време в една статия във в. „Таймс“ се очертаваха две групи в македонското движение: прогресивна, която е противник на Оста и вижда в СССР единствен покровител на южните славяни, и националистическа, която се свързва с Оста. Във връзка с това се обръщаше внимание на посещението в Берлин на проф. Ал. Станишев — един от най-авторитетните водачи на македонските националисти. Съобщението направи силно впечатление във Форин офис, където бяха добре известни връзките на десните македонски групи с Рим, но се смяташе, че Германия съдържа тяхното нетърпение. Рендел потвърди информацията на „Таймс“. Той предполагаше, че Оста опитва да играе с македонските националисти, но допускаше различия между Германия и Италия: докато първата търсела връзки само с пропагандна и разузнавателна цел, втората можела да има по-конкретни планове (например за автономна Македония) с цел да отслаби Югославия и Гърция, а в случай на разчленяване на Югославия да установи свой протекторат над Македония. Така че според Рендел разрешаването на македонския въпрос не е реална цел на българската политика; този въпрос се използва от Германия и Италия с оглед планове им по отношение на Югославия. Затова се отдаваше особено значение на посещението на Станишев, доколкото той винаги е бил свързан с Германия.¹⁸⁸ Повече интерес предизвикваше у Рендел дейността на левицата в македонското движение, на която приписваше намерения за създаване на македонска съветска република като част от южнославянска съветска държава, простираща се от Адриатика до Черно море. Във връзка с това съобщаваше за манифеста на БРП „Борбата за запазване на мира в Балканите“, в който се изтъкваше опасността за Македония от политиката на Германия и Италия и се апелираше за сътрудничество с Югославия и СССР. В манифеста Рендел откриваше признак за безпокойство и на Москва от германо-италианското проникване в Балканите.¹⁸⁹

Форин офис разглеждаше македонския въпрос по-скоро през призмата на отношенията Германия — Италия — Съветския съюз, отколкото като елемент на българо-югославските отношения. Но не се изключваше и възможността на определен етап Оста да подкрепи присъединяването на Македония към България с оглед планове за разчленяване на Югославия и Гърция. Във връзка с това се събираха данни и се съставяха преценки за развитието на македонския въпрос и перспективите за разрешаването му.¹⁹⁰

Що се отнася до излиза на Егейско море, имаше опасение, че България би се изкушила да участва в евентуална италианска агресия срещу Гърция, за да го осигури. По този повод Рендел бе наточен да отправи предупре-

ждение до българското правителство. Рендел оспори целесъобразността на такава стъпка. Според него българското правителство не би участвувало в италианска агресия срещу Гърция, понеже държи на линията си за териториални придобивки, без да прилага сила. Не допускаше, че и Германия би го подкрепила в това отношение. Но дори ако и тя окаже подкрепа, английското предупреждение не би изиграло роля. Затова по-резултатна би била постъпка на Турция поради нежеланието на българското правителство да влезе в конфликт с нея. Веднага от Лондон бе наредено на Хюгесън да направи съответно внушение. Сарачоглу отклони с мотивите, че България няма подобни намерения и че изобщо не би се осмелила да действувва поради турските сили в Източна Тракия.¹⁹¹

Самото английско правителство преценяваше, че разполага със скромни възможности да подпомогне Гърция срещу италианска агресия. Именно за това залагаше толкова много на турската намеса. Но Турция отбягваше да предприеме стъпки, които биха я опълчили преждевременно срещу Оста. От своя страна Германия не бе заинтересована от влизането на Турция във войната, поради което се очакваше, че не ще благослови действия, които биха били използвани от Лондон за натиск в Анкара. Следователно на Англия не оставаше друго, освен да се задоволи с приятелския неутралитет на Турция. В случай обаче, че България се присъедини към италианска агресия срещу Гърция, от турското правителство трябваше да се поиска да се намеси.¹⁹²

Тези разсъждения и преценки се правеха още преди да е постигнато споразумение по добруджанския въпрос. Английската дипломация неотстъпно следеше хода на българо-румънските преговори. И пак най-голямо внимание се обръщаше на съветската позиция. Пристигането в София на българския пълномощен министър в Москва даде повод на спекулации за недоволство на СССР от разрешаването на добруджанския въпрос под егидата на Оста, от игнорирането му при решаването на проблеми, засягащи Черноморския басейн и пр. Попов уведоми Рендел, че Съветският съюз е признал обосноваността на българското искане и е обещал да го подкрепи. Това бе потвърдено и от една статия на в. „Правда“, която Крипс изпрати от Москва, а Форин офис нареди да бъде препечатана в английските вестници. Изводът на Форин офис бе, че съветското правителство не желае целия кредит за разрешаването на добруджанския въпрос да падне върху Германия и се стреми да избегне военни действия в Югоизтока.¹⁹³

Българо-румънските преговори се затегнаха поради усилията на румънското правителство да наложи частично разрешение на добруджанския въпрос. Рендел, съобщавайки за затрудненията, пак настоя във Форин офис да се направи публично достойние английското становище, за да се подкопае почвата под германската пропаганда в България.¹⁹⁴ Но Германия този път решително се намеси. В среща с Филев и Попов, състояла се на 26 август, Хитлер и Рибентроп ги увериха в твърдата си подкрепа на българската позиция в Крайова.¹⁹⁵ На 29 август във Виена външните министри на Германия, Италия, Унгария и Румъния подписаха протокол за арбитраж, чрез който Трансилвания премина към Унгария. След няколко дни крал Карол абдикира. Румъния бе провъзгласена за „национално-легионерска държава“ с „кондукатор“ генерал Антонеску.

Чак сега, след като Румъния окончателно премина в лагера на Оста, след като българо-румънското споразумение в Крайова бе съгласувано и предстоеше само подписването му, след като Германия обрала лаврите на по-

средник за териториалните промени в Югоизтока, Англия реши да обяви публично становището си по добруджанския въпрос. На 5 септември Халифакс направи следната декларация в Камарата на лордовете: Английското правителство никога не е подкрепяло една политика, основана върху строго придържане на статуквото. Напротив, то е било благосклонно за изменение на статуквото при условие, че това изменение е обосновано и справедливо и е постигнато чрез свободни и мирни преговори между заинтересованите страни и без агресия или принуда. От тези съображения то гледа с удовлетворение на разговорите за Южна Добруджа.¹⁹⁶

На 7 септември, веднага след подписването на Крайовската спогодба, Форин офис нареди на Рендел да поздравя правителството с успешното приключване на преговорите. Рендел изпрати приветствена телеграма до Попов, на която получи благодарствен отговор. А в първата им среща след присъединяването на Южна Добруджа Попов даже апелира към английското правителство да не изтълкува зле посланието, с което българското правителство се бе обърнало към Хитлер и Мусолини.¹⁹⁷ Упълномощен от София, Момчилов изказа лично на Халифакс благодарности за изразените симпатии и надежда, че на Балканите настъпва сравнително спокойствие. Тази постъпка разгневи силно Берлин. По-сетне Багрянов — по време на посещението си в Германия — трябваше да прехвърля вината върху Момчилов.¹⁹⁸

Английската подкрепа дойде прекалено късно, за да може да повлияе върху насоките на българската политика.¹⁹⁹ Но независимо от оправданията на Багрянов официалната благодарност до Англия бе искрен израз на настроенията на българските управляващи среди. Те все още се надяваха, че може да се запазят извън войната, че Германия, незаинтересована от военен конфликт на Балканите, ще се задоволи с прогерманския неутралитет на България, вместо да налага открит съюз, който би объркал цялото балканско положение. Така политиката им на тясно сближение с Оста без официални ангажименти осигуряваше придобивки чрез споразумение със съседните страни и при одобрението на всички велики сили и би запазила тези придобивки при следвоенното уреждане на Европа независимо от победителя във войната.

Глава трета

АНГЛИЯ И ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ КЪМ ТРИСТРАННИЯ ПАКТ

През есента на 1940 г. центърът на продължаващата вече втора година война се изместваше към Югоизтока. Германия бе затвърдила господството си върху по-голямата част на Европа. На нейна страна вече воюваше и Италия. Англия, лишена от континентални съюзници, бе подложена на жестоки въздушни удари. Но тя не възнамеряваше да капитулира. Населението ѝ мъжествено удържа на бомбардировките. Правителството организираше с ускорени темпове военно-икономическата мощ на страната. То се надяваше на нарастващата помощ на САЩ и на близкото им военно сътрудничество. То бе убедено и в неизбежността на германо-съветския конфликт. През втората половина на септември стана ясно, че е отминала непосредствената опасност от хитлеристко нашествие. Силата на германските бом-

бардировки спадна.²⁰⁰ Но никой не си правеше илюзията, че устремът на фашистката агресия е спрял. Подписаният на 27 септември 1940 г. Тристранен пакт от външните министри на Германия, Италия и Япония оформи окончателно зловещата агресивна коалиция, поставила си за цел да установи господство над целия свят.

В този момент Балканите се оказаха изключително важни за по-нататъшния ход на войната.

За Германия ролята на Балканите се определяше преди всичко от подготвяната в дълбока тайна агресия срещу първата социалистическа държава. Тя бе вече обкръжила СССР от север и запад чрез окупацията на Полша, Дания и Норвегия и антисъветския режим във Финландия. Чрез Балканите трябваше да се затегне обръчът откъм югозапад. В същото време бе нужно да се ликвидират последните позиции на Англия в континента, за да се подготви ударът срещу Близкия и Средния Изток.²⁰¹

Англия разглеждаше балканските държави с оглед оперативно-стратегическите си цели като суровинно-продоволствени бази и като фактор във бойните действия срещу фашистката коалиция. Тя се намиреше в съюзни отношения с Турция и бе дала гаранции на Гърция. Поведението на тези две страни, най-вече на Турция, се оценяваше като жизнено важно за английските интереси. Румъния бе окончателно влязла в германската орбита, а в началото на октомври допусна хитлеристки войски на територията си. Югославия граничеше и с двете страни на Оста, намиреше се в кризисно вътрешно положение, което я караше да се грижи преди всичко за собствената си сигурност.

Най-непосредствената задача на английското правителство бе да се спре германското придвижване към Проливите, а оттам към Близкия и Средния Изток чрез отпор на самите балкански държави било в блок, чийто състав варираше от четири (Турция, Гърция, Югославия, България) на три (без България) и две (без Югославия), било в краен случай чрез вкарването поне на Турция във войната.

Успехът на различните комбинации зависеше до голяма степен от поведението на България. Една нейна категорична антигерманска линия би направила възможен четиристранния блок, а наличието му сериозно би разколебало намеренията на Берлин. Но тази перспектива бе нереална. Оставаше по-неизгодното, но единствено възможното: да се задържа българската политика върху неутралитета независимо от прогерманските ѝ симпатии, за да се осуети минаването на хитлеристки войски през България, което би улеснило и усилило удара върху Турция и Гърция. Надеждата се основаваше върху факта, че вече година българското правителство отблъгваше намеса във войната. То не се отказваше от териториалните си претенции, ала при съединяването на Южна Добруджа заедно със засилването на германското влияние в страната даде увереност, че политиката на неутралитет не е несъвместима с удовлетворяването на тези претенции.²⁰² Лично Рендел бе убеден, че докато не станат ясни изгледите за победителя във войната, България ще полага всички възможни усилия да се запази извън конфликта, че царят съзнава колко трудно ще е едно поражение на Англия, особено при американска намеса. Момчилов твърдеше във Форин офис, че никаква българска военна акция не се предвижда, че Оста не упражнява натиск за такава акция, че царят е противник на всяка авантюра.²⁰³

Но стремежът за запазване на неутралитета бе едната страна на българската политика. Другата — която все повече надделяваше — бе линията на политическо сближаване с Райха, която изпразваше от съдържание официално поддържания неутралитет. Германските военни успехи на Запад и германското посредничество за разрешаването на добруджанския въпрос водеха до отслабване на английския престиж в страната, по-бързо нарастване на хитлеристкото влияние. Рендел посочваше формите, чрез които хитлеристката дипломация упражняваше въздействието си: пряка заплаха за военен натиск: пропаганда за германската непобедимост, за фактическото унищожение на Англия; ориентацията към Оста като единствен път пред малките държави; икономически натиск; експлоатиране на ролята на Германия за освободението на Южна Добруджа. Печатът рекламираше победите на Вермахта, възхваляваше ролята на Хитлер за освободението на Южна Добруджа, представяше българо-германските отношения като фактор за изграждането на „новия ред“ в Европа. Още през август Рендел протестира пред българските власти срещу ширещата се германска пропаганда в страната и настоя да се възстанови неутралното поведение, съблюдувано в първите месеци на войната. Хюгесън изрази пред българския пълномощен министър в Анкара огорчението си от германското влияние върху българския печат. Лично пред министър-председателя Рендел обърна сериозно внимание, че докато свободно се разпространяват германски пропагандни материали, върху английските съобщения се упражнява най-строга цензура. Особено тревожна бе констатацията, че сред висшите военни среди се налага вярата в германската непобедимост и убеждението, че само с помощта на Оста могат да се разрешат националните проблеми.²⁰⁴

Нямаше съмнение, че окончателното българско решение ще зависи от Германия. Рендел не знаеше дали Берлин предварително е определил цената за подкрепата си по добруджанския въпрос. Но бе сигурен, че компенсация ще се поиска, шом му дойде времето. Следователно преценката за бъдещото поведение на България можеше да се направи само когато има сигурност по германското намерение. Според Рендел за една успешна балканска кампания на Германия ще е нужно силна авиация. Ето защо предварително трябва да се е освободила от грижата за Англия. Нашествието на Балканите би се наложило било в подкрепа на италианска агресия срещу Гърция, било с оглед собствени цели на Райха (обкръжение на Югославия и Гърция, нападение срещу Турция, подготовка на плацдарм за агресия срещу СССР). Във всеки от тези случаи поведението на България би било от жизнено значение за германските планове. Поради извоюваните вече солидни позиции в страната и особено ако обещае излаз на Егейско море, Германия ще е в състояние да получи всяка концесия, без да прибегва до сила. А това ще направи положението на Турция, Югославия, Гърция, на самата Англия изключително опасно. Срещу такава перспектива Лондон залагаше главно на Турция. Но Рендел се съмняваше, че турското правителство ще обяви война, ако германските войски навлизат в България, без да преминават турската граница. Във Форин офис се правеха предложения за турска акция, която да предвари германското нашествие. Но малцина вярваха, че Анкара ще извърши нещо, което би я въвлекло във войната с България и Германия. Самата Англия не бе в състояние да ѝ помогне, а при това положение не можеше и да настоява за такава акция. При тази сложна обстановка Рендел виждаше един изход — да не се предприемат прибързани действия, които, без да са

в състояние да осуетят хитлеристкото нашествие, само биха подтикнали преждевременното сътрудничество на България с Оста.²⁰⁵

Едва бе подписана спогодбата в Крайова и се пусна слух, че било сключено споразумение за българско участие в германско нападение срещу Турция, предвидено за октомври.²⁰⁶ Рендел се отнесе с недоверие към слуха, но все пак видя в него свидетелство за тревожното очакване, в което живееше страната.

Особено настойчиви слухове станаха в началото на октомври. На 8 октомври мисии на сухопътните и военно-въздушните сили на Германия се настаняха в Румъния. Бе поставено началото на германското проникване в Балканите, представено като отговор на намеренията на Англия да разшири войната в райони от жизнена важност за интересите на Райха.²⁰⁷ Точно по това време английската легация в София сигнализира за присъствието на униформени хитлери в Добруджа. От военното министерство обясниха, че те били използвани за снимане на филм. На българските военни власти бе препоръчано да се избягват подобни инциденти, които само биха подхранвали подозренията. По повод донесенията за пристигане на германски военни експерти военният аташе на легацията не откри признаци за присъствие, а само подготовка за настаняването им, щом се наложи да бъдат пратени. Според други информации върху българските летища бил установен германски контрол и се извършвала подготовка за преминаване на хитлеристки войски в страната. Момчилов докладва за голяма тревога в Лондон от предстояща акция на Оста в Балканите. На Германия се приписваше намерение да използва българската територия за война против Гърция или против Гърция и Турция в случай, че Гърция окаже съпротива на италианска агресия и Турция ѝ се притече на помощ. Във връзка с това се твърдеше, че на България е обещан излаз на Егея срещу съдействието ѝ на германските планове за Проливите и на италианските за Гърция.²⁰⁸

В София Филев и Попов, а в Лондон и Момчилов опровергаваха слухове, уверяваха, че неутралитетът ще се запази и че България не възнамерява да нападне никого.²⁰⁹ Лично Рендел продължаваше да вярва, че обществените настроения в страната не са се изменили, че те са по-скоро русофилски, отколкото германофилски; констатираше даже нарастване на антихитлеристката реакция, която обясняваше с неуспеха на въздушния блицкриг срещу Англия и на комунистическата пропаганда. Но много повече, отколкото на обществените настроения той се позоваваше на настроената в управляващия лагер. За убеден привърженик на Оста, даже за водач на германофилите той смяташе министър-председателя Филев. Но за външния министър Попов приемаше, че не съчувствува на прогерманската ориентация. Намираше, че и други най-отговорни лица в управлението не са убедени в победа на Германия. А царят би сторил всичко, за да избегне обвързването, докато не бъде ясен изходът от войната. Както Рендел, така и неговият турски колега заключаваша, че главно желание на правителството е да остане извън войната, че няма да предприеме враждебни действия срещу никого, освен ако не бъде принудено за това, че събитията ще зависят не от България, а от решението на Хитлер.²¹⁰

Дипломатическият натиск оставаше единствената възможност за въздействие върху българската политика. Задачата му бе да се осуети или поне отлага превръщането на България в активен съюзник на Райха.²¹¹ Пред българските ръководители Рендел доказваше, че Германия няма да спечели вой-

ната, като се аргументираше със силата на империята, със сътрудничеството на САЩ и несигурното поведение на СССР. Предупреждавайки за тежката съдба на България, ако попадне под германски контрол, той напомняше нацистките теории за славянството като низша раса. Апелираше за запазване на неутралитета, да не се повтаря грешката от 1915 г., за да се яви България на мирната конференция свободна от подозрението, че е била на страната на Германия. А във Форин офис заявиха на Момчилов, че включването на България във фашисткия блок ще доведе до изменение на отношенияето на Англия към нея.²¹² Английските внушения и предупреждения се подсилваха от докладите на Момчилов до правителството, в които се говореше за засилената помощ, оказвана от САЩ на Англия, за сключените англо-американски споразумения, за несломимия дух на английския народ въпреки германските бомбардировки.²¹³ Рендел използва едно писмо на Кенет де Корси до царя, писано още в началото на август, но пристигнало в легацията два месеца по късно, за да го информира лично, че англичаните били единодушни в решението си да сразят силите на „тиранията и варварството“. В този дух бе и самото писмо на де Корси.²¹⁴

Едно от основните преимущества на Германия бе, че можеше да спесулира с българския ревизионизъм. Английските дипломати очакваха, че след разрешаването на добруджанския въпрос ще се издигне искането за излаз на Егея. Така и стана. Още в края на септември Рендел сигнализира във Форин офис, че това искане излиза на преден план и в официалната пропаганда. От Москва сър Ст. Крипс съобщи, че българският пълномощен министър определя излаза като настоятелна необходимост, докато смятал, че различията с Югославия могат лесно да се уредят. Английският печат съобщаваше, че България е започнала кампания за излаза, който ѝ бил обещан от Германия срещу участие в Оста. Момчилов докладваше за загрижеността в Лондон от последиците за Проливите в случай на българска намеса към Егея едновременно с италианска агресия срещу Гърция.²¹⁵

В навечерието на Крайовската спогодба английското правителство се отрече от налаганата му от Балканската антанта антиревизионистична линия, като официално призна справедливостта на искането за Южна Добруджа. Новата кампания в България налагаше съвременни стъпки от страна на Лондон, чрез които София ясно да разбере, че едно повторение на добруджанския вариант е немислимо, че нито Гърция ще приеме споразумение, нито Англия ще одобри преместването на границите на България към Егея. Хюгесън споделяше с българския си колега надеждата, че българското правителство няма да повдига по свой почин други искания, и направо заплашваше, че ако възникне въпросът за Западна Тракия или за излаз — това ще означава война. Рендел приемише, че искането за излаз трябва да се остави за след войната, като се обещаят мерки за реален икономически излаз при Солун. Той споделяше основателността и на искането за Западните покрайнини, като се надяваше, че в рамките на едно общо териториално споразумение българското правителство би се примирило със загубата на Македония. Но най-важното за него бе да се осуети всяко актуализиране на ревизионистичната програма, защото се боеше, че това би обслужвало само германските цели. Ето защо в софийските си срещи Рендел предупреждаваше, че Англия не подкрепя искането за териториален излаз. На Форин офис още преди Крайовската спогодба препоръчваше да направи официално изявление в този смисъл, мотивирано с отсъствието на българско население в този район.²¹⁶

Проект за такъв документ бе изготвен, преди кампанията в София да е открита. В него се допускаше излаз само чрез икономически улеснения, предоставени от Гърция на България, а териториалният излаз се отхвърляше със следните аргументи: липса на българско население в района, създаването на териториален коридор би разсъякло гръцките територии в Беломорието на две части. Изразяваше се надежда, че българското правителство ще продължи политиката на неутралитет, а исканията си ще отложи за след края на войната. Проектът бе обсъден във Форин офис, като особено внимание се обърна върху разликата между искането за излаз на Егея и добруджанския въпрос и върху подстрекателството на Германия и Италия за издигането на това искане. В окончателния текст, подготвен като ръководство за печата, се изтъкваше, че за разлика от добруджанския въпрос искането за излаз нямало етнографско основание, че българското правителство не се съгласявало с обещания от Ньойския договор икономически излаз, че искането за териториален излаз се използва от Италия, за да вкара България в Оста, че реалните интереси на България налагат да запази неутралитета си, да не се съблазнява с благовидни обещания по време на война, когато съществува опасност да влезе в конфликт със съседите си и да стане бойно поле. При нужда печатът можел да се позове на заявлението на Халифакс от 5 септември, като посочи, че Англия не е по принцип антиревизионистична и е готова да разгледа всички териториални въпроси след войната. В един допълнителен документ на Форин офис, предназначен по-скоро за разговори с българските ръководители, се приемаше подстрекателството на Оста като главна причина за издигане на искането за излаз. Напомняше се, че това искане ще доведе България до война с Турция и Гърция и до военно сътрудничество с Германия. Изводът, който произтичаше, бе: „Германия използва България за свои цели; истинският интерес на България е да запази неутралитета си.“²¹⁷

По същото време Хюгесън предложи да се съберат в Цариград английските дипломатически представители в Анкара, Атина и София, за да съгласуват действията си по българското искане за излаз. Във Форин офис бе изразено опасение, че срещата може да се разтълкува като подготовка за война на Балканите. Английският пълномощен министър в Атина съобщи, че поради критичното положение на Гърция не може да се отделя от поста си. След като турското Външно министерство застана зад предложението на Хюгесън, Форин офис се съгласи за среща само на представителите си в Анкара и София. Тя се състоя на 18 октомври²¹⁸ и бе обяснена като продължение на една традиция за редовни консултации между двамата дипломатически представители.

В съгласие с общата английска политика, която залагаше на сблъсъка на съветско-германските интереси в Балканите,²¹⁹ Рендел се опита да привлече и съветската легация в София към натиска върху българското правителство. В разговори с Лавришчев — съветският пълномощен министър в София, той сондираше какво би било поведението на СССР, ако Германия установи контрол над България и я използва за война срещу СССР. Интимната му мисъл бе да увеличава безпокойството в Москва по германските планове на Балканите. В това отношение бе насърчаван от Лондон. Лавришчев се отнасяше с недоверие към твърденията за подготвяна война на югоизток, когато Вермахтът е така ангажиран на запад, и изложи съветското схващане за запазване на мира на Балканите. Според английските преценки за по-нататъшния ход на войната една хитлеристка кампания в Югоизтока

се възпира главно поради опасения от реакцията на Турция и СССР. От тази гледна точка, заключението на Рендел от разговора с Лавришчев не бе утешително: Съветският съюз не възнамерява да се намесва с оръжие на Балканите. Съветският военен аташе заяви, че съветското правителство е против хитлеристкото проникване в Балканите. Но опроверга слуховете, че то планирало да установи бази в Българското Черноморие, ако германците нахлуят в страната. Политиката на СССР бе недвусмислена: против въвличането на Балканите в хитлеристката орбита, против фашистката агресия, но съзирайки играта на Лондон за провокиране на съветско-германски конфликт, се предпазваше от всякакви съвместни действия с английската дипломация. Обективно обаче бе налице съвпадение на съветско-английските интереси на Балканите и Лондон не се отказваше и занапред да търси подкрепата на Москва срещу действията на Оста в този район.²²⁰

Без да разполага с реална сила, която да наложи влиянието му върху хода на събитията, без да спечели решителна подкрепа нито в балканските държави, нито извън тях, английското правителство можеше да се ослабня главно върху благоразумието на българските управляващи среди и преди всичко на царя. Рендел не преставаше да повтаря в докладите си, че Борис III схваща опасността на положението, че полага усилия да отбегне обвързването с Райха, че до това обвързване може да се стигне само под силен натиск. С удоволствие донасяше за слухове, че царят е отхвърлил искането на Германия да постави войската под нейно ръководство, че в Берлин били недоволни от правителството и планирали замяната на Филев с ген. Н. Жеков. Английският печат съобщаваше за върховните усилия на царя и правителството му да запазят страната извън войната. И във Форин офис бе твърдо убеждението, че българският монарх е една от главните карти в ръцете на Англия против пълното господство на Германия в Балканите.²²¹

След подписването на Тристранния пакт и на установяването на хитлеристка войска в Румъния английското правителство очакваше непосредствена акция на Оста отвъд Дунава било чрез германско нападение срещу Турция, било чрез гръцко — срещу Италия. Идън бе изпратен в Близкия Изток, за да обсъди с английските военни началници там възможността за балкански фронт. По това време италианските войски настъпваха в Либия и заплашваха Египет. Военното командване не бе в състояние да отслабва този фронт, като отдели части за Балканите. Така Англия се оказваше безпомощна на Балканите, неспособна нито да подкрепи на дело съюзниците си, нито реално да спласи противниците си.²²² Всяка възможна акция на Оста се свързваше с българско участие. Сведенията от София бяха противоречиви: от една страна — за нарастване на германското влияние, за активна ревизионистична кампания и възможност за изкушение, ако Германия обещае излаз на Егея; от друга — стремеж на царя да отбегне обвързване с Оста, силно впечатление от английския отпор срещу въздушния блицкриг. Целта на Форин офис бе да се укрепи у царя волята за съпротива срещу хитлеристкия натиск. Във връзка с това се напомняше ползната роля, изиграло посланието на Джордж VI до Борис III от 14 септември 1939 г. От едно ново послание се очакваше решително въздействие върху българските управляващи среди.²²³

В началото бе подготвен проект за послание от английското правителство. После бе решено посланието да се изпрати от името на краля. Проектът бе подложен на съответна редакция, подписан от Джордж VI и на 14 октомври

изпратен на Рендел, за да го връчи на Борис III. Посланието напомняше за миналогодишното писмо, за изказаното официално одобрение на Крайовската спогодба, както и за предвоенните усилия на царя „за запазване на мира“, проявената умереност на българското правителство се отдаваше на „мъдрото ръководство“ от страна на царя; изразяваше се надежда, че това поведение ще се запази въпреки натиска на Оста; отправяше се предупреждение, че Оста се стреми да използва България за собствени цели и да наложи своя контрол и диктат, и в това отношение се сочеше примерът на Румъния; истинският интерес на България се криел в запазването на неутралитета и в отказа да бъде примамена от благовидни обещания по време на война, в хода на която може да стане бойно поле на воюващите и да предизвика още веднъж враждебността на всичките си съседи тъкмо когато „с мирна политика на търпение и умереност се свързе от грешката, сторена през миналата война“²²⁴. Два момента се открояваха в посланието: повтаряне на декларацията за разрешаването на добруджанския въпрос и във връзка с това — изобщо за разрешаването на териториалните спорове чрез свободни и мирни преговори; предупреждението за съдбата на България, ако се откаже от неутралитета си. Съзнателно не се вземаше пряко отношение към искания излизане на Егея, който най-много безпокоеше Лондон. За най-важно се смяташе да се предупреди царят срещу германските примамки, а отношението към самото искане се изясняваше от печата. Не се отправяше апел за ориентация към Англия. Такава възможност поне за момента се изключваше. Задачата бе просто да се запази неутралитетът, дори в тази прогерманска форма, в която се провеждаше, да се предотврати превръщането на България в активен съюзник на Оста.

. В София посланието бе получено по време, когато Рендел чувствуваше, че около България назряват съдбоносни събития, и бе обхванат от песимизъм за близкото бъдеще, ясно съзнаващ неспособността си да надделее върху влиянието, което упражняваше неблагоприятният за Англия ход на войната. Кралското послание му даваше възможност за въздействие върху цар Борис, който винаги бе демонстрирал преданост към Джордж VI. Като отстрани от текста напомнянето за грешката през миналата война и изрази „благовидни обещания“ — такова право му бе дадено от Форин офис, — той връчи посланието на 15 октомври. Царят със задоволство изслуша английското становище за териториалните промени. Той бе поласкан от оценката за собствената му политика и за ролята му в навечерието на Мюнхенската конференция. Но бе разтревожен от предупреждението за съдбата на България под германски контрол. Той очерта трудното положение, в което се намира страната, изрази безпокойство от турските военни мерки по границата и изрази надежда, че не е предстояща акция на Оста срещу Турция или Гърция. Рендел не пропусна възможността, за да разсее царските тревоги, да даде допълнителни разяснения по английската политика и да вдъхне увереност в английската мощ. Изискването на Англия към България той представи във възможно най-меката форма: неутралитетът да се поддържа поне там, където е възможно, като добави, че бъдещето на България ще зависи от това, дали неохотно се е съгласила или доброволно е прегърнала германската кауза. И заключи: на мирната конференция няма да се забрави една евентуална българска подкрепа на враговете на Англия.

За разлика от друг път царят се показва депресиран и уплашен. Той даже не криеше, че е песимист за положението на Англия и че допуска вероятност-

та за германска победа. Тези промени Рендел си обясняваше както с резултата от офанзивата на Запад, с германското посредничество по добруджанския въпрос, така и със силния натиск на Оста, срещу който Англия не можеше да му помогне. Царят изглеждаше примирен с неизбежното германско нашествие и убеден в безполезнаостта на всяка съпротива. Единствената му надежда бе, че акцията на Оста може да се отклони пак в друга посока. „Положението — съобщи Рендел във Форин офис — е много тежко, без да съм сигурен, че е наистина опасно.“²²⁵

Колкото и песимистично да се струваше на Рендел това заключение, то се оказа пак оптимистично. Над българския неутралитет бе надвиснала непосредствена заплаха.

В деня, в който царят получи посланието на Джордж VI, Ив. Багрянов приключваше посещението си в Германия и се отправяше за Италия. Докато шумно организираният престой в Германия трябваше да демонстрира плътното сближение между двете страни, в Рим Багрянов го очакваха преки внушения за българско участие в подготвяната агресия срещу Гърция. Рендел следеше обиколката на министъра на земеделието, но не ѝ отдаваше външнополитическо значение.²²⁶ На 16 октомври германският пълномощен министър в София Рихтхофен се яви пред Попов, за да му прочете телеграма от Рибентроп. На България се даваше двудневен срок, за да реши присъединяването си към Тристранния пакт. На следния ден царят получи от ръцете на личния пратеник на Мусолини предложение за съучастие в предстоящата агресия срещу Гърция. В писмо до Хитлер царят защити политиката на неутралитет като полезна за „нашата обща политика“ и разкри последиците от един явен българо-германски съюз: усложнения със съседните (във връзка с това напомни, че на българската граница са разположени 23 турски и 7 гръцки дивизии), турско съветско сближение, застой в икономическия живот на страната и изчерпване на скромните ѝ възможности. Изводът, който се очакваше Хитлер да си направи от писмото, бе, че благосклонният към Оста неутралитет отговаря на интересите на Германия и на възможностите на България. А в отговора си до Мусолини царят отхвърли по най-внимателен начин и предложението за съучастие в агресията срещу Гърция.²²⁷

За двустранния натиск на Оста Рендел не се добра до нищо съществено. В Лондон узнаха за посещението на царския секретар Морфов в Берлин (по него бе пратено писмото за Хитлер). По-късно югославското външно министерство съобщи, че двама висши дипломати на Оста — италианец и германец — са пребивавали в София между 17 и 19 октомври и са били тайно приети от царя и Попов.²²⁸

В срещата си с Рендел Борис III се бе показал подтиснат и уплашен, без още да знае за предложението на Рибентроп и намеренията на Мусолини. В следващите два-три дни той вече бе убеден, че часът на решителния избор е настъпил. Пред италианския пълномощен министър се мъчеше да изглежда храбър: твърдеше, че не държи никак сметка за предупрежденията на Англия, чиято политика е бита, и напомняше за съдбата на Карол Румънски, приел английските гаранции. Но съпоставено с предложенията на Оста, кралското послание звучеше съвсем актуално с оглед съдбата на страната под хитлеристко господство, перспективата за война върху българска земя и за наказанието на мирната конференция. Предпазлив, какъвто си беше, царят не изключваше възможността за поражение на Германия и тогава пренебрежението към Англия би му струвало скъпо. Затова вкоренената му боя-

зън пред всяка явна ориентация доби допълнителен стимул от заканите на Лондон. Но в себе си отдавна знаеше, че щом Германия поиска категорично решение — ще го приеме, но така, че да не си затвори напълно вратата и към Англия. Италианският пълномощен министър отчиташе влиянието на двата фактора — нежеланието за намеса във войната и дейността на английската дипломация, за да заключи, че без силен натиск от Рим и Берлин не може да се очаква българска инициатива.²²⁹

На 23 октомври — един ден след като бе пратено писмото до Хитлер, царят предаде на Рендел следния отговор до Джордж VI: „Любезното внимание, което Ваше Величество ми засвидетелствува, мислейки в този момент за моята страна и за мен, ме дълбоко трогва и Ви благодаря за това най-искрено. Същевременно съм щастлив, че сте посрещнали със симпатия неотдавнашното разрешаване на справедливите аспирации на българския народ.

През годината, изминала от последното любезно послание на Ваше Величество, ходът на събитията претърпя значителни промени, които направиха положението на всички страни, включително нашата, все по-трудно. По такъв начин сега България няма вече тежестта и влиянието, които имаше през периода, предшествуващ войната, и за които сте били любезен да се позовете, напомняйки скромните ми усилия за запазване на миръ. Поставена в изключително деликатно положение, тя може да играе сега само минимална роля и нейното поведение се диктува от грижата, доколкото е по възможно-стите ѝ — за запазване на своите жизнени интереси.“ Накрая се изказваше надежда за скорошно приключване на войната и установяване на справедлив и траен мир.²³⁰

Съставен общо и неангажиращо, отговорът на царя даваше само едно указание за поведението му: да бди за запазване — и то според възможностите му — на жизнените интереси на страната. Но присъединяването към Тристранния пакт лесно би се оправдало с грижа за запазване на тези интереси. Не се споменаваше, че ще продължи политиката на неутралитет, каквито уверения Попов продължаваше да дава, нито, че ще се избягва участието във войната. Ето защо Рендел откри в писмото потвърждение на склонността на царя да се остави воден от събитията. Във Форин офис констатираха, че не се отговаря на главното предназначение на кралското послание: да се потвърди надеждата, че България ще остане неутрална и въпреки обещанията на страните от Оста не ще се присъедини към тях. А позоваването на жизнените интереси се изтълкува като намерение на царя да направи всичко възможно, за да осуети активното участие във войната, като приеме мирната окупация пред въоръжената съпротива. Заключението от анализа на писмото бе, че българското правителство е готово да застане открито на страната на Германия и в скоро време може да се очаква присъединяването му към Тристранния пакт. Срещу тази перспектива бе набелязана една крайна мярка — с официална декларация да се предупреди България, че ако влезе в пакта, Англия ще я смята за свой враг.²³¹

Събитията, които последваха, щяха да докажат, че и тези заключения са били прибързани.

На 28 октомври Италия нападна Гърция. Втората световна война бе пренесена на Балканите.

Англия бе поставена пред ново изпитание. По силата на гаранциите, които бе предоставила на Гърция, тя бе длъжна да ѝ окаже ефикасна помощ. Чърчил настояваше да се проучат внимателно възможностите за такава по-

мощ, като предупреждаваше, че неизпълнението на гаранциите ще подкопае английското влияние и в Турция. Халифакс посочваше, че единствената карта на Англия е собствената ѝ военна активност и особено разширяването и ефективността на помощта за Гърция. Форин офис натовари пълномощния министър в Атина да увери Метаксас, че Англия ще окаже цялата възможна помощ срещу италианската агресия. Но разбирането за опасността от създаващото се в Балканите положение и желанието за подпомагане на Гърция бе едно, а възможността за дела — друго. Военният кабинет не се съгласи да се прехвърлят войски от Близкия Изток на Балканите. И на гръцкото правителство бе съобщено, че засега не може да се удовлетвори искането за изпращане на военноморски и военновъздушни части за отбраната на о-в Корфу и на столицата. Военната помощ се ограничи с четири ескадрили самолети и с дебаркирането на о-в Крит.²³²

Английското правителство отдавна бе наясно за скромните си собствени възможности да се противопостави на хитлеристка агресия на Балканите. И то трябваше да обяви, че най-добра помощ ще оказва на Гърция чрез ударите си по общия противник на другите фронтове.²³³ На Балканите то се осланяше на съпротивата на самите балкански държави: на гръцкия военен отпор срещу нашествениците, на пряката помощ от страна на Турция и Югославия, на отказа на България да се включи в италианската агресия и да допусне хитлеристки войски върху територията си.

Но Югославия, загрижена да избегне на всяка цена конфликта с Оста, побърза да обяви неутралитет. Турция не изпитваше никаква охота да се намесва във войната. И двете използваха едно оправдание — Балканският пакт не бе предназначен да действа срещу велика или изобщо срещу небалканска сила. Положението на Турция бе по-особено, понеже тя освен чрез Балканския пакт бе задължена спрямо Гърция и с други договори. Още в деня на италианската агресия Момчилов съобщи, че в Лондон очакват турска помощ за Гърция. Но турското правителство се позова на военната си неподготовленост, за да отклони искането за изпращане на експедиционен корпус в Гърция. Англия не бе в състояние да му обещае съдействие при евентуална военна акция в Додеканезите. И трябваше да се задоволи с проанглийския му неутралитет. Като косвена подкрепа за Гърция се обяви съсредоточаването на турски войски на българската граница, готови да се намесят, ако България се присъедини към италианската агресия. Такова предупреждение — по внушение на Форин офис — турското правителство отправи до София. Но в Анкара бе вече добре известно, че българското правителство няма подобно намерение. В такъв случай турските военни мерки по границата бяха предназначени не толкова да дадат сигурност на Гърция, колкото да демонстрират готовност за отпор срещу германска акция през България срещу Проливите. Р. Арас говореше пред Момчилов, че дори италианците да завземат Беломорска Тракия, България и Турция не бивало да се месят, за да не дадат повод на Германия да влезе в България за действия било против Гърция, било против Турция.²³⁴

След като Англия прецени, че пряката ѝ военна подкрепа за Гърция не може да има решаващо значение, след като турската помощ се изчерпа с едно предупреждение срещу действия, които българското правителство не замисляше, пред Форин офис остана пътят за пряко дипломатическо въздействие върху българските управляващи среди.

В навечерието на италианската агресия в Лондон бяха убедени, че въпреки неизменното желание на царя и сътрудниците му за неучастие във войната тяхната воля за отпор срещу хитлеристкия натиск е отслабнала, че едно обещание за излаз на Егея е в състояние окончателно да ги сломи и че влизането на България в Тристранния пакт е въпрос на близко бъдеще. При това положение английската политика спрямо България преследваше скромни задачи — да се внушава на управляващите среди, че Германия няма да спечели войната, че английската победа е сигурна, и да се насърчават онези дейци, за които се смяташе, че са привърженици на неутралитета и се страхуват от хитлеристкото господство над страната. Целта да се забавя и отлага окончателното решение се обезсмисляше от убеждението, че българското правителство не разполага със свобода на действие, че окончателното решение ще зависи не от собствената му воля, а от намеренията на Германия.

Инструктиран от Лондон, на 29 октомври сутринта Рендел отправи пред Филов замисленото още преди агресията заявление: Англия ще окаже на Гърция цялата възможна помощ, тя вярва, че България ще се въздържа от всяка акция, която би затруднила положението на Гърция; в интерес на самата България е да защити неутралитета си, а в края на войната Англия ще знае как да се отнесе към врагове и приятели. В последвалия разговор между двамата Рендел направи някои коментари по заявлението, които после бяха одобрени от Форин офис: ако България запази неутралитета си, английското правителство ще го зачита, докато не бъде нарушен от други, а в края на войната ще бъде третирана като приятел; ако се нареди на страната на Оста и нападне Гърция, автоматично би била третирана като враг, ще бъде въввлечена във военните действия, които вероятно ще се пренесат върху българската територия.²³⁶ С ясното и недвусмислено предупреждение срещу участието в пакта и в агресията срещу Гърция се изчерпваха възможностите на английското правителство за въздействие върху българската политика. Със средства за материален натиск то не разполагаше. Затова, когато на заседание на Военния кабинет се съобщи молбата на Гърция за натиск върху българското правителство официално да обяви, че не ще участва в агресията, Халифакс се позова на заявлението на Рендел, за да изрази мнение, че по-далеч Англия не може да отиде и че допълнителни инструкции до Рендел не са необходими. Все поради това Халифакс бе принуден да изкаже през Камарата на лордовете удовлетворение от отговора на българския парламент на тронното слово, в което се подчертаваше готовност за отбрана на независимостта на страната.²³⁶

На 28 октомври — първия ден на итало-гръцката война — в София се откри есенната сесия на Народното събрание. В тронното си слово царят представи освобождението на Южна Добруджа като резултат на „водената досега политика“, което можеше да се тълкува като потвърждение на тази политика. Но същевременно повтаряше благодарностите към Хитлер и Мусолини и подчертаваше приятелските връзки с Германия и Италия. Говорейки поотделно за отношенията със съседните страни, царят не каза нито дума за Гърция.²³⁷ Пропусна да спомене и за политиката на неутралитет. Този пропуск не бе случаен. При коренно изменената обстановка в Европа курсът на неутралитет, обявен непосредствено след избухване на войната, не можеше да остане неизменен. Българското правителство се стараше да се нагоди към силните на деня. С такава цел в дневния ред на сесията бяха включени два важни законопроекта — за защита на нацията и за ор-

ганизация на българската младеж. Външнополитически се възприемаше поведението на невоюваща, а не неутрална страна, свързана тясно с Германия, включена стопански, идеологически и политически в орбитата на Оста, но без да поеме конкретни политически и военни задължения, без да участва пряко във войната. С такава позиция царят се надяваше да отклони откритото присъединяване към Тристранния пакт. За успеха на тази тактика се разчиташе на съветско-германските противоречия на Балканите.²³⁸

Ив. Попов обясни на турския пълномощен министър, че с тронното слово се потвърждава политиката на неутралитет и желанието на България да стои настрана от итало-гръцкия конфликт. Рендел съобщи в Лондон, че според софийската мълва царят пропуснал в словото си отношенията с Гърция въпреки натиска да се изкаже определено в полза на италианската агресия, поради което германското недоволство от него се увеличило. Лично Рендел вярваше, че правителството не желае да се компрометира. Но бе скептик по отношение възможността му да се съпротивлява и не вярваше, че Англия ще съумее да задържи още дълго българския неутралитет.²³⁹

Още при първото известие за италианската агресия Момчилов увери Форин офис, че българското правителство не ще допусне конфликт с Турция и не ще издига искането за излаз, като се надява на удовлетворение след войната. Но на неговите уверения не се отдаваше голямо значение. Във Форин офис смятаха, че българският пълномощен министър изхожда от остарели вече официални разбирания и от собственото си желание. На заявлението на Рендел Филлов отговори, че правителството ще стори всичко, за да запази неутралитета. Но Рендел чувствуваше, че министър-председателят не храни големи надежди в това отношение, и сам смяташе, че положението е извън контрола на българските власти. Военният министър ген. Т. Даскалов заяви пред английския военен аташе, че би било нелоялно да се издига искането за излаз, когато Гърция е във война, че даже македонският въпрос се премълчава, за да не се превръща в източник на конфликт с Югославия. За доказателство посочи, че не са съсредоточени войски по гръцката граница. Попов уверяваше, че единствената цел на България е да остане неутрална. Той напомняше, че придобивки по време на война често се губят след възстановяването на мира, за да подчертае, че българското правителство не възнамерява да постигне исканията си със сила.²⁴⁰

Английските дипломати бяха разтревожени от сведенията за прехвърляне на български военни части от северната граница на границата с Турция. Това означаваше, че вниманието е съсредоточено върху югоизточната граница, че не се очаква германско нападение през Румъния или ако се очаква — не се предвижда да му се даде отпор. По повод оправданията на Попов с турските намерения Рендел го увери, че Турция не ще предприеме акции срещу България, но ще се защитава срещу германско нападение през българска територия. Извършените по това време промени в щаба на войската се разгълкуваха от английската легация като опит на царя да уравнилеси силното германско влияние сред висшето военно командване.²⁴¹

Така противно на очакванията на Англия сведенията от София говореха, че българското правителство държи на неутралитета и се въздържа от нападение срещу Гърция. Но оставаше съмнението, доколко разрешението е в неговите собствени ръце. За Рендел бе ясно, че Англия не е в състояние да наложи разрешение, изгодно за интересите си, а българското правител-

ство поради силното хитлеристко влияние не може да окаже активна съпротива. Единствената възможност бе да се запази съществуващият неутралитет поне докато Германия не реши да разшири войната в Балканите. Със сигурност за германските намерения той не разполагаше. Не се изключваше, че Берлин ще предпочете неутралитета на България, за да не се предизвиква Турция. Но в случай на крупен италиански неуспех и на активна турска помощ за Гърция неизбежно ще е германско нашествие през България против Турция и Гърция.²⁴² Това нашествие Англия не можеше да предотврати, а още по-малко България да спре. Единствено с реакцията на СССР Хитлер би се съобразявал.

След края на „странната война“ английското правителство бе заставено да търси в Съветския съюз подкрепа за войната си срещу Германия. През есента на 1940 г. се забелязваха признаци за подобряване на англо-съветските отношения. На 22 октомври Крипс декларира пред съветското правителство, че срещу строг неутралитет на СССР в англо-германската война Англия се задължава да не участва в никакво нападение срещу него и да гарантира участието му в следвоенното мирно уреждане.²⁴³

Съветският съюз не криеше опасенията си от разширяването на фашистката агресия на Балканите, от влизането на хитлеристки войски в България и от евентуална война с Турция, което би засегнало жизнено важен за сигурността му регион. На 12 ноември в Берлин пристигна ръководителят на съветското правителство В. М. Молотов. Пред Хитлер той постави въпроса за присъствието на германски войски в гранични със Съветския съюз държави, твърдо настоя за запазване независимостта на България и против въвличането ѝ във войната, като изказа готовността на съветското правителство да ѝ предостави гаранции.²⁴⁴ Хитлер, който бе взел решение за агресия срещу Съветския съюз, се стараше да маскира истинските си намерения, като създава впечатление, че е за по-нататъшното мирно развитие на съветско-германските отношения. В деня на пристигането на Молотов в Берлин той бе подписал специална директива за подготовителни мерки за окупацията на гръцката територия северно от Егейско море, които предвиждаха преминаването на германски войски през България.²⁴⁵ С декларации на доброжелателство той целеше да избегне съветското противодействие на подготвяната балканска операция, да отклони СССР изобщо от Балканите.

На германо-съветските преговори в Берлин английската дипломация отдаваше решаващо значение за развитието на отношенията между двете страни и за перспективите на очаквания въоръжен конфликт помежду им. По конкретните резултати от преговорите само се гадаеше. Според едни сведения Германия поискала от СССР да неутрализира Турция, като я заплаши с нападение. Според Рендел такова споразумение би насърчило прогерманските сили в България въпреки съпротивата на царя и разумните политици. Според друга версия Молотов се съгласил с хитлеристка намеса в Гърция, но без операциите да се разширяват към България и Турция.²⁴⁶ Рендел докладваше за неблагоприятно отражение в България от посещението на Молотов в Берлин: правителствените кръгове били подтиснати и разтревожени, а просъветските среди се активизирали. Той пак предупреди правителството, че нападението срещу Гърция ще пренесе войната върху българска територия. А Форин офис съветваше Турция и Югославия да сплашат България с война, ако нападне Гърция.²⁴⁷

Вестта за царското посещение в Германия дойде, за да увеличи още повече несигурността и безпокойствието.

На 17 ноември цар Борис, придружен от Попов, замина за Берхтесгаден. Завърнаха се на следния ден. Царят съобщи на Филов, че е отклонил предложението за присъединяване към Тристранния пакт без активно участие във военните действия, като се позовал на незавършената военна подготовка, както и на възможните усложнения със съседните държави и СССР.²⁴⁶ Но той бе получил ясно указание, че през пролетта на 1941 г. хитлеристките войски ще нахлуят на Балканите, и разполагаше с не повече от два-три месеца, за да реши как ще се отнесе към нашествениците — като към врагове или като към приятели. Но фактически по този въпрос позицията бе ясна. Оставаше му само надеждата за някакъв обрат във войната, който да отклони Хитлер от Балканите. Царят ще разчита пак на сепаративен мир. Попов ще се надява, че Англия не би се намесила в полза на Гърция, което пък би накарало Хитлер да преразгледа решението си.

Посещението в Германия бе запазено в пълна тайна. В София никой не бе узнал нищо. От двореца бе съобщено, че царят ще прекара няколко дни в Рилския манастир. На 18 ноември, веднага след завръщането си, Попов разговаря с пълномощните министри на Белгия и Турция, без да им спомене за събитието на деня. Но в чуждия печат — включително и в английския — се появиха известни догадки. Едва тогава бе оповестено, че царят се е върнал от посещение в Германия, където на 17 ноември се е срещал с Хитлер. Официозът в „Днес“ изтъкна, че посещението свидетелствувало за голямото доверие, на което царят се радвал в Германия, и за традиционните връзки на здраво и непоколебимо приятелство между двата народа.²⁴⁹ Веднага плъзнаха слухове за предстоящо присъединяване към Тристранния пакт, за подкрепата, която Германия обещала за български излаз на Егейско море. Рендел протестира срещу публикуването на неверни съобщения в английските вестници, а Форин офис препоръча на печата да се въздържа от коментари до получаването на сигурни сведения.²⁵⁰

Рендел се постара да събере точна информация за целта на посещението и резултатите от срещата с Хитлер. В началото той не знаеше дали царят е бил поканен или е пътувал по личен почин; после узна, че от Берлин поканили само външния министър, но царят решил лично да замине. Първата реакция в София от вестта за царското посещение била според Рендел на уплаха. Но щом станало ясно, че не е поет никакъв ангажимент, настроението се променило коренно. Общо било задоволството, че царят е заминал лично, а не е пратил Филов, смятан за по-податлив на германския натиск. Широко се разпространило убеждението, че опасността от германско нашествие не е неизбежна. Буров, Мошанов и Стайнов, които по преценката на Рендел били неприязнено настроени към царя, сега изказвали възхищение от постъпката му, убедени, че в Германия е пледирал неутралитета и мира. Лично Рендел, без да отхвърля тази възможност, не пренебрегваше и другата — за някакво споразумение с Хитлер.²⁵¹

Английската легация получи известна информация от правителствените кръгове. Ген. Даскалов уверяваше, че поне до заминаването на царя за Германия не е предявявано искане за преминаване на войски, а от разположението на частите на Вермахта в Румъния водеше заключение, че нахлуване в България не е предстоящо. Попов даде на Рендел следните сведения: на срещата говорил главно Хитлер, като изложил идеите си за „новия ред“ в

Европа и Азия, повторил, че няма териториални, а само икономически амбиции на Балканите, не споменал за балканска операция, показал благоприятно положение към Турция. С много усилия Рендел успя да изтръгне от Попов признанието, че Хитлер е поискал присъединяването на България към Тристранния пакт, но решение не се взело.

От различен ъгъл Попов осветяваше посещенията пред други дипломати. Той увери пълномощните министри на Турция и Белгия, че Германия не възнамерява да нахлува в Балканите, освен ако не бъде подтикната към това от установяването на английски военни бази в Солун и Западна Тракия. По повод този разговор от Атина сигнализираха в Лондон, че Попов подметнал и за промяна в българското поведение, ако Англия установи бази. Белгийският пълномощен министър опроверга интригата, като цитира твърдението на Попов, че България при никакви обстоятелства не би нападнала Гърция. Пред югославския пълномощен министър Попов сподели, че Хитлер изразил най-приятелски чувства към Югославия.

От други източници Рендел узна, че участието си в Тристранния пакт царят поставил в зависимост и от участието на СССР, че декларирал нежеланието си да стори нищо, което би го опълчило срещу Анкара и Москва, че няма да приложи сила за излаз на Егея; че внимателно изтъкнал опасностите от една балканска кампания, като посочил усложненията за българската политика пред вид възможните реакции на Турция и СССР.

Рендел вече бе убеден, че в Берхтесгаден е отклонено предложението за присъединяване към Тристранния пакт. Но се съмняваше, че царят ще е в състояние дълго да се съпротивлява срещу германския натиск. Той предупреди Попов за последиците от присъединяването, като напомни, че Англия ще нападне България, ако се настанят германски бази.²⁵²

На 22, 23 и 24 ноември във Виена бе организирана тържествена церемония по присъединяването към Тристранния пакт на Румъния, Унгария и Словакия. След многобройните коментари по посещението на царя в Германия стана очевидно, че усилията на Хитлер за привличане и на България са пропаднали. Впечатлението в Лондон бе огромно. Вестниците оценяваха българския отказ като най-тежко поражение за нацистката дипломация в Европа, като разстройство на балканските планове на Хитлер. А причината търсеха в италианските военни неуспехи, в предупрежденията на Анкара и в съветите на Москва. Констатацията и на Форин офис бе, че България не желае да напусне неутралитета, че присъединяването ѝ към Тристранния пакт изглежда за момента невероятно.²⁵³

Още не стихнала възбудата от срещата в Берхтесгаден, друго събитие привлече пак вниманието към България.

След завръщането на Вячеслав Молотов от Берлин съветското правителство уведоми Германия, че за да продължат започналите преговори, германската страна трябва да се съгласи с определени условия, между които се поставяше и сключването на българо-съветски пакт за взаимна помощ. От Наркоминдела съобщиха на югославския и турския пълномощен министър, че Съветският съюз е категоричен противник на хитлеристкото господство в България, и във връзка с това ще вземе съответни мерки.²⁵ В същия ден, когато царят и Попов се завърнаха от Германия, Молотов направи пред българския пълномощен министър в Москва предложение за пакт за взаимна помощ. Официално това предложение бе връчено на 25 ноември на Попов от Аркадий Соболев, генерален секретар на Наркоминдела. Соболев бе приет

също така от Филов и царя. Обикновено колебливо и нерешително, този път българското правителство се прояви като изключително експедитивно. В официалния отговор до съветското правителство, с който пактът за взаимна помощ се отхвърляше, се съобщаваше, че се обсъжда присъединяването към Тристранния пакт.²⁵⁵

Съветското предложение бе не само изключително изгодно за България, но приемането му би затруднило хитлеристката агресия на Балканите, а по такъв начин би оказало влияние върху хода на войната изобщо.²⁵⁶ Но българските управляващи сред останалите верни на антисъветизма си, на линията, която изключваше всяка комбинация, съдържаща риск за нарастване на съветското влияние в страната.

Германската заплаха, надвиснала над Балканите, разкри обективното съвпадение на съветските и английските интереси и именно върху тази основа се очерта тенденцията за подобряване на отношенията между двете страни. Англия можеше да бъде само доволна от задълбочаващия се разрыв между Германия и Съветския съюз по отношение на България.²⁵⁷ Но заедно със стремежа да използвава мощта на СССР във войната срещу Германия английското правителство не желаше да допусне и разширяване на съветското влияние в Европа. В отношенията на Форин офис към предложението за българо-съветски пакт се вплетоха и двете страни на английската политика. От една страна, му допадаше антигерманската насоченост на предложението и възможността за съветско-германски конфликт, от друга — българският отказ отговаряше на антисъветизма на английските управляващи среди, които за разлика от края на 1939 г. не вярваха, че българската политика може да се наклони към СССР, но винаги имаха пред вид широко разпространените просъветски настроения сред народа.

Главно чрез Рендел, но и по други дипломатически канали в Лондон се събра значителна информация по съветската инициатива: за пристигането на Соболев на 24 ноември с предложение за пакт и даже за съюз, за искани бази във Варна и Бургас, за предлагани гаранции срещу Турция, за мотивите на царския отказ, за силната комунистическа пропаганда в полза на предложението и пр. На Рендел се струваше невероятно съобщението за искани бази, като напомняше, че Съветският съюз се предпазва от конфликт с Германия. Той бе убеден, че царят ще направи всичко възможно, за да не допусне превръщането на България в център на „комунистическата пропаганда“. Неговото становище бе, че българската политика е поставена пред избора между зависимостта от Германия и включването в СССР. Английският печат информираше за народното движение за българо-съветски акт, а отпора на властта представяше като защита на независимостта на страната срещу намеренията на Съветския съюз да я погълне. Момчилов съобщи, че английските ръководни среди посрещнали с одобрение отхвърлянето на съветското предложение.²⁵⁸ В същото време във Форин офис приемаха, че съветската инициатива цели да осуети присъединяването на България към Тристранния пакт, че тя насърчава съпротивата срещу германския натиск. Общо бе мнението, че неприсъединяването към пакта през ноември 1940 г. се дължи до голяма степен на позицията на СССР.²⁵⁹

В един свой доклад Крипс представяше посещението на Соболев едва ли не като съгласувана акция между цар Борис и съветското правителство и по такъв начин — като коренна промяна в българската политика. А по повод съобщението на югославския пълномощен министър в Москва за за-

явлението на Наркоминдела, че СССР не е съгласен с германско господство в България и други инфорамации, Форин офис направи заключение за подновен интерес на съветското правителство към България, и то след посещението на Молотов в Берлин. На Крипс бе наредено да събере информация пряко от съветското правителство за отношението му към българската политика и специално по перспективите за присъединяването към Тристранния пакт. Но възможностите на Крипс бяха ограничени поради подозрението, което в Москва се хранеше към намеренията на Англия. По-добри контакти поддържаше Рендел със съветския си колега в София. Лавришчев се отклони от всякакви подробности по мисията на Соболев. Само заяви, че Съветският съюз се стреми да поддържа тесни и приятелски отношения с всички балкански народи. Рендел му описваше възможните последици от присъединяването на България към Тристранния пакт, като наблягаше главно върху възможността Турция да се намеси във войната и върху намеренията на Англия да скъса отношенията с България и да подложи на бомбардировки германските бази в страната. От Форин офис насърчаваха Рендел да продължи тези разговори с надеждата, че съветското влияние в България ще бъде пречка за установяване на пълно хитлеристко господство. Независимо от твърдо изразеното желание на СССР да не съгласува действията си с Англия в Лондон продължаваха да смятат тези действия за отговарящи на английските интереси.²⁶⁰

И при създадената критична обстановка Рендел не променяше мнението си, че българското правителство не желае да се намеси във войната, че се старее да не повтори грешката от 1915 г., че се страхува от нова катастрофа, но че се предпазва и от всяко предизвикателство спрямо Хитлер. Същевременно отхвърляше като опростенческа представата, че причината за затрудненията, които срещаше Англия в България, се дължат единствено на прогерманската ориентация на българските управляващи среди. За тази ориентация той виждаше причина и във факта, че довоенната английска политика не бе направила нито едно сериозно усилие да спечели България. Той разбираше, че в момента Германия се намира в несравнимо по-благоприятна от Англия позиция, че може да предложи по-добра цена за сътрудничеството на България, че е в състояние да упражни по-ефективна заплаха; подчертаваше, че България не би могла да разчита на турска помощ, за да се противопостави на германско нашествие, докато германската помощ би била достатъчна гаранция срещу враждебни действия от страна на Турция. Заключение му бе, че няма шанс за успех на евентуални усилия на Англия в България за въоръжена съпротива срещу Германия. И все пак не губеше вяра, че съществуват възможности, за да се осуети поне българското сътрудничество с Райха. Преди всичко Рендел не бе убеден, че Хитлер твърдо е решил да нахлуе в Балканите. Пречките в това отношение виждаше в опасенията на Германия от съветската реакция и в явното ѝ желание да не предизвиква намесата на Турция във войната. До нашествие би се дошло според него само от необходимостта да се подпомогне Италия, която търпеше неуспехи във войната си срещу Гърция. А отношението на българското правителство към предложението за присъединяване към Тристранния пакт му даваше основание да препоръчва по-нататъшни стъпки за въздействие.²⁶¹

По повод слуха, разпространяван от хитлеристката пропаганда за намерение на Англия да поделат България след войната между Турция, Гърция и Югославия, Рендел предложи английското правителство да излезе с офи-

циално опровержение. Предложението бе прието от Форин офис, като се избра формата на отговор на парламентарен въпрос. На 26 ноември помощник-държавния секретар Бътлър заяви в Камарата на общините, че ако България не се присъедини и не подпомогне враговете на Англия и не нападне съюзниците ѝ, английското правителство ще направи всичко възможно за запазване напълно целостта и независимостта на България на следвоенната мирна конференция. В статия на в. „Таймс“ бе намекнато, че в „целостта“ на България се включва и Южна Добруджа. Рендел докладва във Форин офис за отличен ефект в страната, особено в двореца. Но към заявлението бе изразено недоволство от две страни. Филов го тълкуваше в смисъл, че единственото, което Англия може да стори, е да гарантира съществуващите български граници. Него Рендел уверяваше, че целта е само да се опровергаят хитлеристките твърдения за подялба на България. Английският министър в Белград настояваше за уверение пред Югославия, че това заявление не засяга българските аспирации.²⁶²

Все под влияние на царското посещение в Германия английската дипломация предприе нова инициатива на Балканите.

На 19 ноември турският посланик в Лондон Арас сподели във Форин офис убеждението си, че Германия е решила да навлезе в България с цел да парализира Югославия и сплши Турция. Успехът на тази акция щял да зависи от сътрудничеството или мълчаливото съгласие на България. По такъв начин становището на българското правителство добивало огромно значение не само за съдбата на Балканите, но и за хода на войната изобщо. За разлика от Форин офис, където се съмняваха в способността на цар Борис да контролира положението, Арас вярваше, че царят е в състояние да вземе всяко решение, и следователно не бива да се пренебрегва никаква възможност за въздействие. Като се оправда с нежеланието на Белград за турско-югославска постъпка в София в името на обща съпротива срещу германския натиск, Арас обяви, че Турция не ще реагира на хитлеристко нашествие в България и не ще се намеси във войната, докато не приключи превъоръжаването си. Представителят на Форин офис енергично възрази срещу примиренството, като изтъкна опасността за Турция от хитлеристка окупация на България.²⁶³

Веднага английските представители в Анкара и Белград бяха запитани дали знаят нещо по споменатата съвместна постъпка пред България. Интересът на Лондон към евентуален турско-югославски натиск се дължеше на убеждението, че Англия не е в състояние нито да направи привлекателно предложение на България, нито да я сплши и че само едно енергично предупреждение на съседните държави може да има отражение в София. Заявлението на Арас бе добре дошло, за да се подтикне такова предупреждение. Във Форин офис решиха да се внуши в Белград и Анкара, че е настъпил моментът да покаят България за съвместна съпротива срещу германското нашествие, като я предупредят, че ще приемат за враждебен спрямо тях акт допускането на германски войски в страната. Военният кабинет одобри тази инициатива. Лично Чърчил настоя да се действа бърже, понеже нямало време за губене.

Така Форин офис възнамеряваше да направи чрез Турция и Югославия последен опит за осуетяване на присъединяването на България към Тристранния пакт. В началото Хюгесън и Кямбъл бяха информирани за становището на Арас по турско-югославската постъпка в София. След като се получи информацията за посещението на Борис III в Берхтесгаден, Хюгесън бе инструк-

тиран да препоръча на турското правителство още веднъж да декларира публично или поне изясни в София отношението си към евентуално присъединяване към пакта. Накрая бяха изпратени нареждания до Хюгесън и Кямбъл да настояят отново за съвместна турско-югославска постъпка, чрез която двете представителства да уведомят София, че ако германски въоръжени сили използват българската територия за нападение върху Гърция или за заплаха срещу Турция и Югославия, те ще бъдат принудени да защитят интересите си с оръжие. В случай на съгласие за такова предупреждение можеше да се премине към следваща стъпка: внушение в София за общо споразумение на трите страни срещу германското нашествие и за защита цялостта и независимостта на Балканите, като същевременно си дадат взаимни уверения, че не ще обявяват мобилизация без предварителни констатации помежду си. Първата стъпка, фиксирана в предложението, се обявяваше за *съществена*, а втората за желателна. Англия обещаваше, че ще се присъедини към турско-югославската акция и даже че ще съгласува с трите страни общи отбранителни мерки.²⁶⁴

В същност главната надежда за въздействие върху България си оставаше Турция. В това отношение бе налице и съвпадение на английското със съветското виждане по балканските проблеми. Съветският посланик в Лондон подчертаваше пред Идън, че подобряването на турско-българските отношения ще допринесе за предотвратяване на опасността от германско нашествие в Балканите.²⁶⁵ Чърчил бе убеден, че плановите на Германия за кампании срещу Гърция през България са напреднали, и във връзка с това изтъкваше значението на позицията на Турция. Но понеже турското правителство очевидно отбягваше да се ангажира с пряка помощ за Гърция, той настояваше да се поиска поне да предупреди България, че ще ѝ обяви война, ако тя допусне на територията си германски войски или сама предприеме враждебни действия срещу Гърция. Като втора стъпка очертаваше съвместно турско-югославско предупреждение до България, щом се явяват първите признаци за германско навлизане.²⁶⁶

Междувременно Хюгесън бе съобщил в Лондон, че турското правителство само обмисля предупредителни действия срещу България. Сарачоглу лично обещаваше, че Турция ще нападне България, ако тя допусне германска акция срещу Гърция през нейна територия.²⁶⁷ Но във Форин офис не бяха напълно сигурни дали турското правителство ще удържи на обещанията си и доколко предупрежденията му ще предизвикат нужния ефект в София. Рендел, макар да подкрепи идеята за турско-югославска постъпка, като имаше пред вид опасенията на българското правителство от усложнение с Турция, все пак напомняше, че заплахата от съседните държави изглежда в София много по-малко действена от заплахата, която Германия може да упражни.²⁶⁸

На 23 ноември Хюгесън предаде на Сарачоглу и Менеменджоглу предложението на Форин офис. Но Сарачоглу вече не бе толкова категоричен, като се оправдаваше най-вече с очакваните резерви от Белград. Обявявайки за невъзможна съвместна турско-югославска постъпка, той сподели намерението си чрез пълномощния министър в София да уведоми българското правителство, че турското правителство се надява България да не предприема враждебни акции срещу Гърция и че двете страни ще се стремят да не се окажат — при развиващите се събития — в противоположни лагери. Това съобщение Сарачоглу представи като „ултиматум във формата на любовно писмо“. Допълнително на Хюгесън бе съобщена и самата инструкция до пълномо-

ицния министър в София — да обясни, че турските отбранителни мерки са взети не срещу България, а с оглед приближаването на войната към Балканите; да изтъкне, че двете страни независимо от различното им отношение към воюващите имат общ интерес да не участвуват във войната, да не допускат разширяването ѝ на Балканите и във връзка с това да подчертае необходимостта от атмосфера на доверие и от подобряване на взаимните им отношения. По тези въпроси трябвало да поиска мнението на българското правителство. От текста на инструкцията не ставаше ясно дали турското правителство предлага конкретно споразумение, според което двете страни биха се задължили да останат извън войната. Такова задължение за Лондон не бе желателно, понеже там се надяваха, че поне след известно време Турция ще влезе във войната на английска страна.

Хюгесън никак не бе очарован от замислената процедура, но не можеше да наложи друга, а имаше пред вид и указанията от Лондон, че не бива да се губи време. Той се съгласи да се постъпи така. Само предложи и югославското правителство да направи подобно съобщение в София, а по-нататъшната стъпка да се направи не при присъединяването на България към пакта, а при минаването на германските войски през страната.

Във Форин офис също бяха разочаровани. Под „любовната форма“ на инструкцията не откриха ултиматум, даже Сарачоглу не желаше да излезе с публична декларация. Изводът бе, че турското правителство няма да реагира срещу присъединяването на България към Тристранния пакт, ако това не води до въвличането ѝ във войната. Но и в Лондон нямаха изход, освен да приемат предложението на Хюгесън, като същевременно и самото английско правителство уведоми София, че ще разглежда присъединяването към пакта като враждебен акт.²⁶⁹

На 25 ноември турският пълномощен министър в София Беркер се срещна с Филов и с главния секретар на външното министерство, на които предложи двете страни да излязат със съвместно заявление, че не ще се нападат една друга и не ще водят помжду си враждебна политика. Филов декларира, че българското правителство желае да остане извън войната, че няма искания към Турция и не изпитва враждебни чувства към нея. Главният секретар на външното министерство обеща да се проучи предложението.²⁷⁰

Същевременно турското правителство направи сондаж и в Белград за съгласувана политика. Идеята на Сарачоглу бе преди всичко да се осъществи споразумение с Югославия, след което с общи усилия да се действува за привличане на България.

Изгледите за паралелна югославска постъпка бяха съмнителни. В българо-югославските отношения не се забелязваше никакво подобряване и Рендел виждаше причината във враждебността на управляващите среди в Белград към България, която се отразяваше и върху поведението на югославските дипломати в София. По-сетне и в мемоарите си той ще припомни, че княз Павел се отнасял с безразличие към България, а омразата му към цар Борис го била толкоз заслепила, че си затварял очите пред последиците за самата Югославия от едно германско господство над България. В същото време пред германците давал да се разбере, че не ще реагира срещу влизането им в България, което те използвали, за да разсейват тревогите на цар Борис. Личното поведение на княз Павел към цар Борис постоянно се изтъкваше като главна пречка не само за българо-югославското сближение, но и за замисляната от Лондон турско-югославска комбинация.²⁷¹

От Белград не преставаха да пускат слухове за поведението на България и да предприемат тенденциозни кампанийни акции. Точно когато от Форин офис бе подета инициативата за турско-югославска постъпка, югославският печат вдигна шум по повод речта в Народното събрание на един депутат от мнозинството, който бе се обявил между другото за разрешаване на македонския въпрос. Рендел уведоми Форин офис, че значението на тази реч се преувеличава, че самият депутат няма авторитет и влияние и че българското правителство не желае да смущава отношенията си с Югославия. Реакцията по повод речта — изтъкна той — е само в полза на Германия, която се стреми да влошава отношенията между двете страни. По повод друга тенденциозна новина, произлязла от Белград, Рендел отново се противопостави на всякакви информации, които могат само да възбуждат духовете и в крайна сметка да ползват само Германия. Но слуховете продължаваха — за движения на български войски към гръцката граница, за ново посещение на цар Борис в Райха и пр. Пред западните дипломати Павел обвиняваше цар Борис, че е провалил всички опити за балканско единство, и упрекуваше Англия, че не е упражнила своевременно натиск за сваляне на българското прогерманско правителство. Английският пълномощен министър в Белград изказваше подозрение, че югославските власти действуват за промяна на режима в България. В Лондон отхвърлиха упреците на Павел, даже бе направено контраобвинение, че именно недоверие на югославския регент към царя е провалило английските усилия за подобряване на отношенията на България със съседите ѝ. Рендел се обяви срещу акция за промяна на режима в България. Неговото становище бе подкрепено и във Форин офис, където смятаха, че всяка промяна би довела до засилване на сътрудничеството с Германия и би улеснила германския натиск.²⁷²

На запитването на Анкара за съвместна постъпка в София от Белград изобщо не бе даден отговор. При това положение Сарачоглу не желаше да прави нози сондажи. А турският пълномощен министър в Белград обясняваше югославската въздържаност с подозрението, че едно тристранно споразумение ще се използва от България за въвличането на Югославия в италиано-германската орбита.²⁷³

Английската инициатива за турско-югославска постъпка в София се държеше в тайна от гръцкото правителство. Във Форин офис се опасяваха, че евентуалният ѝ неуспех ще понижи английския авторитет в Атина, а може да се отрази отрицателно и върху отношението на Гърция с Турция и Югославия. Наскоро след заявлението на Бъркер в София гръцкото правителство апелира в Лондон да се внуши на Анкара да заплаши България с война, ако тя нападне Гърция. Сега бе обяснено, че такива внушения са направени, но от Анкара ги отклоняват с мотив, че вече многократно това е заявявано в София; че не се очаква югославското правителство да се съгласи на съвместна постъпка с Турция, че България не би нападнала Гърция, без да си е осигурила германска военна помощ, поради което и английските предупреждения са насочени срещу германското настаняване в страната.²⁷⁴ В същност и във Форин офис се опасяваха, че прекалено крайни мерки могат само да обслужат Германия, като ускорят българското решение за присъединяване към Тристранния пакт.

В София и Анкара не бе съвсем изчезнала надеждата за отклоняване на хитлеристкия удар на Балканите. Тя се подхранваше и от хитлеристката дипломатия. Германският посланик в Анкара фон Папен уверяваше Сара-

чоглу, че Германия не ще се намеси в итало-гръцкия конфликт, докато Англия не открие балкански фронт. Турският пълномощен министър в София смяташе малко вероятна една балканска операция на Вермахта поради трудностите, които биха се появили от страна на Турция. Българският външен министър Ив. Попов изразяваше увереност, че ако Англия не се намеси с войски в Гърция, Германия няма да минава отвъд Дунава.²⁷⁵ При това положение Попов смяташе за особено полезно едно официално уверение от Англия, че ще почита българския неутралитет.

Такова уверение Форин офис бе готов да даде още през пролетта на 1940 г. Тогава Франция се възпротиви. То отново бе предвидено в хода на дискусиите по инициативата за турско-югославска съвместна постъпка. Разчиташе се, че по такъв начин Германия ще се лиши от аргумент за намеса в България срещу намерения на Лондон да наруши българския неутралитет. Но в същото време Англия не искаше да се обвърже със задължение, което не би й позволило да действа и срещу България, когато нуждите на войната налагат това. В края на краищата на Рендел бе наредено да съобщи на българското правителство, че Англия ще зачита българския неутралитет, докато той не бъде нарушен от други, докато самото българско правителство не допусне под каквато и да е форма този неутралитет да се изпразни от съдържание. Едновременно на Хюгесън бе наредено да поиска Турция заедно с уверението, че ще зачита българския неутралитет, да предупреди, че си запазва пълна свобода на действие, ако България влезе в Трестранния пакт. Становището на Рендел бе, че моментът не е подходящ за подобна декларация — уверението за зачитане на неутралитета смяташе за закъсняло, а предупреждението — за ненужно, понеже опасността от присъединяването била намаляла, и то вследствие на нежеланието на цар Борис да влезе във войната и особено на съветската реакция. Той продължаваше да мисли, че една заплаха от страна на Англия няма да окаже решаващо влияние, понеже крайното решение ще се определи от Германия. От Форин офис се съгласи да предупреди, че се отложи за момент, когато присъединяването изглежда непосредствено. Но му препоръча да изкаже пред царя похвала, че в трудното и деликатно положение на страната е съумял да запази обявения неутралитет, и в подходяща форма пак внимателно да напомни, че Англия не бе останала безразлична към оттеглянето от тази политика. И тази препоръка Рендел намери за несвоевременна, като се позова на постъпките на Турция за потвърждаването на българския неутралитет.²⁷⁶

В края на ноември Попов заяви на Беркер, че трябва внимателно да се прецени доколко едно българо-турско споразумение ще е в състояние да осуети разширяването на войната на Балканите. Специално обърна внимание върху необходимостта да се избягва всичко, което би се приело от Германия като провокация. Накрая обеща да повика на консултация българския пълномощен министър в Анкара и след това да даде окончателен отговор. От обещанието Сарачоглу бе удовлетворен. Той смяташе, че българското правителство се държи добронамерено, и се отнасяше с разбиране към предпазливостта му спрямо Германия. А Беркер изтъкваше, че не бива да се поставят пред България искания, които поради силния германски контрол тя, и да иска, не може да приеме. Всички тия преценки и обяснения се приемаха с неохота в Лондон, но друг изход нямаше, освен да чакат резултатите от турската постъпка в София.²⁷⁷

Непосредствените задачи на английската дипломация спрямо България бяха групирани така:

1. Да се уведоми турското правителство, че Англия не е напълно удолствена от инструкцията до турския пълномощен министър в София, от която според Форин офис произтичало заключението, че България е свободна да влезе в Тристранния пакт, ако това не я въвлече във войната.

2. Да се уведоми Сарачоглу, че Рендел е инструктиран да съобщи на Попов условията, при които Англия ще зачита българския неутралитет.

3. Да се обърне вниманието на Сарачоглу върху съветската акция в София, която има за цел да спре присъединяването към Тристранния пакт. Това да се използва като допълнителен аргумент в полза на турско-югославска постъпка пред българското правителство срещу използването на територията на страната от Германия.

4. В случай, че съветската акция доведе до промяна в българската политика, да се предложи привличането на България в комбинация за обща отбрана на Балканите против агресията.

В този дух Хюгесън разговаря със Сарачоглу. Опасенията на Форин офис от турската декларация в София се свеждаха както до възможността България да реши, че е свободна да влезе в пакта, ако не участва във войната, така и до перспективата за неутрализиране на Турция при германско нашествие в Балканите през Югославия. Сарачоглу категорично възрази срещу горното тълкуване на замисленото споразумение с България. Той подчерта, че Турция няма да се придържа към неутралитета, ако Германия нахлуе през Югославия, и че ще влезе във войната, ако Германия я нападне през България. Но пак изтъкна, че трябва да се насърчават началните успехи в политиката на отдалечаване на България от Германия, защото, колкото повече се отдалечава, толкова по-сигурна ще се чувства Югославия. Сам не виждаше смисъл да подновява постъпката си в Белград и в това отношение препоръчваше Лондон да използва влиянието си сред югославските ръководни кръгове.

Разговорът на Хюгесън със Сарачоглу разсея донякъде тревогите на Форин офис по българо-турското споразумение.²⁷⁸

По време на пребиваването си в София българският пълномощен министър в Анкара получи инструкция за преговори с Турция. Но Ив. Попов сподели с Рендел, че българското правителство не може публично да заяви, че ще се съпротивлява със сила срещу преминаването на чужди войски през страната, защото това щяло да се изтъкува като предизвикателство спрямо Германия и СССР.²⁷⁹ В същност от Берлин бе дошло предупреждение, че не бива да се приема пакт за ненападение, а само задължение, че не ще се пропуснат чужди войски за нападение над Турция.

Изобщо след песимизма, който преобладаваше в английските преценки за България през октомври и първите седмици на ноември, в края на ноември и по-голямата част от декември оптимизмът се повиши. Промяната се дължеше на неочаквания отказ на цар Борис да се подчини на ултиматума в Берхтесгаден и на безусловното отхвърляне на предложението за българо-съветски пакт. За насърчителен признак се приемаше и подобряването на турско-българските отношения, изразило се в започналите преговори за ново двустранно споразумение. Според Рендел перспективата за запазване на българския неутралитет била по-голяма, отколкото във всеки друг момент след хитлеристката кампания на Запад. Сред българското общество, а и в

английската легация порасна надеждата, че Германия може да се откаже да нападне Гърция или пък, ако стори това — ще мине по-скоро през Югославия. Съсредоточаването на хитлеристките войски в Румъния се обясняваше по-скоро с антисъветски намерения на Хитлер, отколкото с подготовка на балканска операция. Вярваше се, че в Берлин са изоставили идеята за нападение срещу Турция.

Но въпреки всички тези преценки и очаквания промяна в основния извод не настъпи — за английската дипломация бе ясно, че крайното решение зависи от германските планове, а не от волята и желанията на българските управляващи среди. Нямаше съмнение, че народните маси са против войната и против подчинението на Германия. Но военното командване се намираше под германско влияние. Пред перспективата Германия — СССР буржоазните среди изразяваха предпочитанията си към Германия, като дори някои англофили разчитаха повече на германската, отколкото на английската победа срещу комунистическата заплаха.²⁸⁰

Особено обезпокоително за Рендел бе, че в българския печат господствуваше напълно прогерманската пропаганда. Гръцкият пълномощен министър намираще оправдателно обяснение. Според него правителството насърчавало тази линия, за да неутрализира германското недоволство от мощно изразеното по това време народно настроение в полза на българо-съветски пакт. Но Рендел използва този повод, за да направи нова декларация пред Б. Филов по общите насоки на българската политика. В подготовената паметна бележка се напомняше, че строгото спазване на неутралитета изисква и съответно поведение от страна на печата. Изразяваше се убеждението, че цензурата и печатът в България не могат да се смятат за неутрални, че обслужват открито германската пропаганда, което пък предизвиква сериозно съмнение в искреността на официално провъзгласяваната политика. Филов обеща въпросът да се обсъди в Министерския съвет.²⁸¹

В края на октомври, когато опасността от налагането на прогермански контрол върху България изглеждаше предстояща, Рендел пристъпи към някои мерки във връзка с евентуалното прекъсване на дипломатическите отношения: подготовка за съевременно изтегляне от страната на някои българи — служители в легацията или много тясно свързани с нея; препоръки за организиране на радиопропаганда за България от английска територия (в Близкия Изток или Средиземноморския район), в която да се използват българи. Неговите идеи бяха подкрепени във Форин офис — бе му наредено да измъкне от страната компрометираните българи, бе внесено в компетентните органи предложение за редовни радиопредавания на български език от Кайро или Ерусалим.²⁸²

По принцип Рендел възразяваше срещу ангажирането на легацията с т. нар. „поддривни елементи“, т.е. със среди, свързани с английското разузнаване и склонни за насилствена борба срещу режима. Той продължаваше да се опира главно на въздействието върху царя и правителството и не желал да се компрометира пред тях.²⁸³ Не възлагаше голяма надежда и на ролята на легалните опозиционери-англофили. Но пред нарастващата германска заплаха той бе принуден да търси по-често контакт с тях.

В края на септември митрополит Стефан отново поиска да се види с Рендел. Срещнаха се в една частна квартира. Софийският митрополит изрази безпокойството си от евентуално участие на България в германско нападение срещу Турция и от силното русофилство на народа. Срещу двете

опасности — германската и съветската — той се надяваше на Англия, а вътре в страната — на решимостта на царя. Рендел бе особено изненадан от последното заявление, тъй като по-рано Стефан се бе изказвал винаги враждебно срещу царя. Докладът за този разговор се прие във Форин офис като доказателство, че в България има влиятелни лица, които се мъчат да осуетят прогерманската ориентация. Тези лица трябваше да се насърчат. За тази цел Кентърберийският архиепископ бе помолен да изпрати писмо до софийския митрополит с аргумента, че въпреки недостатъците си той бил искрен привърженик на съюзниците и имал влияние сред населението и че в България англофилите не били много и се налагало да се насърчава полезната им работа. Писмото на архиепископа подчертаваше благоразумието на българското правителство в преговорите с Румъния и изразяваше надежда, че ще продължи мъдрата политика на неутралитет. Стефан бе силно развълнуван от този знак на внимание и отново изрази симпатиите си към английската кауза във войната. По случай католическата коледа той отново посети легацията и връчи специално писмо на Рендел с пожелания за пълен успех на борците „против диктатурата и тиранията“²⁸⁴.

Постоянни връзки Рендел поддържаше с Г. Кьосеиванов, чието мнение ценеше и в чието политическо бъдеще вярваше. През есента на 1940 г. бившият министър-председател проявяваше повече съмнение към италианските намерения на Балканите, докато от Германия не очакваше усложнения. Назначен за пълномощен министър в Швейцария, той увери Рендел, че винаги е бил за пълен неутралитет и затова предпочел дипломатически пост в една неутрална страна. Рендел смяташе, че царят нарочно го изпраща извън страната, за да може да го върне на власт, когато е нужно.²⁸⁵ По негов съвет английският пълномощен министър в Берн веднага установи контакт с новия си български колега. Легацията посещаваше и Григор Василев — ярък противник на хитлеристка Германия и горещ поклонник на Англия.²⁸⁶ През декември Рендел се срещна за пръв път с Кимон Георгиев.²⁸⁷

Английската дипломация следеше внимателно дейността на Комунистическата партия. С голям интерес се посрещна завоют в партийната пропаганда през лятото на 1940 г., когато на преден план се изтъкваше германската опасност и народната борба се насочваше главно срещу нея. В този завои Лондон видя указание за влошаване на германско-съветските отношения. Рендел докладваше за комунистическите позиви, от които отсъстваха по-раншните атаки срещу Англия, а се разобличаваше правителството, че превръща България в германска колония. През декември се почувствува нов тон в партийната пропаганда, за което Рендел своевременно сигнализира в Лондон. По указание на Задграничното бюро на БКП тя се обявяваше за „борба на два фронта“ и срещу Оста, и срещу Англия, както и срещу подръжниците в страната и на двете воюващи сили.²⁸⁸

В официалните заявления правителството се стараеше да поддържа с някои нови нюанси традиционните линии на външната си политика. Пред Народното събрание Ив. Попов се обяви за приятелски отношения с всички държави, за мир и защита на жизнените интереси на страната, като особено наблегна върху отношенията с Оста и съседите. Речта бе благоприятно коментирана в турския и югославския печат.²⁸⁹ Рендел констатираше в българските вестници по-приятелски тон спрямо Турция и Югославия и апелира печатът на съседните страни да отговори по същия начин. По инструкцията от Лондон Кямбъл и Хюгесън направиха съответните внушения.²⁹⁰ В

края на месеца Попов произнесе нова реч в Народното събрание, в която, имайки пред вид народното движение за българо-съветски пакт, подчерта, че „улицата няма да повлияе върху външната политика“. На Рендел направи впечатление, че в речта си при връчване на отговора на тронното слово царят не споменаваше за неутралитета и говореше за „новия ред“ в Европа. А пред турския пълномощен министър, приет на аудиенция в двореца, царят отбеляза, че се безпокои главно от намеренията на Съветския съюз.²⁹¹ Анти-съветизмът на управляващите среди охотно се експлоатираше от Третия райх, за да ги изнудва за по-бързо преодоляване на колебанията им по присъединяването към Тристранния пакт.

Общо взето, през декември българските управляващи среди успяха да заблудят Англия по действителните ходове на политиката си, като затвърдиха впечатлението, създадено след царското посещение в Берхтесгаден, че опасността от присъединяването към Тристранния пакт е намаляла. Безпокойството, което царят изразяваше спрямо съветските намерения, бе породено по-скоро от огромния отклик сред народа на предложението за българо-съветски пакт, отколкото от опасения за пряка съветска акция. Хитлер бе категорично заявил, че няма да допусне „разширяване на болшеvizма на Балканите“, и то в отговор на съветската инициатива в България.²⁹² И един от главните мотиви, които накараха правителството да прояви по-голяма благосклонност към Тристранния пакт, бе тъкмо съветската инициатива. В официалния отговор до Москва отхвърлянето на предложението за българо-съветски пакт се мотивираше между другото и с факта, че правителството обсъждало присъединяването си към Тристранния пакт и че в разговорите си с Германия вече е приело някои принципни стоновища.²⁹³ Първите контакти между София и Берлин по въпроса за присъединяването към Тристранния пакт дадоха следните резултати: от българска страна то не се отхвърляше по принцип, а се пледираше отлагане с цел да се избягнат вътрешни и външни усложнения; от германска страна бе ясно показано, че към пролетта на 1941 г. хитлеристките войски ще нахлуят в Балканите, и бе обещано съдействие за осуетяване на възможните усложнения.²⁹⁴

Балканската операция се готвеше ускорено. В началото на декември бе постигнато германо-румънско споразумение за подготовка за настъпление на германски войски от Румъния през България срещу Солун. На 9 декември бе издадена заповед за готовност на 12-та армия да влезе в България след 7 февруари с оглед да бъде на гръцката граница към 22 февруари. На 13 декември Хитлер подписа директива № 20 за подготовителни мероприятия за окупацията на континенталната част на Гърция, като се предвиждаше подкрепа от страна на България. Пет дни по-късно бе подписана и Директива № 21 — Барбароса. По такъв начин балканската операция на Вермахта се свърза най-точно с подготовката на агресията срещу Съветския съюз.²⁹⁵

На 2 януари 1941 г. в София бе официално оповестено, че министър-председателят Б. Филев е заминал за Виена, за да се консултира с лекари-специалисти, понеже напоследък бил продължително време болен. В Залцбург и Бергхоф той разговарял с Хитлер и Рибентроп. Пред тях той оправда забавянето на присъединяването към Тристранния пакт с недостатъчното въоръжение и с възможните усложнения със СССР и Турция. Хитлер и Рибентроп го уверяваха, че германската победа е сигурна, отхвърляха опасенията от реакцията на СССР и Турция, обещаваха всякаква помощ и декларираха, че от България не искат никакво пряко участие във войната. А на

оплакванията му от поведението на Рендел, който заплашвал с Турция и Югославия, получи уверение, че Германия няма да допусне англичаните на балканския фронт. Филев обяви, че съдбата на България е свързана с Германия, влизането в Тристранния пакт представи като естествена последица от българската политика след 1918 г., а различията между двете страни виждаше само в това, кога да се влезе в пакта. И пак повтори гледището, че трябва да се изчака удобния момент за официалното присъединяване.²⁹⁶

Разговорите на Филев с нацистките ръководители поставиха началото на активната подготовка за включването на България във фашисткия агресивен блок. От Германия Филев се завърна убеден привърженик на бързото присъединяване към пакта. Царят, по обичая си, се хвърляше от декларации, че предпочита да абдикира, до примиряване с неизбежното германско нашествие. Попов предпочиташе протакането с надежда за някакво чудо, което ще осуети присъединяването. Повиканият на доклад пълномощен министър в Берлин П. Драганов съобщи, че Германия обещава Беломорска Тракия от Марица до Места. На 20 януари Министерският съвет реши, че страната не може да се противопостави на евентуално германско минаване и че пактът трябва да се подпише, макар по принуда. На 29 януари се прие текстът на протокола за преминаването на германски войски и на съобщението, което Драганов трябваше да направи в Берлин за подписването на пакта. Всичко това се извършваше под силен натиск на хитлеристката дипломация и на крайните прохитлеристки групи в страната. С техните интриги бе свързана и оставката на министъра на земеделието Ив. Багрянов. Докрая колебанията у царя, а и у някои министри — най-вече Попов и Даскалов — не се преодоляха. Попов даже отказа да замине за подписването на пакта.

Германия официално уведоми Италия и Япония, че България е фактически в Тристранния пакт от 8 февруари. С представители на българския генерален щаб фелдмаршал Лист уговори подробностите по преминаването на германските войски за война с Гърция, а евентуално и с Турция. Бяха сключени съответни спогодби. Уговорено бе, че българската войска няма да бъде употребена във военни действия срещу Турция и Гърция освен по желание на българския генерален щаб.²⁹⁷

Колкото и да се държеше в тайна цялата тази подготовка, натрупваше се достатъчно информация, която недвумислено говореше за предстоящото нашествие в Балканите. На 6 януари Идън уведоми Чърчил, че германското нападение срещу Гърция е предвидено за началото на март, и във връзка с това сподели безпокойството си от поведението на българското правителство. Незабавно Чърчил се разпореди за съответно противодействие, включващо изграждането на антигермански балкански блок и пряка военна помощ на Англия за Гърция. Военният кабинет постави като непосредствена задача изпращането на незабавна и максимална материална помощ за Гърция, като се отделят за тази цел части от английските войски в Средния Изток. Но командуваният британските сили в Средния Изток можа да предложи само три полка. Гръцкото правителство предпочете да се откаже и от тях, понеже, без да му помогнат реално, те само били дали повод на Хитлер за намеса.

На балканския блок се приписваха многостранни задачи: да подпомогне непосредствено Гърция, да сближи Югославия с Англия, да осуети пълния германски контрол върху България. Очакваше се, ако Турция и Югославия се намесят във войната в помощ на Гърция, България да не се осмели да ре-

агира, а даже, обкръжена от три страни, да се присъедини към блока. Но Англия не разполагаше с необходимата сила, за да организира балкански фронт срещу Германия. Самите балкански държави не се доверяваха на обещанията ѝ. Югославия се предпазваше от предизвикателството спрямо Оста. Турция бе загрижена за собствените си интереси. Тя отказваше да поеме конкретно задължение спрямо Гърция, а предпочиташе — чрез споразумение с българското правителство — да не допусне германско нападение в случай, че хитлеристката войска се настани в България.²⁹⁸

След временното успокояване английската дипломация предприе от първите дни на 1941 г. енергични действия и спрямо България. Съсредоточаването на хитлеристки войски в Румъния бе свързано с ненадейното посещение на Филов в Райха, за да се направи изводът, че българската политика мълчаливо се приспособява към натиска на Оста. Западните легации в София с тревога отбелязаха засилената хитлеристка дейност в страната. Югославския печат предричаше скорошно присъединяване към Тристранния пакт и навлизане на хитлеристки войски за военни действия в Средиземноморския район. Турският генерален щаб съобщи, че окупацията е насрочена за 8 януари. От Букурещ съобщаваха, че шест германски дивизии, в други сведения се говореше за 100-хилядна войска, са разположени по северния бряг на Дунав, че усилено се натрупва материал за строителство на мостове, че отделни части са прехвърлени в България.²⁹⁹

В началото Рендел пак се успокояваше, че Хитлер не би поел риска да влоши отношенията си със СССР, като нахлуе в България, и не допускаше, че нашествието е предстоящо. Той се позоваваше на сведенията си от Варна за пълно спокойствие на българо-румънската граница. В. „Таймс“ окачествяваше като слухове съобщенията за хитлеристко нашествие в Балканиите.³⁰⁰ Но съсредоточаването на хитлеристки войски в Румъния бе факт. Германският натиск върху България — безспорен. Въпросът бе докога българското правителство ще има сила да се съпротивлява?

Около Нова година се пусна слух, че царят пак е ходил в Германия. Рендел бе силно разтревожен. После научи, че царят е напуснал София, за да ходи на лов. Попов го уверяваше, че тревожните слухове са без основание и че нищо не се замисля. Но пътуването на Филов за Германия бе официално потвърдено. Предварително Рендел не бе осведомен за пътуването и на версията за лекарска консултация изобщо не повярва. По характера на пътуването се натрупаха много и противоречиви информации. Според едни Филов отказал присъединяването към пакта и допускането на германски войски. Ген. Ив. Попов, който според мълвата бил кандидат за поста началник на Щаба на войската, твърдеше, че България ще окаже съпротива на нашествието. Английските дипломати не вярваха, че във войската и управляващите среди има сили, годни за енергична съпротива. Затова в твърдението на Попов виждаха само свидетелство, че в страната съществуват влиятелни лица, които са против обвързването в Райха. Българският министър в Букурещ уверяваше, че германците нито са минали Дунава, нито имат подобно намерение.³⁰¹

Според други сведения във Виена било постигнато принципно съгласие за минаването на германските войски, че германските планове за балканска кампания са готови и България ще бъде окупирана по примера на Румъния.³⁰² Менеменджоглу твърдеше, че нищо точно не може да се каже, че всичко почива върху предположенията. Рендел намираше, че слуховете се вза-

имно изключват — от съгласие на българското правителство за пускане на германските войски до твърдение, че този въпрос изобщо не се е обсъждал. За най-многократно се приемаше признанието на министъра на търговията Д. Божилов пред английския търговски аташе: българското правителство се опитва да убеди германците, че не е в техен интерес да навлизат в страната, но ако решат да сторят това, то не е в състояние да се съпротивлява.³⁰³

Независимо от липсата на точна информация английската реакция бе незабавна. Рендел предупреди Попов, че ако Вермахтът използва българската територия за действие срещу Англия и съюзниците ѝ, България ще бъде въввлечена във войната и ще бъде тежко наказана след английската победа. Идън сподели с Момчилов безпокойството си от вестите от България и го увери, че Англия не желае войната да обхване Балканите. Окупацията на България би затруднила английската позиция в Средиземноморието. Непосредствената задача бе да се запази съществуващото положение поне докато Англия не е в състояние да упражни по-ефективно своето влияние. И понеже не се разчиташе много на английските предупреждения, пак се залагаше на влиянието на Съветския съюз. За целта в Москва бе втъпяваше впечатлението, че Англия няма да се примири с германското проникване в България; че се готви да открие фронт на Балканите, че е възможно английската флота да влезе в Черно море и пр. По такъв начин съветското правителство трябваше да се тласне към енергично противодействие на германските планове.³⁰⁴

Филов се завърна на 7 януари — един ден по-рано от очакванията. Рендел констатираше известно уталожаване на духовете. Най-лошото не се случи — Тристранният пакт не бе подписан, хитлеристки войски не нахлуха. Но опасността само бе отложена.

Още на 9 януари Рендел посети министър-председателя, за да се осведоми за пътуването му. Филов го увери, че главната му цел била да се консултира с виенския специалист д-р Епингер. Рендел му напомняше, че е бил придружаван от германския пълномощен министър Рихтхофен, което придава политически характер на посещенията. Но въпреки усилията си не можа да получи повече информация. Филов заяви, че не са му известни намеренията на Хитлер, и отказа да отговори на въпроса, дали се е срещал с Рибентроп. Той само потвърди, че целта на българската политика — да остане извън войната — не е променена, но положението на страната било деликатно и тя не можела да се съпротивлява. Рендел изтъкна, че мирът в Балканите е възможен само при сътрудничество на България със съседите ѝ. Обеща срещу запазването на неутралитета благосклонност към българските искания след войната. Заплаши с нападение от Англия и Турция, ако българската територия бъде използвана от Германия. В такъв случай според него и английската флота щяла да влезе в Черно море. Филов обяви за невъзможно балканското сътрудничество поради югославската враждебност спрямо България. Той вярваше, че Съветският съюз ще се противопостави на всяка английска акция в Черно море. И пак заключи, че крайното решение не зависи от България.

Рендел остана с впечатление, че Филов е примирен повече от всякога с перспективата за германско нашествие. И той, и във Форин офис бяха убедени, че се е срещал поне с Рибентроп, но че нови задължения не са още поети. Съпротивителната сила на правителството се оценяваше като отслабнала. Тя според Рендел се подриваше от страха пред Германия, от югославската вра-

ждебност, от слабата вяра в английската победа и във възможността България да бъде облагодетелствувана от такава победа.³⁰⁵

Заявлението на Рендел от 9 януари продължаваше линията на обещания и заплахи, която се прокарваше неотклонно от есента на 1940 г. — още с възникването на въпроса за присъединяването на България към Тристранния пакт. Друг е въпросът, разбира се, доколко тази линия можеше да се подкрепи с материална сила, за да окаже нужното въздействие. Българското правителство не я пренебрегваше съвсем, защото винаги се опасяваше, че ако не сама, то поне чрез Турция Англия може да предизвика нежелани усложнения, а и никога не забравяше какво възмездие го очаква в случай на германско поражение. Но непосредствената опасност идваше от заплахите на Хитлер, подкрепени с мощна армия на северната граница. С нея българските управляващи среди най-вече се съобразяваха. Още повече, когато и симпатиите им бяха на страната на фашистката агресивна коалиция.

С впечатленията си от разговора с Филев Рендел запозна пълномощните министри на Турция и Гърция. Тримата стигнаха до извода, че Филев, дори да не е поел нови задължения, вероятно е получил указание за германските намерения. Възможните форми на хитлеристката акция на Балканите се виждаха така: пряко нападение срещу Турция с цел да се окупира територията до Проливите или пък се осигури по-нататъшно придвижване; нападение по суша срещу Гърция през България с посока Солун; нападение срещу Гърция по въздуха от български летища; нападение към Солун през Югославия, окупация на България по подобие на Румъния, без да се напада още Гърция. След като се прецениха изгодите и трудностите на всеки от тези варианти, за най-възможен се прие последният, и то с оглед желанието на Райха да осуети или поне отложи турската интервенция. Гръцкият пълномощен министър пак се съмняваше дали наистина хитлеристите възнамеряват да действуват на Балканите, дали истинската им цел не е само да създадат несигурност и паника. Главните задръжки за германската агресия той виждаше в СССР и Турция, поради което препоръчваше да се действа именно за изясняване на тяхната позиция. С оглед на това се изтъкваше значението на едно ново съветско предупреждение до България и на официално заявление на Турция, че ще разглежда окупацията на България като заплаха за жизнените си интереси.³⁰⁶

Непосредствено след завръщането на Филев от Германия правителството то устрои пропагандна кампания, предназначена да замаскира подготовката за присъединяването към Тристранния пакт и в същото време предварително да изложи всички оправдания за решението си, когато то излезе наяве. На 12 януари в по-големите градове се проведеха публични събрания, на които говориха министрите Филев, Габровски, Багрянов, Загорев и Горанов. В речта на Филев, произнесена в Русе, се декларираше волята на българското правителството да не влиза във войната. Но същевременно напомняше, че войната не зависи от малките народи, поради което и България била длъжна да защитава жизнените си интереси. Пак се превъзгласяваше официалният лозунг против опитите да се влияе върху външната политика с анонимни писма, като се визираше народното движение за българо-съветски пакт. Изтъквайки традиционния ревизионизъм на българската външна политика, Филев сочеше Крайовската спогодба като пример за разрешаване на спорните въпроси.³⁰⁷ Момчилов обясни във Форин офис, че речта имала характер на предупреждение срещу германско посегателство върху независимо-

стта на страната. Рендел я оценяваше като неочаквано задоволителна, даже констатираше подобряване на положението и това приписваше на влиянието на царя. Такова бе становището и на пълномощните министри на САЩ и Франция в София. Момчилов докладваше, че речта се коментирала благоприятно в лондонския печат, като се изтъквала решимостта на правителството да защитава свободата и независимостта на страната. В такъв дух бяха отзивите и в турския печат.³⁰⁸

Макар да бе добре известно, че Съветският съюз се стреми да остане извън войната и че не възнамерява да отговори със сила срещу хитлеристко нашествие в Балканите, в Лондон продължаваха да разчитат на значителен ефект от съветските дипломатически контрадействия. Чрез Турция Форин офис се опитваше да активизира тези контрадействия. В декларация на ТАСС от 13 януари се обявяваше, че ако германска войска има в България, това е станало без съветско знание и съгласие. Съветското правителство уведоми Райха, че не може да остане безразлично към събитията в източната зона на Балканите, която смята за зона на своята сигурност. Рендел докладва за голямото впечатление в България от декларацията на ТАСС.³⁰⁹

Както с оглед хода на войната изобщо, така и във връзка със събитията на Балканите от голямо значение бе позицията на САЩ.

След победата на Рузвелт в президентските избори през ноември 1940 г. американската политика се ориентира по-определено към непосредствена помощ на държавите, борещи се против хитлеристка Германия. Рузвелт обяви военните успехи на Англия за принос към отбраната на САЩ. Представители на военното командване на двете страни изработиха основите на англо-американската стратегия през войната. Дипломатически емисари на Вашингтон бяха изпратени в Европа, за да проучат изгледите за хода на войната и да съдействуват на дипломатическите инициативи на Лондон.³¹⁰ По същото време и личният пратеник на президента Рузвелт полковник Донован посети балканските столици. В София той бе приет от царя, Филов, Попов и други ръководители на българската политика, пред които декларира твърдата солидарност на САЩ с Англия. Рендел докладваше, че изказванията на Рузвелт подкрепяли съмнението в крайната германска победа. Общо взето, паническото настроение от началото на януари бе заместено с временно успокоение, което се обясняваше със съветските заявления и американските предупреждения. От своя страна и официални представители на българското външно министерство се стараеха да затвърдят впечатлението, че не съществува пряка заплаха за германско нашествие, и да изказват предположения, че или германците ще минат през Югославия или пък че военните им мерки са предназначени само да принудят Гърция да приеме сепаративния мир с Италия.³¹¹

Но ако заплахата не изглеждаше пряка, тя продължаваше да тегне, и то не като далечна перспектива. Английското военно командване очакваше началото на германските действия през пролетта. Почти за сигурно се смяташе, че хитлеристката войска ще мине през България, а не през Югославия и че ще има за задача да окупира Гърция и да изолира Югославия, което би позволило в удобно време да се справи и с Турция. Удовлетворението в Лондон от речта на Филов трая извънредно кратко време. На Момчилов бе обяснено, че отзивите в английския печат не са отразили точния ѝ смисъл.³¹² Правеше впечатление, че в нея не се дава отговор на основния въпрос — за отношението към влизането на германски войски в страната. Във връзка с

това на Рендел бе наредено да попита Филов дали българското правителство ще ги пусне свободно или ще им окаже съпротива.

На 18 януари Рендел направи ново заявление пред Филов. Той констатира усложняване на балканското положение поради германското съсредоточаване в Румъния. Заяви, че нападението срещу Гърция ще се извърши не през Югославия, а през България. Твърдението на официалната пропаганда за невъзможността България да се съпротивлява окачестви като покана към германците. Настоя правителството да изясни, независимо от съпротивителните възможности на страната, че не е склонно да допусне хитлеристката войска да използва българската територия. Отправи най-сериозни заплахи срещу допускането на германските войски: Англия ще бомбардира базите им в страната и ще обяви война на България, Турция ще нахлуе, а и Съветският съюз не би останал безучастен; на мирната конференция България ще получи заслужено наказание, даже запазването на независимостта ѝ би било мъчно оправдано. Накрая поиска ясен отговор на въпроса, дали правителството възнамерява да сключи споразумение, чрез което Германия да използва територията на страната за военни цели. Филов обяви въпроса за чисто хипотетичен и отказа да отговори. Само заяви, че поради непроходимите през зимата пътища на Балканите не съществува непосредствена опасност Германия да излезе с искане за минаване през България.³¹³ Остротата на предупреждението стресна Филов и той побърза да уведоми Рихтховен за разговора.³¹⁴

Рендел не очакваше кой знае какво от Филов, понеже бе убеден в прогерманските му настроения. Възнамеряваше да продължи разговора с Попов, но не забравяше, че крайното решение зависи от царя. Рендел си даваше сметка за силното германско влияние върху българските ръководни среди и бе убеден, че Германия е в състояние да упражнява натиск, без правителството да може действено да даде отпор. Но не изключваше изобщо възможностите за вътрешна съпротива. Затова настояваше да не се пропуска всеки случай, който би могъл да се използва срещу по-нататъшното обвързване с Германия, и да не се предприеме нищо, което би ускорило окончателното обвързване. Сам продължаваше да вярва, че България би се присъединила към едно балканско споразумение за запазване на неутралитета ѝ, стига да срещне отзивчивост в Югославия. Във Форин офис не споделяха прекалено оптимистичните му очаквания, но се съгласяваха с мнението му, че германското нашествие не бива да се провокира. Същевременно предупреждаваха, че успокоителните официални заявления могат да се правят с германско одобрение, за да се маскира подготовката за нашествие.³¹⁵

На 21 януари Рендел сподели с Попов безпокойството си от отказа на Филов да отговори на поставения въпрос за отношението към минаването на германски войски. Попов оправда шефа си с необходимостта от крайна предпазливост. От своя страна заяви, че не са му известни германските намерения и че лично не е убеден в минаването им през България. Този път Рендел предупреди, че влизането на германски войски ще направи невъзможно поддържането на англо-българските отношения. И понеже Попов напомни, че английските мисии не са изтеглени от Будапеща и Букурещ, поясни, че целта на хитлеристката армия в България ще е агресия срещу съюзническата на Англия страна. Това пояснение бе подкрепено в Лондон, откъдето добавиха нова аргумент — заплахата за жизнените интереси на Англия в Средиземноморския басейн.³¹⁶

Срещата с Попов стана само един ден след решението на правителството да подпише Тристранния пакт. Признаците за нова насока на българската политика ставаха все повече и повече.

Още през есента на 1940 г. в Народното събрание бе внесен законопроектът за защита на нацията. Той бе гласуван на 24 декември, но царската санкция се забави. Рендел побърза да реши, че царят не желае да го подпише, защото е против антисемитските мерки. Едва на 21 януари, т.е. веднага след решението на правителството за присъединяване към Тристранния пакт, царят го подписа и законът бе публикуван в „Държавен вестник“. Сега Рендел го окачестви като „фрапантно нарушение“ на мирния договор, обясни го като удавлетворение на хитлеристките изисквания и предлагаше да отпрати съответно предупреждение. Във Форин офис не виждаха смисъл от никакви протести.³¹⁷ С германски натиск Рендел свързваше и слуховете за кабинетна криза, които се потвърдиха с излизането на Багрянов от правителството.³¹⁸

Най-силно безпокойство причиняваха вестите, които говореха за непосредствена подготовка на хитлеристкото нашествие. Именно в края на януари те ставаха все по-настойчиви. Сигнализира се, че е намален броят на пътническите влакове за Северна България и че е спряно движението на нощните влакове. Тези мерки официално се обясниха с недостиг на въглища и с ремонт на локомотиви. Но в дипломатическите среди се свързваха с подготовка за превозване на германски войници.³¹⁹ Съобщаваше се, че на чужденците е забранено да посещават дунавските пристанища, че се извършва усилена поправка на пътищата, укрепване на мостовете и че германски специалисти инспектират състоянието на съобщителната мрежа в Южна България.³²⁰ Пристигаха много данни за навлизане пред добруджанската граница на германски инструктори, военновъздушен персонал, техници, както и униформени и цивилни германски войници за инспекционно посещение на военни обекти. Присъствие на германски войници се сигнализира в Плевен и Шумен. В края на януари Форин офис разполагаше със сведения за наличието на 4-хиляден германски персонал по българските летища, който до началото на март трябвало да нарасне до 10 хиляди, за да обслужва 400 самолета.³²¹ Към всичко това се добавяха съобщения за затваряне на софийски училища и за голяма мобилизация на запасни чинове.³²² Сведенията за присъствие на германски войници в страната не се приемаха за напълно сигурни. Даже се правеха предположения, че многобройните доклади в това отношение са инспирирани от германците, за да се провери каква ще е реакцията на Англия и Турция. Българското правителство отричаше тези сведения, представяше ги за дело на враговете си, подмяташе, че германските подготвителни мерки може да са предназначени само за да сплашат Гърция.³²³ Но според Рендел подготовката за действие през България е така напреднала, че мъчно може да се спре. Английският печат очертаваше положението като неудържимо, а развръзката — като предстояща. Доста сигурна информация се получи от Букурещ: българското правителство е приело да подпише Тристранния пакт и да пусне германски войски; това ще се извърши едновременно през втората половина на февруари. Становището и на Форин офис бе, че най-ранната дата за германска операция от България срещу Гърция е началото на март.³²⁴ Съучастието на българското правителство се смяташе за безспорно. Не се очакваше съпротива от негова страна, но се допускаше, че ще иска да създаде впечатление за отстъпление поради безизходица.³²⁵

Перспективата за предстоящо присъединяване на България към Тристранния пакт налагаше съответни мерки от английската дипломация. В началото на февруари Рендел предупреди намиращите се в страната по линията на Британския съюз английски поданици да напуснат възможно по-бърже. От Форин офис одобриха това нареждане, като препоръчаха да се обсъди въпросът и за изтеглянето на ония членове на легацията, чието присъствие в последния момент не би било наложително.³²⁶

Междувременно Военният кабинет в Лондон взе решение за откриване фронт на Балканите и за оказване пряка военна помощ на Гърция. За целта трябваше да се спре настъплението в Либия и част от английската войска да се прехвърли в Балканите. А. Идън и началникът на Имперския генерален щаб Дийн бяха пратени в Средния Изток и Балканите, за да осъществят изпълнението на това решение и да осигурят участието на Турция и Югославия във военните действия. След посещенията си в Кайро Идън пристигна на 22 февруари в Атина, където получи съгласието на гръцкото правителство за английските планове. Но Турция и Югославия отказаха всякакво сътрудничество. Въпреки това Военният кабинет потвърди решението си за военна помощ на Гърция и за откриване на балкански фронт.³²⁷

Но и за гръцкото правителство бе особено важно да не се стига до германска интервенция и с оглед на това държеше да се използват всички възможности за осуетяване на нашествието в България. То пак настояваше Турция да предупреди недвусмислено България, че не ще остане безучастна спрямо присъединяването ѝ към Тристранния пакт. По указание от Лондон Рендел и Хюгесън изтъкваха пред турския пълномощен министър в София и Сарачоглу необходимостта от такова недвусмислено заявление. Но турските дипломати отхвърлиха внушенията, оправдавайки се с опасността от влошаване на отношенията с България или пък с нежеланието да се предизвика Германия.³²⁸ От първостепенно значение за Форин офис бе турско-югославското споразумение, което можеше да се използва за въздействие и върху България. Такива препоръки Кямбъл правеше в Белград. Оттам обаче идваха други възражения — неверие, че България изобщо може да се отклони от пътя на сътрудничеството с Германия, съмнение в готовността на Турция да реагира срещу хитлеристка акция на Балканите.³²⁹

При безнадеждното положение на Гърция, при несигурното поведение на Югославия Турция си оставаше единствената карта в ръцете на Англия. В послание до президента Инъоню Чърчил подчерта голямата опасност за Турция и Англия от германското нашествие в България, като специално изтъкна перспективата за германо-българска агресия срещу Турция. В същност цялата английска стратегия в Балканите се поставише в зависимост от турското поведение. Но Анкара отклони английската помощ за турската авиация пак с мотива да не се провокира Германия. Въпреки това Чърчил подчертаваше, че задълженията към Турция — „главен бастион на нашата отбрана в Изтока“, трябва да се изпълняват с предимство. Фактически зад това се криеше неверие в ефикасността на помощта за Гърция и поради това на турската реакция се залагаше за отклоняване на германското нашествие през България. Въпреки внушенията за турско-югославско предупреждение до България Чърчил се съмняваше във възможността за комбинирана съпротива на трите балкаски държави. Главната цел бе да се накара турското правителство да влезе във войната, щом хитлеристката армия прехвърли Дунава.³³⁰ Може би единственият, който все още вярваше във волята на царя

да се съпротивлява срещу Германия, бе Н. Момчилов. Изключително предан на Борис III, откъснат от София, откъдето не получаваше вече нито информации, нито инструкции, той бе склонен да приема собствените си желания за желание и на българското правителство. Впрочем в София нямаха нищо против действията му в Лондон, тъй като те обслужваха обективно правителствената тактика за прикриване на подготовката за присъединяване към Тристранния пакт.

На 8 февруари Момчилов сподели във Форин офис убеждението си, че ако царят може да разчита на английска военновъздушна подкрепа, той би оказал съпротива срещу германския натиск, и препоръча Турция да информира българското и югославското правителство, че Англия ще подпомогне с въздушните си сили тяхната съпротива срещу агресията.

Във Форин офис се съмняваха в резултата от подобно уверение. Първо, Англия не бе в състояние да предложи помощ, която би имала решаващо значение; второ — не се вярваше, че българското правителство разполага със свобода на действие. Рендел бе осведомен за предложението на Момчилов и само бе поискано мнението му, дали случайно то не произлиза от самото правителство.³³¹

Рендел обръщаше внимание на необходимостта от активизирането и усъвършенстването на английската пропаганда в България. В края на 1940 г. той протестира пред Филев и Попов срещу хитлеристкото влияние върху българския печат и отправи остри предупреждения. В същото време той хранише известни надежди, че може би правителството поощрява прогерманския тон на печата, за да даде известно удовлетворение на Германия във връзка с недоволството ѝ от колебанията на българската политика.³³² А в Лондон настояваше за по-голяма точност в информацията за България, за да не се затруднява още повече положението. Във връзка с това Форин офис подготви нови инструкции за печата и Би Би Си, според които трябваше да се препоръчва политика на добросъседство на Балканите, да се напомня, че Съветският съюз е против германското проникване в България, да се изтъква английската сила и мощ като закрила за всяка държава, отстояваща своята независимост, и пр.³³³ Рендел сигнализира, че германската пропаганда особено набляга върху неспособността на Англия да осигури българските национални искания. Но актуалното искане бе за излаз на Егея и Форин офис потвърди становището си по него, формулирано с възникването му през есента на 1940 г. На средствата за печата бе наредено да съгласуват с министерството всяко позоваване на искането за излаз.³³⁴ Рендел отчиташе, че предупреждения за скъсване на дипломатическите отношения не дават нужния ефект, тъй като българското правителство, изхождайки от факта, че Англия не реагира срещу присъединяването на Унгария и Румъния към Тристранния пакт, се надявало, че няма да изпълни заветите си. На 6 февруари той повторил пред Попов, че скъсването на дипломатическите отношения ще е неизбежно, ако германците влязат в страната, и го уведоми за съвета, който бе дал на английските поданици да напуснат страната. Попов твърдеше, че Германия няма подобни намерения, че с военните мерки в Румъния само маскира истинските си планове. На следния ден той заяви и пред Народното събрание, че не съществува опасност от германско нашествие. Но според Рендел дори депутатите почувствували, че не им се казва цялата истина. А в потвърждение на предупрежденията в Лондон бе обявено скъсването на англо-румънските дипломатически отношения.³³⁵

В нови указания на Форин офис до информационните средства се подчертаваше, че Германия действувала в България, както в Румъния — чрез постепенно проникване до установяване на пълен контрол; това щяло да превърне България в театър на военни действия; българските патриоти трябвало да разберат опасността и вземат мерки срещу нея. Специално трябвало да се подчертава, че малките народи не бива да се боят от английска победа, че Англия се бори за техните права и че в края на войната ще е достатъчно силна, за да осигури тези права. В „Таймс“ описваше положението на България като „безнадеждно и трагично“ и предричаше, че независимостта ѝ ще се запази не повече от няколко седмици — налагането на германски контрол ще тури край на независимото ѝ съществуване. Напомняше, че влизането на германски войски ще засегне интересите на Турция, а това ще доведе до военни действия на българска територия.³³⁶

В пропагандния натиск се включи лично министър-председателят У. Чърчил. В реч, произнесена на 9 февруари по радиото, той се спря главно на хитлеристкия натиск в Югоизтока и на проникването на Германия в България. Според него вече няколко хиляди германски техници били настанени в българските летища и подготвяли условията за навлизането на хитлеристките войски. Напомняйки, че след Първата световна война България е била осакатена и наказана, той изрази надежда, че българското правителство няма да извърши същата грешка. Попов опроверга пред Рендел твърденията в речта за броя на германците в страната и за контрола върху българските летища. С официално опровержение излезе и БТА. В българските вестници бяха поместени статии, които обвиняваха Чърчил за „необяснимо ожесточение“ спрямо България, отхвърляха твърденията в речта му, тълкуваха я в смисъл, че българското правителство трябва да се противопостави на Германия, за да помогне на тия, които са ограбили българския народ.³³⁷ В официално комюнике на Форин офис по повод опровержението на БТА се потвърждаваха данните в речта на Чърчил. Английският печат рязко възрази срещу коментарите в българския печат и особено срещу упреците срещу Чърчил, че подстрекавал България към война. Рендел настояваше да се изяснява, че целта на Англия е да се запази българският неутралитет и се осуети прехвърлянето на войната върху българската територия, че ако България не е в състояние да се съпротивлява, то поне да не улеснява германското проникване, че следвоенната съдба на България ще зависи от степента на подкрепата, която е давала на германските планове.³³⁸

Към средата на февруари английските данни свидетелстваха за съсредоточаването в Румъния на 20—25 германски дивизии, за навлизане на германски туристи в България, за превозване на войници и военни материали през добруджанската граница, за строителство на понтони по Дунава, за затваряне на корабоплаването по реката и пр. Английската легация се добра до сведения, че около 4 февруари са приключили българо-германските военни преговори, предвиждащи мирна окупация на България с цел да не се допусне турска или югославска намеса във войната и се принуди Гърция да се споразумее с Италия. В случай, че Гърция продължи да се съпротивлява, се планирало германско нападение. Предвижданията във връзка с това бяха, че масовото навлизане в България ще се извърши между 17 и 28 февруари, към 12 март около 4 — 5 дивизии ще бъдат на гръцката граница, но операцията срещу Гърция е възможна около средата на април; само при благоприятно стечение на обстоятелствата германците биха успели да

овладеят Атина и в началото на април. На тези сведения се даваше място и в английския печат. Момчилов настояваше в София за опровержение. Но никакъв отговор не получаваше.³³⁹

Самият Рендел вече не се съмняваше, че е постигнато българо-германско споразумение. Но не го напускаше вярата, че царят все още се надява да се предотврати масово нашествие, че съгласието му със споразумението може да е част от тактиката на печелене време или пък че самите хитлеристи не са окончателно решили да нахлуят. Той се позоваваше на някои свои данни, според които официално германско искане още не е върчено и че царят изяснява в Берлин пагубните последици за сгмата Германия от въвличане на Балканите във войната. Някои буржоазни опозиционни дейци също споделяха пред Рендел очакванията си, че и този път царят ще съумее да се измъкне. Изхождайки от тези съображения, Рендел възнамеряваше да поиска аудиенция, за да напомни пак, че в отговор на германско нашествие Англия ще скъса отношенията си с България.³⁴⁰ Още повече, че последната му среща с царя бе станала през октомври 1940 — при връчването на кралското послание. Впоследствие многократните си предупреждения Рендел бе отправил ту пред Филев, ту пред Попов.

Във Форин офис проявявах по-голям скептицизъм. Даже някои насърчителни явления (във връзка с поведението на царя и Попов) се приписваха било на успокоителните уверения от страна на Германия, било на подновената съветска активност, било на двойната игра на самите управляващи среди. От замислената аудиенция се очакваше едничка полза — да се проучат действителните намерения на царя спрямо германското нашествие и ако е склонен към съпротива, да се укрепи тази склонност. Момчилов се опитваше да създава впечатление, че Борис III предпочита, ако се наложи война, да бъде на английска страна. Леди Мюр пишеше до Форин офис, че Англия може да вярва на българския цар, който бил напълно решен да запази неутралитета си. В отговор един от ръководителите на Форин офис я уверяваше, че Англия разбира опасното положение на царя и вярва в политическата му мъдрост. От тези настроения възникна и идеята да се препоръча на цар Борис да избяга от България, придружен от някои видни личности. Тази идея веднага бе прегърната от Момчилов.³⁴¹

В изготвената до Рендел инструкция във връзка с аудиенцията се изтъкваше, че първият етап от окупацията на България е почнал, че при следващите решителни етапи не може да се очаква дори и пасивна съпротива, че предупреждението пред царя не би променило положението, само би позволило да се разбере дали той има още надежда да спре нашествието. На Рендел се разрешаваше да поиска аудиенция и да връчи послание от английското правителство, в което да се изтъкне интересът му към развитието на събитията в България и становището му, че под една или друга форма германската окупация е вече доста напреднала, че единствената цел на тази окупация е да се заплашат или нападнат съюзни на Англия държави; оттук следва, че като улеснява окупацията, България извършва враждебна акция спрямо Англия, което не би било забравено на мирната конференция. На Рендел се даваше право към изказаните вече предупреждения пред Филев и Попов да добави — в зависимост от обстоятелствата — 'или заплаха или съчувствие към личните трудности на царя.

За намерението на Рендел да иска аудиенция Форин офис узна не чрез пряко съобщение от легацията в София, а посредством гръцкия пълномощен ми-

нистър в Лондон. И понеже не последва никакво уведомяване от Рендел, бе решено, че въобще такава стъпка не е нужно да се предприема.³⁴²

Междувременно Попов заяви пред гръцкия пълномощен министър в София, че българското правителство не ще стори нищо, което би затруднило положението на съседите си; че не вярва в германска акция преди началото на април, а слуховете за нашествието обясни с намерението на Германия да упражнява натиск върху Гърция. Подобна декларация той направи и пред Рендел.³⁴³

На 14 февруари Момчилов посети постоянния държавен подсекретар за външните работи Ал. Кадоган, за да опровергае слуховете за германско военно присъствие в България. Той признаваше, че страната не може да окаже успешна съпротива срещу нашествието, но твърдеше, че няма данни за промяна в българската политика на неучастие във войната. Кадоган не бе убеден и доста твърдо заяви, че ако България попадне под германски контрол, Англия ще я третира като вражеска сила; единствената възможност за спасението на България била да противопостави на Германия цялата възможна съпротива. Разтревожен от тези декларации, същия ден Момчилов посети и парламентарния секретар за външните работи Р. А. Бътлър. Тук отново се опита да вдъхне по-голямо доверие в българската политика, но сам отчиташе, че мисията му в Лондон приключва с неуспех. Бътлър потвърди казаното вече в речта на Чърчил и препоръча споразумението между балканските страни и взаимната им подкрепа като най-сигурна защита на тяхната независимост и цялост. Подобна декларация той направи и публично в Камарата на общините.³⁴⁴

Но надеждите за балканско сътрудничество все повече се стопяваха. На 15 февруари югославските ръководители заминаха за Германия, за да обсъдят с Хитлер участието си в „новия ред“ на Европа.³⁴⁵ От тяхна страна не можеше да се очаква никакво съдействие в планове за съпротива на хитлеристкото нашествие в Балканите. Поведението на Турция будеше не по-малко безпокойство. Все още Рендел се надяваше, че тя не се е поддала на германския натиск, но гръцкото правителство сериозно се съмняваше, че ще реагира срещу нашествието.³⁴⁶ Тези съмнения се потвърдиха с оповестената на 17 февруари българо-турска декларация за „ненакърним мир и искрено и вечно приятелство“. След като не успя да вкара Турция във войната, Англия трябваше да се съгласи с декларацията, която поне създаваше преграда за германското придвижване през България срещу Проливите и Близкия изток. Английският печат се изказа одобрително за декларацията. Но това не изключваше някои неутешителни констатации на английската дипломация: вместо Турция да се противопостави с оръжие срещу обвързването на България с Германия, българското правителство си осигуряваше примирителното поведение на Анкара; осуетяваше се надеждата да се използват балканските държави за осъществяване на английските планове в Югоизтока; декларацията освобождаваше българското правителство от най-големия му страх във връзка с присъединяването към Тристранния пакт.³⁴⁷ Единственото обещание, което Турция даде, бе, че ще влезе във войната на страната на Англия, ако бъде нападната от Германия.³⁴⁸

Чрез гръцката легация в Москва Форин офис отново се постара да насочи действията на съветското правителство в Балканите в съгласие с английските планове. От Наркоминдела бе отговорено, че Съветският съюз не може да остане безразличен към събитията в България, но се придържа твърдо

към принципа за ограничаване сферата на войната.³⁴⁹ Стана ясно, че съветското правителство няма да се поддаде на внушения, които биха провокирали преждевременен конфликт с Германия.

След като Хитлер успя да неутрализира югославската реакция, след като българо-турската декларация осигури безразличието на Анкара и след като стана ясно, че съветското правителство не възнамерява да прибегва до крайни средства, отпаднаха основните мотиви, с които цар Борис бе оправдал в Берхтесгаден отказа си да подпише Тристранния пакт.³⁵⁰ Следователно външнополитическите пречки бяха отстранени и присъединяването към пакта можеше да се очаква всеки ден.

Още щом узна, че българо-турската декларация ще се оповести на 17 февруари, Рендел реши с одобрението на Форин офис да опровергае под формата на изявление пред кореспондента на Ройтер твърденията на официалната пропаганда за английската политика спрямо България. Той подчерта, че Англия е за запазване на неутралитета и независимостта на България, за развитие на тесни и приятелски отношения между балканските държави и против прехвърлянето на войната върху българска територия; че няма да вземе инициатива за нарушаване на неутралитета и въвличане на България във войната; че нарушаването на неутралитета и въвличането във войната може да стане само по инициатива на Германия. Рендел предвидително знаеше, че цензурата няма да допусне изявлението му. Затова изпрати текста лично на Попов, а службата за печата при легацията го разпространи на английски и български език.³⁵¹

А в Лондон Чърчил се ангажира пак лично, като предупреди Момчиллов, че Англия няма да забрави кои са били с нея и кои са били против нея във войната; напомни за голямата опасност за България, ако повтори грешката от миналата война, като изтъкна, че примиряването с насилието би осъдило България да сподели съдбата на Германия след неизбежната английска победа. Момчиллов не бе в състояние да каже нищо повече, освен че от София не е получил никакво указание за промяна на политиката.³⁵² Самият той бе вече песимист, макар още дълго да не си позволяваше да допусне, че царят може да е замаскирал действителните си намерения.³⁵³

Българските власти предприемаха открити действия, които не оставяха място за никакво съмнение. В деня, в който бе оповестена българо-турската декларация, английското вицеконсулство в Бургас бе отворено в отсъствието на вицеконсула. Иззети бяха официални документи. Рендел натовари вицеконсула да протестира пред местните власти. Самият той изпрати протестно писмо до Попов, в което настоя за анкета, за строго наказание на виновниците и за специална охрана на английските дипломатически служби. От външното министерство го уведомиха, че са взети необходимите мерки. На 22 срещу 23 февруари последва ново нападение — този път срещу канцеларията на самата легация. Рендел отново протестира пред Попов, като предупреди, че английското правителство ще си направи съответните изводи.³⁵⁴

На 24 февруари отпътува с влака за Цариград служителят в паспортната служба на легацията Гринуич. На гара Свиленград той бе арестуван от полицията. Официално бе обявено, че е изчезнал. Рендел настоя пред Филев за освобождаването му, заплаши с репресалии, а на специално организирана пресконференция отбеляза, че изчезването на Гринуич е организирано от хора, заинтересовани от влошаването на англо-българските отношения. Филев и Попов се правеха, че нищо не знаят за случая, после обявиха, че

Гринуич не е минавал границата, обещаваха да проучат въпроса. Чак до края на войната съдбата на Гринуич остана неизвестна.³⁵⁵

В края на февруари бяха арестувани няколко журналисти, включително кореспонденти на английски вестници, както и двама българи — служители в английската легация. Други българи, служители в легацията, бяха мобилизирани. Рендел пак протестира пред Филов, като заплаши със скъсване на отношенията. Резултатът бе само освобождаване на мобилизираните.³⁵⁶

В английската легация се извършваше усилена подготовка за напускане на България. Още на 12 февруари от Форин офис бяха наредили на Рендел да бъде готов незабавно да замине за Цариград, щом се реши отзоваването на мисията от София. Пред българските власти и пред други дипломати той обясняваше, че съдбата на българо-английските отношения зависи от германските действия в България. Самият той смяташе, че отношенията трябва да се скъсат, щом германските войски навлязат и стане очевидна подготовката за агресия срещу Гърция. От Форин офис му бе предоставена свобода сам да прецени кога да напусне. Пълномощните министри на Белгия и Полша получиха от правителствата си указание да съгласуват действията си с Рендел.³⁵⁷

Ограничаването на контактите с официалните власти заставяше английския пълномощен министър да се среща по-често с опозиционните буржоазни дейци в страната. Акциите на буржоазната опозиция срещу външната политика на правителството привличаха вниманието и на Лондон. Рендел докладваше за документи, които излизаха от нейно име, макар да не изпитваше доверие в ефикасността им. Още повече, че външнополитически опозицията бе нееднородна: традиционни привърженици на западната политика, привърженици на ориентацията към СССР и даже политици от типа на Цанков, които осъждаха правителството за недостатъчна прохитлеристка убеденост. Рендел поддържаше по-тесни връзки с Буров, Н. Мушанов, Ст. Мошанов и други дейци от прозападните групировки. Постоянни бяха връзките с митрополит Стефан, който го снабдяваше с ценна информация за обществените настроения и за намеренията на управляващите среди. По-често се срещаше и с Кимон Георгиев.³⁵⁸ Голямо значение той отдаде на колективното посещение на ръководителите на парламентарната опозиция при Б. Филов. Като изхождаха от речта на Чърчил по радиото, те се обявиха против участието на България във войната и за запазване отношенията със западните държави. Широка информация за опозиционната акция бе дадена и от английския печат. Форин офис я оцени като насърчителен признак, но прекалено закъсняла. Обърнато бе внимание, че опозиционните водачи трябва да се имат пред вид във връзка с бъдещите действия на Англия в България.³⁵⁹

Под влияние на Рендел във Форин офис се отнасяха с недоверие към БЗНС „Врабча“. Смяташе се, че влияние сред селячеството имат главно пладненци, политическите идеи на които се оценяваха като антикомунистически и проюгославски. Ето защо, когато ръководителите на БЗНС „Врабча“ опитаха да влязат във връзка с легацията, като декларираха готовността си за съпротива срещу правителството, Рендел изрази съмнение в способността на опозицията да упражни влияние и пак подчерта, че всяка дейност в страната трябва да се базира върху лоялност към царя.³⁶⁰ Разузнавателните служби към легацията се свързаха с дясното крило на пладненци и неговия ръководител д-р Г. М. Димитров, които замисляха авантюристичен план за преврат. Рендел осъждаше заговорническите действия, но в края на крайщата и той трябваше да се намеси в тях. Заговорът бе открит от вла-

стите. Някои от участниците бяха арестувани. Д-р Г. М. Димитров бе измъкнат от страната с дипломатическия багаж на легацията, изпратен в Кайро, гдето бе впрегнат в служба на английското разузнаване.³⁶¹

В края на февруари всичко недвусмислено свидетелствуваше за предстоящото германско нашествие. На Рендел бе отказано разрешение да пътува в района на гръцката граница, което той изтъква, че там се върши подготовка за агресия срещу Гърция. От Варна идваха вести за ежедневно пристигане на групи германски туристи. По главните съобщителни средства се поставяха надписи на немски език. В цялата страна се провеждаше частична мобилизация, като се засилваха частите по турската и югославската граница. Опозиционните лидери бяха отчаяни, убедени, че всичко е загубено и че нашествието е неизбежно и въпрос на дни. Буров и Мушанов вече обвиняваха царя в предателство поради сътрудничеството му с хитлеристите. И Рендел не виждаше вече никаква надежда. Открито предупреждаваше, че скъсването на отношенията е неизбежно. Във връзка с намерението му да иска аудиенция при царя, за да протестира срещу арестите, Форин офис му препоръча да повтори предупрежденията, правени вече пред Филев и Попов. В Камарата на общините Бътлър обяви дадените инструкции на Рендел във връзка с напредналата подготовка за германска окупация на България. На въпроса, дали българското правителство е предупреждено, че Англия ще го разглежда като вражеско и ще подложи на бомбардировка съобщителните връзки на страната, той отказа да отговори, но самото оповестяване на въпроса имаше характер на недвусмислена заплаха.³⁶²

На 27 февруари Рендел посети Филев, за да протестира срещу изчезването на Гринуич. От конкретния случай той премина към обща преценка за българската политика, за да приключи със заплаха за скъсване на дипломатическите отношения и за война, ако хитлеристките войски нахлуят в страната. Във връзка с това съобщи, че е поискал аудиенция от царя.³⁶³ Пред Форин офис той постави въпроса, дали да изчака аудиенцията или да не свързва с нея скъсването на дипломатическите отношения. Неговото мнение бе, че скъсването не бива да се забавя, защото то би позволило на Англия да нападне германските войски по въздуха, преди те да са се установили твърдо на гръцката граница. Във Форин офис смятаха, че само по себе си присъединяването към Тристранния пакт не е достатъчен признак за скъсване на отношенията, и препоръчаха легацията да не се изтегля дотогава, докато може да се осигури достойнството ѝ и сигурността на сътрудниците ѝ.³⁶⁴

На 28 февруари от Варна дойдоха съобщения за пристигнали нови групи германски туристи и за преминаване на германски влакове. Турският пълномощен министър извести, че на следния ден България ще се присъедини към пакта. Вечерта от Варна и Бургас дойдоха нови съобщения, че германското нашествие е вече почнало. Връзките на България със съседните страни бяха прекъснати.³⁶⁵

На българските дипломатически представители в чужбина Попов нареди да обясняват пускането на германските войски с принудата да се избира между две злини по-малката и да декларират, че България остава вярна на политиката си на искрено миролюбие и че не ще предприеме нищо, което би застрашило когото и да е.³⁶⁶

На 1 март Б. Филев подписа във Виена протокола за присъединяването на България към Тристранния пакт. Сведенията на английската легация показваха, че на 1 и 2 март хитлеристките войски са се настанили в най-важните

центрове на страната. До 5 март германската войска в България броеше 180 хиляди души, концентрирани главно към границите с Югославия и Гърция.³⁶⁷ Правителството обяви, че скъсва дипломатическите отношения с Полша, Белгия и Холандия.

Първата грижа на Рендел бе да поиска от българските власти да се засили охраната на легацията. Той реши, че е настъпил моментът за скъсване на отношенията, като се вземе за повод полицейските мерки срещу легацията и служителите ѝ. За решението си уведоми и дипломатическите представители на Полша, Белгия и Холандия. Във Форин офис предпочитаха легацията да остане в София колкото е възможно по-дълго и естествено, докато това е полезно. Но конкретното решение пак бе предоставено на Рендел. Той уведоми Форин офис, че възнамерява да обяви на 5 март скъсването на дипломатическите отношения.³⁶⁸

На 2 март вечерта се състоя аудиенцията в двореца. Тя бе поискана от Рендел преди присъединяването към Тристранния пакт с намерение да протестира против полицейските мерки. Но обстановката вече бе коренно променена. Рендел започна с оплаквания за изчезването на Гринуич, за извършените арести и нападенията върху легационните служби; особено настоя за освобождаването на Гринуич, като заяви, че това не би останало без полза за България след войната. Съществената част на заявлението му бе свързана с присъединяването към Тристранния пакт. Рендел напомни, че е разбирал невъзможността за България да се съпротивлява, но това според него не я оправдавало да сътрудничи активно на агресорите. Присъединяването към пакта — подчерта той — довело англо-българските отношения до критична фаза; България се нареждала на страната на Оста, активното ѝ сътрудничество с Германия означавало прехвърляне на войната върху българска територия.

Царят се държеше твърде различно от начина, който бе познат на Рендел от предишните им срещи; сприхав и уклончив, той правеше разговора им мъчителен. Изрази надежда, че когато всички факти по присъединяването, които сега не можел да разкрие, станат известни, поведението му ще бъде оправдано. Изтъкна, че се е стремил да осуети прехвърлянето на войната върху българска територия, но войната избухнала не по негова вина — косвено за избухването на войната обвини Англия, и то понеже не върнала германските колонии. Сподели, че доскоро очаквал да се случи нещо, което да предотврати разширяването на войната, но разочарованието настъпило, когато полк. Донован — личният пратеник на президента Рузвелт, му заявил, че САЩ не са склонни да посредничат за компромисен мир. Подчерта, че България винаги е била зле третирана, не се чули желанията ѝ, не се поощрявал търговският обмен с нея и въпреки това тя се държала покорно от страни, на които Англия предоставила гаранции. Заключение то бе, че България е жертва на световните събития.

Рендел отново декларира волята на Англия за война до крайна победа и обяви, че не може да остане в страна, където германците командуват, заплаши с бомбардировки от английската авиация. И все пак поиска мнението на царя: има ли причини, които да налагат оставането му. Царят показа пълно безразличие. Само напомни, че когато германските войски влезли в Румъния и Унгария, английското правителство не реагирало по такъв начин. Рендел веднага отговори, че хитлеристкото нашествие в България заплашва пряко Англия и съюзницата ѝ Гърция. Но сам не смяташе този отговор за много

уместен, тъй като съзнаваше, че нашествието в Унгария и Румъния бе първа стъпка към един по-широк план. На раздяла изказа съжаление, че мисията му в България е завършила с неуспех. Царят остана с впечатлението, че заплахата за скъсване на отношенията е изказана по-малко категорично, отколкото в разговора на Рендел с Филев и пресконференцията на 27 февруари.³⁶⁹ Но и този път се излъга. За Рендел въпросът за скъсването на отношенията бе решен. Единствено случаят с Гринуич го задържаше. Но преценяваше, че протакането би навредило на престижа на Англия и би причинило затруднения и опасности. Намерението му бе да скъса отношенията на 5 март, като на официална среща с Попов или Филев връчи съответната нота. Текстът на нотата бе изготвен и пратен за съгласуване в Лондон. В нея скъсването на отношенията се мотивираше с германското нашествие в България, насочено срещу Гърция, със съучастничеството на българското правителство в този план и готовността му да сътрудничи активно с Германия. От Форин офис одобриха замислената процедура. Бе решено от деня на връчването на нотата България да се обяви за контролирана от врага територия.³⁷⁰

Присъединяването на България към Тристранния пакт отново насочи вниманието на Лондон към реакцията на СССР. На 1 март Рендел подчерта пред съветския пълномощен министър, че поради близостта си до Балканите Съветският съюз би трябвало да изрази становище по намерението на Германия да използва България като база за следващите етапи на войната. От Москва Крипс съобщи, че в отговор на заявлението на българския пълномощен министър за присъединяването към пакта съветското правителство е излязло с декларация, която окачествява решението на българското правителство като разширяване на сферата на войната и въвличането на България в нея. Рендел донасяше, че в България съветската декларация не е публикувана, но комунистите я разпространяват. Английският печат не помести, а във Форин офис я оцениха като твърда и откровена. Във връзка с последиците ѝ се допускаха две възможности — начало на обрат към открито антигерманско действие или пък като средство за засилване на позицията на СССР с оглед подготовката за нови преговори с Германия. Преобладаващото мнение бе, че Съветският съюз ще продължи да избягва всеки риск за въвличането си във войната и че не ще приеме сътрудничество с Англия в защита на общите интереси на Балканите. Все пак на Крипс бе наредено да поиска разяснение в Наркоминдела за причините, поради които декларацията е обявена, и за евентуалните последици от нея. На подобен въпрос съветският посланик в Лондон отговори, че декларацията означава неодобрение на германските действия поради очакваните контрадействия от Англия, което би докарало войната до границите на СССР.³⁷¹

Щом чу по радиото, че Филев е подписал във Виена Тристранния пакт, Момчилов с телеграма си даде оставката. Във Форин офис обясни, че не може да продължи да отстоява една политика, която ще донесе на България тежки жертви след войната. Оставката веднага бе приета. Филев даже се показва доволен, че се е отървал „от този неуравновесен човек, който се чувства повече англичанин, отколкото българин“. Той възнамеряваше да му отнеме имотите и да конфискува имуществото му.³⁷² По настояване на Филев бяха уволнени и придворните дами сестрите Петрови, които на 1 март демонстративно бяха поканили Рендел на чай.³⁷³

На 5 март сутринта Рендел връчи на Филев нота, в която присъединяването към Тристранния пакт се обявяваше за маскировка на намерението на

Германия да нападне Гърция; българското правителство се обвиняваше, че улеснява тези намерения, че не желае да запази неутралитета си и е готово да сътрудничи с Германия; скъсването на дипломатическите отношения с Полша, Белгия и Холандия и настаняването на германски войски в страната се разглеждаше като подчиняване на България на германската политика; с всичко това се мотивираше решението на английското правителство да изтегли дипломатическата си мисия от София. От свое име Рендел изтъкна, че Англия се грижела за запазване независимостта и неутралитета на България, но българското правителство само нарушило неутралитета си. Във връзка със случая Гринуич той обвини българските власти, че си служат с методи, употребявани само в нецивилизовани държави. Филев се опитва да отклони упрека за скъсване на отношенията с Белгия, Холандия и Полша, като заяви, че българското правителство никога не е признавало емигрантските правителства на тези страни и само от любезност е търпало представителите им в София. Той отхвърли заявлението за грижата на Англия за българската независимост, като подчерта, че това било задължение само на българската държава. Рендел заплашително отговори, че ще запомни тези думи и ще ги припомни на бъдещата мирна конференция като доказателство, че Филев е поел цялата отговорност за политиката, довела до подписването на Тристранния пакт и влизането на германските войски. От държането на Рендел Филев бе доста смутен. Трябваше Рихтхофен да го успокоява, че Англия не разполага с достатъчно средства, за да бомбардира България, и да го уверява, че германската авиация е готова да поеме въздушната отбрана на страната.³⁷⁴

В прощалната си аудиенция с Попов Рендел повтори упрека, че българското правителство не е избрало поне поведението на Дания, а е предпочело активно да сътрудничи на Германия, и заплахата, че Англия няма никога да забрави, че България се е присъединила към враговете ѝ.³⁷⁵ Поведението на Рендел около скъсването на дипломатическите отношения с България получи високата оценка на Идън.³⁷⁶ Българският печат съобщи за скъсването на отношенията, като подчерта, че това не означавало обявяване на война.⁷⁷

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Присъединяването на България към Тристранния пакт и въвличането ѝ по такъв начин във Втората световна война се дължеше на комплекс от причини. Главната, решаващата бе политиката на българската управляваща буржоазия. Основите на тази политика се положиха още в предвоенните години чрез утвърждаването на монархо-фашистката диктатура, чрез установяването на тесни икономически и политически отношения с Третия райх, чрез разширяващата се идеологическа близост между двата режима. С похода на Германия срещу Версайската система се свързваха и надеждите за осъществяване на българската ревизионистична програма.

Ориентацията към фашистката агресивна коалиция се дължеше и на събития и процеси в европейските отношения между двете световни войни и в началото на Втората световна война, които не зависеха от волята и намеренията на управляващата българска буржоазия. Важен фактор, който предреша до голяма степен акта от 1 март 1941 г., бе поведението на западните държави към България през целия междувоенен период.

Две десетилетия българската буржоазна държава бе държана под карантин: подозирана, пренебрегвана, обвинявана във всевъзможни грехове. Две десетилетия съседните държави бяха покровителствувани и облагодетелствувани често за сметка на България. Така се създаде един психологически климат, който ще влияе неблагоприятно върху всички опити в навечерието и началото на войната да се спечели тя за различни балкански комбинации.

Съветско-германският пакт от август 1939 г. имаше специфично отражение в България: за русофилските народни маси Германия се оказа страна, която е в приятелски отношения със СССР и воюва върху създателите и крепителите на Версайската система. Това ще позволи на царя и правителството да прокарат по-безболезнено постепенния курс на всестранно обвързване с хитлеро-фашизма.

Последваха печалните резултати от англо-френската политика през „странната“ война и разгрома на Франция през юни 1940 г. Германия се превърна в господстващата сила върху европейския континент. Прохитлеристките среди на българската буржоазия натрапваха вярата, че именно тя ще е победителят във войната и благодарение на нейната победа само ще се постигне националното обединение. И сякаш в потвърждение на тази вяра дойде освобождението на Южна Добруджа. Българската политика се наклони решително към Германия.

Нарастващите симпатии към Германия представляваха само едната страна на официалната политика. Редом продължаваше да съществува съмнение в крайната победа на Хитлер. Стремехът да се избегне пряко участие във войната и същевременно да се използва Германия за конкретни придобивки се изразяваше в тактиката да се правят постоянни отстъпки пред хитлеристкия натиск, като се отлага откритата ориентация. Надеждата бе, че демонстрираната пълна лоялност ще се окаже достатъчна за Хитлер и той не ще настоява за пряко въвличане във войната. Но постоянните отстъпки доведоха в края на 1940 г. до едно положение, при което за управляващите среди нямаше друг изход, освен да се подчинят на ултиматума на Хитлер. Така съдбата на българския неутралитет се поставяше в зависимост от волята на Германия. Дори когато царят и правителството оказваха известна съпротива срещу натиска от Берлин, те имаха съзнанието, че стане ли изборът неизбежен, пътят им е само един — съюз с Германия, и затова всичките дипломатически хитрувания гонеха една цел — да се протака и отлага окончателното решение.

Впрочем да се запази неутралитетът, когато войната обхващаше целия Югоизток, бе една неосъществима цел. В предвоенните години все още можеше да се постигне единодействие на балканските държави срещу общата опасност стига да бе проявено повече чувство за взаимно разбирателство и дух на солидарност. След избухването на войната възможностите в това отношение бяха ограничени и съдбата на Балканите зависеше главно от хода на военните действия. Българските управляващи среди субективно желаеха неутралитета, но в същото време съзнаваха, че не разполагат със сила да го запазят. Атакуван от различни страни, неутралитетът се пропукваше, а участието във войната изглеждаше неотвратимо.

Всички държави се намесиха във Втората световна война едва когато интересите им бяха пряко застрашени или бяха подложени на открита агресия. Англия и Франция отстъпваха пред Хитлер до 1 септември 1939 г. В Мюн-

хен те не пожалиха дори Чехословакия. Съветският съюз сключи пакт с Германия, за да предотврати една война, която лесно можеше да прерасне в общ империалистически поход срещу първата социалистическа държава. Великата отечествена война на съветските народи започна като отговор на вероломното хитлеристкото нашествие. Гърция дори след нападението на Италия се стараеше да не предизвика с нищо Германия. И след преврата от 27 март 1941 г. новото югославско правителство демонстрира воля за разбирателство с Германия. Турция бе в съюзнически отношения с Англия и Франция, но остана неутрална чак до лятото на 1944 г. България бе идеологически и политически близка с хитлеристкия режим и се намираше под силно германско икономическо влияние. Тя не намираше оправдание да воюва срещу фашистката коалиция нито по антифашистки съображения, нито за да защитава установеното след 1918 г. европейско статукво. Да се опълчи срещу Германия — това означаваше война и окупация без надежда за никаква помощ отвън. Да застане на нейна страна — това означаваше да се спаси от война и окупация и да реализира аспирациите си. Развитието на военните действия през началния период на войната създаваше илюзия, че фашистката коалиция ще е победителят, че тя ще диктува мирните условия, а дори от един неблагоприятен изход не се очакваше, че ще доведе до пълен и окончателен разгром на Германия.

Такива бяха съображенията, с които управляващите среди оправдаваха решението си да се присъединят към Тристранния пакт. Но и след 1 март 1941 г. те ще се стараят да стоят настрана от военните действия. Едва с разгрома на Гърция и Югославия и с първоначалните успехи на Вермахта във войната срещу СССР българската политика стана убедено прогерманска. Тя вече имаше историческо оправдание за съюза с Германия — обединението; тя напълно съчувствуваше на похода за ликвидиране на първата социалистическа държава и в успеха му виждаше гаранция за съхраняване на монархофашисткия режим и на капиталистическия строй в България. Така царят и правителството не само се подчиниха на хитлеровия диктат, но станаха и активни сътрудници в плановете за установяване на фашисткия „нов ред“ в Европа.

Като изхождаше от убеждението за ключевото положение на България в Балканите, Англия положи максимални усилия, за да осуети присъединяването ѝ към Тристранния пакт. В началото — от есента на 1939 до пролетта на 1940 г. — тя подбуждаше различни балкански комбинации с участието на България, без да изключва дори възможността за влизането ѝ в една обща система за отпор срещу агресията; през лятото и есента на 1940 г. целта бе по-скромна — да се запази неутралитетът такъв, какъвто бе провъзгласен и какъвто се провеждаше с все по-ярко изразените прогермански симпатии; от края на 1940 и особено в началото на 1941 г. се прие, че България не е в състояние да се съпротивлява, и се предявяваше само искането да не сътрудничи активно на агресорите.

Нито една от тези цели не се постигна. Причината се криеше най-вече в неизгодното положение, в което се намираше самата Англия. Нейните възможности за действие изобщо и особено в Югоизтока бяха ограничени. Поради това съветите и заплахите ѝ оставаха без особен отзвук. Без да предлага ефикасна помощ на застрашените държави, тя сама разчиташе на мощта им, за да подобри собствените си стратегически позиции.

За привличането на България се залагаше върху съгласието на Румъния доброволно да отстъпи Южна Добруджа. Но румънското правителство ос-

тана глухо за английските внушения. Все пак добруджанският въпрос бе разрешен, но с посредничеството на Хитлер, а резултатът бе усиляване на германското влияние в България и Румъния.

Безплоден остана опитът за изграждане на турско-гръцко-югославски блок, към който трябваше да се привлече и България. Но даже свързаните с Англия държави отбягваха да поемат задължение, което съдържаше риск да ги сблъска с Германия. Провалът на различните варианти за балкански блок Рендел ще отчете по-късно като една от важните причини за неуспеха на Англия в Балканите.

Въпреки многократните препоръки от Лондон не настъпи никакъв прогрес в българо-югославските отношения. Вместо сближение между двете славянски страни като част от една прозападна балканска комбинация югославските ръководители сами поеха пътя на ориентация към Германия.

В своята политика към България Англия залагаше най-вече на българо-турското споразумение. То се осъществи, но пак с противоположна цел — за да се спаси от германския удар, Турция се задължи да не реагира срещу хитлеристкото нашествие в България.

Развитието на събитията през началния период на войната разкри близостта на съветските и английските интереси в Балканите. Особено по отношение на ориентацията на България се прояви едно обективно съвпадение на интереси, което правеше възможно единодействието между двете големи държави. Но и това не стана. Съветският съюз отбягваше преждевременно стълкновение с Германия и подозираше, с повече или с по малко основание, че всяка постъпка на Лондон в Москва цели да предизвика такова стълкновение. От своя страна Англия се плашеше от нарастване на съветското влияние в Балканите и даже в известен смисъл предпочиташе Германия да привлече България, отколкото Съветският съюз да добие здрави позиции тук. В англо-съветските отношения се запазиха взаимните подозрения и недоверие.

В самата България английската дипломация пренебрегваше политическите сили, а се оповаваше най-вече на благоразумието на цар Борис III. Тя разчиташе на стремежа на царя да избегне участие във войната, на неверието му в окончателната германска победа и на тактиката му да протака и лавира. В края на крайщата и тази надежда остана напразна. След присъединяването към пакта английската дипломация се опита да си обясни причините за решението на царя. В характера му се откри едната от тях — нерешителността, страхът от смели действия, хитруванията са го направили безпомощен в обстановка, когато са се налагали решителност, смелост и категоричност. На второ място — антикомунизмът и антисъветизмът на българския монарх. Страхът от болшеvizма — така Рендел определяше един от главните мотиви, определящи политиката на Борис III през цялото му царуване. И на пресконференцията след окончателното си завършване в Лондон на въпроса, защо цар Борис застана на страната на Германия, Рендел отговори лаконично: страхът от Русия.³⁷⁸

В края на крайщата английските усилия за предотвратяване участието на България в Тристранния пакт завършиха с провал. Единственият резултат от тях бе, че те оказваха известно влияние върху правителството, което се боеше от военни действия върху българска територия, от английски бомбардировки и неуверено в крайната германска победа — от отмъщението на Англия след войната. Ето защо със заплахите от Лондон то оправдаваше политиката си на протакане и се стараше да излезе така, че е отстъпило на-края против волята си под непреодолимия германски натиск.

¹ И. Димитров. Един епизод от подготовката на Мюнхенската конференция. — Векове, 1977, кн. 6, с. 64 и сл.

² Пламък, 1978, кн.6, с. 161.

³ E. Barker. British Foreign Policy in South-East Europe in the Second World War, London 1976, p. 6.

⁴ F. O. 371. 24869, София, 17. III. 1939, л. 136—137.

⁵ Пак там, 6. III. 1940, л. 38—39.

⁶ Н. Генчев. Външната политика на България през началния период на Втората световна война (1939—1941). — ГСУ, ФИФ, т. LXIII, 1970, кн. III — история, 1971, с. 9.

⁷ F. O. 371. 23730, Ссфия, 7.IX.1939, л. 151; 11. IX. 1939, л. 169.

⁸ Les Archives Secrètes de la Wilhelmstrasse. T. IX. Les Années de la Guerre. Livre I (18 Mars — 10 Mai 1940). Paris, 1960 (по-нататък Les A. S., IX), p. 344.

⁹ F. O. 371.23730, Ссфия, 11.IX. 1939, л. 169; 10. X. 1939, л. 287—288; E. Barker. Op. cit., p. 57.

¹⁰ История внешней политики СССР 1917 — 1975. Т. I. М., 1976, с. 395 — 397; История Второй мировой войны, 1939 — 1945. т. III. М., 1974, с. 14 — 15, 35 — 37, 4; В. Г. Трухановский. Новейшая история Англии. М., 1958, с. 310 — 312; Дж. Батлер. Большая стратегия, сентябрь 1939 — июнь 1940, М., 1959, с. 77.

¹¹ E. Barker. Op. cit., с. 3—5.

¹² Пламък, 1978, кн. 6, с. 160.

¹³ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а.е. 1, 2. IX. 1939, л. 11—12.

¹⁴ Днес, г. IV, № 1080, 1 септ. 1939; № 1081, 2 септ. 1939; № 1082, 4 септ. 1939.

¹⁵ Зора, г. XXI, № 6068, 3 септ. 1939.

¹⁶ Z. Avramovski. Attempt to Form a Neutral Bloc in the Balkans (September — December 1939). — Studia Balcanica, 4, 1971, p. 130.

¹⁷ F. O. 371.23730. Анкара, 6. IX. 1939, л. 94. Гръцкият пълномощен министър в Лондон побърза да даде на Форин офис свое тълкуване на това обещание: или българското правителство ще помоли за помощ срещу германския натиск, или ще използва случая, за да изнудва съседите си, че ще приеме предложението, ако те не удовлетворят исканията му (Пак там, Лондон, 12. IX. 1939, л. 143).

¹⁸ И. Димитров. Българо-италиански политически отношения 1922 — 1943. С., 1976, с. 343.

¹⁹ F. O. 371. 23730, София, 2. IX. 1939, л. 120 — 121; 7. IX. 1939, л. 147, 149 — 150, 152 — 154; 10. IX. 1939, л. 157; 11. IX. 1939, л. 168.

²⁰ Пак там, 17. IX. 1939, л. 230 — 233.

²¹ F. O. 371. 24869, Лондон, 14. II. 1940, л. 56; F. O. 371. 24878; Лондон, 21. II. 1940, л. 24 — 27; F. O. 371. 24877, София, 18. I. 1940 г., л. 77; 20.I.1940, л. 74 — 75.

²² F. O. 371. 23730, София, 2.IX. 1939 г., л. 120 — 121; 7. IX. 1939, л. 148 — 149; F. O. 371. 24869, София, 5. II. 1940., л. 47.

²³ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 80.

²⁴ F. O. 371. 23730, 29. VIII. 1939, л. 97; F. O. 371. 23730, л. 218; F. O. 371. 24878, Лондон, 21. II. 1940, л. 24 — 27.

²⁵ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 80; F. O. 371. 23730, Лондон, 9. IX. 1940, л. 98 — 99; 26. IX. 1940, л. 146.

²⁶ G. Rendel. The Sword and the Olive. Recollections on the Diplomacy and Foreign Service. London, 1949, p. 165.

²⁷ F. O. 371. 23730, София, 6. IX. 1939, л. 91; Лондон, 7. IX. 1939, л. 89; Лондон, 8. XI. 1939, л. 92; M. L. Miller. Bulgaria during the Second World War. Stenford, California, 1975, p. 13.

²⁸ Рендел съобщаваше във Форин офис, че след избухването на войната царят станал трудно достъпен. Но дали достъпът в двореца не бе затруднен само за английския ди.

пломат? В дневника на Маждаров са записани слухове, че отношенията на външното министерство с английската легация са охладнели, че се действувало за отзоваването на Рендел, упрекван, че е уредил аудиенцията на Ст. Мошанов в Бъкингамския дворец (Пламък, 1978, кн. 6, с. 162.)

²⁹ F. O. 371. 23730, София, 11. IX. 1939, л. 164 — 165.

³⁰ И. Димитров. Цит. съч., с. 343.

³¹ F. O. 371. 23730, София, 15. IX. 1939, л. 179; 16. IX. 1939, л. 182, Лондон; 16. IX. 1939, л. 180, 195 — 196, 256; Днес, г. IV, № 1093—16 септ. 1939.

³² F. O. 371. 23730, София, 12. IX. 1939, л. 125, 126; 14. IX. 1939, л. 219; 16. IX. 1939, л. 200.

³³ G. Rendel. Op. cit., p. 166; E. Barker. Op. cit., p. 55—56; F. O. 371. 24870, Лондон, 21. XI. 1940, л. 234.

³⁴ F. O. 371. 23730, Лондон, 15. IX. 1939, л. 127—131.

³⁵ Пак там, 18. IX. 1939, л. 133.

³⁶ Пак там, л. 134—135; 19. IX. 1939, л. 136—138, 140—141; София, 23. IX. 1939, л. 214; 2. X. 1939, л. 272—273.

³⁷ Пак там, София, 23. IX. 1939, л. 257а; 22. IX. 1939, л. 211; 2. X. 1939, л. 272; Лондон, 25. IX. 1939, л. 213; 27. IX. 1939, л. 215; 30. IX. 1939, л. 258; M. L. Miller. Op. cit., p. 13.

³⁸ И. Н. Чемпалов. Политика англо-французкого блока на Балканах в период „Странной войны“ (сентябрь 1939 — март 1940). — Ученые записки Уральского гос. университета им. А. М. Горького, вып. XVI—и ст., 1957, с. 101 и сл.; Д. Сирков. Българската работническа партия в защита на националната независимост на България (1 септември 1939 — 1 март 1941). — ИИИБКИ, т. 14, 1965, с. 68, 71—73; Хр. Христов. Външната политика на България в навечерното и началото на Втората световна война — В: В чест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му, С., 1974, с. 338—341.

³⁹ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 80—81, 505; G. Rendel. Op. cit., p. 166; E. Barker. Op. cit., p. 13—18, 22; M. L. Miller. Op. cit., p. 14; F. O. 371. 24869, Лондон, 23. I. 1940, л. 8.

⁴⁰ F. O. 371. 23729, л. 102—103.

⁴¹ I Documenti Diplomatici Italiani, Nona Serie: 1939—1943, VI (4 Settembre — 24 Ottobre 1939), Roma, 1954 (по-нататък DDI, IX, 1), p. 79, 167; Д. Сирков. Цит. съч., с. 69; Z. Avgatovskii. Op. cit., p. 130—131; F. O. 371. 23730, София, 14. IX. 1939, л. 219; 24. X. 1939, л. 301; Белград, 17. IX. 1939, л. 246.

⁴² F. O. 371. 23730, София, 19. IX. 1939, л. 188—191, 194; 22. IX. 1939, л. 210; Лондон, 19. IX. 1939, л. 192.

⁴³ Пак там, София, 14. IX. 1939, л. 239—241, 243; 17. IX. 1939, л. 320; 19. IX. 1939, л. 191; 22. IX. 1939, л. 210; 2. X. 1939, л. 272—274; 7. X. 1936, л. 236; F. O. 371. 24869, София; 2. II. 1940, л. 49.

⁴⁴ F. O. 371. 23730, София, 11. IX. 1939 г., л. 166.

⁴⁵ История внешней политики СССР, с. 413.

⁴⁶ Ф. Д. Волков. СССР—Англия, 1929—1945, М., 1964, с. 309; Л. Живкова. Англо-турските отношения 1933—1939, С., 1971, с. 177—178; Дж. Батлер. Цит. съч., с. 82.

⁴⁷ F. O. 371. 23730, София, 20. X. 1939 г., л. 295—296.

⁴⁸ И. Димитров. Цит. съч., с. 346; Z. Avgatovskii. Op. cit., p. 137.

⁴⁹ F. O. 371. 23730, София, 24. X. 1940, л. 303; Лондон, 24. X. 1940, л. 292; 3. XI. 1940, л. 304; 10. XI. 1940, л. 321; 11. XI. 1939, л. 328; Цариград, 6. XI. 1940, л. 32; I Documenti Diplomatici Italiani, IX Serie, v. II (25 Ottobre — 31 Dicembre 1939), Roma, 1956, p. 100 (по-нататък DDI, IX, 2); I Documenti Diplomatici Italiani, IX Serie, v. III (1 Gennaio — 8 Aprile 1940), Roma, 1959, p. 10 (по-нататък DDI, IX, 31.)

⁵⁰ F. O. 371. 23730, София, 11. IX. 1939, л. 166—167.

⁵¹ Пак там, 17. IX. 1939, л. 202—203; F. O. 371. 23727, София, 21. XII. 1939, л. 240—241.

⁵² F. O. 371. 23730, София 1. XI. 1939, л. 316; F. O. 371. 24869, Белград, 29. II. 1940, л. 95; F. O. 371. 23727, Лондон, 18. XII. 1939, л. 224—225; F. O. 371. 23723, Белград, 11. XII. 1939, л. 231, 236.

⁵³ F. O. 371. 23723, Белград, 11. XII. 1939, л. 238.

⁵⁴ История внешней политики СССР, с. 399—400, 406—409; История Второй мировой войны, т. III. с. 44—46; В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 316, 319; Ф. Д. Волков, Цит. съч., с. 305, 307.

⁵⁵ Д. Сирков. Цит. съч., с. 64, 73—74.

⁵⁶ F. O. 371. 29721, София, 1. II. 1941, л. 209; F. O. 371. 24877, София, 11. I. 1940, л. 68—69.

- ⁵⁷ Пламък, 1978, кн. 6, с. 161; Ф. О. 371. 24878, София, 6. III. 1940, л. 38.
- ⁵⁸ Советско-болгарские отношения и связи, Документы и материалы. Т. I. (ноябрь 1917—сентябрь 1944), М., 1976, с. 464—465, 468—469, 472—489; Ф. О. 371. 24869, София, 17. I. 1940, л. 34—35; 4. IV. 1940, л. 185.
- ⁵⁹ Ф. О. 371.23730, София, 1.XI. 1939, л. 316; 11. XI. 1939, л. 325326; 11. X. 1939, л. 279 — 280; Les A. S., VIII. 1, р. 420; DDI, IX, 2, с. 418—419; И. Димитров. Цит. съч., с. 334
- ⁶⁰ Ф. О. 371. 23723, Белград, 11. XII. 1939, л. 236; Ф. О. 371. 24869, Атина, 23. II. 1940, л. 75; Букурещ, 18. II. 1940, л. 53; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 646, Стокхолм, 9. I. 1940; ЦДИА, ф. 141, оп. 1, а. е. 364, Атина, 28.XII. 1939, л. 4; DDI, IX, 2, р. 509.
- ⁶¹ DDI, IX, 2, р. 587.
- ⁶² Ф. О. 371. 24869, София, 4. IV. 1940, л. 185.
- ⁶³ Ф. О. 371. 23730, София, 3. X. 1939, л. 265; 11. X. 1939, л. 279; Ф. О. 371. 23727, София, 21. XII. 1939, л. 240; Ф. О. 371. 24877, София, 11. I. 1940, л. 76; 23. II. 1940, л. 81.
- ⁶⁴ Ф. О. 371.24877, София, 30. XII. 1939, л. 61—63; 4.I.1940, л. 65—66, 20. I. 1940, л. 74; 23. II. 1940, л. 82.
- ⁶⁵ Ф. О. 371.23730, Лондон, 7. IX. 1939, л. 89; Z. Avramovski. Op. cit., с. 133.
- ⁶⁶ Z. Avramovski. Op. cit., р. 133; Дж. Батлер. Цит. съч., с. 80.
- ⁶⁷ G. Rendel. Op. cit., р. 165—166; E. Barker. Op. cit., р. 11; Z. Avramovski. Op. cit., р. 124; M. L. Miller. Op. cit., р. 14.
- ⁶⁸ G. Gafenco. Préliminaires de la Guerre à l'Est. Paris, 1945, p. 333; I. Calafeteanu. Considérations sur le bloc balkanique des Neutres. — Studia balcanica, 7, 1973, p. 415; Н. И. Лебедев. Крах фашизма в Румынии. М., 1976, с. 243—244.
- ⁶⁹ Ф. О. 371. 23730, Атина, 15.IX.1939, л. 220; DDI, 1, р. 267.
- ⁷¹ Z. Avramovski. Op. cit., р. 125, 134—135; G. Gafenco. Op. cit., р. 313—314.
- ⁷¹ Б. М. Кольпер. Попытка создание балканского „неутрального“ блока в начале Второй мировой войны. — В: Балканский исторический сборник, II, Кишинев, 1970. с. 198 — 199.
- ⁷² Z. Avramovski. Op. cit., р. 136—137.
- ⁷³ DDI, IX, 1, р. 267; Ф. О. 371. 23730, София, 11. IX. 1939, л. 167.
- ⁷⁴ Б. М. Кольпер. Цит. съч., с. 204—205.
- ⁷⁵ Пак там, с. 206; Z. Avramovski. Op. cit., р. 142—143.
- ⁷⁶ I. Calafeteanu. Op. cit., р. 415—418.
- ⁷⁷ Б. М. Кольпер. Цит. съч., с. 220; Z. Avramovski. Op. cit., р. 142—143; Les A. S., VIII, 1, р. 360—361; E. Camrus, Le bloc des Neutres (Septembre — Octobre 1939). — Studia Balcanica, 7, 1973, р. 271.
- ⁷⁸ Вчера и днес, г. I, № 36, 5 дек. 1939; Советско-болгарские отношения и связи, с. 471; И. Димитров. Цит. съч., с. 355; Ф. О. 371. 23730, Лондон, 24. X. 1939, л. 291—293.
- ⁷⁹ За посещениято вж. у Д. Сирков. Цит. съч., с. 69—70; Н. Генчев. Цит. съч., с. 26; Хр. Христов. Цит. съч., с. 332.
- ⁸⁰ Les A. S. VIII, 1, р. 437.
- ⁸¹ ЦДИА, ф. 3. оп. 1, а. е. 1119, София, 11. XI. 1939, л. 99; Зора, г. XXI, № 6135, 24 ноем. 1939; Вчера и днес, г. I, № 23, 20 ноем. 1939; № 25, 22 ноем. 1939; № 26, 23 ноем. 1939; Les A. S. VIII, 1, р. 420; Ф. О. 371. 23727, Лондон, 18.XII.1939, л. 224; Ф. О. 371. 24869, Анкара, 29. IV. 1940, л. 237—238.
- ⁸² Дж. Батлер. Цит. съч., с. 83—84.
- ⁸³ DDI, IX, 3, р. 18.
- ⁸⁴ Зора, г. XX, № 6168, 14 ян. 1940.
- ⁸⁵ Ф. О. 371. 24869, л. 9—10; Лондон, 11. V. 1940, л. 239; Анкара, 29. IV. 1940, л. 233.
- ⁸⁶ Ф. О. 371. 24869, л. 9—10; Лондон, 23. I. 1940, л. 8—12; София, 5. II. 1940, л. 44.
- ⁸⁷ Пак там, Лондон, 25. I. 1940, л. 18—19; 31. I. 1940, л. 25; София, 27. I. 1940, л. 36; 28. I. 1940, л. 24; Анкара, 30. I. 1940, л. 27; Букурещ, 30. I. 1940, л. 29.
- ⁸⁸ Пак там, Анкара, 30. I. 1940, л. 27.
- ⁸⁹ Пак там. София, 2. II. 1940, л. 48—51.
- ⁹⁰ Пак там, л. 49—50; 16. III. 1940, л. 140; Анкара, 29. IV. 1940, л. 234—235. В Белград отбелязаха, че пред Сарачоглу Кюсеиванов говори само за Южна Добруджа, докато в други случаи включва исканията за излаз на Егейско море и за Западните покрайнини (Пак там, Белград, 29. II. 1940, л. 95).
- ⁹¹ Ф. О. 371. 24902, Анкара, 3. IV. 1940, л. 230; E. Barker. Op. cit., р. 12.

- ⁹² F. O. 371. 24902, Анкара, 3. IV. 1940, л. 230; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 8; H. Klatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 157; G. Rendel. Op. cit., p. 167.
- ⁹³ F. O. 371. 29721, л. 200; F. O. 371. 24869, Атина, 22. II. 1940, л. 101; Белград, 25. I. 1490, л. 78; 29. II. 1940, л. 95; 4. V. 1940, л. 240. Един съвременник даже съобщава, че Къосеванов бил уволнен, след като запознал царя с плана си за балканско сътрудничество (M. Padev. Escape from the Balkans. New York, 1943, p. 93—94).
- ⁹⁴ F. O. 381. 24869, София, 24. IV. 1940, л. 212.
- ⁹⁵ F. O. 371. 24880, София, 15. I. 1940, л. 113.
- ⁹⁶ F. O. 371. 23730, София, 23. IX. 1939, л. 277.
- ⁹⁷ В един доклад Рендел отбелязваше, че не се е срещал изобщо с Кимон Георгиев, че Петко Стайнов бил приятен журналист, но безотговорен и лековат човек, че Буров принадлежал повече на миналото и не можел да играе сериозна роля. Единствено Ст. Мошанов — по това време още председател на Народното събрание — приел като сериозна алтернатива за министър-председател (Пак там, 29. IX. 1939, л. 312).
- ⁹⁸ Пак там, л. 309—313.
- ⁹⁹ F. O. 371. 24880, София, 15. I. 1940, л. 111—113; Лондон, 19. I. 1940 г., л. 115. Във Форин офис разполагали с доста сведения за движението на Ив. Михайлов след бягството му от България през 1934 г., за опита му да се установи в Египет; слухове, че се намира в Албания, Полша, Литва, Италия; връзката му с Италия, Ал. Цанков; за среща с гестаповец в Цюрих и пр. (пак там, София, 23. IV. 1940, л. 118, Цюрих, 7. V. 1940, л. 119; F. O. 371. 23728, Лондон, 26. IV. 1939, л. 159—160).
- ¹⁰⁰ F. O. 371. 24869, Атина, 22. II. 1940, л. 101; Белград, 25. II. 1940, л. 79; 4. V. 1940, л. 240.
- ¹⁰¹ Пак там, Белград, 18. II. 1940, л. 61—63; София, 28. II. 1940, л. 90.
- ¹⁰² Пак там, София, 25. II. 1940, л. 92, 102—103; Лондон, 11. V. 1939, л. 239; Анкара, 13. V. 1940, л. 246.
- ¹⁰³ Вчера и днес, г. I, № 121—18 март 1940; № 124—20 март 1940.
- ¹⁰⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17 а, л. 4; F. O. 371. 24869, София, 3. III. 1940, л. 109; F. O. 371. 24877, София, 3. IV. 1940, л. 101, 110.
- ¹⁰⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 1 и сл.; АМВР, II, н.с., л. 14, л. 301—302; Н. Генчев. Цит. съч., с. 38—39; И. Димитров. Цит. съч., с. 359; В. Тошкова. България и Третият райх (1941—1944). Политически отношения. С., 1975, с. 20.
- ¹⁰⁶ Н. Генчев. Цит. съч., с. 37—38, 41; Хр. Христов. Цит. съч., с. 342; И. Димитров. Цит. съч., с. 361; E. Bakker. Op. cit., p. 56; M. L. Miller. Op. cit., p. 21.
- ¹⁰⁷ F. O. 371. 24869, София, 21. II. 1940, л. 66—67; 28. II. 1940, 90—91; Лондон, 1. III. 1940, л. 68; F. O. 371—24878, л. 54; F. O. 371—24870, София, 17. VII. 1940, л. 53; F. O. 371. 24880, София, 25. VII. 1940, л. 224.
- ¹⁰⁸ F. O. 371. 24902, Лондон, 8. IV. 1940, л. 238; F. O. 371. 24869, София, 5. III. 1940, л. 105., 107; 8. III. 1940, л. 115; ЦДИА, ф. 176, оп. 8. а. е. 17а, л. 4; DD1, IX, 3, p. 603; Д. Сириков. Цит. съч., с. 101—105.
- ¹⁰⁹ M. Padev. Op. cit., p. 120; E. Bakker. Op. cit., p. 44; F. O. 371. 24869, София, 4. IV. 1940, л. 191, 197—198; F. O. 371. 24878, София, 19. VII. 1940, л. 135; F. O. 371. 24870, София, 28. VI. 1940, л. 48; 29. VI. 1940, л. 50; F. O. 371. 24880, София, 6. VIII. 1940, л. 97. По случай годишнината от аудиенцията при краля Рендел покани Мошанов на обяд. Присъствава и Н. Мушанов (F. O. 371. 24870, София, 23. VIII. 1940, л. 77—78).
- ¹¹⁰ M. Padev. Op. cit., p. 126—127; Н. Генчев. Цит. съч., с. 26—27.
- ¹¹¹ ЦДИА, ф. 3, оп. 2, а. е. 1119, София, 26. II. 1940, л. 109—111; F. O. 371. 24902, Лондон, 14. III. 1940, л. 3; F. O. 371. 24878, София, 5. VI. 1940, л. 67; Вчера и днес, г. I, № 106, 29 февр. 1940; M. Padev. Op. cit., p. 123.
- ¹¹² F. O. 371. 24902, Лондон, 14. III. 1940, л. 3; F. O. 371. 24902, л. 26, 63, 65, 67, 68, 70, 71.
- ¹¹³ F. O. 371. 23730, София, 17. IX. 1939, л. 206—208; ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 1119, София, 30. X. 1939, л. 83; 17. II. 1940, л. 107.
- ¹¹⁴ G. Rendel. Op. cit., p. 169; Д. Сириков. Цит. съч., с. 40, 69; Н. Генчев. Цит. съч., с. 29; F. O. 371. 24878, София, 12. II. 1940, л. 15; F. O. 371. 24878, л. 70; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 5, София, 26. III. 1940, л. 1—2; 1. V. 1940, л. 3—4.
- ¹¹⁵ F. O. 371. 24878, София, 12. II. 1940, л. 17; 18. II. 1940, л. 9—12; Лондон, 1. III. 1940, л. 18.
- ¹¹⁶ Пак там, София, 27. V. 1940, л. 46; 21. VI. 1940, л. 47—48, 51.
- ¹¹⁷ F. O. 371. 24869, Лондон, 4. IV. 1940, л. 135.
- ¹¹⁸ Пак там, София, 16. III. 1940, л. 140—143; 17. III. 1940, л. 136—139; Лондон, 1. IV. 1940, л. 133—134; 2. IV. 1940, л. 134.

- ¹¹⁹ F. O. 371.24902, Анкара, 3. IV. 1940—231; Лондон, 8. IV. 1940, л. 238.
- ¹²⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 644, София, 7. IV. 1940, л. 48.
- ¹²¹ F. O. 371.24869, София, 4. IV. 1940, л. 183—191; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а, София, 4. IV. 1940, л. 11; DDI, IX, 3, р. 603.
- ¹²² Вчера и днес, г. I, № 137,5 апр. 1940; № 138,6 апр. 1940; № 139,8 апр. 1940; Зора, г. XXI, № 6245, 6 апр. 1940; № 6247, 9 апр. 1940; Днес, г. I, № 4, 13 апр. 1940.
- ¹²³ F. O. 371.24902, Лондон, 8. IV. 1940, л. 238—239; 11. IV. 1939, л. 242,244; 12. V. 1940, л. 306.
- ¹²⁴ Днес, г. I, № 13,24 апр. 1940; E. Barker. Op. cit., р. 12; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17 а, София, 14. IV. 1940, л. 4.
- ¹²⁵ История Второй мировой войны. Т. III. с. 79.
- ¹²⁶ Днес, г. I, № 8, 18 апр. 1940.
- ¹²⁷ G. Rendel. Op. cit., р. 170; H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., р. 157.
- ¹²⁸ F. O. 371.24902, Анкара, 2. I. V. 1940, л. 234.
- ¹²⁹ F. O. 371.24878, София, 28. IV. 1940, л. 65—66; 1. XI. 1940, л. 236; G. Rendel. Op. cit., р. 170.
- ¹³⁰ The Times, 30th April 1940; F. O. 371.24969, Белград, 4. V. 1940, л. 240.
- ¹³¹ F. O. 371.24878, София, 25. IV. 1940, л. 217; F. O. 371.24869, София, 24. IV. 1940, л. 210—217; 1. V. 1940, л. 219—221; DDI, IX, 4, р. 139; Les A. S., VIII, 1, р. 344.
- ¹³² H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., р. 157; F. O. 371.24869, София, 24. IV. 1940, л. 216; 1. V. 1940, л. 221; ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 1119, София, 29. IV. 1940, л. 208—209.
- ¹³³ F. O. 371.24869, Анкара, 29. IV. 1940, л. 232—238; DDI, IX, 4, р. 406.
- ¹³⁴ Днес, г. I, № 24, 9 май 1940; Зора, г. XXI, № 6271,9 май 1941.
- ¹³⁵ F. O. 371.24869, Рим, 7. V. 1940, л. 245; ЦДИА, ф. 176; оп. 4, а. е. 644, Рим, 11. V. 1940, л. 50; DDI, IX, 4, р. 255—256, 281—282; H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., р. 158; G. Rendel. Op. cit. р. 149.
- ¹³⁶ DDI, IX, 4, р. 270; Les A. S. VIII. 1, р. 344.
- ¹³⁷ H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., р. 157—158; DDI, IX, 4, р. 255; 270—271, 282.
- ¹³⁸ DDI, IX, 4, р. 280; 372; F. O. 371.24869, Белград, 11. V. 1940, л. 247; Анкара, 13. V. 1940, л. 251; H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., р. 158.
- ¹³⁹ F. O. 371.24869, Белград, 11. V. 1940, л. 147; F. O. 371.24870, Белград, 16. V. 1940, л. 11—12; F. O. 371.24902, Белград, 14. V. 1940, л. 277.
- ¹⁴⁰ F. O. 371.24877, София, 12. IV. 1940, л. 257—260; Лондон, 27. V. 1940, л. 268.
- ¹⁴¹ Пак там, Париж, 1. V. 1940, л. 284—291; Лондон, 8. V. 1940, л. 276; 9. V. 1940, л. 297—298; София, 14. V. 1940, л. 317; F. O. 371.24902, Лондон, 12. V. 1940, л. 305.
- ¹⁴² E. Barker. Op. cit., 28—29; M. Padev. Op. cit., р. 117.
- ¹⁴³ DDI, IX, 4, р. 129.
- ¹⁴⁴ Н. Генчев. Цит. съч., с. 24; Д. Сирков. Цит. съч., с. 71; Вчера и днес, г. I, № 95, 16 февр. 1940.
- ¹⁴⁵ F. O. 371.24869, Лондон, 5. III. 1940, л. 111; F. O. 371. 24877, София, 26. III. 1940, л. 97; 13. VII. 1940, л. 151; Лондон, 2. IV. 1940, л. 98; 1. V. 1940, л. 112; 117; 20. V. 1940, л. 131.
- ¹⁴⁶ Н. Генчев. Цит. съч., с. 24; Д. Сирков. Цит. съч., с. 71; M. Padev. Op. cit., р. 117; Зора, г. XXI, № 6244, 5 апр. 1940; Днес, г. I, № 4, 13 апр. 1940; № 13,24 апр. 1940; Les A. S., VIII, 1, р. 129.
- ¹⁴⁷ Н. Генчев. Цит. съч., с. 29; Les A. S., IX, 1, р. 346; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 639, Лондон, 7. VI. 1940, л. 2—3, 7а; 23. VII. 1940, л. 1; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 819, Лондон, 10. VII. 1940, л. 27.
- ¹⁴⁸ В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 321,330; История Второй мировой войны, т. III. с. 117, 124—125; Ф. Д. Велков. Цит. съч., с. 319; Дж. Батлер. Цит. съч., с. 205.
- ¹⁴⁹ В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 331—333, 339; Ф. Д. Волков. Цит. съч., с. 327—333; История Второй мировой войны. Т. III. с. 127—128, 132—134, 140.
- ¹⁵⁰ В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 334—335; Ф. Д. Волков. Цит. съч., с. 321; История Второй мировой войны. Т. III. с. 143; В. С. Коваль. США во Второй мировой войне: некоторые проблемы внешней политики. 1939—1941, Киев, 1976, с. 8—9.
- ¹⁵¹ История Второй мировой войны. Т. III. 118,123; Н. И. Лебедев. Цит. съч., с. 261; E. Barker. Op. cit., р. 12.
- ¹⁵² M. L. Miller. Op. cit., р. 22; И. Димитров. Цит. съч., с. 364.
- ¹⁵³ F. O. 371.24870, София, 15. V. 1940, л. 30, 18. V. 1940, л. 27; 21. V. 1940, л. 31; 22. V. 1940, л. 35; 26. V. 1940, л. 36; 28. V. 1940, л. 32.

- ¹⁵⁴ F. O. 371.24877, София, 19.V.1940, л. 136; DDI, IX, 4, p. 405; M. P a d e v. Op. cit., p. 124.
- ¹⁵⁵ F. O. 371.24870, София, 18. V. 1940, л. 27; F. O. 371.24878, София, 5. VI. 1940, л. 67.
- ¹⁵⁶ F. O. 371.24870, Лондон, 16. V. 1940, л. 2а; Белград, 17. V. 1940, л. 12; София, 18. V. 1940, л. 17; 26. V. 1940, л. 33—34; F. O. 371.24878, София, 5. VI. 1940, 67.
- ¹⁶⁷ E. Barker. Op. cit., p. 19.
- ¹⁵⁸ F. O. 371.24870, 26. V. 1940, л. 34.
- ¹⁵⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 819, Лондон, 10. VII. 1940, л. 29; F. O. 371.24902, Лондон, 21. VI. 1940, л. 335.
- ¹⁶⁰ F. O. 371.24870, София, 17. VII. 1940, л. 52; 22. VII. 1940, л. 66; F. O. 371.24878, София, 23.VII. 1940, л. 136; F. O. 371. 24880, София, 24. VII. 1940, л. 138.
- ¹⁶¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 790; Лондон, 17. VII. 1940, л. 67.
- ¹⁶² Днес, г. I. № 57, 20 май 1940; F. O. 371.24870, София, 17. VII. 1940, л. 52.
- ¹⁶³ F. O. 371.24878, София, 15. VI. 1940, л. 80; 20. VI. 1940, л. 81; 6. VII. 1940, л. 139; F. O. 371.24870, София, 22. VII. 1940, л. 67—68.
- ¹⁶⁴ F. O. 371.24878, София, 25. VI. 1940, л. 85; 26. VI. 1940, л. 87, 89—90; 28. VI. 1940, л. 86; 6. VII. 1940, л. 139; G. Rendel. Op. cit., p. 171.
- ¹⁶⁵ Н. Генчев. Цит. съч., с. 52, 58—59; M. L. Miller. Op. cit., p. 27.
- ¹⁶⁶ Н. И. Лебедев. Цит. съч., с. 265, 274—275; История внешней политики СССР, с. 402, 405—406, 411—412.
- ¹⁶⁷ F. O. 371.24880, София, 29. VI. 1940, л. 129; 30. VI. 1940, л. 130; F. O. 371.24877, Белград, 3. VII. 1940, л. 139; 13.VII. 1940, л. 141; София, 6.VII, 7.VII, 17.VII. 1940, л. 140, 143—144 8. VII, 9. VIII, 12. VIII, 23. VIII, 1940, л. 144, 146—148, 153.
- ¹⁶⁸ F. O. 371.24880, София, 15. VII. 1940, л. 135.
- ¹⁶⁹ E. Barker. Op. cit., p. 19, 24—25; F. O. 371.24902, София, 4. IX. 1940, л. 351—352.
- ¹⁷⁰ F. O. 371.24878, София, 13. VII. 1940, л. 111; F. O. 371.24870 София, 17. VII. 1940, л. 52—53; F. O. 371.24880, София, 17. VII. 1940, л. 146; 23. VII. 1940, л. 197—199.
- ¹⁷¹ F. O. 371.24878, Лондон, 15. VII. 1940, л. 92; 16. VII. 1940; л. 112; 17.VII.1940, л. 137; 20. VIII. 1940, л. 141; F. O. 371.24880, Лондон, 16. VII. 1940, л. 120; 18. VII. 1940, л. 133а.
- ¹⁷² F. O. 371.24878, София, 18. VII. 1940, л. 113; 21. VII. 1940, л. 136.
- ¹⁷³ Пак там, 19. VII. 1940, л. 117; F. O. 371.24880, София, 22. VII. 1940, л. 62—64.
- ¹⁷⁴ F. O. 371.24878, Лондон, 19. VII. 1940, л. 93; 23. VII. 1940, л. 116; 24. VII. 1940, л. 94; 27. VII. 1940, л. 122; 31. VII. 1940, л. 125; София, 22. VII. 1940, л. 118.
- ¹⁷⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 847; София, 24. VII. 1940, л. 24.
- ¹⁷⁶ F. O. 371.24886, Лондон, 24. VII. 1940, л. 126; София, 24. VII. 1940, л. 137.
- ¹⁷⁷ Пак там, София, 24. VII. 1938, л. 138—139; 25. VII. 1944, л. 224.
- ¹⁷⁸ Пак там, София, 26. VII. 1940, л. 140; 27. VII. 1940, л. 141; Лондон, 29. VII. 1946, л. 126; 6. VIII. 1940, л. 128; F. O. 371.24878, Лондон, 24. VII. 1940, л. 95.
- ¹⁷⁹ F. O. 371. 24878, Лондон, 24. VII. 1940, л. 104; 26.VII. 1940, л. 120; 31.VII. 1940, л. 125; 1. VIII. 1940, л. 97.
- ¹⁸⁰ Пак там, Лондон, 3. VIII. 1940, л. 102; F. O. 371. 24880, Лондон, 29.VII. 1940, л. 126.
- ¹⁸¹ Н. Генчев. Цит. съч., с. 60 — 61; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 847, София, 31. VII. 1940, л. 29 — 31.
- ¹⁸² F. O. 371. 24880, Ссфия, 30. VII. 1940, л. 142; София, Лондон, 31. VII. 1940, л. 109; 2. VIII. 1940, л. 127; Анкара, 3. VIII. 1940, л. 132; F. O. 371. 24878, Белград, 31. VII. 1940, л. 127; Лондон, 6. VIII. 1941, л. 128 — 129.
- ¹⁸³ F. O. 371. 24878, София, 30. VII. 1940, л. 124; 2. VIII. 1940, л. 131; 6. VIII. 1940, 133; Лондон, 31. VII. 1940, л. 108; 8. VIII. 1940, л. 105; F. O. 371. 24880, София, 14. VIII. 1940; The Times 3rd August, 1940.
- ¹⁸⁵ F. O. 371. 24880, Белград, 5. VIII. 1940, л. 143; София, 10. VIII. 1940, л. 158; F. O. 371. 24878, Лондон, 6. VIII. 1940, л. 128.
- ¹⁸⁵ F. O. 371. 24902, Лондон, 6. VIII. 1940, л. 128; F. O. 371. 24880, Анкара, 8. VIII. 1940, л. 152; Букуреш, 10. VIII. 1940, л. 154; Лондон, 15. VIII. 1940, л. 170.
- ¹⁸⁶ F. O. 371. 24880, Ссфия, 10. VIII. 1940, л. 158; Белград, 5. VIII. 1943, л. 143; F. O. 371. 24878, Лондон, 3. VIII. 1940, л. 102; 6. VIII. 1940, л. 128; Белград, 31. VII. 1940, л. 127.
- ¹⁸⁷ F. O. 371. 24880, Атина, 7. VIII. 1940, л. 150.
- ¹⁸⁸ The Times, 3rd August 1940; F. O. 371. 24880, Лондон, 3.VIII. 1940, л. 148; 4. VIII. 1940, л. 149; София, 25. VIII. 1940, л. 185 — 186; F. O. 371.24877, София, 15. VIII. 1940, л. 183.

¹⁸⁹ F. O. 371.24877, София, 14. VIII. 1940, л. 159 — 163; F. O. 371.24880, София, 25. VIII. 1940, л. 184 — 185.

¹⁹⁰ F. O. 371.24880, Лондон, 23.VIII. 1940, л. 218; 10. IX. 1940, л. 257. В доклада на английския вицекомсул в Скопие Томас се съобщават следните данни за населението в Македония: славянско—християни 642 хиляди и мохамедани 212 хиляди, турци — 128 хиляди, сърби — 321 хиляди (тази цифра според Томас е силно завишена). Езикът на македонците бил еднакъв или подобен на българския, във всеки случай чужденците, говорещи сръбски език, не разбирали македонския говор. Македонският въпрос за Томас е преди всичко въпрос за автохтонните славяни, независимо дали се наричат те македонци или българи. Той смятал, че не е експерт, за да се произнесе за народността им. Македонският въпрос реално съществува, не е дело на заинтересовани пропаганди. Той отбелязва актуалността му поради сръбския шовинизъм и ненавистта у населението към сръбското управление. Кямбъл, изпращайки в Лондон доклада на Томас, отбелязва желанието на македонското население да се изменят и подобрат условията на живот; по-конкретно сочи политиката на потисничество и асимилация, провеждана тук от Сърбия след 1913 г.: земята се дава на сръбски колонисти, населението принуждавано да изменя българската форма на имената си със сръбски; до 1934 г. македонците се наядвали на освобождение от България, но след това, лишени от външна помощ, започнали да търсят подобрене на полсжението си чрез автономия в рамките на Югославия, съживяване на македонското движение, настъпило под влияние на сърбо-хърватското споразумение през август 1939 г. и във връзка с интригите на Оста; сред самото население се очертавали няколко групи: за федерация в рамките на Югославия, за политическа независимост, за обединение с България. (F. O. 371.29785, Белград, 6. XI. 1940, л. 3 — 5). За политическото разделение сред македонците в България докладва и английската легация в София, пак там л. 25 — 26.

¹⁹¹ F. O. 371.24877, София, 20. VIII. 1940, л. 282; 23. VIII. 1940, л. 285; Лондон, 25. VIII. 1940, л. 284; Анкара, 24. VIII. 1940, л. 283.

¹⁹² Пак там, Лондон, 27 — 28. VIII. 1940, л. 281; F. O. 371.24902, Лондон, 4. IX. 1940, л. 350 — 351.

¹⁹³ F. O. 371.24880, София, 12. VIII. 1940, л. 164; 14. VIII. 1940, л. 180; 15. VIII. 1940, л. 188; 24. VIII. 1940, л. 216; Москва, 13.VIII. 1940, л. 171; 19. VIII. 1940, л. 208; Лондон, 15. VIII. 1940, л. 170.

¹⁹⁴ Пак там, София, 17. VIII. 1940, л. 193.

¹⁹⁵ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 2. 27. VIII. 1940, л. 2, 4 — 5.

¹⁹⁶ F. O. 371.24880, л. 160, 204; E. Warkner. Op. cit., p. 57.

¹⁹⁷ Пак там, Лондон 9. IX. 1940, л. 230; София, 7.IX. 1940, л. 240; 9. IX. 1940, л. 241; София, 14. IX. 1940, л. 238—239; F. O. 371.24870; Лондон, 20. XI. 1940, л. 228.

¹⁹⁸ Пак там, Лондон, 10. IX. 1940, л. 245; Д. Сирков. Посещение с последици. — Векове, № 4, 1976, с. 26.

¹⁹⁹ M. L. Miller. Op. cit., с. 31.

²⁰⁰ История Второй мировой войны. Т. III. с. 140 — 141; 144 — 146; Д. Ж. Батлер. Цит. съч., с. 323.

²⁰¹ История Второй мировой войны. Т. III. с. 256; Д. Сирков. Към въпроса за присъединяването на България към Тристранния пакт. — Изследвания и материали, т. I, С., 1972, с. 437.

²⁰² M. L. Miller. Op. cit., p. 32.

²⁰³ F. O. 371.24870, София, 13.IX.1940, л.81; Лондон, 10.X.1940, л. 144. Разбира се, Рендел напомняше, че съвещанията на Момчилов са лични и малко съответствуват на съвещанията и намеренията на правителството (пак там, София, 14.X.1940, л. 143).

²⁰⁴ Пак там, София, 10.VIII.1940, л.70; 13.IX. 1940 л. 39; 11.X.1940, л.147; Лондон, 19.IX.1940, л. 79,81; F. O. 371.24877, Анкара 1.X.1940, л.303; F. O. 371.24880, София, 16.X.1940, л.22.

²⁰⁵ F. O. 371.24880, София, 19. IX. 1940, л. 33—35; F. O. 371.24870, София, 8. X. 1940, л. 136—137; Лондон, 13.X.1940, 143.

²⁰⁶ F. O. 371.24880, София, 9.IX.1940, л. 2.

²⁰⁷ Д. Ж. Батлер. Цит. съч., с. 342; И. Ф. Филипов. Записки о Третьем Райхе. М., 1970, с. 119.

²⁰⁸ F. O. 371.24870, София, 27.IX.1940, 89; F. O. 371.24877, София, 13.X.1940, л.305; Белград, 15.X.1940, л.312; F.O. 371.24880, София, 9.X.1940, л. 10; 13.X.1940, л. 12; Лондон, 11. X.1940, л.11.

²⁰⁹ F. O. 371.24870, Лондон, 10.X.1940, л.144; 21.X.1940, л.152; София, 11.X.1940, л. 147; Анкара, 26.X.1940, л.155; F. O. 371.24880, Лондон, 23.X.1940, л. 4.

- ²¹⁰ F. O. 371.24870, София, 13.IX. 1940, л. 81; 27.IX.1940, л. 89; 11.X.1940, л. 147; 27.X. 1940, л. 156; Москва, 1.X.1940, л. 130; F. O. 371.24877, София, 29.IX.1940, л. 309.
- ²¹¹ G. Rendel. Op. cit., p. 171.
- ²¹² F. O. 371.24870, София, 29.IX.1940, л. 309; F. O. 371.24870, София, 11.X.1940, л. 147; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон, 18. X. 1940, л. 38; а. е. 17; София, 25. X. 1940, л. 36.
- ²¹³ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 790, Лондон, 5.IX. 1940, л. 12; 15.IX.1940, л. 18—19.
- ²¹⁴ F. O. 371.24888, Лондон, 9.VIII.1940, л. 146; София, 3.X.1940, л. 151.
- ²¹⁵ F. O. 371.24870, София, 13.IX.1940, л. 39; Москва, 1.X.1940, л. 130; F. O. 371.24877, София, 29.IX.1940, л. 308; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон, 2.X.1940, л. 14—15; Daily Telegraph, 23rd. September 1940; News Chronicle, 1st October, 1940.
- ²¹⁶ F. O. 371.24877, София, 27.VIII.1940, л. 291; Анкара, 1.X. 1940, л. 303; F. O. 371.29721, София, 1.II. 1941, 206—207.
- ²¹⁷ I. O. 371.24877, Лондон, 4.IX.1940, л. 292; 24.IX.1949; 25. IX. 1949, л. 288; F. O. 371. 24880, Лондон, 27.IX. 1940, л. 203—204; F. O. 371.24370, Лондон, 3.X.1940, л. 83, 36.
- ²¹⁸ F. O. 371.24902, Анкара, 27.IX.1940, л. 356; Лондон, 4.X.1940, л. 358; Анкара, 8.X. 1940, л. 360; Атина, 9.X. 1940, л. 136; Лондон, 12.X.1940, л. 3621; София, 15.X.1946, л. 230; Днес, г. I, № 183, 19 окт. 1940.
- ²¹⁹ История Второй мировой войны. Т. III, с. 257. Момчилов съобщаваше, че в Лондон разчитали на негласната подкрепа на Москва на плана за турско-гръцко-югославски блок (ЦДИА, ф. 176, оп. 8, Лондон, 18.X.1940, л. 29).
- ²²⁰ F. O. 371.24870, София, 28.IX.1940, л. 100; 1.X.1940, л. 102; 8.X.1940, л. 136; Лондон, 11.X.1940, л. 142; F. O. 371. 24880, София, 16.X.1940, л. 13.
- ²²¹ F. O. 371.24870, София, 30.IX.1940, л. 127; 2.X.1940, л. 126; Лондон, 3. X. 1940, л. 1038; F. O. 103; F. O. 371.24877, София, 29.IX.1980, л. 309; News Chronicle, 1st October 1940.
- ²²² А. Г. Трухановский, Цит. съч., с. 217; M. L. Miller. Op. cit., p. 42.
- ²²³ F. O. 371.24878, Лондон, 3.X.1940; 5.X.1940, л. 157; 12.X.1910, л. 161; София. 6. X. 1940, л. 233.
- ²²⁴ Пак там, Лондон, 10. X. 1940, л. 162; 11.X.1940, л. 163; 12.X.1940, л. 158—159; F. O. 371.24878, л. 160—161; вж. за посланието у В. Тошкова. Цит. съч., с. 25; Н. Генчев. Цит. съч., с. 75—76; E. Barker. Op. cit., p. 57—58; M. L. Miller. Op. cit., p. 41.
- ²²⁵ F. O. 371.24878, София, 15.X.1940, л. 165—166, 168; 16.X.1940, л. 169, 229—231; Лондон, 17.X.1940, л. 157. Филлов съобщава на германския пълномощен министър, че в посланието на Джорж VI се изразява надежда за неоснователността на слуховите за присъствие на германски войски в страната. Царят опровергал слуховите и заявил, че България не храни войнолюбиви чувства към никого, но се оплакал от турските военни мерки. Рендел съобщил на царя за намерението си да се срещне с Хюгесън. Отговорено му било, че това засяга само английското правителство (DDI, IX, 5, p. 708—709.)
- ²²⁶ Д. Сирков, Посещение с последици, с 24; И. Димитров. Цит. съч., с. 383; F. O. 371.24870, 11.X.1940, л. 93; 27.X.1940, л. 94.
- ²²⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Берлин, 20.X.1940, л. 94; 26.X.1940, л. 42; Н. Генчев. Цит. съч., с. 71—73; В. Тошкова. Цит. съч., с. 23—24. Д. Сирков. Към въпроса..., с. 442—443; И. Димитров. Цит. съч., с. 384; M. L. Miller. Op. cit., p. 32—33.
- ²²⁸ F. O. 371.24878, Лондон, 30. X.1940, л. 155; F. O. 371.24870, Белград, 19.XI.1940, л. 204.
- ²²⁹ И. Димитров. Цит. съч., с. 385; DDI. IX, 5, p. 764—765.
- ²³⁰ F. O. 371.24878, София, 23. X. 1940, л. 171, 225—226. На 26 октомври телеграмата на Рендел с отговора на цар Борис е изпратена от Форин офис в Бъкингамския дворец (пак там, Лондон, 26. X. 1940, л. 172).
- ²³¹ Пак там, София, 25. X. 1940, л. 174; Лондон, 28, 29. X. 1940, л. 155.
- ²³² A. Eden. L'epreuve de Force, Paris, p. 174; F. O. 371.24878, Лондон, 7. IX. 1940, л. 156; F. O. 371.24870, Лондон, 28. X. 1940, л. 172; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон, 28. X. 1940, л. 45; История Второй мировой войны. Т. III. с. 157.
- ²³³ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 345.
- ²³⁴ H. Batowski. Pour une alliance balkanique en 1941. — Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale, № 74, 1969. p. 2—4; G. Rendel. Op. cit., p. 167; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон. 28. X. 1940, л. 45; AMBP, II н. с. 23, Лондон, 2. XI. 1940; л. 180; F. O. 371. 24870, София, 28. X. 1940, л. 153; Лондон, 7. XI. 1940, л. 156.
- ²³⁵ F. O. 371.24870, Лондон, 28. X. 1940, л. 172; София, 29. X. 1940, л. 173; Лондон, 2. XI. 1940, л. 174; 20. XI. 1940, л. 228; E. Berger. Op. cit., p. 58.
- ²³⁶ F. O. 371.24878. Лондон, 7. XI. 1940, л. 156; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон, 6. XI. 1940, л. 54.
- ²³⁷ Днес, г. I, № 167, 29 окт. 1940.

- ²³⁸ Д. С и р к о в. Посещение с последици, с. 29, 31; F. O. 371.24870, София, 7. XI. 1940, л. 186; Лондон, 10. XI. 1940, л. 185.
- ²³⁹ F. O. 371.24870, Ссфия, 28. X. 1940, л. 153, 160; 29. X. 1940, л. 161—162.
- ²⁴⁰ Пак там, Лондон, 28. X. 1940, л. 178; София, 29. X. 1940, л. 173; 7. XI. 1940, л. 183—184, 186.
- ²⁴¹ F. O. 371.24880, Ссфия, 30. X. 1940, л. 30; 5. XI. 1940, л. 25; 6. XI. 1940, л. 29; F. O. 371. 24870. Ссфия, 7. XI. 1940, л. 183.
- ²⁴² F. O. 371.24870, Лондон, 10. XI. 1940, л. 182; Ссфия, 12. XI. 1940, л. 194.
- ²⁴³ История Второй мировой войны. Т. III. с. 143—144; Ф. Д. В о л к о в. Цит. съч., с. 340.
- ²⁴⁴ История внешней политики. Т. I, с. 416, 419; И. Ф. Ф и л и п о в. Цит. съч., с. 131; В. М. Б е р е ж к о в. Годы дипломатической службы. М., 1972, с. 20, 27, 30.
- ²⁴⁵ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томов. Т. II, М., 1958, с. 373; Н. Г е н ч е в. Цит. съч., с. 76.
- ²⁴⁶ F. O. 371.24880, Лондон, 14. XI. 1940, л. 31; F. O. 371.24870, София, 16. XI. 1940, л. 198; 19. XI. 1940, л. 199; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон, 19. XI. 1940, л. 199; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон, 19. XI. 1940, л. 67; а. е. 17, Лондон, 19. XI. 1940, л. 82.
- ²⁴⁷ F. O. 371.24870, София, 12. XI. 1940, л. 202; 16. XI. 1940, 198; Лондон, 20. XI. 1940, л. 196.
- ²⁴⁸ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 3, 18. XI. ф. 1940, л. 1—2; за посещението на царя в Германия вж. Н. Г е н ч е в. Цит. съч., с. 77; В. Т о ш к о в а. Цит. съч., с. 28; Д. С и р к о в. Към въпроса..., с. 443; M. L. M i l l e r. Op. cit., p. 33.
- ²⁴⁹ Днес, г. I, № 183, 19 ноем. 1940; № 185, 21 ноем. 1940; F. O. 371.24880, София; 19. XI. 1940, л. 48; 20. XI. 1940, л. 50; 23. XI. 1940, л. 71.
- ²⁵⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 19. XI. 1940, л. 83; 25. XI. 1940, л. 90; F. O. 371.24870, Атина, 23. XI. 1940, л. 208; Белград, 23. XI. 1940, л. 205; F. O. 371.24880, Ссфия, 23. XI. 1940, л. 63; Лондон, 27. XI. 1940, л. 65.
- ²⁵¹ F. O. 371.24880, София, 19. XI. 1940, л. 49; 20. XI. 1940, л. 50.
- ²⁵² F. O. 371.24870, Ссфия, 21. XI. 1940, л. 217; Белград, 23. XI. 1940, л. 205; Лондон, 28. XI. 1940, л. 331; Ссфия, 3. XII. 1940, л. 332; 5. XII. 1940, л. 334; 13. XII. 1940, л. 248; F. O. 371.24880, София, 21. XI. 1940, л. 51—53; 22. XI. 1940, л. 54—55; Лондон, 2. XI. 1940, л. 57; F. O. 381.29723, Ссфия, 15. XII. 1940, л. 67—68.
- ²⁵³ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 25. XI. 1940, л. 90; F. O. 371.24870, Лондон, 26. XI. 1940, л. 44; Daily Telegraph, 26 November 1940.
- ²⁵⁴ В. М. Б е р е ж к о в. Цит. съч., с. 37; F. O. 371.24877, Москва, 26. XI. 1940, л. 215.
- ²⁵⁵ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 3, 25. XI. 1940, л. 2—3; AMBP, II н. с., л. 14, 25. XI. 1940, л. 42; д. 23, л. 181—182, 196—197; Днес, г. I, № 189, 26 ноем. 1940. За съветското предложение и политическото му отражение вж. у Н. Г е н ч е в. Цит. съч., с. 85; В. Т о ш к о в а. Цит. съч., с. 30; Д. С и р к о в. Към въпроса..., с. 444; Д. С и р к о в. Великите държави..., с. 171—172.
- ²⁵⁶ Н. Г е н ч е в. Цит. съч., с. 91—92; M. P a d e v. Op. cit. p. 161.
- ²⁵⁷ E. V a g k e r. Цит. съч., p. 66.
- ²⁵⁸ F. O. 371.24880, София, 13. XII. 1940, л. 248; F. O. 371.29721, Будапеща, 28. XII. 1940, л. 21; Букурещ, 1940, л. 50—51; F. O. 371.29728, Софи я, 17. I. 1941; The Times 13th December 1940, ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 1. I. 1941, л. 121,
- ²⁵⁹ F. O. 371.24870, София, 2. XII. 1940, л. 278, 304; 3. XII. 1940, л. 306; Вашингтон, 3. XII, 1940, л. 305.
- ²⁶⁰ Пак там, Москва, 29. XI. 1940, л. 270; Лондон, 1. XII, 1942, л. 272; Москва, 2. XII. 1940, л. 275; София, 27. XI. 1940, л. 274; 29. XI. 1940, л. 274; 1. XII. 1940, л. 277—279; Лондон, 6. XII. 1940, л. 301; 11. XII. 1940, л. 304; F. O. 371. 24877. Лондон, 29. XI. 1940, л. 213; 1940г., л. 304; F. O. 371.24877, Лондон, 29. XI. 1940, л. 213.
- ²⁶¹ F. O. 371.29721, София, 25. XI. 1940, л. 32—35; декември 1940, л. 199—200; F. O. 371.24870, София, 24. XI. 1940, л. 264.
- ²⁶² F. O. 371.24878, София, 13. XI. 1940, л. 211; Лондон, 16. XI. 1940, л. 212; 26. XI. 1940, л. 214; F. O. 371.28870, Лондон, 20. XI. 1940; Белград, 28. XI. 1940, л. 239; София, 27. XI. 1940, л. 240; F. O. 371.29726, Лондон, 25. III. 1941, л. 72; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 27. XI. 1940, л. 92; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 9. I. 1941, л. 30.
- ²⁶³ F. O. 371.24870, Лондон, 19. XI. 1940, л. 180.
- ²⁶⁴ Пак там, 20. XI. 1940, л. 234; 21. XI. 1940, л. 234; 22. XI. 1940, л. 234—235; 25. XI. 1940, л. 244.

- ²⁶⁵ ЦДИА.ф.176, оп.15,а.е. 1, Лондон, 1.1.1941, л. 121.
- ²⁶⁶ W. S. Churchill. The Second World War, vol. II, London, p. 417—418.
- ²⁶⁷ F.O. 371.24870, Лондон, 22. XI. 1940, л. 234; Анкара. 23. XI. 1940, л. 210.
- ²⁶⁸ F.O. 371.29721, София, 25. XI. 1940, л. 33.
- ²⁶⁹ F.O. 371.24870.Анкара, 23.XI.1940, л.246; 26.XI.1940, л. 253.256; Лондон, 25.XII. 1940, л.244; 28.XI. 1940, л. 243; 1. XII. 1940, л. 251.
- ²⁷⁰ Пак там, Анкара, 26. XI. 1940, л. 250; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 446; Н. К n a t c h b u l l - H u g e s s e n. Op. cit., p. 159.
- ²⁷¹ F.O. 371.24880, София, 13.XII.1940, л.248; F.O. 371.24870, Лондон, 3.XII.1940, л.283; G. R e n d e l. Op. cit., p.171—172.
- ²⁷² F.O. 371.24870, Белград, 24.XI.1940, л.222, 260 и сл.; София, 25.XI.1940, л.225; 26. XI.1940, л.262; Лондон, 2.XII.1940, л.259; F.O. 371.24880, Белград, 27.XII.1940, л.77; F.O. 371.29721, Белград, 5.1.1941, л. 27; София, 6.1.1940, л. 28.
- ²⁷³ F.O.371.24870, Анкара, 29.XI.1940, л. 285; F.O. 371.29721, Белград, 5.1.1941, л. 26.
- ²⁷⁴ F.O. 371.24870, Лондон, 24.XI.1940, л. 206; 28.XI.1940, л. 333.
- ²⁷⁵ Пак там, София, 26.XI.1940, л.317; Анкара, 26.XI.1940, л.253; София, 29.XI.1940, л. 284.
- ²⁷⁶ F.O. 371.29721, Лондон, 26.XI.1940, л.28; 27—28.XI.1940, л.46—47; F.O. 371.24880, л.60; F.O. 371.24870, София, 3.XII.1940, л.322; Лондон 13.XII.1940, л.324; Лондон, 6—7. XII.1940, л. 319; 9.XII.1940, л. 325; E. B a r k e r. Op. cit., p. 59—60.
- ²⁷⁷ F. O. 371.24870, София, 29.XI.1940, л. 284; Анкара, 29. XI. 1940, л. 285; Лондон, 2. XII. 1940, л. 283.
- ²⁷⁸ Пак там, Анкара, 4.XII.1940, л.337; Лондон, 7.XII.1940, л. 338.
- ²⁷⁹ F.O. 371.29721, София, 31.XII.1940, л. 8; ЦДИА,ф.176,оп.5,а.е. 519а; Берлин, 4.XII. 1940, л.2.
- ²⁸⁰ F.O. 371.29521. 24.XII.1940, л.132—133; F.O. 371.24880, София, 13.XII.1940, л.248; F.O.371.29740, София, 29.XII.1940, л.6; G. R e n d e l. Op. cit., p. 173—174.
- ²⁸¹ F.O. 371.29740, София, 29.XII. 1940, л.6; F.O.371.29721, София, 29.XII.1940, л. 126—129.
- ²⁸² F.O. 371.24878, София, 28.X.1940, л.182; 29.X.1940, л.183; 2.XI.1940, л. 195; Лондон, 30.X.1940 1.XI.1940, л.184; 7.XI.1940, л.190,192.
- ²⁸³ F. O. 371.24880, София, 19. IX. 1940, л. 36.
- ²⁸⁴ F.O. 371.24870, София, 27.IX.1940, л.108; 29.IX.1940, л.123; Лондон, 12.X.1940, л. 110—111, 113; 18.X.1940, л. 116, 27.X. 1940, л.120—121, 213; 20.XI. 1940, 278; F. O. 371.22721, София, 27. XII. 1940, л. 120; 25. XII. 1940, л. 121; F. O. 371.24878, София, 26.XII.1940, л. 238; Лондон, 1.1.1941, л.240; 6.1.1941, л.239.
- ²⁸⁵ Пак там, София, 27.IX. 1939, л. 90; 29. IX. 1940, л.96—97; 27.X. 1940, л.94—95; F. O. 371.29721, Берн, 23. XII. 1940, л. 65.
- ²⁸⁶ F. O. 371.24878, София, 6.X.1940, л. 233.
- ²⁸⁷ F. O. 371.29721, София, 22.II.1941, л. 74.
- ²⁸⁸ Д. Сирков. БРП в защита на националната независимост, с. 132—136; F. O. 371.24877, София, 17.X.1940, л. 209; 26.XI.1940, л. 212.
- ²⁸⁹ Днес, г.1, № 196 дек. 1940; F.O. 371.24870, София, 3.XII.1940, л.307; Анкара, 4.XII. 1940, л. 307; Анкара, 4.XII.1940, л.337; 9.XII.1940, л.300; Белград, 5.XII.1940, л.299.
- ²⁹⁰ F.O. 371.24870, София, 1.XII.1940, л.297; Лондон, 6.XII.1940, л.298; Анкара, 4.XII. 1940, л. 337.
- ²⁹¹ F. O. 371.29721, София; Днес, г. I, № 218, 30 дек. 1940; F. O. 371.29721, София, 30. XII, 1940, л. 3, 4; 2. I. 1941, л. 56; F. O. 371.24870, София, 15. XII, 1940, л. 168.
- ²⁹² ЦДИА: ф. 176, а. е. 519а, Берлин, 4. XII. 1940, л. 2.
- ²⁹³ АМВР, II н. с., д. 23, л. 197.
- ²⁹⁴ Д. Сирков. Към въпроса..., с. 447.
- ²⁹⁵ Нюрнбергский процес, с. 374—375; История Вторая мировой войны. Т. III. с. 258; Дж. Батлер, Цит. съч., с. 363; Ст. Рачев. Англия и съпротивителното движение на Балканите 1940—1945. С. 1978, с.18.
- ²⁹⁶ Днес, г. I. № 220, 2 ян. 1941; Зора, г. XXII, № 6467, 3.1.1941; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 2—6, 10—14, 21, 23—25, 29.
- ²⁹⁷ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 22—23, 25—27; 10. I. 1941, л. 32; 18. I. 1941, л. 40; 20. I. 1941, л. 44—45; 27. I. 1941, л. 59; 29. I. 1941, л. 61; 5. II. 1941, л. 92; 17. II. 1941, л. 119; АМВР, II НС, д. 25, Берлин, 11. II. 1941, л. 201; Нюрнбергский процес, с. 375; вж. подробно Н. Генчев Цит. съч., с. 101 и сл.; В. Тошкова. Цит. съч., с. 133 и сл.; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 449—453.
- ²⁹⁸ История Второй мировой войны. Т. III, с. 257; Д. Батлер. Цит. съч., с. 351—355; Ст. Рачев. Цит. съч., с. 20; Winston S. Churchill. The Second World

War. Vol. III, The Grand Alliance, London, 1950, p. 13—14; Н. В а т о в с к и. О р. с и т., р. 8—10.

²⁹⁹ F. O. 371. 29721, Ссфия, 3. I. 1941, л. 12; F. O. 371. 29722, Букуреш, 4. I. 1941, л. 4; F. O. 371. 29722, л. 55—56; F. O. 371. 29725; Ссфия, 6. I. 1941, л. 4—5; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 8.

³⁰⁰ F. O. 371. 29722, Ссфия, 3. I. 1950, л. 50; F. O. 371. 29725, Варна, 6. I. 1941, л. 8; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 15, Лондон, 8. I. 1941, л. 40.

³⁰¹ F. O. 371. 29722, София, 6. I. 1941, л. 7; 7. I. 1941, л. 9; 11. I. 1941, л. 44—45, 52; Булапеша, 8. I. 1941, л. 22; Анкара, 10. I. 1941, л. 21; Лондон, 11. I. 1941, л. 53; Букуреш, 12. I. 1941, л. 51.

³⁰² F. O. 371. 29721, Анкара, 9. I. 1941, л. 15; F. O. 371. 29722, Ссфия, 9. V. 1941, 1941, л. 23; 10. I. 1941, л. 86; Букуреш, 11. I. 1941, л. 65; Белград, 12. I. 1941, л. 49.

³⁰³ F. O. 371. 29721, Анкара, 9. I. 1941, л. 16; F. O. 371. 29722, Ссфия, 12. I. 1941, л. 66; 16. I. 1941, л. 85.

³⁰⁴ F. O. 371. 29725, Ссфия, 6. I. 1941, л. 4—5; F. O. 371. 24870, София, 10. I. 1940, л. 281; ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, Лондон, 8. I. 1941, л. 53; Н. Генчев. Цит. съч., с. 109.

³⁰⁵ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 9. I. 1941, л. 29—31; F. O. 371. 29722, София, 9. I. 1941, л. 20; Лондон, 13. I. 1941, л. 17; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 451; Д. Сирков. Великие державы и присоединение Болгарии к Тристранному пакту. — *Stidia Balcanica*, 7, Sofia, 1973, p. 168.

³⁰⁶ F. O. 371. 29722, София, 10. I. 1941, л. 37.

³⁰⁷ Днес, г. I, № 227, 12. I. 1941; Зора, г. XXII, № 6474, 14. I. 1941.

³⁰⁸ F. O. 371. 29721, Лондон, 15. I. 1941, л. 63; Анкара, 17. I. 1941; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 63; ЦДИА, ф. 122.

³⁰⁹ Зора, г. XXII, 6475, 15. I. 1941; F. O. 29222, София, 14. I. 1941, л. 70—74; Лондон, 16. I. 1941, л. 39; F. O. 371. 29721, Лондон, 14. I. 1941, л. 35. 36; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 7; Н. Генчев. Цит. съч., с. 109—110; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 452; История внешней политики. Т. I, с. 419; История Второй мировой войны, т. III, с. 252, 348.

³¹⁰ История Второй мировой войны. Т. III. 198, 199; В. С. К о в а л ь. США во Второй мировой войне: некоторые проблемы внешней политики 1939—1941, Киев, 1976, с. 79, 81, 102, 104; И. Д и м и т р о в. Полковник Доноуан в София. — *Bulgarian Historical Review*, кн. 4. 1978.

³¹¹ F. O. 371. 29722, София, 14. I. 1941, л. 68, 74; Белград, 19. I. 1941, л. 87; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 7, F. O. 371. 29734, Лондон, 21 — 22. I. 1941, л. 43 — 44; F. O. 371, 29723, София, 13. II. 1941, л. 111.

³¹² F. O. 371. 29721, Лондон, 15. I. 1941, л. 39; ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, Лондон, 15. I. 1941, л. 112; 19. I. 1941, л. 89; Д. Сирков. Великие державы..., с. 168.

³¹³ F. O. 371. 29722, Лондон, 14. I. 1941, л. 27; F. O. 371. 29721, София, 18. I. 1941, л. 98—100; F. O. 371. 29726, Лондон, 25. III. 1941, л. 72; F. O. 371. 29725, София, 1. III. 1941, л. 10.

³¹⁴ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 20. I. 1941, л. 44.

³¹⁵ F. O. 371. 29721, 11. I. 1941, л. 101. 22. I. 1941, л. 102—103; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 8, 23; F. O. 371. 29722, Лондон, 18. I. 1941, л. 62; 20. I. 1941, л. 70.

³¹⁶ F. O. 371. 29721, София, 22. I. 1941, л. 103; F. O. 371. 29734, София, 22. I. 1941, л. 28; Лондон, 31. I. 1941, л. 36.

³¹⁷ F. O. 371. 29728, София, 11. I. 1941, л. 20; 25. I. 1941, л. 22; 9. II. 1941, л. 23; 18. II. 1941, л. 27; Лондон, 17. II. 1971, л. 26.

³¹⁸ F. O. 371. 29728, София, 1. II. 1941, л. 10; 4. II. 1941, л. 36; 5. II. 1941, л. 34—35; 11. II. 1941, л. 13—14.

³¹⁹ F. O. 371. 29722, София, 23. I. 1941, л. 123; 24. I. 1941, л. 94; F. O. 391. 29723, София, 6. II. 1941, л. 32.

³²⁰ F. O. 371. 29723, София, 6. II. 1941, л. 33—34.

³²¹ F. O. 371. 29722, Ссфия, 21. I. 1941, л. 92; 22. I. 1941, л. 96; София, 26. I. 1941, л. 121; 3. II. 1941, л. 132; F. O. 271. 29723, Лондон, 28. II. 1941, л. 68; Букуреш, 4. II. 1941, л. 4; София, 5. II. 1941, л. 12; 7. II. 1941, л. 16; 10. II. 1941, л. 41; Лондон, 5. II. 1941, л. 2.

³²² F. O. 371. 29722. София, 30. I. 1941, л. 122; 1. II. 1941, л. 125; 9. II. 1941, л. 135.

³²³ Пак там, София, 26. I. 1941, л. 111; 3. II. 1941, л. 131—135; F. O. 371. 29732, София, 6. II. 1941, л. 271; 7. II. 1941, л. 29.

³²⁴ F. O. 371. 29722, Букуреш, 28. I. 1941, л. 97; 31. I. 1941, л. 166; F. O. 371. 29723, София, 8. II. 1941, л. 39; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 7. II. 1941, л. 216.

- ³²⁵ F. O. 371. 29722, Лондон, 30. I. 1941, л. 167; F. O. 371. 29721, Лондон, 27. I. 1941 л. 90; София, 1. II. 1941, л. 108; 5. II. 1941, л. 161; F. O. 371. 29728, София, 1. II. 1941, л. 10
- ³²⁶ F. O. 371. 29723, София, 6. II. 1941, л. 27; F. O. 371. 29747, Лондон, 7. II. л. 85.
- ³²⁷ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 408, 410, 412, 507, 526—527.
- ³²⁸ F. O. 371. 29722, София, 14. I. 1941, л. 64; Лондон, 15. I. 1941, л. 64; 18. I. 1941, л. 88; Анкара, 20. I. 1941, л. 88.
- ³²⁹ F. O. 371. 29721, Белград, 29. I. 1941, л. 107—108.
- ³³⁰ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 360—361.
- ³³¹ F. O. 371. 29723, Лондон, 8. II. 1941, л. 98; 15. II. 1941, л. 103.
- ³³² F. O. 371. 29721, София, 30. XII. 1940, л. 15; 31. XII. 1940, л. 13; Лондон, 8. I. 1941, л. 25; София, 15. I. 1941, л. 180—181.
- ³³³ Пак там, Лондон, януари 1941, л. 142; F. O. 371. 29722, София, 6. I. 1941, л. 7.
- ³³⁴ F. O. 371. 29723, Лондон, 10. II. 1941, л. 10; 19. II. 1941, л. 10.
- ³³⁵ Пак там, София, 6. II. 1941, л. 27; F. O. 371. 29721, София, 8. II. 1941, л. 164; Зора, г. XXII, № 6497. 11. II. 1941.
- ³³⁶ F. O. 371. 29734, Лондон, 5. II. 1941, л. 55. 57; F. O. 371. 29721, Лондон, 6. II. 1941, л. 140.
- ³³⁷ Зора, г. XXII, № 6947, 11 февр. 1971, № 6498—12 февр. 1941; F. O. 371. 29723, София, 10. II. 1941, л. 47; F. O. 371. 29723, София, 10. II. 1941, л. 47; 12. II. 1941, л. 89; F. O. 371. 29724, София, 16. II. 1941, л. 11; F. O. 371. 29734, София, 14. II. 1941, л. 61.
- ³³⁸ F. O. 371. 29723, Лондон, 11. II. 1941, л. 20—21; София, 13. II. 1940, л. 76—77; F. O. 371. 29724, Лондон, 11. II. 1941, л. 110; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 14. I. 1941, л. 133.
- ³³⁹ F. O. 371. 29723, Лондон, 13. II. 1941, л. 55—56, 60; София, 14. II. 1941, л. 85; F. O. 371. 29723, 17. II. 1941, л. 15; Лондон, 17. II. 1941, л. 21; София, 18. II. 1941, л. 13; 26, 29. II. 1941, л. 27; 20. II. 1941, л. 48; 21. II. 1941, л. 55; Будапеща, 19. II. 1941, л. 27; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 12. II. 1941, л. 130.
- ³⁴⁰ F. O. 371. 29723, София, 10. II. 1941, л. 57; 11. II. 1961, л. 73—74.
- ³⁴¹ Пак там, Лондон, 12. II. 1941, л. 55; 13. II. 1941, л. 56; 18. II. 1941, л. 69; 19. II. 1941, л. 69; F. O. 371. 29724, Лондон, 15. II. 1941, л. 29—30, 39; 25. II. 1941, л. 32.
- ³⁴² F. O. 371. 29723, л. 72; 19. II. 1941, л. 70; 21. II. 1941, л. 71.
- ³⁴³ Пак там, 13. II. 1941, л. 111; F. O. 371. 29724, Лондон, 17. II. 1941, л. 71—73; F. O. 371. 29734, София, 14. II. 1941, л. 61.
- ³⁴⁴ F. O. 371. 29724, Лондон, 14. II. 1941, л. 5; 15. II. 1941, л. 37—39; Зора, г. XXII, № 6505, 20 февр. 1941; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 454.
- ³⁴⁵ F. O. 371. 29725, Лондон, 27. II. 1941, л. 142.
- ³⁴⁶ F. O. 371. 29723, София, 12. II. 1941, л. 109; 13. II. 1941, л. 105.
- ³⁴⁷ Днес, г. I. № 257, 18 февр. 1941; № 258, 19 февр. 1941; Зора, г. XXII, № 6503, 18 февр. 1941; F. O. 371. 29724, София, 22. II. 1941, л. 63; G. Rendel. Op. cit., p. 160, 172; M. L. Miller. Op. cit., p. 44; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 439; Д. Сирков, Великие державы..., с. 167.
- ³⁴⁸ H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 161—162; A. Г. Труханов-ски и Й. Антоний Идън, с. 221.
- ³⁴⁹ F. O. 371. 29725, Лондон, 27. II. 1941, л. 49.
- ³⁵⁰ F. O. 371. 29721, Лондон, 5. VI. 1941, л. 235.
- ³⁵¹ F. O. 371. 29734, София, 17. II. 1944, л. 63, 66; 19. II. 1941, л. 70; Лондон, 24. II. 1941, л. 68; F. O. 371. 29726, София; 19. II. 1941, л. 101.
- ³⁵² F. O. 371. 29724, Лондон, 20. II. 1941, л. 92; Н. Генчев. Цит. съч., с. 117.
- ³⁵³ F. O. 371. 29734, Лондон, 18. III. 1941, л. 106.
- ³⁵⁴ F. O. 371. 29724, София, 18. II. 1941, л. 17—18; 19. II. 1941, л. 15, 66; 24. II. 1940, л. 90; 371. 29726, София, 18. II. 1941 л. 104—105; 23. II. 1940, л. 118—120.
- ³⁵⁵ ЦДИА, ф. 456, оп. I. а. е. 4, 27. II. 1941, л. 144; 5. III. 1941, л. 185; F. O. 371. 29747, София, 27. II. 1941, л. 42; G. Rendel. Op. cit., p. 179; M. Padel. Escape from the Balkans. New York, 1943, p. 14—15.
- ³⁵⁶ M. L. Miller. Op. cit., p. 47; M. Padel. Escape from the..., p. 43; F. O. 371. 29747, София, 28. II. 1941, л. 44, 58; 1. III. 1941, л. 53.
- ³⁵⁷ F. O. 371. 29747, Лондон, 12. II. 1941, л. 5; 18. II. 1940, л. 10; 25. II. 1941, л. 26—27; София, 20. II. 1941, л. 8; 21. II. 1941, л. 17, 18; 25. II. 1941, л. 34.
- ³⁵⁸ F. O. 371. 29734, Лондон, 21. I. 1941, л. 41; F. O. 371. 29721, Белград, 29. I. 1941, л. 146; София, 30. I. 1941, л. 147; 1. II. 1941, л. 148; F. O. 371. 29723, София, 10. II. 1941, л. 64.
- ³⁵⁹ The Times 11th February 1941; F. O. 371. 29721. Лондон, 11. II. 1941, л. 163

- ³⁶⁰ F. O. 371.297851, л. 26; F.O. 371.29722, София, 7.II.1941, л. 62.
- ³⁶¹ F. O. 371. 29721, София, 24.I.1941, л. 109; G. Rendel. Op. cit., p. 174—175; M. L. Miller. Op. cit., p. 47; С. Рачев. Цит. съч., с. 21—22.
- ³⁶² F.O. 371. 29724, София, 19. II. 1941, л. 87; 20. II. 1941, л. 84; 21. II. 1941, л. 57, 61; 22. II. 1941, л. 86; 23. II. 1940, л. 88; F.O. 371. 29725; София; 21. II. 1941, л. 45; 22. II. 1941, л. 46; 26. II. 1941, л. 48; F.O. 371.29747, София, 25. II. 1941, л. 31, 33—34; Лондон; 26. II. 1941, 84.
- ³⁶³ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 27. II. 1941, л. 144, 145; F.O. 371.29747, София, 28. II. 1941, л. 44—45.
- ³⁶⁴ F.O. 371.29747, София, 28. II. 1941, л. 47; Лондон, 1. III. 1951, л. 50.
- ³⁶⁵ F.O. 371.29725, София, 27. II. 1941, л. 66, 77; 28. II. 1941, л. 721; 1. III. 1941, л. 56, 58, 62, 64, 77.
- ³⁶⁶ АМВР, II н. с., д. 14, л. 281—282; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, София, 25. II. 1941, л. 54.
- ³⁶⁷ Зора, г. XXII, № 6514, 2 март 1941; F. O. 371. 29726, София, 2. III. 1941, л. 7, 18; 5. III. 1941, л. 5; F.O. 371. 29725, София, 2. III. 1941, л. 75, 81.
- ³⁶⁸ F.O. 371. 29726, София, 5. III. 1941, л. 5; F.O. 371. 29725, София, 1. III. 1941, л. 89; F.O. 371. 29747, София, 1. III. 1941, л. 52, 53; Лондон, 2. III. 1941, л. 56, 64; F.O. 371. 29747, л. 101.
- ³⁶⁹ Днес, г. I. № 268, 4 март 1941; F.O. 371. 29747, София, 3. III. 1941, л. 69—70; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4; 3. III. 1941, л. 176; G. Rendel. Цит. съч., p. 179.
- ³⁷⁰ F.O. 29747, София, 3. III. 1941, л. 73; Лондон, 4. III. 1941, л. 75; F.O. 371. 29726, Лондон, 25. III. 1941, л. 72.
- ³⁷¹ F.O. 371. 29724, София, 1. III. 1941, л. 98; F.O. 371. 29725, Москва, 4. III. 1941, л. 98; F.O. 371. 29720, София, 4. III. 1941, л. 35; Москва, 4. III. 1941, л. 12—55; Лондон, 4. III. 1941, л. 9—10; 5. III. 1941, л. 20; 6. III. 1941, л. 8, 14, 16; История внешней политики СССР, т. I. с. 420.
- ³⁷² F.O. 372. 29747, Лондон, 1. III. 1941, л. 79; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 3. III. 1941, л. 176—177; 6. III. 1941, л. 192; Зора, г. XXII, № 6516, 5 март 1941. До Ив. Попов Момчилов пише; „Дали вие се излъгахте или аз се лъжа — бъдещето ще покаже. Докато фактите ме убедят в противното, дълбоко вярвам, че Германия ще загуби и тая война. В такъв случай нашият хас ще бъде лош. Понеже нито мога, нито желая да се върна в България, докато германците са там, ще се помъча да помогна да се спаси, каквото може. Днес в България никой няма нужда от мен. Дано тук мога да работя за нашия нещастен народ. Зная, че семейството ми и мене чакат големи лишения, изпитания и горчивини. Ще ги понесем. Не сме ние първите българи, които предпочитат изгнанието пред робството“ (ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 3673, Лондон, 1. IV. 1941, л. 96). По-късно зам.-външният министър на югославското емигрантско правителство интригува във Форин офис, че Момчилов бил специално инструктиран от цар Борис да си даде оставката. Това било маневра на някои българи, за да действуват, ако съюзниците диктуват мирните условия (F.O. 371. 29735, Лондон, 20. X. 1941, л. 49—50.)
- ³⁷³ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 4. III. 1941, л. 181; 16. III. 1941, л. 197.
- ³⁷⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, София, 5. III. 1941, л. 170, 182—187; 6. III. 1941, л. 191; F. O. 371. 29726, 25. III. 1941, л. 72.
- ³⁷⁰ F.O. 371. 29726, Лондон, 25. III. 1941, л. 72.
- ³⁷⁶ F.O. 29747, Лондон, 28. III. 1941, л. 108.
- ³⁷⁷ Зора, г. XXII, № 6516, 6 март 1941.
- ³⁷⁸ G. Rendel. Op. cit., p. 183; F.O. 371. 29726, София, 7. III. 1941, л. 47.

ENGLISH POLICY TOWARDS BULGARIA IN THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR (SEPTEMBER 1939 — MARCH 1940)

Ilcho Dimitrov

(S u m m a r y)

The paper examines British policy vis-à-vis Bulgaria from the beginning of the Second World War up to Bulgaria's entrance into the Axis tripartite pact.

Bulgaria joined the Axis chiefly as a result of the policy which had been pursued by the ruling Bulgarian bourgeoisie. This policy had been shaped already in the pre-war years with the establishment of a monarcho-fascist dictatorship, the forging of close economic and political ties with the Third Reich, and the promotion of ideological affinities between the two regimes. The orientation towards the aggressive fascist coalition, however, was also due to certain developments of European relations in the period between the two world wars and the beginning of World War II.

In view of Bulgaria's key strategic position in the Balkans, Britain made every possible effort to prevent her joining the Axis powers. From the autumn of 1939 up to the spring of 1940, the British government was encouraging the formation of various Balkan coalitions with Bulgarian participation, without ruling out even the possibility of a collective system of resisting aggression, in the summer and autumn of 1940 British aims were modest: Britain sought to ensure Bulgaria's neutrality, such as it had been declared and as it was then pursued with ever more strongly marked pro-German sympathies. From late 1940, and particularly from early 1941 onwards, it was accepted that Bulgaria was no longer in a position to resist and she was only asked to refrain from active cooperation with the aggressors.

None of these goals was attained, however. The reason for this was to be sought, above all, in the disadvantageous position of Britain herself. She had only a limited scope for action, especially in South-Eastern Europe. That is why British advice and threats were generally ignored. Without providing any material support to the endangered countries, she herself relied on their help in order to improve her own strategic positions.

In the long run, the British efforts to frustrate the participation of Bulgaria in the alliance of the Axis powers failed. Its only effect was a certain influence on the Bulgarian government which feared military actions on Bulgarian territory, British bombing and — doubtful of the final German victory — feared British retaliation after the war. Therefore, under the pretext of British intimidation, the Bulgarian government tried to justify its policy of procrastination and sought to create the impression that it had succumbed against its own will to the overwhelming Nazi pressure.

(СЪДЪРЖАНИЕ)

Увод	175
Глава първа — България в балканската политика на Англия по време на „странната война“	177
Глава втора — България в балканската политика на Англия по време на прехода от „странна“ към активна война	198
Глава трета — Англия и присъединяването на България към Тристранния пакт	222
Заключение	222
Резюме	266

ДРАГОМИР ДРАГАНОВ

КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ И КРАЯТ
НА ПОЛИТИКАТА НА „НАЦИОНАЛНО
ЕДИНСТВО“ В ИТАЛИЯ

(юни 1946 — май 1947)

DRAGOMIR DRAGANOV

LE PARTI COMMUNISTE ET LA FIN DE LA POLITIQUE
„D'UNITE NATIONALE“ EN ITALIE

(juin 1946 — mai 1947)

Рецензент ст. асистент *Георги Гунев*

Редактор: доц. *Милен Семков*

Историографията на следвоенна Италия все още е длъжник на темата за края на правителствата на националното единство (май 1947 г.) и на упоритите усилия на Италианската комунистическа партия (ИКП) да укрепи и отбранява във все по-неблагоприятните международни и вътрешни условия завоеванията си от периода на Съпротивата и непосредствено след нея.

Основният спор върху позициите на ИКП след референдума за република и изборите за Учредително събрание (УС) от 2 юни 1946 г., който се води в съчиненията с по-общ характер, дело на буржоазни автори, по същество се свежда, макар и с различни нюанси, до двете крайни становища — че комунистите изчакват удобния момент, за да пристъпят към пряка атака на властта или че разочаровани от резултатите от изборите, които за сетен път разкриват преходността на радикалните настроения, породени от борбата за национално освобождение, те се задоволяват с постигнатото, отказвайки се от осъществяване идеите на Съпротивата.¹ От своя страна марксистката историография по принцип поддържа официалната теза на ИКП, според която тя е следвала единствено правилната в тогавашните условия линия на поведение, умерена по форма, но класова по съдържание.² Но като че ли и буржоазните историци, и авторите-марксистки — и това е съвсем естествено, след като става дума за произведения, които само мимоходом засягат изследваната тема — по-скоро се плъзгат по повърхността на събитията, отчитайки един или друг положителен или отрицателен елемент в дейността на комунистите, без да оценят основното — голямата задача, която тогава трябва да реши партията.

По време на продължилата над година и половина съпротива срещу хитлеристките нашественици и режима на фашистката „република Сало“ ИКП съумява да си извоюва авторитет и влияние сред всички слоеве на обществото. Наред с това благодарение най-вече на нейната умела и гъвкава линия италианският антифашизъм успява да достигне, общо взето, единен до победата на националното въстание от 25 април 1945 г., а комунистите доказват, че със своята национална и демократична политика те също имат право на мястото в политическия живот на страната. Но още по време на общата борба срещу нацизма и фашизма става ясно, че след 25 април тази линия ще срещне по пътя си значителни и понякога трудно преодолими препятствия и че това право тепърва ще трябва да се отстоява. И наистина от въстанието до референдума за република и изборите за УС като политическа сила с най-краткотрайно легално съществуване и следователно с най-ограничени възможности за легално утвърждаване на своето влияние ИКП трябва да води упорита борба за укрепване и разширяване на завоеванията си от времето на Съпротивата и за „наместване“ сред другите вече исторически утвърдили се групи на италианската политическа сцена.

На 2 юни 1946 г. тя получава 19,0% от гласовете и се нарежда на трето място след Християндемократическата партия (ХДП) с 35,2% и Социалисти-

ческата партия на пролетарското единство (ИСППЕ) с 20,7%, постигайки успех с изключително важно за по-нататъшното ѝ развитие значение. Изборите отбелязват залеза на малките партии с либерален и либерално-демократичен характер и узаконяват преобладаващото влияние на трите масови партии, политически израз на трите нови т. нар. „народни течения“ — католическото, социалистическото и комунистическото, плод на дълбоките изменения в социално-политическата структура на италианското общество. След 2 юни, който става и рождена дата на република Италия, пред политическите сили застават нови, още по-отговорни задачи, целящи било укрепване на вече постигнатото или разширяване на малко полученото, било възстановяване на току-що отнетото.

В настоящата работа се разглежда дейността на ИКП в последния етап от съществуването на т. нар. „период на национално единство“ — юни 1946 — май 1947 г., — който същевременно е и начален етап от утвърждаването на комунистите не само като постоянен фактор на политическия живот в Италия, но и като ръководител на едно от трите нови народни течения. Ударението е поставено главно върху политическата и организационната дейност на партията, тъй като според преобладаващото мнение на изследователите, споделяно и от автора, икономическата област предлага най-скромни възможности за изява на левицата. Немалко място е отделено и на въпроса за взаимоотношенията ръководството* — членска маса на партията, на усилията за създаване на масова кадрова партия и на приноса на ИКП в изграждането на новата държавна структура. Липсата на нарочно изследване по темата позволява, без да се прави подробен историографски преглед, да се подкрепят или оспорват в хода на самото изложение постановки, повече или по-малко утвърдени в, общо взето, богатата и разнообразна гама от публикации върху следвоенната история на Италия. Стръмежът на автора — донякъде и улеснен от тази липса — е бил да се опира главно върху слабо използвани или въобще неизползвани документални материали.

1. МЕЖДУ ПРАВИТЕЛСТВОТО И МАСИТЕ

В референдума по институционния въпрос, проведен успоредно с политическите избори, от обявените за действителни 23 437 143 гласа за републиката са подадени 12 718 641, или 54,3%, а монархията събира 10 718 502, или 46,7%. Неубедителното мнозинство от около два милиона гласа в полза на републиката още веднъж показва, че понятието „национално единство“ по същество вече е изпразнено и от своето политическо съдържание, след като въобще не може да се осъществи в икономическата област. Освен това голямата изборна победа за ИКП, очаквана от нейните привърженици и последователи, която единствена би могла да сложи край на съмненията и резервите сред членската маса, значително по-радикално настроена от умерената линия на ръководството на партията, не е постигната. Нещо повече, според Джорджо Амендола резултатите от 2 юни „предизвикаха сред комунистическите редици чувство не само на горчивина, но и на сектантско негодувание“³ — чувство, с което ръководството е принудено да се съобразява. След изборите то обсъжда алтернативата: политика на „реалистично изграждане

* Структурата на ръководните органи на ИКП, утвърдена от V ѝ конгрес (декември 1945 — януари 1946 г.), е: секретариат, ръководство (близо до понятието политбюро), централен комитет и т. н.

на новите условия“ или изместване на центъра на масовото движение върху „действия извън резултатите“⁴. Запазването на сътрудничеството между ИКП и останалите политически сили на правителствено ниво е необходимо условие за активно участие на партията в изработването на новата конституция — основната гаранция за свободна дейност на комунистите независимо от измененията в обстановката. Така пред ИКП още в първите дни след 2 юни възникна сложният проблем за съчетаването на неизбежните отстъпки пред набиращите мощ умерени и консервативни сили и задължителната подкрепа на нарастващото недоволство и искания на широките народни слоеве, т.е. за балансирането между правителството, където тя трябва да присъствува, и масите, които тя не може да изостави. На този проблем са посветени основните усилия на ръководството в следващите няколко седмици.

Първоначално ударението е поставено главно върху въпроса за участието в правителството, тъй като на дневен ред стои задачата за съставяне на първия в историята на Италия републикански кабинет. На 23 юни 1946 г., два дена преди официалното откриване на УС, ръководството на ИКП публикува резолюция, в която подчертава: „Италия се нуждае от правителство на републиканското единство, което да заздравя окончателно режима, желан от народа, да получи за страната най-добри условия за мир и да задоволи въжделенията на трудещите се маси, които справедливо очакват републиката да утвърди серия от неотложни икономически и социални мерки, способни да подобрят мизерните условия на всички, които живеят от своя труд. . . В този дух ИКП е решена да се присъедини и да даде лоялната си подкрепа на правителство, което, основано на тясното сътрудничество на трите масови партии и на всички искрено демократични и републикански партии, да се състави на базата на една точна политическа, икономическа и социална програма.“⁵

Три дена по-късно, на 26 юни, са публикувани и „Предложенията на Комунистическата партия за незабавна правителствена програма“, в които се настоява за:

- заздравяване на републиката чрез ефективна демократизация на институциите и политическите нрави, гарантиране и защита на народните свободи, начало на реформа на държавните администрация в областта на *вътрешната политика*;

- справедлив мирен договор, край на съюзническата окупация и контрол, отхвърляне на тенденциите да се направи Италия сателит на каквото и да е блок от сили и на национализма, приятелство и разбирателство с всички велики сили, включително и със Съветския съюз в *областта на външната политика*;

- въвличане на безработните в мероприятията по възстановяване и в производствената дейност, изравняване на надништите, заплатите и пенсиите с цените, създаване на „извънреден неотложен фонд“ чрез вътрешен заем, въвеждане на извънреден данък върху имуществото, конфискуване на имотите на спекулантите и незаконно забогателите от войната, опити за получаване на външен заем в областта на *неотложните икономически мерки*;

- изработване на тригодишен план за промишлено, аграрно и финансово възстановяване с помощта на частната инициатива под контрола на държавата, създаване на комисии за управление в предприятията с цел из-

ползуване опыта и инициативата на всички производствени фактори, специален план за обществени работи в Юга и островите в областта на *икономическото възстановяване*;

— национализация на електроиндустрията, обществените услуги, акционерните дружества, химическите монополи, Банка д'Италия и други банки с национално значение, реформа на аграрните договори, експроприация и преразпределяне на латифундиите и необработваните земи в Сицилия и други райони на страната между селяните, ориентиране на едрите земеделски предприятия към форми на кооперативно ръководство в областта на *икономическите и социалните реформи*;

— ефикаса финансовата политика чрез реформа на данъчната система, демократизация и реорганизация на армията и полицията, пълна независимост на съдебния апарат и др.⁶

С тази сравнително радикална програма ръководството на ИКП по същество поема по избория от него в новите условия път между правителството и масите. Същевременно то полага енергични усилия за успокояване на избирателните страсти и нормализация на положението в страната, за да може новият републикански режим да пристъпи към мероприятията за своето укрепване и утвърждаване.

На 22 юни, двадесет дена след изборите и десет дена след официалното обявяване на резултатите от референдума, Министерският съвет утвърждава предложената от Толиати в качеството му на министър на правосъдието амнистия, която засяга значителен брой бивши дейци и привърженици на фашисткия режим. Освен всички престъпници, криминални и политически, осъдени на по-малко от пет години затвор, от наказателното преследване се освобождават и онези, извършили политически престъпления след 25 юли 1943 г. в територията под властта на „републиката Сало“ или след установяването на съюзническото военно управление в свободните райони.⁷ Аргументирайки необходимостта от амнистията, Толиати подчертава: „С прехода от монархия към република се откри нов период в живота на единната италианска държава... Справедлива и дълбоко желана е необходимостта от бързо достигане на страната до условията на политически и социален мир.“⁸

При всичките си минуси (широкото ѝ тълкуване от страна на съдебния апарат, непочистен от чиновници, обслужвали преди това и бившият режим, дава възможност на редица фашистки престъпници да избягнат справедливото възмездие) амнистията има, поне според Толиати, и със своите политически оправдания — от една страна, тя трябва да послужи като доказателство за силата на новия републикански строй, а, от друга, да улесни задачите на ИКП, особено след неблагоприятния за нея вот в Южна Италия. И наистина още на Петия конгрес делегатът от Салерно Пиетро Амендола обръща внимание на едно обстоятелство, което затруднява чувствително работата на партията — чистката на фашистки елементи сред средните слоеве (чиновници, специалисти, интелигенция и т. н.). Те са „съединителната тъкан“ на обществото (в южните райони — б.а.) и „единствените, които могат да управляват“. Именно по тази причина те са били привлечени от фашисткия режим и следователно попадат под ударите на чистката, но именно поради това и ИКП трябва да се стреми да ги привлече на своя страна. „Тези слоеве или са с нас, или са против нас — подчертава Амендола. Кое е по-изгодно за нас? Кое е по-изгодно за каузата на демокрацията?“⁹

Както амнистията, така и предложението на комунистите за правителствена програма, което изрично набляга върху необходимостта от поддържане на сътрудничеството между всички демократични и миролюбиви сили и на първо място между трите масови партии, показват стремежа на ИКП да съдействува за осигуряване на максимално благоприятни предпоставки за изработване на нова конституция в условията на мир и спокойствие в страната и на разбирателство между различните политически групи, без обаче да търси параметрите на компромиса извън класовите си позиции или за сметка на исканията в интерес на широките слоеве трудещи се.

Дебатите в УС по съставянето на правителството започват веднага след като на 28 юни либералът Енрико де Никола, последният председател на предфашистката Камара, е избран за временен президент. На пръв поглед като че ли решението на проблема за новия кабинет не изглежда чак толкова трудно, след като на 2 юни избирателите показват „една достатъчно ясна ориентация, давайки достатъчно силно мнозинство за трите масови партии“¹⁰. В действителност обаче създаването на първото републиканско правителство среща значителни трудности.

Макар че основният сблъсък възникна по един, общо взето, традиционен повод — разпределението на министерските постове, този път той придобива характера на пряк двубой между двете тенденции във възстановяването, което наред с подписването на мирния договор е една от основните задачи на новия кабинет — прогресивната и умереноконсервативната. За министър на държавното съкровище Де Гаспери, натоварен от Де Никола да състави правителството, отново предлага проф. Епикармо Корбино, известен с подчертания си икономически либерализъм и с активните си действия в защита на интересите на капитала. В специален доклад Корбино излага идеите си за посока на възстановяването: отказ от смяната на парите — искане, издигнато от левицата непосредствено след освобождението на страната; против увеличаването на надниците и заплатите; деблокиране на уволненията; увеличаване цените на обществените услуги и намаляване на държавния апарат; задоволяване на хазната чрез държавни облигации, а не чрез извънреден данък върху имуществото; осигуряване на „политическо спокойствие“, което да поощри собствениците на капитали към инвестиции в националната индустрия.¹¹

Тези идеи, които са в очевидно противоречие с предложенията на ИКП от 26 юни, предизвикват енергична реакция на комунистите. На 3 юли 1946 г. „Унита“ пише в заглавие на първа страница: „Корбино представя, от името на християндемократите, план, който цели цялата тежест на възстановяването да падне върху гърба на трудещите се маси.“ На 7 юли в специална резолюция ръководството на ИКП настоява „върху необходимостта от изравняване на надниците и заплатите“ с цените на стоките от първа необходимост и изисква „в програмата на правителството да бъде включено незабавно раздаване на земи на селяните, особено в Юга и островите, заставяйки едрите латифундистки собственици да отстъпят при справедливи условия известна част от своите земи“¹².

Преговорите по съставяне на новото правителство се усложняват допълнително и от позицията, заета от ИСППЕ. Въпреки че още на 22 юни социалистите, които имат пакт за единодействие с комунистите, заявяват категорично, че ще влязат само в такова правителство, в което участват и ИКП, в хода на преговорите те се опитват да натрупат политически капитал в ка-

чеството си на посредник между двете тези — на Корбино и ХДП, от една страна, и на ИКП, от друга. „В първия момент, пише Франко Каталано, социалистическата партия се показва по-склонна да раздели гледната точка на християндемократите и в този случай успя да се прояви голямото значение на социалистите, арбитри между двете противоречащи си позиции и в състояние да доведат чрез подкрепата си до триумф на едната или другата. И наистина, когато във втория момент те скланят към комунистите, Де Гаспери е изолиран и принуден да отстъпи.“¹³ Тази отстъпка обаче е доста ограничена — вместо исканото от комунистите увеличение на надниците и заплатите е постигнато компромисно решение за увеличаване дневната дажба хляб на 250 грама, а чрез т. нар. „извънредна премия на републиката“ главите на семействата с месечен доход под 30 000 лири получават еднократно по 3000 лири, а останалите бедстващи граждани — по 1500 лири.¹⁴ Освен това Де Гаспери заявява официално, че Корбино е готов да приеме и лоялно да изпълнява правителствената програма.¹⁵

На 15 юли Де Гаспери представя пред УС новия кабинет, съставен от девет християндемократи, четирима социалисти, четирима комунисти, двама членове на Републиканската партия (ИРП), участва за първи път поради отказа си дотогава да сътрудничи с монархията и един „независим либерал“ — Корбино (Либералната партия — (ИЛП) отказва да влезе в правителството заедно с комунисти).¹⁶

Създаването на първото следвоенно италианско правителство на основата на вече провереното в избори съотношение на политическите сили е акт със съществено значение за по-нататъшната история на страната. Поставено е началото на „трипартитизма“ (ХДП, ИСППЕ, ИКП), който ще играе важна роля не само в хода на правителственото сътрудничество между масовите партии, но и след отстраняването на комунисти и социалисти от пряко участие в управлението на страната. Създават се благоприятни предпоставки — и в това отношение примерът с Корбино е достатъчно убедителен — за укрепване на съюза между ХДП и консервативните групи, които разбират, че „не могат да станат реална управляваща сила, без да се свържат с една широка масова основа“⁷, т.е. с християндемократията. Двата блока — на ХДП и на ИКП—ИСППЕ, придобиват още по-ясни контури и в този смисъл според Джузепе Мамарела едва тогава започва истинската борба за власт и надмощие.¹⁸

В хода на преговорите по съставянето на новото правителство в отношенията между комунисти и социалисти, действащи до този момент, общо взето, единно, се проявяват и някои нови моменти, които сякаш предвещават приближаването на разрива. Двусмислената и колеблива позиция на ИСППЕ предизвиква недоволството на Ръководството на ИКП. На 23 юли Джанкарло Пайета пише в „Унита“: „Социалистическата функция на партията, която се нарича на пролетарското единство, е да допринася за заздравяване блока на силите на труда и не може да бъде тази на опити за посредничество. Само онзи, който не е социалист, може да проповядва еднаква дистанция между комунисти и християндемократи. . . Само онзи, който иска да разедини трудещите се сили. . . , може да бъде заинтересован съветник на центристка политика.“ На следващия ден, 24 юли, и Толиати подчертава в реч пред УС: „Въпреки че християндемократическият блок е разнороден в политическо и социално отношение и въпреки че блокът на социалисти и комунисти както в политическо, така и в социално отношение е по-еднороден,

отколкото християндемократическият, стана така, че в дадения случай, както и в други случаи, вторият от тях се прояви по-малко единен, по-малко сплотен от първия. Вследствие на това се прояви и неговата слабост в състава на правителството.“¹⁹

Но ако в този смисъл е верна една друга констатация на Мамарела — че след 2 юни започва процесът на „постепенно намаляване тежестта на левията в политиката на страната“²⁰, то също толкова верно е, че със създаването на първия републикански кабинет ИКП отново убедително потвърждава правото си на едно от водещите места в италианския политически живот. Това наред с някои други конюнктурни съображения, от които на първо място нарастване недоволството на широките слоеве трудещи се, ѝ позволява да заеме една доста по-самостоятелна и по-твърда позиция, което проличава още при обсъждането на правителствената програма. Широко разпространената в литературата теза, че в оценката на резултатите от 2 юни ръководството на партията вижда не само потвърждение на своята стратегия, но и необходимост от промяна на тактиката, се нуждае от едно съществено допълнение: причината е не толкова неуспехът в изборите, както твърдят например Гуидо Куаца или Антонио Гамбино²¹, колкото фактът, че след тях пред ИКП застават други задачи, свързани най-вече с укрепването и разширяването на завоюваното от нея в хода на освободителната борба и непосредствено след нея.

„Свалена монархията и извоювана република — Комунистическата партия си поставя като основна цел заздравяването на републиканския режим и по-нататъшното развитие на борбата за прогресивна демокрация — се казва в резолюция на ръководството от 19 юли. . . За да постигне тази цел, Комунистическата партия ще продължи да съчетава правителствената дейност с тази, която се развива извън правителството, сред масите. Участието в правителството обаче ще бъде обусловено от това правителствената програма не само да не бъде в противоречие с програмните точки, представени от партията, но и да съпада поне с основните от тях. . . Участието в правителството съвместно с други партии и следователно подкрепата на правителствената дейност имат граници, които основно са две: първата е защитата на независимостта на страната и борбата за справедлив мир да не се сведе до националистическа политика и агитации, противоречащи на трайните интереси на страната; втората е участието в правителството да дава възможност на партията да развива своята независима дейност в защита интересите на трудещите се и на демократичните свободи.“²² Това второ условие е подкрепено незабавно и чрез отказа на Толиати, поканен за поста заместник-председател на Министерския съвет, да участва в кабинета, „за да се посвети изключително на ръководството на партията“²³.

Правителствената програма, с която се представя на 15 юли пред УС Де Гаспери, включва редица мерки, искани от левите партии и в частност от ИКП. Същевременно обаче той не пропуска да заяви, че „днес секторът, в който може да действа правителството, е много ограничен“ и че „ние възнамеряваме не да подтикваме, а да подтикваме и окуражаваме частните инициативи и предприятия, създавайки възможности за тяхното развитие“²⁴. По принцип първото е верно, а второто — правилно, но пречупено през концепциите и действията на Корбино, поощряването на частната инициатива наистина означава прехвърляне цялата тежест на възстановяването върху гърба на трудещите се. „Ако програмата на министъра на държавното съ-

кровище. . . продължи да бъде правителствена програма, ние не сме убедени, че ще ни се удаде да осъществим истинската програма на новото правителство“ — предупреждава Толиати при дебатите в УС по гласуване доверие на втория кабинет Де Гаспери. „Колкото до истинската — продължава той, — ИКП ще я подкрепи и защото участва в правителството и в изработването ѝ, и защото комунистите са убедени, че с осъществяването на тази програма както в основните ѝ предначертания, така и в детайлите ѝ е свързана не само съдбата на това правителство, не само едно или друго мнозинство в (Учредителното) събрание, но самата стабилност на демократичния режим и делото за укрепване на републиканския строй. А демократичната стабилност и укрепването на републиканския строй сега са основните цели на политическата дейност на нашата партия.“²⁵ Като че ли предвиждат и опитите за отклонение от програмата, в заключение Толиати заявява: „Бих желал да обърна внимание на един прост, но доста характерен факт. От всички партии, които участваха в изборната борба и имат свои представители в това събрание, най-голям успех в сравнение с резултатите от последните избори през 1924 г. завоюва нашата. . . Ние сме сила, с която не може да не се съобразяват, ние сме сила, с която не може да не се сътрудничи, след като с нея е сключено програмно споразумение и ако искат да се трудят за благото на италианската нация в името на възраждането на икономическия и обществен живот на страната.“²⁶

На 25 юли 1946 г. с 389а (на левите и центристките партии — б. а.) срещу 53 гласа (десни и дясноцентристки партии) УС утвърждава програмата на първото републиканско правителство.²⁷ Но още в началото на съществуването си то трябва да посрещне изключителни трудности от икономическо естество.

При индекс 100 за 1938 г. през 1946 г. националният доход на глава от населението е 75, производството на захар е 69, на мляко — 76, на зърно — 75. Ако през 1938 г. на глава от населението се падат по 2723 калории, то през 1946 г. те са само 1714 (63,9%). Към стагнацията на производството от 1945 г. и първата половина на 1946 г. се прибавя и острата инфлация, която започва през май — юни. При индекс 100 за 1938 г. индексът на безработните е 176 за януари, 191 — за май, 189 — за юни и 218 — за август 1946 г.²⁸ Недоволството от рязкото покачване на цените и искането за деблокиране на уволненията и от общото поскъпване на живота бързо нараства и още в края на юли и началото на август по улиците на големите промишлени центрове на Северна Италия работниците все по-често издигат лозунга „Корбино на пиацале Лорето!“²⁹. Недоволството достига връхната си точка през месеците юли — август, когато към масовите въстания се прибавя и т. нар. „бунт на партизаните“, общо взето, детайлно обрисуван от Енцо Пишители,³⁰ но все още неоценен достатъчно задълбочено. Техните искания освен анулирането на амнистията от 22 юни са доста показателни за причините за широкото негодуване: разпускане на дясноекстремисткия „фронт на обикновения човек“ („фронте дел уомо квалуянкуе“, известен най-вече с инициалите УК — б. а.), блокиране на уволненията, работни места, възстановяване на понесените от населението загуби по време на партизанските действия, уволняване на фашистите и колаборационистите от държавни служби и редица други.³¹ Бунтовете на изполиচারите и стихийното завземане на земите от безимотни селяни, бандитизмът и сепаратичните движения в Сицилия, елементите на политическото отмъщение в социалните

борби в Емилия и т.н. допълват картината на хаос и напрежение и създават добра основа за съюзяване и спекула на онези политически сили, които се стремят към разрушаване на антифашисткото единство.³² Успоредно с това, доколкото Общата италианска конференция на труда (ОИКТ) или поне лявото ѝ крило (от 1944 г. тя обединява комунисти, социалисти и християндемократи — б.а.) не може да остане безучастно към подема на масовото движение, в нея се появяват първите пукнатини между отделните ѝ съставки.³³

От втората половина на юли 1946 г., т.е. почти веднага след съставянето на правителството, ИКП поема курс на подкрепа на справедливите искания на трудещите се. За това допринасят и действията на Корбино, който се противопоставя категорично на въвеждането на извънреден данък върху имуществото и на смяната на парите въпреки поетите преди това обещания. Като че ли именно в този момент комунистите се убеждават в невъзможността да поддържат на всяка цена онзи компромис с деловия свят, който според Камило Данео е икономическа основа на цялата политика на национално единство.³⁴ И наистина още в резолюцията си от 19 юли ръководството на партията подчертава: „В профсъюзната дейност трябва да бъде извършен завой, който да даде на всички профсъюзи отдолу нагоре конкретната дейност на агитация и борба, изоставяйки сегашната система, според която всяко завоевание зависи почти изключително от централните правителствени органи. . . В профсъюзната дейност комунистите трябва да се проявят като най-последователните поддръжници и защитници на работническите искания.“³⁵ А когато в началото на август ОИКТ се противопоставя на искането на Конфиндустрия (Обща италианска конфедерация на индустрията, обединяваща собствениците на предприятия — б. а.) за деблокиране на уволненията и за разпростиране на „премията на републиката“ само върху безработните, в нова резолюция от 6 август Секретариатът на ИКП изразява пълната си солидарност и подкрепа на позицията на профсъюзите и призовава своите членове и организации, водейки се от тази резолюция, „да подкрепят икономическите и профсъюзните вълнения“³⁶.

Позицията в защита на исканията на работническата класа и трудещите се, заета от ИКП през лятото на 1946 г., предизвиква рязко засилване на антикомунистическата кампания. Тон дава самият Де Гаспери, обвинявайки комунистите, че водят „политика на двата коловоза“ (сътрудничество в правителството и опозиция в страната).³⁷ Оттук в същност води началото си и все още продължаващата в историческата литература дискусия за „двуличието“ на ИКП в периода 1946 — 1947 г.

Антонио Гамбино вижда например в действията на ИКП вече не само хоризонтална (в смисъл на част от редовните членове), но и вертикална (която включва и част от ръководните кадри) „двойственост“. Причините според него са, че след като разбрали, че „резултатите от 2 юни пречат“ на ИКП да има „решаващата тежест в изпълнителната власт“, в „умереността“ на комунистическите ръководители настъпили значителни изменения и те в същност се доближили до настроенията и позициите на базата.³⁸ Според Ернесто Раджониери проблемът е как ръководството на партията да накара членската маса „да възприеме чертите на една съзнаваща деликатността на равновесието между национална отговорност и класови аспирации политическа формация, в която кадри и редови членове да бъдат годни за онази масова инициатива, която изисква провъзгласяването на проекта за прогресивна демокрация“. „Двойственост“ на ИКП съществува, но за Раджониери

тя е само в хоризонтална посока — част от партийните членове считат победата от 25 април 1945 г. като едно повторение на февруарската революция от 1917 г. в Русия, след което неизбежно ще последва „италианската октомврийска“ социалистическа революция, докато в същност чрез „прогресивната демокрация“ ръководните кадри на партията и най-вече Толиати търсят един нов, „национален път“ към социализма.³⁹

Повече от тридесет години след тези събития същата теза се защитава и от члена на ръководството на ИКП Паоло Буфалини, който подчертава изрично, че става въпрос именно за „двойственост“, а не за „двуличие“ на ИКП, но че привържениците на борбата за крайната цел — социализма, в мнозинството си стари кадри, в никакъв случай не са създавали пречки за „пълното развитие на една демократична борба“. Що се отнася до твърдението на Гамбино, че и някои ръководители на партията споделяли подобни възгледи (обикновено в такива случаи се визира най-вече Пиетро Секия), Буфалини привежда интересен епизод от заседание на Националната комисия по организационните въпроси, оглавявана от Секия: когато един от участниците подхвърля репликата „Тази история със съюзите“ (с ИСППЕ и ХДП), Секия го прекъсва с думите: „Тази история със съюзите е политиката на партията!“⁴⁰

Но ако се приеме, че това е „официалната“ позиция на ИКП, доколкото се поддържа от двама комунисти, друг един епизод, поднесен от Дж. Амендола, член на ръководството от 1943 г., е доста по-близък до тезата на Гамбино. Според Амендола, когато през 1954 г. на заседание на ЦК Толиати поставя въпроса за необходимостта от акции на ИКП в защита „на човечеството“ от атомната бомба, Секия го апострофира: „Отначало говорехме за класа, после за отечество, сега стигнахме до човечество. Къде ли ще свършим?“⁴¹

И тъй „двусмислено поведение“ на цялата партия или „двойственост“ между разбиранията на значителна част от членската ѝ маса и тези на ръководителите? При положение, че все още липсва голяма част от съответните документи, които да дадат пълна представа за действителното състояние в партията през онзи период, всеки опит за потвърждаване или отхвърляне на едната или другата теза би бил малко или много голословен и плод най-вече на лични позиции и предпочитания. Очевидно и двете версии, както и всяка друга, имат своите основания било в гледната точка, било в начина на тълкуване на вече известната документация, било в привличането и отчитането на допълнителни фактори и обстоятелства.

Ако се приеме, че основната цел на ИКП след изборите за УС е да укрепи и по възможност да разшири позициите, вече извоювани в италианското общество — а именно това е същината на тезата, защитавана от автора, — като че ли истината, колкото и относителна да е тя, е някъде по средата между двете тези, без, разбира се, това да означава опит за „помиряването“ им. Факт е, че с изборите от 2 юни ИКП окончателно се налага не само като една от трите масови партии, но и като ръководител на едно от трите нови народни течения. Но съвсем естествено е сред ръководителите ѝ да има различни гледища по въпроса, как да се утвърди нейното влияние — дали чрез обличането в институционни форми на един „пакт между политическите сили, който да постави върху нова платформа отношенията между гражданите и държавата и да предостави гаранции срещу връщането на реакционен и фашистки режим“⁴² или чрез поставяне на ударението върху завою-

ване на мнозинството от работническите класа и приобщаване към идеята за „прогресивна демокрация“ на големи маси от трудовото население до степен, която да направи невъзможен какъвто е да е опит за отстраняване на партията от обществено-политическия живот или игнорирането ѝ при решаването на проблеми от жизнено значение за страната, или пък съчетаване на тези два метода?

Именно с начина и пътищата за изпълнение на тази основна за ИКП цел се занимава ЦК на 2 септември 1946 г., когато се поставя въпросът за или против участие на комунистите в правителството. „Единодушно ЦК решава, че ИКП трябва да продължи да участва в правителството не само за да предотврати фашистката опасност, която инерцията на ХДП увеличаваше всеки ден, но и за да възстанови страната и даде възможност на трудещите се да участвуват в ръководството на държавата и в създаването на новия прогресивен и демократичен режим“ — се казва в отчета на ръководството пред Шестия конгрес на ИКП.⁴³ С други думи, като че ли комунистите избират комбинирания метод независимо дали — като се абстрахираме от традиционното понятие „единодушно“ — той е решение на мнозинството или наложен от една ограничена група хора или дори само от един човек. А и дали този един човек — Толиати, който в качеството си на един от ръководителите на Коминтерна добре познава историята на 30-те години, не си е припомнил грешката на ФКП, отказала през 1936 г. да участва в правителството на Народния фронт? И наистина, продължавайки да сътрудничи в правителството, опитвайки се да осигури максимално благоприятни условия за изработване на конституцията, ИКП подкрепя и масовото действие срещу неговата дейност, стремейки се с нищо да не наруши, а, напротив — да затвърди традиционната представа за комунистите като най-последователните и непоколебими защитници на интересите на работническата класа и всички трудещи се. В същото време партията провежда цяла серия мероприятия, насочени към количественото ѝ увеличаване и политическото сплотяване на членската маса — една своеобразна предпазна мярка срещу реакцията както от страна на умерените и консервативните сили, които, освен че вече преобладават в правителството, чувствуват и все по-сигурно подкрепата на външни фактори, така и от страна на евентуални десидентски настроения сред нейните привърженици и избиратели във и извън нейните редици. Двете най-важни от тези мероприятия са кампанията за „набор на републиката“ и подготовката на национална конференция по организационни въпроси.

Причините за провеждането на „набора на републиката“, решението за който е публикувано на 1 август, са пряко свързани с анализа на изборните резултати от 2 юни. „Неотдавнашните избори, в които участваха (вместо 50% през 1921 г.) над 90% от избирателите, въведоха в действие една напълно нова маса мъже и жени, с които ние, комунистите, никога не сме били свързани и от които до днес не сме се интересували — се подчертава в писмото на ръководството. Изборите показаха, че в провинциите, където процентът на записани в партията е най-висок, там ние постигнахме най-добри успехи.“ По тези съображения ръководството задължава партийните организации в срок от три месеца (август — октомври 1946 г.) да проведат „набор на републиката“, крайната цел на който е постигането на 7—8% партийни членове от населението в съответните области. „Към тази цел трябва да се стремим с всички сили. От нея зависи не само бъдещето на партията, но и здравяването и напредъкът на демокрацията в Италия.“

В резолюцията се сочат и конкретните критерии и насоки за провеждане на кампанията:

1. Локална диференциация („Набирането да не се поставя по един и същ начин във всички места“);

2. Привличане на най-добрите и отстраняване на нездравите елементи (кампанията „трябва да се придружава с преглед на нашите записани“);

3. Да се намира съобразно предварително разработен план („без да се оставяме на спонтанността“);

4. Основните усилия да се насочат към привличане на най-подходящите от средата на избирателите, гласували за ИКП;

5. Специално ударение да се постави върху жените (които са около 1/6 от членовете, а над 1/2 от избирателите), младежите, ветераните от войните, средните слоеве (дребни селски и градски собственици, интелигенция, чиновници, специалисти и т.н.), възрастните (между 50 и 70 години), „влиятелния човек“ в съответния квартал и община.

В писмото-инструкция изрично се указва, че „кампанията по набиране не трябва да се организира само спрямо безпартийните, нашата пропаганда и дейност за привличане не трябва да спира пред прага на други демократични партии. . . Не можем да считаме, че един трудещ се, който се е записал в друга демократична партия, е окончателно загубен за нашата. . . Има истински народни синове, потенциални комунисти и в други движения.“⁴⁴

Пряко свързана с кампанията по „набора на републиката“, а оттам и с дейността по разширяване и укрепване влиянието и присъствието на ИКП в италианското общество е и подготовката на провинциалните конференции по организационни въпроси с оглед провеждането на национална конференция. След като ръководството изпраща по всички области и провинции специални указания, непубликувани досега, на 23 август с инструкция за начина на организиране на конференциите се обръща лично Толиати. „Имаме два милиона записани. . . ,но тази членска маса още няма в страната авторитет, съответстващ на нейната тежест.“ Причините според него са, че ИКП все още няма навсякъде чертите на една истинска и добре организирана масова „партия“ и че поради спонтанния приток на членове хиляди новоприети „имат само много смътна представа за това, какво е и какво трябва да бъде една комунистическа партия“. В резултат невинаги и не всички схващат основното в политиката на партията, нейните перспективи и развитие. Това води до позиции, които „отразяват или възпроизвеждат по елементарен начин спонтанните реакции на масите“. На тази основа съществуват и редица недостатъци на ИКП като слаба политическа компактност на партийните организации, слаба дисциплина сред комунистическите редици. „Има тук и там другари — се казва в писмото, — които реагират на това положение с твърдението, че причината за всички тези слабости е именно във факта, че са се увеличили прекалено редиците на партията, че трябва отново да се върнем към една малобройна партия от отбрани елементи, „малко, но добри“. Тази позиция е дълбоко погрешна и ако партията тръгне по този път, това би било катастрофа. Тя чисто и просто би изоставила на други своите позиции. Големият брой записани е една необходимост, наложена от условията, в които днес се развива борбата за завоюване на масите в областта на демокрацията. . . Партията следователно трябва не само да поддържа, но и да усилва характера си на масова партия, с голям брой записани.“

За да се постигне обаче и качествено подобряване на дейността на ИКП, според Толиати е необходимо рязко да се увеличи броят на партийните кадри, на членовете, които проявяват „ръководни способности и изпълняват ръководни функции било в партията, било сред масите“; да се увеличи и броят на активистите; да се издигне идеологическото и политическото ниво на възможно най-голям брой партийни членове и да се интензифицира „политическата дейност, критичният дух и дисциплината във всички партийни организации от горе до долу. . На упорита работа за решаване на широк фронт на тези въпроси, за премахване на слабостите и запълване на все още съществуващите в нашите организации пропуски, за да приближим още повече нашата партия до типа на масова болшевишка партия, за да видим, че нашето влияние в страната расте, за да можем в близко бъдеще да имаме един все по-голям дял в италианския политически живот.“⁴⁵

Тази инструкция, на която досега в литературата не е обръщано достатъчно внимание, има важно значение както за по-нататъшното организационно и политическо развитие на ИКП, така и във връзка с изпълнението на основната ѝ цел — утвърждаване на мястото ѝ в италианското общество. От една страна, както подчертава американският автор Рафаел Зариски, „в резултат на прилежното обучение по време на фашисткия период през 1945 г. милиони италианци поискаха партийни членски книжки в някоя от новопоявилите се партии“⁴⁶. С възприетата още през 1944 г. практика на „открити врати“ ИКП показва, че тя не е безразлична и към тези маси, останали повече или по-малко изолирани от идеите и влиянието на Съпротивата, които несъмнено са първостепенна, но не и единствена причина за встъпване в комунистическите редици. Сега обаче възниква въпросът за превръщането на партията в единен в политическо и дисциплиниран в организационно отношение отряд, способен бързо да реагира на динамичните промени във вътрешната и международната обстановка. На този въпрос ръководството на ИКП се опитва да даде своевременен отговор, като поставя задачата за превръщане на създадената масова партия в „тип на масова болшевишка партия“, за превръщането ѝ в „кадрова“ партия. „Сериозна грешка би било да се каже, че трябва да престанем да бъдем масова партия, за да станем — както бяхме в нелегалност — една малка партия от кадри. Правилно е обаче да се каже, че запазвайки и усилвайки характера на масова партия, трябва да придобиваме в значително по-голяма степен, отколкото притежаваме сега, онези качества, които са присъщи на „кадрова партия“ — подчертава в инструкцията Толиати.“⁴⁷ Официално началото на създаването на „кадрова партия“ от този жив материал, който ИКП успява да привлече по време на борбата за национално освобождаване и в първата година и половина след нея, ще бъде поставено няколко месеца по-късно, на Националната конференция по организационни въпроси през януари 1947 г., когато Толиати ще излезе и с някои предложения, засягащи политическата стратегия на италианските комунисти. Но още през лятото на 1946 г. — поне в намеренията си — ръководството на ИКП смело тръгва по пътя на онова организационно и политическо действие, което ще ѝ позволи, единствена в Западна Европа да запази непокътнато или почти непокътнато, независимо от повратностите в развитието на вътрешната и международна обстановка, своето авторитетно присъствие на политическата сцена.

Друг е въпросът, какви са били движещите мотиви на този процес. На познатата теза за „двуличието“ на комунистите, при която създаването на

мощна и дисциплинирана партия се обяснява с намерението им да изиграят и „втория рунд“ на борбата, започнала със Съпротивата, Дж. Амендола напоследък противопостави една своя версия, според която решението на Толиати да не участва в правителството е свързано и с перспективата за предстоящо скъсване на трипартийния съюз“, поради което генералният секретар на ИКП трябвало „да посвети цялата си работа на подготовката и организацията на партията именно пред вид възможното скъсване“⁴⁸. Доколкото Амендола и тогава е член на ръководството, поради липсата на достатъчно документален материал неговата версия би могла да бъде приемлива, ако друг негов колега — Пайета, не я отхвърля категорично.⁴⁹ Но в случая движещите мотиви не са от такова голямо значение, важни са резултатите. А те свидетелствуват, че ИКП отбелязва съществени успехи в изпълнение на решението на „набор на републиката“. Към 30 септември партията брой вече 2 068 282 члена, а към 31 октомври 1946 г. 2 166 448 — с 434 931 повече, отколкото на 31 октомври 1945 г., обединени в 35 637 низови организации, 8 656 секции и 91 федерации (срещу съответно 29 230 низови организации, 7 380 секции и същия брой федерации на 30 септември предишната година).⁵⁰ Укрепва и политическият авторитет на ИКП, особено след като тя излиза победител в първия сериозен сблъсък с умерените и консервативни сили в правителството — кризата Корбино.

Една история, достойна за жълтата булевардна преса — кражбата на клишетата, с които трябва да бъдат отпечатани новите банкноти, още през юли 1946 г. предизвиква поредното отлагане на обмяната на парите — искане, което според Пиетро Баручи само по себе си не съдържа нещо революционно, но приложено на практика, би могло да стане „конкретен белег за избор на насока на икономическата политика, включително и поради това, че не беше замислено изолирано, а като част от мероприятията, съдържащи и извънредния и прогресивен данък върху имуществото, и политиката на обществени работи“⁵¹. В същност предложението за парична реформа вече отсъства в програмата на ИКП от 26 юни (според една от версиите Толиати се страхувал да не би тази мярка да отдалечи от партията онези дребни производители, натрупали пари чрез черна борса⁵²). Но Корбино и стоящите зад гърба му сили отказват да изпълнят дори и едно такова искане, залегнало в основата на правителствената програма, като облагането с извънреден данък на имуществото, противопоставяйки му концепцията за задържане на инфлацията чрез ограничаване на обществените разходи и блокиране увеличението на надниците.⁵³

Напрежението нараства и на 2 септември Корбино подава оставката си с надеждата да предизвика решителен сблъсък и евентуално отстраняване на комунистите от правителството, още повече, че и социалистите атакуват министъра на финансите Мауро Скочимаро, член на ръководството на ИКП, за неговата мудност и колебливост в отстояването на общите искания на левизата.⁵⁴ Противно на очакванията обаче Де Гаспери не подкрепя Корбино и кризата е избягната чрез замяната му с християндемократата Бертоне. На 13 септември в разговор с Хенри Таска, аташе по финансовите въпроси при американското посолство (и сътрудник на разузнавателните служби на САЩ), Де Гаспери обяснява позицията си със страха от евентуална реакция на СССР при изработване условията на мирния договор. Но в коментара за разговора се подчертава, че министър-председателят създавал впечатление за „голяма непримиримост спрямо комунистите и за желание да на-

прави реално усилие за отстраняването им в удобен момент от италианския политически живот⁵⁵.

На 22 септември групата на депутатите-комунисти в УС „изразява задоволството си от факта, че отстраняването на министър Корбино предпоставя на правителството възможност бързо да пристъпи към осъществяване на икономическо-финансовата програма, изработена в момента на съставянето на сегашното министерство“, и решава „да поднови доверието си спрямо правителството“⁵⁶. Освен това още на 2 септември е публикувана и резолюция на ЦК на ИКП, в която наред с други мерки от външно- и вътрешнополитически характер се предлага и един „нов курс на икономическа политика“.

„Злополучната политика на министъра Корбино, основана на принципа на ненамеса на държавата в ръководството на икономическата дейност на нацията и диктувана от намерението да не притеснява заможните слоеве и спекулантите, досега облагодетелствуваше плановете на реакционните групи, които биха желали да тласнат демократичния режим към провал именно в областта на възстановяването и икономическото възраждане, поради което поощряват саботажна на всяка инициатива за възобновяване на производството, поддържат алчността и слепия егоизъм на имущите класи, ползват усилия да прехвърлят тежестта на поражението и на възстановяването изключително върху гърба на народните маси — се казва в резолюцията. Единственият изход от сегашното тежко положение е в прилагането в националната икономика на един нов курс, при който да бъде оставена широка свобода на частната инициатива, но държавата да се намесва, за да възпрепятствува по всякакъв начин спекулата... и същевременно да упражнява водеща функция във възобновяването на цялата икономика.“ ИКП предлага и конкретни мерки, между които енергична финансова политика срещу заможните класи, дейност по планирането от страна на съответните държавни органи, контрол върху производството и цените, увеличение на хранителните дажби, национализация на монополистическите предприятия, начало на аграрна реформа и др.⁵⁷

Политиката на „новия курс“ предизвиква незабавна оживена дискусия. Спектърът на становищата е доста широк и варира от опасението, че с това си предложение ИКП прави опит, макар и по мирен път, да „социализира икономиката“, до констатацията, че в него няма нищо ново, тъй като той е повторение и синтез на икономическата платформа на левите антифашистки партии от времето на Съпротивата.⁵⁸

Тази дискусия продължава и в историческата литература. Някои автори, като например Мамарела, поставят ударението върху провъзгласената свобода за частната инициатива, за да стигнат до извода, че „с тази програма ИКП по същество се отказва да влияе върху политиката на възстановяването“⁵⁹. Други, между които и Куаца, търсят главното в искането за намеса на държавата, чрез което комунистите правят опит да се противопоставят на „икономическия либерализъм“, защищаван като основна тенденция от консервативните сили.⁶⁰ На близки позиции застава и Каталано, според когото с „новия курс“ ИКП цели „да издигне бариера пред безконтролното развитие на капиталистическите сили“ най-вече чрез контрола върху цените, да-нъчната политика и държавното планиране.⁶¹

Значително по-убедително звучи тезата на Раджониери за опит от страна на ИКП да включи в процеса на възстановяване специалистите и средните

слоеве, обединявайки ги чрез програмни елементи с работническата класа и селяните, както и тази на Данео, според когото комунистите възнамеряват да променят вече износените теория и практика на националното единство.⁶² И наистина — още в уводната статия на септемврийския брой на списание „Ринашита“, орган на ИКП, се подчертава, че „новият курс, който предлагаме, е и трябва да стане формулата, вдъхновяваща един съюз, един блок, който да получи доверието на огромното мнозинство от гражданите“⁶³. С други думи, и това предложение на ИКП цели, този път в областта на икономическата политика или по-скоро с нейни термини, не толкова да се превърне в нова позиция по проблемите на възстановяването, колкото да съдействува за разширяване влиянието на партията и върху други — останали дотогава в мнозинството си извън него групи, и на първо място върху средните слоеве. В този смисъл е и тълкуването, което дава на „новия курс“ Толиати в речта си от 24 септември в гр. Реджо (област Емилия): от него са заинтересовани „не само работниците и надничарите, но и всички трудещи се и в особена степен групите от т. нар. средни слоеве“, а „тясното сътрудничество между трудещите се с най-прогресивни идеи и тези от средните слоеве е необходимо не само за благото на страната, но и за благото на сумата от интереси на самите средни слоеве“⁶⁴.

Разбира се, това не означава, че с действията си ИКП преследва единствено своите тяснопартийни интереси. Напротив, умелото им съчетаване с националните задачи ѝ носи през месеците след изборите успех в осъществяването на трудната, а понякога и рискована позиция между правителството и масите. Плод на тази умела политика е и подписването на 30 октомври 1946 г. „профсъюзно примирие“ между ОИКТ и Конфиндустрия, което според Валерио Кастроново е „най-значителният акт“ на политиката на „активен принос на левите партии с цел излизане на страната от драматичната криза, в която я хвърля фашистката война“⁶⁵. В резултат на примирието ОИКТ прекратява борбата за повишаване на надниците, но в замяна на това се въвежда подвижна скала на работната заплата чрез една специална променяща се надбавка — механизъм, който по-късно ще стане „модерен“ в целия калиталистически свят.⁶⁶

Все по-трудно става обаче за ИКП и нейното ръководство да поддържа едновременно и двете линии. Непрекъснатото влошаване на отношенията между бившите съюзници от антифашистката коалиция, възраждането на консервативните и реакционни групи в страната, системното засилване на антикомунистическата кампания, в която все по-открито се включва и ХДП, недвусмислено предвещават надвисващия край на последните останки от националното единство. В стремежа си да противодействува ИКП се опитва, макар и с цената на значителни отстъпки, да запази единството поне на двете леви масови партии. На 27 октомври е публикуван текстът на подновения пакт за единство на действието между комунисти и социалисти, в който двете партии потвърждават намерението си да се борят съвместно за ликвидиране на всички остатъци от фашизма, в защита на демократичната република, за аграрна реформа и национализация на монополите, за подобряване условията на живот на трудещите се, в защита на лирата и за външна политика на пълна политическа и икономическа независимост на Италия. „ИКП и ИСППЕ — се казва в пакта — се задължават да се консултират и да търсят предварителни споразумения“ в областта на правителствената, парламентарната, общинската, профсъюзната и кооперативната дейност, по време

на правителствени кризи, масови акции, политически, административни, профсъюзни избори и по проблемите на масовите организации. Наред с това обаче, освен че вече въобще не се споменава за перспективите за създаване на единна партия на работническата класа — една от основните идеи, издигнати на Петия конгрес на ИКП, — в пакта изрично се подчертава, че двете партии действуват в пълна независимост и самостоятелност и че в случаите, когато не може да се постигне споразумение между тях, всяка има право на свобода на действие.⁶⁷

Така комунистите, принудени от обстоятелствата към отказ от сключване на споразумение за сътрудничество между трите масови партии — друга тяхна основна идея още от времето на Съпротивата, по същество се отказват и от намерението си, тържествено прокламирано десет месеца по-рано, за сливане с ИСППЕ — факт, който обезсилва правителствената позиция на левицата и окуражава умерените и консервативните сили в намеренията им да я отстранят от управлението. Необходим е само поводът, за да пристъпят те към осъществяване на това си намерение. И той идва две седмици след подписването на пакта между комунисти и социалисти, когато стават известни резултатите от втория тур на административните избори, проведени на 10 ноември 1946 г.

2. ОТ СЪТРУДНИЧЕСТВО КЪМ ОПОЗИЦИЯ

Още един голям проблем наред с икономическото положение и обществения ред възниква италианския политически живот през втората половина на 1946 г. — уреждането на международното положение на страната. Подготовката на проектите за мирни договори с бившите съюзници на хитлеристка Германия се оказва трудна задача, въпреки че по редица въпроси от следвоенното устройство позициите на СССР, САЩ и Великобритания са уточнени още на конференциите по време на войната или непосредствено след нея. Необходими са две сесии (Лондонската през септември — октомври 1945 г. и Парижката през април — юли 1946 г.) на Съвета на министрите на външните работи (СМВР) и едно съвещание (Московското през декември 1945 г.) на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания, за да бъдат изработени горе-долу приемливи за големите държави от лагера на победителите варианти, представени за обсъждане на откритата през юли 1946 г. в Париж мирна конференция.⁶⁸

Независимо че СМВР достига до единни становища по 70 от общо 78 точки, най-сложен и най-спорен се оказва проектът за мирен договор с Италия.⁶⁹ По трите големи въпроса — репарации, колонии и източна граница — на конференцията, която започва своята работа на 29 юли, се разгряват остри дискусии. За разлика от съветската делегация, която излиза с умерена позиция, западните държави и на първо място САЩ не крият намеренията си да използват максимално възможностите за превръщане на проектите в средство за оказване на политически натиск върху победените страни. Водени от тези съображения, в конкретния случай с Италия, американските прадставители нерядко се нагърбват с ролята на „защитник“ на италианската кауза както по въпроса за репарациите, така и по този за източната граница.

Дискусиите по проекта за мирен договор получават изключително широк отзвук в страната. Още при откриването на УС например най-старият депутат, който по традиция председателства първото заседание — Виторио Емануеле Орландо, се спира съвсем бегло на задачите на събранието, за да центрира речта си върху „условията на един мир, който би бил ужасен“ и унизителен спрямо „моряците, войниците, летците, партизаните, които се бореа и загинаха с десетки хиляди“⁷⁰.

Позицията на ИКП, особено по проблема за Триест и околните райони, е доста деликатна. В името на общата антифашистка борба по време на Съпротивата италианските и югославските комунисти се споразумяват да отложат за след освобождението всички спорни въпроси.⁷¹ Но с приближаването на края на войната противоречията се изострят, за да достигнат през 1945 г. до двете диаметрално противоположни становища — на ИКП, която настоява Триест да бъде предаден на Италия, и на югославската страна, която иска анексирането му. Още по-неблагоприятен за италианските комунисти е фактът, че по лесно обясними съображения СССР подкрепя югославските претенции.

В опита си да се съобрази с всички изисквания през януари 1945 г. Толиати подчертава от страниците на „Ринашита“: „някои италиански политически кръгове се стараят да създадат впечатлението, че едва ли не „Италия е страна, която излиза от победоносна война“ и че Югославия, напротив, е победена страна в опита си за агресивна война срещу нас. . . Ние никога не можем да премълчим пред италианския народ, че именно Италия нападна Югославия и беше победена. . . Ако някой си мисли, че въпросът за нашите източници утре може да бъде поставен и решен, без да се държи сметка за тези факти, винаги сме готови да му кажем, че той или е човек, който живее извън действителността, или е демагог.“⁷² Но през 1946 г. в хода на предизборната кампания ИКП е принудена да заеме ясна позиция по въпроса за източните граници и следвайки своята политическа стратегия, не може да върви против интересите и настроенията на огромна част от населението. В „Програмата на Комунистическата партия за демократична република на трудещите се“, публикувана на 8 май 1946 г., изрично се подчертава, че мирният договор „трябва да остави за Италия италианския град Триест и да държи сметка във всички области за усилията, направени от италианския народ за унищожаване на фашизма“⁷³.

След сесиите на СМВР и Парижката мирна конференция, която приключва работата си на 15 октомври 1946 г., по въпроса за итало-югославската граница е постигнат компромис: източната — по-голямата част — от спорните райони са предадени на Югославия, а западната — по-малката част заедно с Триест образува „Свободна територия Триест“⁷⁴. На Нюйоркската сесия на СМВР (ноември — декември 1946 г.) проектите за мирни договори, съобразени с препоръките на Парижката конференция, са утвърдени окончателно и започва подготовката за подписването им.

С това отпада и една друга основна причина, която възпира умерените и консервативните сили да предприемат пряка атака срещу присъствието на левите партии в правителството — страхът от евентуална реакция при изработване условията на мирния договор. Отчитайки по всяка вероятност и този факт, а и във връзка с кампанията за втория тур на административните избори (първият се провежда през март — април 1946 г. — б.а.), в началото на ноември Толиати предприема пътуване до Белград с намерение

да съдействува за двустранно уреждане на въпроса за Триест. На 7 ноември „Унита“ публикува неговото изявление, в което се казва „Маршал Тито ми заяви, че е склонен да приеме, че Триест принадлежи на Италия. . . стига Италия да се съгласи да остави Гориция, град, който и според данните на нашия министър на външните работи е предимно славянски“.

Изявленията на Толиати предизвикват бурна реакция, което още един път показва чувствителността на италианското обществено мнение по въпроса за източните граници. Пиетро Нени, генерален секретар на ИСППЕ, който след завършването на Парижката конференция поема поста министър на външните работи, категорично отрича, че е говорил за надмощие на славянски елемент в Гориция. Либералът Карло Сфорца е още по-рязък: къс от италианската плът не може да бъде заменен с друг къс от същата плът. Де Гаспери заплашва с правителствена криза, въпреки че Толиати не е член на правителството.⁷⁵ От своя страна и Държавният департамент на САЩ предупреждава, че двустранни итало-югославски споразумения не могат да заменят договорите между великите държави.

В подобна напрегната и, общо взето, неблагоприятна за ИКП обстановка на 10 ноември пред урните застават жителите на шест от най-големите италиански градове — Торино, Генуа, Флоренция, Рим, Неапол и Палермо, за да гласуват във втория тур на административните избори (само Милано е избрал своите общински органи на 7 април). Комунисти и социалисти получават заедно с лявата буржоазно-радикална Партия на действието (ПД) общо 47,1% от гласовете срещу 19,2% за ХДП, 7,7% за ИЛП и 14,8% за кулункуистите (членовете на движението УК — б.а.). А в Торино, Генуа, Флоренция и Палермо, където левите партии се представят със самостоятелни листи (в Рим и Неапол те се обединяват в „Блок на народа“), победата им е още по-убедителна — 33,4% за ИКП и 23,8% за ИСППЕ срещу 20,2% за ХДП.⁷⁶

Резултатите от втория тур показват значителните изменения в съотношението на силите между политическите партии, а оттам и в настроението на широките маси избиратели — един от най-точните барометри за действителното положение в страната.

Сравнение на резултати от 10 ноември (1946 г.) с тези от 2 юни с. г.*

Партии	Палермо	Неапол	Рим	Флоренция	Генуа	Торино
ИКП	+ 9,1	+14,9	+21,2	-2,2	+11,2	+11,1
ИСППЕ	+ 1,0			-1,3	- 2,8	- 2,0
ХДП	-14,8	-20,1	-10,9	-3,7	- 8,5	-14,4
ИЛП	- 3,7	- 5,8	- 1,4	+0,7	0	+ 4,2
УК	+10,8	+ 5,7	+12,6	+8,0	+ 2,8	+ 5,8
Монарх	+15,7	+13,5	- 0,7	-1,5	- 0,7	- 1,0

* + В повече; — В по-малко.

Първото, което прави впечатление, е високият брой въздържащи се от гласуване. На основата на данни от вота за УС изчисленията показват, че на 100 жители се падат средно 61,7 гласоподаватели.⁷⁵ Но ст близо 490 000

жители на Палермо пред урните застават едва 81 000 (27% в сравнение с 2 юни), в Неапол вместо около 600 000 гласуват около 236 000 (48% в сравнение с 2 юни), малко по-активно е изборителното тяло в Рим (около 50%), а даже и в тези области, в които по традиция населението показва неизменно висока политическа активност, този път в сравнение с 2 юни в изборителните бюра на Флоренция, Генуа и Торино се явяват съответно около 82%, 74% и 71% от изборителите.

Несъмнено това е един от най-очевидните признаци за настъпващата умора сред широките слоеве, която ги прави апатични към безкрайните политически кампании и ги тласка към така желаната от консервативните и реакционни кръгове пасивност. От това печели най-вече УК — движение, което проповядва именно пасивност и безразличие към политическите събития. И в шестте общини процентът на гласовете, подадени на 10 ноември за куалункуистите, е значително по-висок в сравнение с този от 2 юни.⁷⁸

Резултатите разкриват и един ярко изразен процес на поляризация, който протича в две взаимно свързани посоки — към една от трите групи сили — лявата (ИКП и ИСППЕ), центристката (ХДП) и консервативната (либерали, куалункуисти и монархисти), за сметка на други по-малки течения, и същевременно към една от двете крайности — лявата и дясната, за сметка на центъра.

Съотношение на силите между лявата, центъра и дясната

Общини	2 юни	Общо	10 ноември	Общо
Палермо	12 : 29 : 33	74	22 : 14 : 56	92
Неапол	16 : 34 : 40	90	31 : 14 : 54	99
Рим	26 : 31 : 32	79	37 : 20 : 33	90
Флоренция	59 : 28 : 10	96	56 : 24 : 17	97
Генуа	56 : 30 : 9	95	64 : 21 : 11	96
Торино	51 : 33 : 10	94	60 : 29 : 19	98

Без да имат пряк политически характер, изборите от 10 ноември получават значителен политически резонанс. Както обикновено, победените виждат главната причина за поражението си в победителите. Ако за ХДП това е лявата, за ИСППЕ и по-точно за нейното засилващо се дясно крило виновникът става ИКП.

Резултатите, постигнати от ИСППЕ на 2 юни, според социалистическите унитаристи (привърженици на единството с комунистите — б.а.) са доказателство за популярността на идеята за единство на работническата класа. Обратно, автономистите, подкрепяни и от центристкото крило, виждат в тях реална възможност за създаване на силна и независима социалистическа партия. Пропастта между двете тенденции се увеличава още повече след потвърждаването на пакта за единодействие с ИКП през октомври 1946 г.

Във втория тур на административните избори ИСППЕ прави крачка напред в сравнение с 2 юни (+3,1%), но вместо да изглади, този успех отново задълбочава противоречията в нея. Възползвайки се от смущението сред партийните членове, предизвикано не толкова от огромния успех на ИКП

(+14,4%), колкото от факта, че тя надминава ИСППЕ, автономистите по-веждат открита борба за разцепление на партията и по същество се присъединяват към антикомунистическата кампания на реакционните сили. Така например на 20 ноември в „Джорнале д'Италия“ публикува съвместна декларация на Джузепе Сарагат, водач на дясното крило на партията, и Марио Дзагари, лидер на „лявото“ антикомунистическо течение „Инициатива социалиста“, в която рязко се критикува унитарната линия, следвана от ръководството на партията начело с Нени. По същото време привържениците на Сарагат, обединени около списанието „Критика социале“, гласуват резолюция срещу пакта за единодействие с ИКП.⁷⁹

Към перспективата за разрыв между социалисти и комунисти и създаване на „умерена“ социалистическа партия, която да служи като ляво покритие на едно центристко правителство, проявяват системен интерес и САЩ. И обратно — десницата в ИСППЕ търси подкрепа за разцепническите си действия и откън, от ХДП и САЩ. В края на ноември 1946 г. американският шарже д'афер Маккой приема Сарагат, за да сондира положението вътре в партията. Според донесението му за разговора Сарагат заявил, че основната причина за изборния неуспех на социалистите е политиката на Нени, който превърнал партията в придатък на ИКП, без собствена автономия и без своя характерна демократична физиономия. „Ако не се променят нещата, предупредил Сарагат, дребнобуржоазният електорат на социалистическата партия (около 1/3 от общия) ще отиде надясно, а останалият ще бъде изяден от ИКП. Италия ще може да избира само между десницата и крайната левица с естествен резултат от гражданска война.“⁸⁰ Малко по късно — в средата на декември — друг служител на посолството — Джон Адамс, се среща със секретаря на ИСППЕ Иван Матео Ломбардо и М. Дзагари. Според тях надмощието на „ненианците“ в партията отразявало не реално съотношение на силите сред социалистите, а просто неефикасната дейност на изпълнителния й комитет (т. е. на хетерогенния в идейно и организационно отношение състав на автономистите, които не могат да се обединят, за да им се противопоставят).⁸¹

Така в края на 1946 г. облаците над унитарната политика на ИСППЕ непрекъснато се съгъстват. Срещу Нени, който поддържа тезата, че сплътеността на левицата е единствената реална алтернатива на абсолютната власт на ХДП, постепенно се обединяват всички автономисти независимо от позициите си. Перспективата за близката буря вече е неизбежна.

Значително влияние върху настроенятията и намеренията на дясното крило от ИСППЕ оказват и процесите в третата масова партия — католическата, върху която ноемврийските избори имат още по-сериозно отражение. В сравнение с гласуването за УС ХДП губи около 16% от избирателите си, което е чувствителен удар по авторитета й сред населението.

След 2 юни християндемократите се утвърждават не само като първата по сила партия в страната, но и като безспорен ръководител на умерената, центристка (и в случая прокапиталистическа) тенденция във възстановяването. Това обаче довежда и до неизбежното засилване на обратните ангажменти — от ХДП към тези, които са я подкрепили, т. е. към хетерогенната по социален състав, но умерена и дори консервативна по възгледи избирателна маса и към традиционно антикомунистически настроената църква.⁸² Логично последствие е изострянето на отношенията между християндемократи и техните съюзници отляво в правителствената коалиция, което след вто-

рия тур на административните избори се превръща в зле прикривана непри-
миримост.

Немалка заслуга за това има и Ватиканът. Във вече споменатия разговор с
Адамс И. М. Ломбардо и М. Дзагари твърдят, че папата изразил силно не-
доволство от представянето на ХДП в изборите. „Те не ми се подчиниха“, за-
явил той, имайки пред вид ръководството на партията начело с Де Гаспери.
Нещо повече, Пий XII заплашил, че ще промени отношението си към ХДП
и ще се преориентира към УК.⁸³ Думите на двамата социалистически дейци
се потвърждават пряко и от Пиетро Скопола, който привежда записка от
личния архив на Де Гаспери за разговор с висш сановник от Ватикана, със-
тоял се на 12 ноември — веднага след като стават известни резултатите
от изборите. „Каквото и да е, сътрудничество с антиклерикалните партии
не само в общината в Рим, но и в правителството вече е недопустимо. Ако
ХДП продължи с това сътрудничество, ще бъде считана за „пронеприятел-
ска“ партия. ХДП няма да има повече нито нашата подкрепа, нито нашите
симпатии.“⁸⁴

На 15 ноември политическите секретар на ХДП Атилио Пичони изпраща
писмо до колегите си от ръководството. Анализирайки „частичния неуспех“
на партията в изборите, наред с отчитането на обективните трудности Пи-
чони подчертава: „В отрицателен смисъл работеше и почти пълната липса
на лоялно сътрудничество на другите партии в правителството: *за тях пар-
тийните съображения надделяха над националните*. . . Трипартизитизмът не
беше съюз. . . а едно „принудително съжителство“ и, което е още по-лошо. . . ,
насочено не да премахне или да намали затрудненията, а да ги задълбочи.“
Правителственият трипартизитизъм според Пичони не се показал на висотата
на изключителното положение и персонафицирайки кабинета в лицето на
наговия шеф Де Гаспери, избирателите се отдръпнали от ХДП. Нападки се
отправят и срещу единодействието между ИКП и ИСППЕ, които с такти-
ката си на блокове с „типично антиклерикални и политически двусмислени
характеристики“ провалили прилагането на пропорционалната система в
изборите, призната и в теорията като „условие за здрав демократичен жи-
вот“⁸⁵.

Последиците от изменението в позициите на ХДП спрямо съюзниците
й в правителствената коалиция не закъсняват да се проявят. В хода на пре-
говорите по съставяне на общинския съвет на столицата християндемокра-
тите отхвърлят предложението на левите партии за сътрудничество и сфор-
мират новата администрация с подкрепата на квалункуистите.⁸⁶

Вторият тур на административните избори е един от най-ярките и, както
отбелязва Раджониери, недостатъчно оценявани в литературата признаци за
изчерпването на политическото положение, основано върху единството на
антифашистките партии в Италия.⁸⁷ Наред с това обаче не е трудно да се
остане с впечатлението, че и християндемократите, и част от социалистите
се „хващат“ с ентузиазъм за този подходящ момент, за да го експлоатират
докрай съответно в антикомунистическата си и антиунитарната пропаганда,
без поне за момент да допуснат, макар и само като вариант, че успехите на ИКП
могат да се дължат и на по-голямата дисциплинираност — логичен резул-
тат от по-високото политическо съзнание — на прокомунистическия елек-
торат в условията на пасивното поведение на другите избиратели.

Към своеобразния антикомунистически „концерт за умерени и консер-
вативни сили“ активно се присъединява и американското посолство в Ита-

лия. Вариациите на тема „нарастваща комунистическа опасност“ от телеграмите му се радват при това на постоянен успех сред Държавния департамент на САЩ. Вече на 2 декември Хикерсън, шеф на Службата за европейски работи, изпраща до държавния подсекретар Ачесън и държавния подсекретар по икономическите въпроси Клайтън тревожен меморандум с призив да се помогне на Де Гаспери. В меморандума се казва, че победата на комунистите в ноемврийските избори „отразява успеха на постоянните комунистически атаки срещу Де Гаспери и западните сили... Комунистическата стратегия цели да дискредитира Де Гаспери и да го принуди да подаде оставката си като министър председател, да се създаде ново, по-ляво правителство и след това да се проведат национални избори, на които се разчита да възстановят комунистите като най-силната партия, твърдо контролираща всяко правителство, създадено след това.“ За тази цел според Хикерсън комунистите се нуждаят от повече „поражения“ на Де Гаспери, подобни на пример на неуспеха му да получи икономическа помощ от западните сили, което станало „голямата тема“ на пропагандата на ИКП. Коментирайки възможността от влошаване на положението и евентуално намаляване на хранителните дажби, Хикерсън предупреждава, че комунистите изчакват, за да използват докрай някое друго „поражение“ на Де Гаспери, и изразява съмнение „дали той ще може да остане дълго премиер“⁸⁸. След като получава меморандума, Клайтън резолира: „Считам, че трябва да направим всичко възможно и да хвърлим повече жито към Италия.“⁸⁹

Тревожни телеграми продължават да пристигат и от Италия. На 11 декември Маккой съобщава, че според някои „добре осведомени източници“ продължаващите в областта Емилия безредици — въпреки че е трудно да се докаже, са инспирирани от ИКП и че според него комунистите разполагат с въоръжена сила между 20 000 и 80 000 души, ръководена от П. Секия, разположена главно в северните райони.⁹⁰ Всичко това подготвя почвата за една по-активна намеса на САЩ във вътрешните работи на Италия. Необходимо е само повод и, както винаги, той е намерен твърде бързо.

На 24 ноември е публикувана резолюция на ЦК на ИКП, в която се прави анализ на положението в страната и на линията, която възнамеряват да следват комунистите. „ЦК на ИКП потвърждава, че политическата цел на партията е не да извърши социалистическо преобразуване на италианската икономика, а да се постави началото на нов икономически курс, въодушевяван от принципите на националната солидарност и насочен към бързото възстановяване на разрушената икономика.“ Конкретните предложения на ИКП, за осъществяването на които тя възнамерява да действа „в тесен съюз с братската социалистическа партия“, обхващат мероприятия по национализацията на големите банки, електрическата и химическата промишленост, подготовка на план за индустриализация на южните райони, създаване на проект за аграрна реформа и т.н. „Политиката на комунистите — завършва резолюцията — продължава да бъде политика на единство и сътрудничество, в правителството и извън него, с партията, която има доверието на мнозинството от народа. На основата на това единство трябва да бъдат усилены компактността и авторитетът на правителството и трябва да бъдат посрещнати и решени неотложните проблеми на нашето възстановяване.“⁹¹

На пръв поглед оптимизмът на резолюцията, рязко контрастиращ с обективното положение и с действията на ХДП и дясното крило на ИСППЕ, изглежда направо абсурден. И все пак, както става ясно малко по-късно,

той има своите дълбоки основания. В началото на декември М. Скоримаро внася в Министерския съвет „Директиви за нов финансов план“, който трябва да осигури средства за осъществяване на мероприятията, предложени в резолюцията от 24 ноември. Планът предвижда налагането на извънреден данък върху имуществото (утвърден по принцип още на 11 октомври); разглеждане на делата на незаконно забогателите по време на фашисткия режим и войната; пускане на облигации за финансиране на обществени работи; „заем на възстановяването“ и т. н. Според личните бележки на Скоримаро от това заседание предложението не означава отказ от смяната на парите, окачествена като „полезно мероприятие“, което трябва да се осъществи при първа възможност, а едно „запълване“ на неблагоприятния за нея зимен сезон с неотложни финансови мерки.⁹² Безспорно прав е обаче Бруцио Манцоки, че тези „неотложни финансови мерки“ имат и най-малко две политически цели: „увеличаване престижа и политическото влияние на прогресивните сили, които ги предлагат“, и опит за превръщане на държавната дейност в „движещ център на работата по възстановяването и в по-общ смисъл на икономическата дейност“⁹³. Но за целта на комунистите е необходимо независимо от очевидно неуместния момент да поставят ударението именно върху единството и сътрудничеството на трипартийната коалиция в правителството или още по-точно върху запазването на последните останки от тях.

Министерският съвет приема предложението на Скоримаро, но то среща ожесточена съпротива на десницата и част от центъра в УС. А когато в хода на парламентарната дискусия аргументите на министъра на финансите отново надделяват, консервативните икономически групи избират пътя на системни инфлационни действия. Намеренията им са чрез обезценяването на парите и неизбежно свързаните с него валутни спекулации, от една страна, да се парира ефектът както от извънредния данък, така и от икономическия заем и облигациите, а, от друга, да се усилят хаосът и напрежението в страната с цел предизвикване на правителствена криза с всички произтичащи от това последици за левите сили.

Съществува обаче още една възможност за обезсилване на „новия финансов план“ — вместо чрез предложените от ИКП мерки средствата, необходими за възстановяването, да бъдат придобити чрез заем отвън. В този случай ефектът би бил още по-голям: политическото лице, което успее да го издействува, ще повдигне авторитета си в страната (естествено за сметка на комунистите), държавата, която ще го отпусне, ще може да влияе по-пряко върху италианския политически живот, финансовите и промишлените кръгове ще могат да си отдъхнат и т. н. От тази гледна точка фактът, че Де Гаспери съобщава за отправената му покана да посети САЩ именно през декември 1946 г. и още по-точно на 23 декември, непосредствено след приемането на плана от УС, едва ли е плод на чиста случайност. Още повече, че за да не бъдат поканени министрите на външните работи и на финансите (Нени и Скоримаро), според официалната версия първоначално поканата е оформена персонално до Де Гаспери, за да участва във форум по проблемите на следвоенния период, организиран от Съвета по световните работи, и едва след това прераства в официална от името на американското правителство.⁹⁴ Така министър-председателят заминава, придружен само от министъра на външната търговия Кампили, християндемократ.

Дискусията в научната литература по повод визитата на Де Гаспери в САЩ (5 — 15 януари 1947 г.) продължава вече над тридесет години. Двете

крайни становища — че лидерът на ХДП се завръща с обещание за един скромен, но ценен в онзи момент заем от 150 млн. долара, което било единствената му цел, и че той пристигнал с „правителствена криза в джоба си“ с намерение да направи назабавен опит за отстраняване на комунистите от правителството,⁹⁵ започват и свършват с конкретните факти, а в зависимост от тълкуването им между тези две крайни позиции се нареждат още редица други. И все пак като че ли най-приемлива си остава тезата — като се отсеят пропагандистките увлечения на онези автори, които виждат в посещението на Де Гаспери опит за стабилизиране на разклатеното след ноемврийските избори влияние на ХДП (а в по-широк смисъл и на умерената тенденция във възстановяването) и за парирание популярността на левите сили, в частност на ИКП, подготвяйки по този начин отстраняването им от правителството.⁹⁶ Тази теза получи и документално потвърждение след публикуването на сборника „Външни отношения на САЩ“ за 1947 г., допълнени от интересната работа на Роберто Фаенца и Марко Фини. Споменатите автори привеждат телеграма, изпратена от Маккей на 2 януари 1947 г., един ден преди заминаването на Де Гаспери, в която се казва: „Министър-председателят не трябва да се върне с празни ръце, в противен случай неговият престиж и политическа позиция в родината му ще пострадат сериозно.“⁹⁷

Официалните документи за срещите на Де Гаспери потвърждават намеренията му да „политизира“ преговорите, представяйки успеха на пътуването си като най-сигурната и едва ли не единствена гаранция срещу „комунистическата опасност“. В разговора си с държавния секретар Барнс от 6 януари той изразява надеждата, че „неговото посещение би донесло помощи за Италия, тъй като тази страна сега била обхваната от икономическа и политическа криза. Той казва, че неотдавнашните безредици в Южна Италия са били отчасти политически и отчасти на основата на икономически трудности и че в този момент Комунистическата партия упражнява изключително силен политически натиск, за да тласне Италия в орбитата на руското влияние. Г-н Де Гаспери казва, че естествено всичките му усилия са насочени към сразяване на това движение...“⁹⁸

Междувременно, докато трае посещението на Де Гаспери в САЩ, в Рим става едно събитие, което повлиява в значителна степен на по-нататъшното развитие на политическата обстановка — извънредния XXV конгрес на ИСППЕ.

Ожесточената политическа дискусия, която се разгаря в ИСППЕ особено след изборите от 10 ноември, в кратко време поставя пред представителите на двете противостоящи си течения и проблема за съвместното им съществуване в една и съща партия. Още на 20 ноември по повод интервюто на Сарагат и Дзагари ръководството на партията решава да свика поредния конгрес два месеца предсрочно.⁹⁹ Позициите се избистрят окончателно: според списанието „Критика социале“ партията трябва да се превърне от ариергард на болшеvizма в „авангард на демокрацията, да поддържа непокътната своята автономия и да поеме *самата тя* инициативата и ръководството на обединението на народните сили“. И обратно — на 22 ноември Нени изразява от страниците на партийния орган „Аванти!“ увереността, че така, както са спечелили битката за република, „от платформата на борба на най-широк блок от народни сили“, социалисти и комунисти ще спечелят през следващата година (първоначално провеждането на първите редовни парламентарни избори се предвижда за 1947 г.) и битката за властта.¹⁰⁰

Разцеплението изглежда дотолкова предreshено, че представителите на двете течения, които поемат отговорността за него — „Критика социале“ и „Инициатива социалиста“, въобще не присъствуват в Голямата аула на Римския университет, където на 9 януари 1947 г. се открива конгресът, а предпочитат още от началото да заседават отделно в двореца Барберини, където се ражда Социалистическата партия на италианските трудещи се (СПИТ).¹⁰¹ Първоначално към нея се присъединяват около 100 000 души от вече бившата ИСППЕ, а останалите около 820 000 се връщат към старото название на партията — ИСП, за секретар на която е избран Лелио Басо.¹⁰²

Освен вътрешните фактори (и най-вече надеждите на Сарагат, убеден, че социалдемократията може да играе важна роля в следвоенния политически живот на Западна Европа, и ратуващ за създаване на „трета сила“) и подкрепата, макар и по-скоро морална, от страна на ХДП и САЩ според Гамбино немалка заслуга за разцеплението има и ИКП. По неговите думи прокомунистите в ИСППЕ били малцинство, а пред перспективата за изместване надясно на цялата партия, отделяне на ляво малцинство или разделяне на дясно малцинство Толиати естествено предпочитал третата.¹⁰³ Срещу тази теза категорично се обявява Пайета, според когото разцеплението е дело изцяло на десницата, твърдо решила да скъса пакта за единодействие с комунистите и да търси място на една автономна „трета сила“. „Сега вече можем да сътрудним с вас“, заявил след разцеплението Сарагат на Пайета, който присъствувал на конгреса на ИСППЕ.¹⁰⁴

Като че ли по-убедителен, поне на пръв поглед, е Пайета. Цялата история на борбата на Сарагат вътре в партията, както и въздействието на външните фактори са в полза на неговата теза. Същевременно обаче и аргументите на Гамбино могат да се подкрепят с допълнителни факти. Още през октомври 1946 г. например в резолюция на ЦК на ИКП се подчертава, че заздравяването на пакта между комунисти и социалисти изисква „отстраняването от редовете на работническото движение на антикомунистическите течения и открита борба срещу антикомунизма“, което според Каталано е „ясно изразена покана за *елиминирание* на реформистите“ от редовете на ИСППЕ.¹⁰⁵ Разцеплението на ИСППЕ не означава ли освен това и удар по влиянието на социалистическото народно течение като цяло, т.е. поредното „оскубване на социалистическата кокошка“, но този път с гарантирано засилване на комунистическото течение, което е основната цел на политиката на ИКП? Значително по-слаби според бившия секретар на ИСП Франческо де Мартино като самостоятелни политически фактори, двете новосъздадени социалистически партии са принудени от обективните условия да се присъединят към един от вече противостоящите си полюси — комунистическия и християндемократическия, увеличавайки мощта им и задълбочавайки пропастта между тях.¹⁰⁶ И наистина още в резолюцията си от 18 януари 1947 г. ръководството на ИКП подчертава: „Отношенията между Комунистическата партия и Социалистическата партия трябва да станат на основата на пакта отношения на тясно и продължително сътрудничество във всички области в интерес на общото дело.“¹⁰⁷ ИСП ще остане свързана с ИКП и ще запази характеристиката си на една от най-левите западноевропейски социалистически партии поне до 1956 г., а СПИТ ще бъде отсега нататък постоянната „лява гарнитура“ на ХДП във всички центристски правителствени комбинации. Нещо повече, още от януари 1947 г. ИКП ще покаже готовността си да сътрудничи със СПИТ, но при строго определени условия. „Ли-

дерите на ИКП — споделя Алберто Симонини, един от новоизбраните секретари на СПИТ, в разговор с Джон Адамс — са доста склонни да работят със СПИТ и дори благоприятствуват нейното засилване сред буржоазията, но са готови да се борят с нокти и зъби срещу усиляването ѝ сред пролетариата. В някои райони... комунистите използват терористични методи, за да попречат на СПИТ да печели привърженици сред пролетариата.“¹⁰⁸

Очевидно в тази тактика, колкото и критично да се приемат твърденията на Симонини за „терористичните методи“, има голяма доза логика: осигурила си единодействие с ИСП, ИКП не би имала нищо против да сътрудничи не само с ХДП като единствен представител на буржоазните и дребнобуржоазните групи, но и с още един, близък или дори еднакъв с католиците, но държащ на своя „светски“ характер. Стига той да не конкурира самите комунисти с опитите си да възроди дясно крило вътре в работническото движение...¹⁰⁹

След създаването на двете социалистически партии Нени напуска постове министър на външните работи и секретар на ИСППЕ и поема ръководството на в. „Аванти!“, за да може според Лео Валиани да „парира последствията от разцеплението“.¹¹⁰ Междувременно обаче на 17 януари от САЩ се завръща Де Гаспери и използвайки като повод оставката на Нени, на 20 януари обявява оставката и на целия кабинет.

Още на следващия ден, както всички вестници, и „Унита“ не пропуска благоприятната възможност да свърже пътуването на лидера на ХДП с новата криза. „Надали италианският народ е очаквал резултата от посещението на председателя на Министерския съвет във Вашингтон да бъде правителствена криза, ако е истина — и Де Гаспери го гарантира, — че подобно посещение е имало задоволителни резултати, що се отнася до доверието на САЩ в италианската демокрация и следователно в ефикасността на сегашното демократично правителство, и ако е истина освен това, че в разговорите във Вашингтон не е решено нищо, което би могло да накърни независимостта и свободата на нашия народ“, пише вестникът в уводната си статия. Подобен сарказъм е логичен. Не толкова логична е обаче, поне на пръв поглед, позицията на ръководството на ИКП и лично на Толиати през всичките десет дни, в които се водят преговори по съставянето на новото правителство, особено ако се приеме, че през цялото това време комунистите наистина считат, че основната цел на кризата, предизвикана еднолично от Де Гаспери, е отстраняването им от правителството.

Ако е вярно твърдението на Дж. Амендола, че във всяка правителствена криза Толиати се пази предимно от това да не завърши тя с „изместване на дясно на ръководството на страната и с изключване и изолиране на ИКП“¹¹¹, би следвало да се очаква едно напрежение, една по-упорита и напълнителна борба от страна на комунистите, както е било винаги дотогава. При това основания за опасения от опит за елиминиране на ИКП действително съществуват. Още на 21 януари вестник „Пополо“, орган на ХДП, пише по повод кризата: „Ние казваме на Де Гаспери, че вчера той претвори желанията на християндемократите от всяка провинция и на толкова честни хора в страната, откривайки пред Италия непосредствената възможност да има едно по-хомогенно, по-ефикасно правителство.“ Още по-недвусмислено се изразяват в заглавията си органът на ИЛП „Рисорджименто либерале“ и на ПД „Италия либера“: първият окачествява хода на Де Гаспери като „малкия държавен преврат на председателя...“, а според втория „да се елими-

нират левите от правителството — това е намерението на християн-демократите“.

На 22 януари обаче „Унита“ публикува изявления на Толиати пред журналисти, които поразяват със спокойствието и дори безразличието на генералния секретар на ИКП: „Кризата трябва да бъде решена и новото правителство съставено, съблюдавайки по най-стриктен начин нормите на парламентарната демокрация. При липсата на някакво демократично назначение от друго естество очевидно е, че най-силната партия на УС, т.е. ХДП, е предопределена да търси решението на кризата. С други думи, Де Гаспери събори правителството, Де Гаспери да направи новото правителство.“ Сходен до тона на Толиати е и този на резолюцията на ИКП от 24 януари: „Комунистическата партия счита, че първото ефикасно действие за разрешаване на кризата трябва да бъде определянето на една конкретна програма, за чието осъществяване здраво да се ангажират партиите от новия правителствен състав.“ Следват предложения за мероприятия в областта на вътрешната, външната, финансовата, икономическата, социалната и аграрната политика, насочени към заздравяване на обществения ред и осъществяване на „новия икономически курс“. Никакво безпокойство, никакво притеснение, че над комунистите е надвиснала опасността евентуално да останат извън правителството. „Представяйки тези предложения като принос към изработването на окончателната и конкретна правителствена програма, Комунистическата партия потвърждава своето искане самото правителство да бъде съставено на основата на големите масови партии, победителки от 2 юни, за да съблюдава съотношението на партиите в парламента и страната и да съответствува на демократичната и републиканската воля на трудещите се маси.“¹¹²

Не страх да не остане изолирана, а по-скоро, точно обратното — вярва в собствените си сили и възможности, а следователно и във вече извоюваното място на политическата арена и в италианското общество се чувствава в позицията на ИКП. А един от основните източници на това самочувствие наред с вече споменатите (резултатите от ноемврийските избори, приемането на предложението на Скоричмаро за „нов финансов план“ и т.н.) идва от проведената от 7 до 10 януари 1947 г. Национална конференция по организационните въпроси.

Ръководството на партията подготвя конференцията още от лятото на 1946 г. с публикуването на указанията за провеждане на прегледа на комунистическите редици по провинциални федерации. Прегледът завършва с конференция на столичната федерация, пред която Толиати отново изтъква сериозните изменения в задачите на партията след победата на въстанието от 25 април 1945 г. и изборите от 2 юни 1946 г. Основното за момента, подчертава Толиати, е „завоюването на мнозинството от работническата класа и трудещите се маси“ на страната на демокрацията и структурните реформи, на страната на политиката, предлагана от ИКП.¹¹³

Именно при изпълнение на тази задача обаче ръководството на ИКП среща значителни трудности, дължащи се най-вече, както обобщава в „Унита“ от 5 декември 1946 г. Секия, на „чувствителната раздалеченост между способностите на политическата линия да се приспособи към положението и възможностите на нашите организации да осъществяват самата политическа линия“. Върху тези два големи и взаимно свързани въпроса — завоюването на мнозинството от работническата класа и трудещите се и подобряване политическата оперативност на масовата база на партията — е

поставено ударението и на Националната конференция, която се открива на 7 януари във Флоренция.

В доклада си Секия подчертава, че след изборите от 2 юни партията постигна значителни успехи — отстраняване от правителството на онези елементи, които саботират мероприятията по демократизация на страната, мобилизация във възстановяването чрез лозунга за „нов икономически курс“, победа във втория тур на административните избори. Всичко това е закономерен резултат от правилната политическа линия, от идеологическото единство и компактност на партията, която към края на 1946 г. брои вече 2 167 200 души.¹¹⁴ Същевременно обаче в доклада се констатира и сериозни слабости в организационното състояние и дейност на ИКП. Така например, въпреки че за една година, от октомври 1945 до октомври 1946, в нея са се записали над половин милион нови членове, за същото време партията е нараснала с около 445 000 души, което говори за текучество в нейните редици. „Горко ни — предупреждава Секия, — ако партията се превърне в един вид коридор, където трудещите се влизат и излизат!“ Най-силно е текучеството в Южна Италия, а основната причина според доклада е неумението на ръководните кадри да обвързват, да използват и да ценят новите записани, да ги натоварват незабавно с конкретни задачи.

Освен това в хода на кампанията по „набора на републиката“ в ИКП влизат около 200 000 нови членове, а се очаква много повече. При това някои федерации просто продават членските карти, без да правят подбор на новите членове съгласно инструкцията на ръководството.¹¹⁵ Причините за слабия успех на набора са разностранни: и това, че невинаги се провежда сериозно, и това, че се събират много кампании наведнъж, което уморява политически активното население, включително и партийните членове, и това, че той се провежда в условията на засилваща се антикомунистическа кампания. Но Секия подчертава, че в резултат на незадоволителната работа „в някои провинции нашата партия има всички дефекти на една широка масова организация, без да бъде масова партия, без да има качества, за да бъде такава“, а в други области тя се превръща в „агрегат от хора, почти изключително най-бедните в селището, с най-слаби организационни връзки, с недостатъчна дисциплина, недостатъчна политическа подготовка, изолирани от другите слоеве на обществото“. Слаба е все още и квалификацията на ръководните кадри на партията, които някъде използват авторитарни, военни методи на управление, а другаде са оставили организациите на самотек.¹¹⁶

Сериозно безпокойство буди според Секия и социалният състав на ИКП, който въпреки усилията на ръководството за разширяване на обхвата на различните прослойки си остава в общи линии неизменен. През 1946 г. в нея членуват 52,7% работници (0,3% по-малко в сравнение с 1945 г.), 11,9% селскостопански работници и 15,8% селяни и изполичари (с 5,3% по-малко), 5,2% занаятчии, специалисти, дребни търговци (с 0,6% повече), 3,7% чиновници (толкова, колкото и през 1945 г.), 9,4% домакини.¹¹⁷ При това в доклада се привеждат и примери, които убедително разкриват нарушения баланс между социалния състав на ИКП в отделните области — факт, който според Секия показва, че „ние не сме успели да проникнем във всички слоеве на трудовото население и по-специално в средните градски и селски слоеве. . . Ние сме партия на работническата класа, но още много малко партия на на-
рода.“¹¹⁸

На основата на доклада на Секия, отчитащ успехите на партията, но и открито и остро критикуващ слабостите в организационната ѝ работа, започна оживена дискусия, в хода на която според Дж. Амендола, участник в конференцията, се оформят три различни тенденции във възгледите на делегатите за политическото положение и перспективите пред ИКП. Част от изказалите се преувеличават възможностите за оставане на партията в правителството, основавайки се на нейната внушителна количествена сила и широкото ѝ влияние сред населението. Други са на мнение, че пред вид развитието на събитията трябва да се започне конкретна подготовка за преход в опозиция. Според трети периодът след Съпротивата е просто една „демократична пауза“, след която ще дойде неизбежният фронтален сблъсък с консервативните сили, и следователно партията трябва да се подготви за „часа X“. Особено трудна за разсейване според Амендола била първата легалитарната илюзия, най-вече от страх да не се даде храна на антикомунистическата пропаганда за „двойната игра“ на ИКП.¹¹⁹

Отговаряйки на въпроса, защо Толиати и цялото ръководство трябва да се борят срещу легалитарната илюзия, в друга своя статия Амендола заявява, че действителната цел на конференцията във Флоренция е „да подготви партията за преход към опозиция, която да се осъществява в демократични рамки, винаги със задачата да развива един широк съюз между работническата класа и средните слоеве“¹²⁰. Но ако втората част от тази теза се основава на конкретната дейност на ИКП след отстраняването ѝ от правителството, първата или не отговаря на истината, както счита например Пайета,¹²¹ или — което е може би по-точно, разкрива само една част, и то далеч не най-важната, от работата на конференцията. „Днес ние сме количествено толкова силни и организационно вече сме толкова силни, имаме освен това такава увереност в нашата политическа линия, че ако успеем да дадем един достатъчен гласък за работа на всички наши членове, на всички наши организации, на всички ръководни инстанции на партията, ние сме убедени, че нашата партия ще може да даде на каузата на демокрацията и социализма един действително решителен принос. Ние можем да станем... движеща сила на общото действие на всички трудещи се и на всички демократи за обновяване на националния живот — заявява в речта си пред конференцията Толиати. Не забравяйте, другари, че станахме... една голяма масова партия, която уверено крачи към завоюване на мнозинството от народа.“¹²²

Трудно е да се открие в тези думи какъвто и да било опит за преодоляване на „легалитарната илюзия“. Обратно, следвайки една неизменна линия на борба срещу левите увлечения, и в речта си пред конференцията Толиати още един път ясно подчертава: „Днес новата цел, която се поставя, е указаната от нашия Петти конгрес — да обновим демократично Италия, да открием пред работническата класа и пред италианския народ пътя, който ще ги доведе до демокрацията и социализма.“¹²³

На 10 януари Националната конференция завършва своята работа. Въз основа на разискванията и предложенията същия ден ръководството на ИКП изработва няколко резолюции с указание за насоките на бъдещата организационна дейност. Главната от тях — „Да се подобри цялата работа на партията“ — обръща вниманието върху необходимостта от рязко увеличаване броя на партийните кадри и активисти и по-голяма ангажираност в политическата област на низовите организации.¹²⁴ Набелязват се конкретни мерки и по отношение на пропагандната дейност, свободата на печата, укрепване на

демократията в Южна Италия, подобряване работата на женските организации, по-ефективно присъствие на комунистите в общините.¹²⁵

За първи път след 1944 г. на проблемите за набиране на нови членове се обръща толкова малко внимание, колкото на конференцията във Флоренция. И това не е случайно. „Вече сме масова партия, трябва да придобием и основните качества на кадрова партия“, заявява в речта си Толиати.¹²⁶ Това именно — създаването на кадрова партия на основата на изградената през 1944 — 1947 г. масова партия — е и голямата задача и голямата цел на конференцията. В този смисъл тя представлява по същество връщане към стария и изпитан още по време на антифашистката борба и първия етап на Съпротивата модел на комунистическа партия от болшевишки тип, но на нов, по-висш етап — на основата на една масова организация. През януари 1947 г. завършва един цикъл в организационния живот на ИКП, който условно може да се определи така: кадрова партия на авангарда на работническата класа — благоприятни условия — масова партия на работническата класа и трудещите се — кадрова партия при всякакви условия. Този „модел“ за изграждане на компартия в държави с буржоазнодемократичен режим, за слугата за създаването на който се пада на първо място на ИКП, ще се окаже може би най-сполучливият като пример за умело и максимално използване на удобния момент.

Подобно на плана Скочимаро от декември 1946 г. — ако се направи сравнение с друга инициатива на ИКП от същия период — и конференцията във Флоренция е насочена чрез създаването на масова кадрова партия към утвърждаване на комунистите сред другите народни течения и още по-точно към премахване на неблагоприятните стратегически последици от евентуалното им отстраняване от правителството. От конюнктурна гледна точка решението за създаване на кадрова партия, т.е. „идеологизирането“ и „политизирането“ на разнородната членска маса чрез обединяването ѝ около линията на ръководството, му дава онази увереност, с която то действа и по време на правителствената криза от януари 1947 г. и след това. Същата тази увереност ще предопредели до известна степен и изненадата от изхода на следващата криза през май 1947 г., когато комунистите остават извън правителството. Но, погледнато по-общо, пак тя ще им помогне винаги да се чувствуват участници в управлението на страната. Ако се използват думите на Толиати, именно след конференцията във Флоренция ИКП се превръща в „масова партия, но в същото време и ръководна сила, партия, която се интересува от всички въпроси, които са присърце на всички слоеве от трудещата се маса, но се интересува не само за да критикува, а и за да решава конкретно и бързо тези въпроси. . . партия, която се бори и в същото време гради“¹²⁷.

3. ОТСТРАНЯВАНЕ НА КОМУНИСТИТЕ ОТ ПРАВИТЕЛСТВОТО — МАЙ 1947 Г.

В първите десетина дни на януарската криза Де Гаспери опитва толкова различни варианти за съставяне на новото правителство, че като че ли наистина, както пише Каталано, той не е имал „достатъчно ясни идеи с изключение на тази все пак да се опита да отстрани комунистите“¹²⁸. Надеждите му обаче да състави кабинет от левоцентристки тип пропадат поради отказа

на СПИТ и ИРП. Предложението му за разширяване на правителството наядно също се проваля, доколкото ИЛП и консервативните сили като цяло поставят изричното условие за отстраняване на ИКП. Междувременно на 28 януари „Унита“ публикува една остра статия на Толиати, озаглавена „Барабанчикът и барабанът“, в която Де Гаспери е обвинен, че „се държи по начин, който да подсили предположението, че се отнася до решение ако не наложено, то поне настоятелно подсказано от чужбина“.

Самият факт, че още същия ден се свиква заседание на ръководството на ХДП, което остро осъжда „обвинението в търгашество с националната независимост“¹²⁹, показва, че ударът на ИКП е попаднал в целта. На 30 януари в нова резолюция, макар че се подчертава невъзможността от чисто трипартийно правителство, вече се говори за „необходимостта да се подчинят частните виждания на общите интереси“¹³⁰. Три дни по-късно, на 2 февруари, новото правителство е съставено. В него влизат седем християндемократи, трима социалисти, трима комунисти и двама „независими“¹³¹.

Даже и от чисто количествена гледна точка последното правителство „на националното единство“ потвърждава тенденцията към системно ограничаване на позициите на левите партии. Независимо от това обаче като че ли и трите политически групировки остават доволни от изхода на кризата. При това, поне на пръв поглед, те не само са искрени, но и имат достатъчно основание наистина да бъдат доволни.

Фактът, че въпреки че ИСП губи близо половината от депутатите си в УС, които се присъединяват към СПИТ, това не се отразява на нейните правителствени позиции, до голяма степен неутрализира първоначалното объркване от разцеплението и предотвратява евентуалното разширяване на последиците му. Що се отнася до ИКП, в резолюцията на ръководството от 4 февруари се подчертава, че „решението на кризата е безспорен успех за Комунистическата партия, тъй като всички опити да се изолират комунистите в парламентарната и правителствената област пропаднаха и още един път беше доказано, че днес не е възможно едно солидно демократично правителство, осигурено с авторитет и престиж пред УС и народа, което да изключва от себе си комунистите или, още по-лошо, иска да бъде правителство на борба против комунистите“¹³². Освен това, когато на 8 февруари представя в УС програмата на новия кабинет, самият Де Гаспери заявява, че особено в икономическата си част тя „не е много различна от предишната“.

И наистина главната задача според правителството е увеличаването на производството — същата, която лежи в основата на всички икономически документи на ИКП, а в конкретните си пунктове програмата нерядко повтаря почти буквално някои от предложенията за „нов икономически курс“ от септември 1946 г. „Увеличаването на производството — се казва в нея — е необходимо за вътрешния пазар, за да се намалят цените, да се увеличат реалните заплати, да се прекрати безработицата и да се разполага със средства за възстановяването, и същевременно е неотложна необходимост, за да могат да се заплатят чрез средствата от износа вноса на хранителни продукти, въглища и суровини.“ Правителството възнамерява да действа за окуражаване и подкрепа на частната инициатива и за „органическо сътрудничество между капитал и труд“. Предвиждат се също и мерки по стабилизиране на лирата чрез извънреден данък върху имуществото и контрол върху цените. Накрая в програмата се подчертава, че „правителството счита за свое естествено за-

дължение да работи за консолидирането и когато е необходимо, за защитата на републиканския режим“¹³³.

Крахът на намеренията за елиминиране на комунистите от кабинета и включването в програмата му на редица техни искания подсилват само-чувствието както на масовата база, така и на ръководството на партията. Според Джулио Андреоти именно в онзи период у Толиати започнали да се проявяват твърдост и неотстъпчивост, каквито дотогава липсвали.¹³⁴ По данни от официалното издание „Десет години демокрация в Италия“ на 20 февруари Толиати заявил открито: „Или програмата на комунистите, или постоянна криза.“¹³⁵

Обективни или тенденциозни, тези твърдения намират подкрепа и в речта на генералния секретар на ИКП пред УС от 19 февруари в хода на обсъждането на правителствената програма. В нея Толиати не само открито заявява, че не вярва в успеха на евентуален опит за отстраняване на комунистите от „политическото ръководство на страната“, но и че не е далеч денят, в който „отговорната задача да се състави демократично правителство“ ще легне върху тях. Нещо повече, съобщавайки, че още при първата си среща с него по време на януарската криза Де Гаспери опровергал категорично слухове за намерението му да състави кабинет без комунисти, Толиати отбелязва: „Сметох, че е просто неуместно да му напомням, още повече в такъв момент, баснята за лисицата и гроздето, която вие всички знаете.“ На тази основа, изхождайки от твърдото убеждение, че ИКП вече е извоювала и укрепила достатъчно мястото си в италианския политически живот, той продължава: „Трипартийната коалиция не е само наследствена или парламентарна формула, някаква случайна тенденция, не е нито принудително съжителство, нито брак по сметка, а е блок от сили, оформил се в резултат на действието на исторически или политически фактори, блок от сили, които съзнават или поне трябва да осъзнаят, че в сегашните конкретни условия в страната ни и при положението, което преживяваме и което обхваща достатъчно дълъг период от време, на тях им предстои заедно да извървят дълъг път, заедно да изпълнят общата задача — не преходна, не случайна, а историческа задача — . . . да възстановят или по-точно отново да създадат Италия. . . Докато това искане за сътрудничество и единство между назоваите от мен политически и обществени сили не бъде удовлетворено, докато тази общност от идеали и политически задачи не бъде претворена в живота във вид на правителствена дейност, във вид на ръководството на политическия и икономическия живот на страната, дотогава винаги могат да произлизат кризи, подобни на сегашната.“¹³⁵

Тези думи още един път поставят под съмнение вече споменатата теза на Дж. Амендола, че Толиати знаел и се подготвял — а следователно е подготвял и цялата партия — за предстоящото скъсване на сътрудничеството. Но в случая далеч по-важно е дали Толиати, а и ръководството на партията като цяло наистина са вярвали, че след 1945 г. Италия не може да бъде управлявана без участието на комунистите, без техния активен принос в ръководството на страната? Днес, повече от тридесет години след тези събития, и положителният, и отрицателният отговор имат своите исторически доказателства. И все пак като че ли първият от тях звучи доста по-убедително.

От една страна, според Пайета това убеждение е било широко разпространено сред цялата партия.¹³⁷ Освен това в речта си от 19 февруари Толиати аргументира същото убеждение не с друго, а с тезата за трите масови

партии като израз на две народни течения, образували се в резултат на „дълъг исторически процес, който вече е близо до завършването си“ — социалистическото и католическото.¹³⁸ Друг е въпросът, че самото развитие на събитията още тогава налага съществени корекции в идеята за създаване на могъщо и сплотено социалистическо движение и вместо това фактически се поставя началото на три народни течения — може би по това време комунистите все пак се надяват, че ще могат да запазят единството на социалистическото течение, макар и под формата на своеобразна федерация от две автономно действащи, но тясно свързани помежду си партии, и в тези рамки действуват първоначално за по-широк периметър сред социалистическото течение. На трето място, какво разбира в онзи момент Толиати под формулата „партия правителствена, на борба и опозиция“, издигната от него на конференцията във Флоренция? Дали само едновременното съчетаване на тези две функции или че една партия може да бъде управляваща и когато се намира в опозиция, когато се бори срещу правителството, както доказват многобройните примери от историята? Случайно ли в този смисъл на 19 февруари Толиати говори на невъзможност от отстраняване на комунистите от „политическото ръководство на страната“? Очевидно не и тази увереност получава в следващите месеци — при това в условията на очевидно разпадане на трипартизма — още две солидни потвърждения.

Успоредно с функциите на временен парламент непосредствено след откриването му УС пристъпва и към главното си задължение — изработване и приемане на основния закон на страната. Изготвянето на проекта за нова конституция първоначално е поверен на „Комисията на 75-те“, която от своя страна се разделя на три подкомисии, отговарящи съответно за политическата част, организацията на държавата и икономическата част. През февруари 1947 г. подкомисиите завършват своята работа и в началото на март УС започва обсъждането на проекта.

Съставена по пропорционалната система — на основата на броя на депутатите от отделните партии, „Комисията на 75-те“ включва и 15 комунисти (трима в първата, осем във втората и четирима в третата подкомисия), които вземат дейно участие в работата ѝ, а до февруари 1947 г., когато е избран за председател на УС на мястото на подалия оставката си Сарагат, Умберто Терачини, член на ръководството на ИКП, оглавява втората, в същност най-важна от техническа гледна точка подкомисия.¹³⁹ Освен това в качеството си на член на първата подкомисия Толиати предлага всеки параграф от политическия раздел да обединява общите моменти от конкретните предложения на различните политически сили. Този метод, възприет и от третата подкомисия, от една страна, улеснява и ускорява работата по проекта, а, от друга — и което е много по-важно — позволява на комунистите да вложат в основния закон не само принципа на компромиса между трите масови партии, чието мнение естествено надделява над останалите, но и същевременно да прокарат в политическата и икономическата област, макар и частично, онзи свои възгледи, които лежат в основата на идеята им за „прогресивна демокрация“¹⁴⁰. Именно това вече по същество означава и опит за конституционно гарантиране на завоеванията на ИКП, т.е. на мястото, което тя извоюва, и като масова партия, и като ръководител на едно от трите народни течения. Този безспорен успех идва след упорита борба, която се разгаря още при общата дискусия и обсъждането на преамбюла на конституцията.

Първ от депутатите-комунисти в предварителните дебати се включва Ренцо Лакони. В речта си от 5 март той излага съображенията на ИКП, какъв трябва да бъде духът на новата конституция, за да отговаря тя на жизнените интереси и желанията на широките маси. „Италианският народ иска днес две неща — да възстанови родината си и да осъществи в условията на демокрацията идеалите си за справедливост. . . На нас ни се пада да направим така, че този режим да бъде един последователно демократичен режим, т.е. прогресивен, ориентиран към нови форми, решен да извади народа от мизерията, един миролюбив режим, който да се включи в общността от свободните народи с желание за мир и сътрудничество. И за да може да бъде такъв, какъвто искаме, този режим трябва да бъде изграден върху два основни принципа — национален суверенитет и първостепенна позиция на труда.“¹⁴¹

Доразвивайки тези идеи, на 11 март Толиати заявява, че ИКП не иска социалистическа конституция, а конституция антифашистка, която „да осигури идването на новата ръководна класа — демократична, носеща обновление, прогресивна: такава класа, която поради самата си природа би ни дала действителна и реална гаранция за това, че нашата страна никога повече няма да бъде тласната по път, който веднъж вече я доведе до катастрофа и разрушения“, конституция, която да осигури на италианския народ три основни „блага“ — „свобода и уважение на суверенните права на народа“; „политическо и морално единство на нацията“; „социален прогрес, свързан с идването на новата ръководна класа“. Същевременно, спирайки се на редица конкретни точки от проекта (за името на републиката, за отношенията с църквата, за правата на правителството) и на позициите на определени кръгове, които се опитват да внесат в конституцията дух на консерватизъм, Толиати открито предупреждава: „Ако се опитвате да забавите делото при помощта на цялата тази система от пречки, забрани, вотове на доверие, втори палати, непрекъснати референдуми, конституционни съдилища и тем подобни, какъв резултат ще постигнете? Вие ще предизвикате преки действия, т.е. ще подгоните институти на парламента, внасяйки в конституцията семената на дълбоки социални и политически конфликти, а това, както ние считаме, не би трябвало да се прави. Който желае за страната ни такова бъдеще, при което би бил достигнат социален прогрес в условията на свобода и политическо спокойствие, той не трябва да създава препятствия за утвърждаването и тържеството на народната воля. На народа трябва да му се даде възможност да изрази волята си чрез парламентарните институции, чрез демократичните институции, на конституционна основа. Тежко ни, ако конституцията бъде изработена по такъв начин, че изкуствено да издига препятствия пред изразяването на народната воля.“ Що се отнася до ИКП, подчертава Толиати, тя възнамерява „да се придържа към последователно демократичен курс, т.е. последователно ще се бори за това, конституцията на Италия да бъде народна конституция, народът да бъде признат за суверен, а конституционното устройство да позволява на народния суверенитет да се проявява и да налага отпечатъка си върху целия живот на нацията“¹⁴².

Намекът на Толиати е недвусмислен: или конституция, която да гарантира на ИКП не само вече извоюваните територии, но и възможност от укрепването и разширяването им, включително и евентуално идване на власт на блок от леви сили по избран път — и при това положение комунистите ще се придържат към „последователно демократичен курс“, или ако конституцията не съдържа такива гаранции — отказ от „конституционната основа“

и опасност от „преки действия“. Както подчертава Толиати, ако конституцията не може да реши онези проблеми, които според народа трябва да бъдат разрешени от републиканския строй, тя трябва да стане „документ, способен да набележи пътя, по който ще тръгнат италианските политически дейци и партии“ към тяхното разрешаване.¹⁴³ И сякаш за да даде пример за това, какъв трябва да бъде този път, в дискусиата по общите принципи на конституцията парламентарната фракция на ИКП действа изключително гъвкаво и постига значителни успехи.

На 15 март от името на ИКП Рикардо Раванян предлага в основния закон да бъде записано, че Италия е „демократична република на трудещите се“. „Ако се ограничим с обикновеното определение на републиката като демократична, ще засенчим икономическите и социалните права, т.е. ще потвърдим, че републиката не е нищо друго освен една република на формалната демокрация, както беше държавата преди фашизма“, подчертава той.¹⁴⁴ След оживени дебати на 22 март чл. първи е подложен на гласуване. Депутатите трябва да избират между две формулировки — на Ла Малфа, който предлага „демократична република, основаваща се на правата на свободи и правото на труд“, и на християндемократа Аминторе Фанфани, който е за „демократична република, основаваща се на труда“. Отчитайки, че и двете формулировки са предложени след отказа от комунистическата, Толиати заявява, че фракцията на ИКП ще гласува за втората, тъй като тя е „по-близка до тази, която предложихме ние“, и „има по-дълбок смисъл“.¹⁴⁵ В замяна на това депутатите-комунисти успяват да наложат предложението на Тереза Матеи за равнопоставяне на жените.¹⁴⁶ Така в окончателния вариант на текста на конституцията член трети гласи: „Всички имат равно обществено достойнство и са равни пред закона без разлика на пол, раса, език, религия, политически убеждения, лично и обществено положение. Задача на републиката е да отстранява препятствията от икономически и социален характер, които, ограничавайки фактически свободата и равенството на гражданите, пречат за пълното развитие на човешката личност и за действително ефективното участие на всички трудещи се в политическата и обществената организация на труда.“¹⁴⁷

Според Пиетро Каламандреи този член и особено втората му фраза, предложена от Т. Матеи и допълнена от Лелио Басо, е включен, „за да компенсира левите сили за изпуснатата революция и пред този факт десните сили не се противопоставят на приемането в конституцията на една обещаваща революция“.¹⁴⁸ Но все пак за първи път в историята на италианското държавно право въпросът не само за формалното равнопоставяне, а и за равенството по същество е поставен по начин, който задължава властта да се включи активно в неговото осъществяване.

Така в обстановка на разгорещени дискусии, които обаче обикновено завършват с компромисно споразумение главно между депутатите на трите масови партии, се приемат първите шест члена на новата италианска конституция: за републиката и равенството на всички граждани, за правата на човека като личност и в обществените организации, за правото на труд, за местната автономия и децентрализация в рамките на единната държава и охраната на малцинствата. Но при гласуването на чл. 7 — за отношенията между църквата и държавата, това сътрудничество, макар и основано на компромиса, изживява сериозно изпитание с широк отзвук не само сред политическите сили, но и в цялата страна. И ако все пак останките от национал-

ното единство, съхранили се след изборите от 2 юни само на институционно ниво, успяват да продължат нерадостното си, но ползотворно за ИКП съществуване, заслугата за това се пада изцяло на парламентарната група на комунистите.

Още през есента на 1946 г., когато започва обсъждането на този въпрос в първата подкомисия, става ясно, че е почти невъзможно да се намери компромисна формулировка. Представителите на ХДП предлагат следния текст: „Държавата и католическата църква са независими и суверенни в принадлежащата на всяка от тях сфера. Техните отношения се определят от Латеранските договори. Изменението на тези договори, приети от двете страни, не изисква преразглеждане на конституцията.“¹⁴⁹

За светските партии обаче текстът е неприемлив по две причини: Ватиканът е отделна държава, която, олицетворена с католическата църква, не би трябвало да присъства в италиански юридически документ (или, както сполучило и не без чувство за хумор отбелязва Каламандреи, първата фраза е малко или много абсурдна, тъй като по същата логика в конституцията може да се впише, че Италия и Франция са „независими и суверенни в принадлежащата на всяка от тях сфера“¹⁵⁰); трябва ли освен това републиката да приеме като основа за отношенията си с църквата споразумения, подписани още от Мусолини?

И в „Комисията на 75-те“, и в хода на предварителната дискусия обаче представителите на ХДП не показват никакво намерение да отстъпят, още повече, че Де Гаспери вече си е осигурил подкрепата на десницата (куалункуисти и монархисти), което му гарантира победа при гласуването.¹⁵¹ Последният опит на ИКП да постигне компромис, който поне да замени подписа на фашистката диктатура с този на републиката, е от 20 март. „Няма вече война, но още няма и мир. . . — апелира в УС Пайета. — Ние искаме да помогнем за религиозното умиротворяване. . . Уважаеми колеги, единодушно е желанието за умиротворяване, да направим така, че да бъде единодушна и формулата, която трябва да го увековечи!“¹⁵² И този път обаче не може да се достигне компромис. Де Гаспери дори намеква, че ако не се приеме предложението на ХДП, той ще поиска втори референдум, който неизбежно ще хвърли страната в политическо напрежение и хаос.

На 25 март, само един час преди да бъде поставен на гласуване чл. 7, парламентарната фракция на ИКП решава да подкрепи формулировката на ХДП. Нещо повече, Толиати призовава да се присъединят към нея и всички други фракции. „На нас ни е необходим религиозен мир и ние по никакъв начин не можем да си позволим той да бъде нарушен. Понятието, противоположно на понятието мир, е война. Вярно е, че за да се води война, са нужни две страни. . . Вярно е и това, че една от тези страни винаги може да заяви: Както правиш ти, другарю Нени. Ние не искаме война“, но да обяви война може и една страна. Това трябва да се отчита. . . Депутат Де Гаспери, ние разбрахме този намек. . . Наш дълг е да направим всичко необходимо, за да не се получи разцепление и да не възникнат разногласия между комунистическите и социалистическите маси, от една страна, и трудещите се католици, от друга. . . Убедени сме, че гласувайки за представения ни член, ние изпълняваме дълга си по отношение на работническата класа, на всички трудещи се, на италианския народ, на демокрацията и републиката, по отношение на нашата родина.“¹⁵³ При поименното повикване от присъстващите 499 депутати за чл. 7 гласуват 350 души (фракциите на монархисти, куалункуи-

сти, християндемократи, комунисти и отделни депутати от либералите), а против — 149 души (всички други леви и центристски фракции).¹⁵⁴

Три са според Гамбино основните причини за рязката промяна в позицията на ИКП: желанието да се избегне изострянето на религиозното напрежение в страната, надеждите да се продължи диалогът с ХДП и особено с по-консервативно настроените католици и намерението да се обвърже висшият клир с републиканския режим, тъй като всяко проваляне на конституцията автоматически би означавало отново да се постави и въпросът за Латеранските договори.¹⁵⁵ Първата от тези причини е достатъчно обоснована в речта на Толиати от 25 март. Логична изглежда, поне по принцип, и втората, още повече, че според Басо, който на излизане от заседателната зала отправил упреци срещу Толиати, последният му заявил: „Това гласуване ни осигурява място в правителството за следващите 20 години.“¹⁵⁶ Що се отнася до третото съображение, нищо чудно провалът на първия проект за конституция в съседна Франция да е предразположил ИКП към малко повече предпазливост. Към тези три причини могат да се прибавят и други — от членовете на ИКП най-малко 80% са вярващи.¹⁵⁷

Блокирането на парламентарната фракция на ИКП с тази на ХДП и особено на крайната десница предизвиква обаче и реакция от страна на някои депутати-комунисти. Призован да гласува, Кончето Маркези например демонстративно напуска залата.¹⁵⁸ Дискусии очевидно се водят и в партийните организации, след като на 27 март, съобщавайки резултатите от гласуването, „Унита“ пише: „Пред тези цифри мнозина със съжаление или уплаха се питат какво би станало, ако комунистите бяха гласували против.“

Джорджо Бока твърди, че гласуването на чл. 7 било „най-ценният подарък“, който прави Толиати на католиците, и отхвърля неговата аргументация за опасността от нов референдум.¹⁵⁹ Не е убедителна въпреки свидетелството на Басо и тезата на Гамбино, поддържана и от Амендола,¹⁶⁰ за опит за отдалечаване на отстраняването на ИКП от правителството. По-приемлива е оценката на Каламандреи, че с този си ход комунистите „разбили в ръцете на християндемократите най-мощното оръжие, което те насочваха срещу тях в близката избирателна борба“ — опита да ги представят като врагове на религията.¹⁶¹ По-приемлива най-вече, защото визира бъдещето, е перспективата, която стои пред ИКП. Неведнъж ръководството на партията и лично Толиати доказват през периода 1944 — 1947 г., че тактиката им не обръща особено внимание на моментните отрицателни ефекти, бидейки изцяло насочена към осъществяване на стратегическите намерения и цели. От тази гледна точка позицията, заета на 25 март 1947 г. от комунистите, на нася удар по намеренията на консервативните и умерените кръгове. Тяхната цел е не толкова да отстранят ИКП от правителството — в края на краищата това не е чак толкова трудно през пролетта на тази година, — а да си възвърнат или поне да „свият“ онова място в политическия живот и в обществото, отнето им от комунистите и вече тяхно трайно владение, което обаче те умело отбраняват. Сякаш да докаже правотата на избраната линия, през април партията отбелязва един, ако не голям, доколкото се отнася само до една от областите в страната, то поне шумен и ефектен успех — победата в регионалните избори в Сицилия.

Ако югът на Италия в оная епоха е невероятно по-изостанал от северните ѝ части, Сицилия пък е нейната най-южна точка. Неоспорима собственост на латифундистите, мафията и сепаратистите, със силни проамерикан-

ски чувства сред жителите му, всеки от които има роднини в далечната и богата Америка, в изборите от 2 юни островът дава на ИКП и ИСППЕ съответно 7,9 и 12,2%, или общо 20,1 срещу 33,6% за ХДП, 9,4% за УК и т.н.¹⁶³ На 20 — 21 април следващата година обаче двете работнически партии излизат с общи листи („Блок на народа“) и печелят 29,1% от гласовете, които заедно с 4,2% за СПИТ, по това време все още на близки до тези на ИСП позиции, правят дистанцията между тях и ХДП, получила само 20,6%, доста впечатлителна. При това, ако през ноември 1946 г. немалка част от гласовете на центъра отиват към десницата, то сега тя постига увеличение само с 0,6%.¹⁶³ Последният факт не може да не разтревожи християндемократите. „Въздържанието от изборите, което се прояви през ноември — пише например списание „Кронаке сочиали“, орган на лявото течение в ХДП, — беше само една предварителна фаза на отделянето на избирателния корпус от ХДП и гравитирането му наляво. Фактически въздържалите се от ноември. . . и върнали се в мнозинството си към урните на 20 април не само не намалиха загубите на ХДП, но ги задълбочиха, подчертавайки успеха на левите, без да подобрят, а понякога дори влошавайки положението на десните.“¹⁶⁴

Успехът на левицата и в частност на ИКП е още по-голям поради факта, че е регистриран в условията на ожесточена антикомунистическа кампания и доста скоро след разцеплението на ИСППЕ. Както вече се изтъкна, за комунистите той е второто доказателство след гласуването на чл. 7 за правотата на следваната от тях линия, още повече, че не само вътрешните, но и международните условия са изключително неблагоприятни за ИКП.

След като в продължение на близо три години английските окупационни войски оказват всяческа подкрепа на консервативните и реакционните сили в Гърция, на 21 февруари 1947 г. американското правителство получава от английското две ноти, в които се съобщава за изтеглянето на британските войски оттам и се иска съгласието на САЩ да поеме по-нататъшната дейност по оказване на „помощи“ за Гърция и Турция. Държавният департамент, начало на който от януари застана генерал Маршал, незабавно съставя съответния документ¹⁶⁵, на основата на който е подготвено посланието, което президентът Труман чете пред американския конгрес на 12 март.

Ако речта на Чърчил във Фултън от 5 март 1946 г. цели да подготви почвата за „студената война“, то „доктрината Труман“, провъзгласена една година и една седмица по-късно, поставя официалното ѝ начало. Впечатлени от мрачната картина, обрисувана от президента, конгресмените гласуват 400 млн. долара „помощи“ за Гърция и Турция (които получават съответно 300 млн. и 100 млн.). Но този заем изчерпва само формалната страна на „доктрината Труман“. Клеветническите нападки срещу СССР и страните с народна демокрация, съдържащи се в посланието на президента, по същество означават преход на САЩ към позициите на откровено враждебен външно-политически курс спрямо бившия си съюзник и държавите, избрали пътя на социализма, независимо от лицемерното предложение, което ще дойде малко по-късно с „плана Маршал“.

„Доктрината Труман“ има обаче и още една страна, засягаща пряко и онези държави в Западна Европа, в които след Втората световна война левите сили под една или друга форма участвуват в управлението. Тя служи като сигнал за атака на умерените и консервативните кръгове, които се вдигат на решителен шурм за възвръщане на изгубените или отстъпени

позиции. Такава е през първата половина на 1947 г. картината в Белгия, Франция и други страни, в подобна насока се развиват и събитията в Италия.

Ако Де Гаспери е бил искрен в разговора си с Таска през септември 1946 г., то с подписването на мирния договор на 10 февруари окончателно и последното препятствие от международен характер, което възпира намерението му за отстраняване на левите от правителството. При това надеждите за ревизия, изразени още в момента на подписването на договора, не без основание считан от италианските политически кръгове за несправедлив и дори жесток,¹⁶⁷ са подкрепени, макар и първоначално само под формата на мъгляви обещания, именно от САЩ. Още по-съществен обаче е фактът, че с американското правителство умерените и консервативните сили все по-тясно свързват и надеждите си за изход от непрекъснато влошаващото се икономическо и финансово положение в страната.

Третият кабинет на Де Гаспери се оказва безсилен да се справи с растящата инфлация, спекулата и черната борса. След окончателния отказ от обмяната на парите и, общо взето, скромните успехи на „заема на възстановяването“ опитът да се спаси положението чрез въвеждане на извънреден данък, утвърден от Министерския съвет на 27 — 28 март, е осъден на провал още в самото си начало — било чрез замяната на прогресивния принцип с пропорционалния, било чрез изключително бавните темпове на прилагането му.¹⁶⁸ Сходна е и съдбата на приетите — за сметка на фактическия отказ от установената още през 1945 г. „политическа цена“ на хляба и житото — на 3 април „14 точки“ на министъра на търговията и индустрията Моранди, също насочени срещу спекулата и инфлацията.¹⁶⁹

Именно в този момент — март — април 1947 г. — се обединяват в намеренията си да противодействуват на предложените от левите партии мерки двете тенденции, които предвиждат обезсилването им чрез саботаж на извънредния данък и „заема на възстановяването“ или чрез икономическа помощ отвън.¹⁷⁰ Повод за атаката на умерените и консервативните сили дава съобщението на министъра на финансите и държавното съкровище Кампили от 29 март, че бюджетът е в трагично състояние — 610 млрд. лири пасив — съобщение, което според Манцоки съдействува „за засилване на психологическия натиск, който винаги има място в обстановка на силна инфлация“¹⁷¹. И наистина щафетата на паниката е поета незабавно от директора на Банка д'Италия Луиджи Ейнауди, който обяснява: причините са в увеличаването на монетното обръщение, предизвикано на първо място от държавните разходи — финансиране на обществените работи, които облекчават безработицата, поддържане на политическата цена на хляба. Ейнауди веднага е подкрепен от президента на Конфиндустрия Анджелио Коста, който на 14 април изпраща до Де Гаспери меморандум с условията на индустриалците за по-активното им включване във възстановяването: премахване на всички политически цени и прекратяване на всички обществени работи; отказ от страна на правителството да се намесва в дейността на промишлениците и търговците и т.н.¹⁷²

Междувременно пак през април 1947 г. в Рим пристига италианският посланик в САЩ Алберто Таркиани, известен с близките си отношения с Де Гаспери. Както сам той пише в спомените си, целта на посещението му е била да информира министър-председателя, че Труман е изразил готовността на САЩ да съдействуват за икономическото и военното възстановяване на Италия и за ефективното ѝ участие на международната арена при условие, че италианското правителство стане по-хомогенно и ефикасно.¹⁷³ Богатият до-

кументален материал, публикуван в последните години, не само потвърждава напълно думите на Таркиани, но и дава една, общо взето, пълна картина на последователността и настойчивостта, с която пред онзи период американското правителство иска от Де Гаспери да „хомогенизира“ кабинета си — да отстрани левите партии и по-специално ИКП.¹⁷⁴

При това положение Де Гаспери, за когото тези искания, вероятно без да са нещо ново, звучат след провъзгласяването на „доктрината Труман“ по съвсем недвусмислен и категоричен начин, като че ли най-сетне се решава да предизвика нова криза. Вечерта на 28 април в реч по радиото той отправя открит призив за включване в правителството на „четвърта партия“ — на най-мощните индустриални и финансови кръгове в страната. Два дни по-късно на заседание на Министерския съвет Де Гаспери е още по-категоричен: „В Италия имаме три големи партии, които събират милиони гласове — християндемократическата, социалистическата, комунистическата. Но трябва да знаете, че освен тези три партии... има и една четвърта партия, която няма много гласове, дори не се измерва чрез гласове, но е партията на икономическата власт. Тази партия днес иска да бъде представена в правителството. Честно казано, не знам как би било възможно да се попречи на тази четвърта партия.“¹⁷⁵ Подкрепен от свиквания в началото на май национален съвет на ХДП и получил чрез новия американския посланик в Италия Дан уверения за благосклонната позиция на САЩ, отсега нататък Де Гаспери започва да търси претекст. И когато във връзка с насрочената за 13 май дискусия в УС по икономическото положение в страната в Министерския съвет възникват разногласия между християндемократите и социалистите, министър-председателят не се колебае — вместо откриване на дебатите на 13 май той съобщава пред събранието за оставката си. След двуседмични консултации и опит за различни комбинации на 31 май 1947 г. Де Гаспери представя четвъртия си кабинет, в който влизат само католици и „независими специалисти“.¹⁷⁶

Скъсването с комунистите, пише Скопола, „беше за Де Гаспери не толкова един избор, колкото съобразяване с едно положение, което фактически вече съществуваше“¹⁷⁷. И Дж. Амендола подчертава: Комунистите „не бяха изненадани от решението на Де Гаспери“¹⁷⁸.

Очевидно тази теза се основава на доста сериозна аргументация както от вътрешен (изчерпаване на трипартизма, безсилие на кабинета да се справи с влошаващото се икономическо положение, изостряне на противоречията между двата вече оформени блока и т.н.), така и от международен характер (подписването на мирните договори, „доктрината Труман“ и началото на политиката на блокове, отстраняването на комунистите от правителството на Франция на 5 май и т.н.). Независимо от това обаче не само редица автори, но и мнозина участници в събитията от онова време ѝ се противопоставят, при това с не по-малко логични и убедителни аргументи.

Гамбино например привежда свидетелствата на личния секретар на Де Гаспери Франческо Бартолотта и на члева на ръководството на ХДП Андреоти, за да заключи: „Изборът за скъсването на трипартизма със сигурност принадлежи на Де Гаспери.“¹⁷⁹ Пайета също потвърждава, че създаването на кабинет без комунистите е изненадало ръководството на партията.¹⁸⁰ Съществуващата до този момент документална база като че ли също наклонява везните към второто твърдение.

На 4 април Секретариатът на ИКП изпраща писмо до областните секретари и членовете на ръководството на партията — един, общо взето, ограничен кръг от най-отговорни партийни дейци. Коментирайки изострянето на взаимоотношенията между комунисти и християндемократи в Министерския съвет, писмото подчертава: „Не може обаче с точност да се каже дали християндемократическото ръководство би задълбочило разногласията с нас, за да стигне до правителствена криза. Де Гаспери не изглежда да желае криза сега. . . Секретариатът на партията, който положи усилия ежедневно да ръководи работата на нашите министри, прецени, че в този момент би трябвало да се избегне правителствена криза. . . Фактически една криза би могла да доведе до много заплетено положение, лесно експлоатирано срещу нас от реакционните сили и ХДП. Освен това изходът от кризата изглежда несигурен. Няма да крием, че нашите организации и нашите политически и профсъюзни ръководители ще се окажат изправени в следващите дни пред много сериозни проблеми. Въпросите, по които трябва да бъдете незабавно добре ориентирани и да ориентирате правилно партията и масите, са два. Единият е този за нашето участие в правителството и съотговорността за цялото положение. . . Относно първия пункт необходимо е да се избягва всякаква отбранителна позиция. Трябва смело да твърдим, че това, което стана в последните дни, показва колко е необходимо участието на комунистите в правителството за защита на италианските трудещи се от. . . офанзивата на богатите и реакционните слоеве.“¹⁸¹

Очевидно е, че Секретариатът на ИКП (след преобразуването му през януари 1947 г. Толиати, Лонго и Секия), от една страна, счита неудобна за ИКП нова правителствена криза, но наред с това е убеден, че тя не е изгодна и за Де Гаспери. Оттук и позицията на ръководството в следващите близо два месеца: да не създава излишни поводи за разногласия (както в същност действувa винаги дотогава), но и да не търси линията на отбранителни или примиренчески компромиси.

Убеждението, че е трудно да се отстранят комунистите от правителството, не е само лично на Толиати или на ИКП. В интервю, публикувано и в „Унита“ от 14 май, Сарагат заявява: „Не мога да си представя дори хипотезата да се оставят комунистите извън (кабинета — б.а.). Ние не можем да подкрепим никаква инициатива за тяхното изваждане.“ В същия дух е и изказването на Феручо Пари: „Кризата ще бъде трудна и може да бъде разрешена само на основата на трипартизъм.“ В отговор на въпроса, възможно ли е да се изключат комунистите от правителството, Пари е категоричен: „Абсолютно не.“ Почти буквално го повтаря и Терачини: „Считам това за абсолютно невъзможно.“¹⁸² Що се отнася до ИСП, още на 9 май „Аванти!“ предупреждава, че ако се направи опит за съставяне на правителство „без и против комунистите“, това би означавало и „правителството без и против социалистите“.¹⁸³

Очевидно немалък дял за подобна увереност има и позицията, зета от ръководството на ИКП по време на кризата. „Още от първия момент, т.е. още от 5 май, когато Де Гаспери ми говори за намерението си да разшири правителството, не сме издигали пред Де Гаспери никакви трудности от каквото и да е естество“, заявява на 28 май в интервю пред „Унита“ Толиати. „Ръководството на партията, въпреки че преценява като вредна и опасна една правителствена криза, която би влошила положението в страната, счита, че в настоящия момент. . . повече от всякога се налага единството на

всички демократични и народни сили — се казва в резолюция от 7 май. Комунистите. . . желаят заздравяването и разширяването на това единство в сегашния период на икономическото и политическото възстановяване.“¹⁸⁴

Тази позиция остава непроменена до 27 май — до момента, в който става ясно, че е на път да се състави „едноцветно“ християндемократическо правителство. Що се отнася до следващите няколко дни, показателен е разказът на тогавашния заместник-завеждащ отдел „Пропаганда“ на ЦК на ИКП Фабрицио Онофри: „На 28 или 29 май се проведе заседание на ръководството на партията, на което Толиати изложи по много сбит начин разговора, в който Де Гаспери му съобщил окончателното решение да направи правителство без левите. . . Останах силно поразен от този тон на отчужденост и почти на пасивност. След няколко часа отидох да намеря генералния секретар в Монтечиторио (сградата на УС — б.а.) и му изложих пълен план за манифестации и степенувани външения. . . Толиати. . . ме остави да говоря няколко минути. . . после, без да ми оспори нищо, каза: „Не, струва ми се, че случаят не е подходящ.“¹⁸⁵

В подкрепа на версията за, общо взето, съдържаната и дори граничеща с пасивност реакция на ИКП и лично на Толиати срещу създаването на кабинет без комунисти е и един епизод, на който невинатисе обръща достатъчно внимание. На 18 май Съмнер Уелс, бивш заместник държавен секретар на САЩ, заявява в реч, предавана по една от американските радиостанции: „Висши чиновници на италианското правителство разполагат с доказателства за това, че Толиати получава парични средства непосредствено от Москва.“¹⁸⁶ Реакцията на генералния секретар на ИКП е незабавна — на 20 май в „Унита“ се появява негова статия под наслов „Какви кретени“. „Обидата, която този господин. . . отпрати към мен, говорейки по американското радио, не окачествява обаче само лично него като човек с ниска култура, ограничен интелект и недостатъчно издигнат политически и морален ценз, а по-скоро окачествява една голяма част от хората, които обработват американското обществено мнение“, хора, на които „им липсва култура и историческа подготовка, духовен финес, способност за човешко разбиране. . . Не ви ли се струва, че този тип американци-антикомунисти са именно големи кретени?“ Нещо повече, от 22 май „Унита“ открива специална рубрика „Какви кретени“, в която се появяват истории от рода на разказа на бившия американски посланик в Москва Бълит, който уж видял снимки на скелети на деца, „изядени от гладните си родители“, публикуват се фотографии на линчувани негри и т.н.¹⁸⁷

„Толиати — пише Дж. Амендола — умееше много добре да контролира перото си. . .“¹⁸⁸ Но тогава защо именно в разгара на една толкова сложна и отговорна правителствена криза като тази от май 1947 г. той си позволява подобен тон? Още повече, че само няколко дни след статията, която естествено вдига доста шум в САЩ, в писмо до Де Гаспери от 27 май той изрично подчертава: „Натоварен съм да ти *повторя* (от името на Секретариата — б.а.), че от наша страна не само не сме против финансовата помощ от страна на САЩ, но и считаме тази помощ като необходима и освен това считаме за справедливо да се искат от американска страна някои гаранции относно икономическата и политическата стабилност.“¹⁸⁹

Като че ли най-близко до истината обяснение е, че Ръководството на партията и лично Толиати до известна степен надценяват силите си или поне не отчитат съвсем точно условията, в които се решава кризата. През цялото

време ИКП действувa по същия начин, както и през януари 1947 г. И поне до 28 май развитието на събитията създава илюзията за повторен успех на избраната от нея тактика. В тези около четири месеца обаче много неща — както вътре в Италия, така и на международната арена — са се променили. В този смисъл надали има достатъчно основания Серж Хюз, когато оценява решението на министър-председателя да предизвика криза като „най-смелия ход на Де Гаспери“¹⁹⁰. Вярно е, че след отказа на „левоцентристките партии“ (СПИТ, ИРП и това, което е останало от ПД) да участвуват в кабинет без комунисти и социалисти положението става доста критично. Но Де Гаспери знае, че има зад гърба си подкрепата и покровителството на солидни вътрешни и външни фактори. И ако създаването на „едноцветен“ християндемократически кабинет до голяма степен е акт на отчаяние от негова страна, то това отчаяние не толкова е предизвикано от смелост, а по-скоро я е породило. Изходът от кризата не е бил известен дори и на самия Де Гаспери, той не се харесва и на американското правителство,¹⁹¹ не могат да го предвидят и комунистите.

* * *

Защо Толиати отхвърля предложението за енергична реакция от страна на ИКП срещу решението на Де Гаспери? Защо в последните два-три дни, когато се решава съдбата на новото правителство, той се държи и по думите на Нени като „почти страничен свидетел“ на отстраняването на левите партии?¹⁹²

Част от отговора е загатнат още през 1974 г. от Скопола и потвърден от Амендола: „Скопола показва — пише Амендола, — че Де Гаспери се е стремил операцията по скъсването (на сътрудничеството — б.а.) да бъде проведена в такива рамки, че да не компрометира работата на УС. . . Имало ли е по тази точка директни споразумения между Де Гаспери и Толиати? И това е един пункт за уточняване чрез необходимите изследвания. Сигурно е, че имаше авторитетни пратеници, които да уверят ИКП относно ограниченото значение на операцията.“¹⁹³ Склонен да подкрепи тази теза е и Раджониери, според който редица факти „навеждат на мисълта, че и самото скъсване на правителственото сътрудничество е придружено от споразумения, скрити или явни, между масовите партии, за да не се отрази върху изработването на конституцията, отлагайки фронталния сблъсък за момента, в който Италия влезе в нормален конституционен ред.“¹⁹⁴

При това положение са обясними усилията на ръководството на ИКП и лично на Толиати да удържат партията от спонтанни реакции. Още на 30 май в „Унита“ Толиати подчертава: „Ние сме хора достатъчно сериозни, достатъчно съзнаващи собствената си отговорност и достатъчно тясно свързани с тези демократични завоевания, за които сме се борили през цялото си съществуване като единици и като партия, за да бълнуваме за прибягване до сила. . . Доказателството за сериозност, което още веднъж ще дадем на нашата страна, ще съдействува за увеличаване на нашия авторитет и престиж във всички слоеве на обществото.“ Сходна по дух е и резолюцията на Секретариата на ЦК на ИКП от 31 май: „Комунистите отхвърлят и осъждат по най-решителен начин решението, което беше дадено на правителствената криза. . . и поканват целия народ да се обедини, за да изрази открито това осъждане в легалните форми, които са присъщи на демокрацията. . . Кому-

нистите отхвърлят онези форми на борба, които биха създали неопреодолими фрактури в тялото на нацията.¹⁹⁵

Същевременно ръководството взима незабавни и енергични мерки за подобряване организационното състояние на партията. В началото на юни Орготделът на ЦК провежда съвещание с участието на областните секретари и секретарите на най-големите провинциални федерации. В публикуваната резолюция се отчита, че до 30 април 1947 г. са подменени или раздадени нови общо 2 168 470 партийни книжки, което се оценява като „голям успех за партията“. Успоредно с това в резолюцията се набелязват и редица мерки за отстраняване на съществуващите слабости и се поставя задачата за завоюване на мнозинството от народа на страната на демокрацията.¹⁹⁶

Тези мерки, както и като цяло разумната и трезва позиция, заета от ръководството на ИКП, успяват да ограничат неблагоприятните последици от отстраняването на партията от правителството. Нещо повече, само няколко дни след съставянето на четвъртия кабинет на Де Гаспери, на Първия национален конгрес на ОИКТ, проведен във Флоренция от 1 до 7 юни 1947 г., комунистите постигат огромен успех. За тяхната резолюция са подадени 2 631 129 гласа (57,8%) срещу 1 029 852 (22,6%) за социалистите и 610 104 (13,4%) за християндемократите. В резултат в Ръководния комитет на ОИКТ влизат 38 комунисти от общо 75 членове, а Джузепе Ди Виторио, член на ръководството на ИКП, е избран за генерален секретар на конфедерацията.¹⁹⁷ Партията продължава да разширява и влиянието си сред масите. Към 30 септември 1947 г. в нея членуват вече 2 252 716 души, обединени в 50 033 низови организации, 10 210 секции и вече 92 федерации.¹⁹⁸

Тези данни са убедително потвърждение, че ако през периода 1944—1946 г. ИКП съумява да извоюва своето място в италианския политически живот, след 2 юни 1946 г. тя успява и да го укрепи и разшири, да координира и ръководи действията на най-младото по възраст и второ по сила народно течение — комунистическото. Фактът, че изключването на партията от пряко участие в политическото управление на страната има, общо взето, ограничено отражение както върху влиянието ѝ в обществото, така и върху активното и присъствие в ръководството на държавата — на първо място под основния закон на Италия, приет от УС на 22 декември 1947 г., стои например подписът на комуниста Терачини — показва, че нейните позиции, независимо от политическата конюнктура отсега нататък са достатъчно стабилни. От тази гледна точка тридесет и повече години по-късно историята може да постави на дейността на ИКП през този период една от своите най-високи оценки.

- ¹ A. G a m b i n o. Storia del dopoguerra. Dalla Liberazione al potere DC, vol. II, Roma-Bari, 1978, p. 262—263; G. G a l l i. Storia del Partito comunista italiano. Milano, 1976, p. 270.
- ² L. L o n g o. Chi ha tradito la Resistenza. Roma, 1975, p. 19; Н. К о м о л о в а. Движение Сопротивления и политическая борьба в Италии 1943—1947 гг. М., 1972, с. 420.
- ³ G. A m e n d o l a. Riflessioni su una esperienza di governo del PCI (1944—1947). — *Storia contemporanea*, 1974, № 4, p. 726. По-подробно за изборите за Учредително събрание и референдума по институционния въпрос и участието на ИКП в тях вж. например у Д. Д р а г а н о в. Комунистите и републиката в Италия 1946 г. — ИИИБКП, т. 40.
- ⁴ Problemi si storia del PCI, Roma, 1971, p. 98.
- ⁵ La politica dei comunisti dal V al VI congresso, Roma, 1947, p. 57—58.
- ⁶ Ibidem, p. 59—64.
- ⁷ Gazzetta ufficiale della Repubblica italiana, № 137, 23 giugno 1946.
- ⁸ Ibidem.
- ⁹ Archivio del Partito comunista italiano, V congresso, Istituto Gramsci, fascicolo 15, fogli 1913—1924.
- ¹⁰ F. C a t a l a n o. L'Italia dalla dittatura alla democrazia 1918—1948, vol. II, Milano, 1974, p. 292.
- ¹¹ l'Unità, 3 luglio 1946.
- ¹² La politica. . ., p. 65.
- ¹³ F. C a t a l a n o. Op. cit., p. 294.
- ¹⁴ Ibidem.
- ¹⁵ М. и М. Ф е р р а р а. Очерки итальянской политической жизни 1943 — 1958 годы. М., 1958, с. 128.
- ¹⁶ Atti dell'Assemblea Costituente. Discussioni, R., s. d., vol. I, p. 29—30 (по-нататък AAC).
- ¹⁷ P. M e l o g r a n i. Comunisti e cattolici (Note sulla politica del PCI negli anni 1944—1947). — *Passato e presente*, 1958, N. 5, p. 603.
- ¹⁸ G. M a m m a r e l l a. L'Italia dopo il fascismo 1943—1968. Bologna, 1970, p. 125.
- ¹⁹ П. Т о л ь я т т и. Речи в Учредительном собрании. М., 1959, с. 129—130.
- ²⁰ G. M a m m a r e l l a, Il Partito comunista italiano 1945—1975. Dalla Liberazione al compromesso storico. Milano, 1976, p. 30.
- ²¹ G. Q u a z z a. Resistenza e storia d'Italia. Problemi e ipotesi di ricerca, Milano, 1976, 426; A. G a m b i n o. Op. cit., p. 268—269.
- ²² La politica. . ., p. 72—74.
- ²³ l'Unità, 13 luglio 1946.
- ²⁴ AAC, vol. I, p. 33, 36.
- ²⁵ П. Т о л ь я т т и. Цит. съч., с. 127—149.
- ²⁶ Пак там, с. 153.
- ²⁷ AAC, vol. I, p. 373.
- ²⁸ Данните са от Б. М а н ц о к к и. Очерки экономической политики Италии 1945—1959 г. М., 1961, с. 195—198; Italy. Country study. European recovery programm, Washington, 1948, p. 61, tab. IV-b.
- ²⁹ G. G a l l i. Op. cit., p. 272. На същия площад в Милано след победата на въстанието се изложени трупове на екзекутираните ръководители на „Италианската социална република“—Сало.
- ³⁰ E. P i s c i t e l l i. Da Parri a De Gasperi. Milano, 1975, p. 168—175.
- ³¹ G. Q u a z z a. Op. cit., p. 344—345.

- ³² E. R a g i o n i e r i. La storia politica e sociale.—In: Storia d'Italia dall'unità à oggi, vol. IV, tomo 3, Torino, 1976, p. 2458.
- ³³ Дж. Канделоро. Профсоюзное движение в Италии. М., 1953, с. 121.
- ³⁴ C. D a n e o. IL PCI di fronte alla ricostruzione. — Rivista di storia contemporanea, 1973, № 2, p. 222.
- ³⁵ La politica..., p. 77.
- ³⁶ Ibidem, p. 97—98.
- ³⁷ Almanacco PCI'76, p. 80.
- ³⁸ A. G a m b i n o. Op. cit., p. 268 e segg.
- ³⁹ E. R a g i o n i e r i. Op. cit., p. 2457—2458.
- ⁴⁰ Rinascita, 24 febbraio 1978
- ⁴¹ G. A m e n d o l a. Il rinnovamento del PCI. Intervista a cura di R. Nicolai, Roma, 1978, p. 54.
- ⁴² La rottura dei governi di unità nazionale. — In: Quaderni di storia del PCI, Roma, s. d., p. 6.
- ⁴³ Due anni di lotta dei comunisti italiani. Relazione sull'attività del PCI dal V al VI congresso, s. I, s. d., p. 29.
- ⁴⁴ La politica..., p. 85—89.
- ⁴⁵ Ibidem, p. 99—112.
- ⁴⁶ R. Z a r i s k y. Italy. The politics of uneven development, Illinois, 1972, p. 69.
- ⁴⁷ La politica..., p. 102.
- ⁴⁸ G. A m e n d o l a. La rottura della coalizione tripartita: maggio 1947—Il Mulino, 1974, 1974, N 235, p. 794.
- ⁴⁹ Разговор на автора с Джанкарло Пайета, София, 11 септември 1977 г.
- ⁵⁰ Даниите са от L'attività del Partito in cifre. VICongresso nazionale. Milano, 4 gennaio 1948, p. 9; L'organizzazione partitica del PCI e della DC, Bologna, 1968, p. 311.
- ⁵¹ P. B a r u c c i. Il dibattito sulla politica economica della ricostruzione 1943—1947, Relazione al Convegno internazionale „L'Italia dalla Liberazione alla Repubblica“. Firenze, 26—28 marzo 1976, p. 21.
- ⁵² G. M a m m a r e l l a. Il Partito comunista..., p. 33.
- ⁵³ E. R a g i o n i e r i. Op. cit., p. 2456.
- ⁵⁴ A. G a m b i n o. Op. cit., p. 276—277.
- ⁵⁵ Foreign Relations of the United States, vol. V, 1946, p. 935 (по-нататък FRUS).
- ⁵⁶ La politica..., p. 116.
- ⁵⁷ Ibidem, p. 120—121.
- ⁵⁸ Rinascita, 1946, № 10, p. 271—279.
- ⁵⁹ G. M a m m a r e l l a. Il Partito comunista..., p. 33.
- ⁶⁰ G. Q u a z z a. Op. cit., p. 428—430.
- ⁶¹ F. C a t a l a n o. Op. cit., p. 301.
- ⁶² E. R a g i o n i e r i. Op. cit., p. 2458; C. D a n e o. Op. cit., p. 223.
- ⁶³ Rinascita, 1946, № 9, p. 211.
- ⁶⁴ P. T o g l i a t t i. La questione dei ceti medi. Roma, 1973, p. 27—28.
- ⁶⁵ V. C a s t r o n o v o. La storia economica, in Storia d'Italia dall'unità a oggi, vol. IV, tomo 1, Torino, 1975, p. 368.
- ⁶⁶ Дж. Канделоро. Цит. съч., с. 121.
- ⁶⁷ Тридцать лет жизни и борьбы ИКП, М., 1953, с. 508—510.
- ⁶⁸ За дейността на СМВР от септември 1945 г. до юли 1946 г. вж. по-подробно на пример История дипломатии. Т. V, кн. 1, М., 1974, с. 30—46.
- ⁶⁹ Международные отношения после Второй мировой войны. Т. 1, М., 1962, с. 508.
- ⁷⁰ E. R a g i o n i e r i. Op. cit., p. 2444.
- ⁷¹ За взаимоотношенията между ИКП и ЮКП и между съпротивителните движения в двете страни вж. по-подробно P. S e c c h i a. Il PCI e la guerra di liberazione 1943—1945. Milano, 1973, p. 348—366; G. B o s s a. Palmiro Togliatti, Bari., 1973, p. 495—498.
- ⁷² Без подпис, но на Толиати, в Rinascita, 1945, № 1, p. 4.
- ⁷³ La politica..., p. 40.
- ⁷⁴ По-подробно вж. Мирный договор с Италией, М., 1947, с. 7—11, 132—190.
- ⁷⁵ G. B o s s a. Op. cit., p. 500.
- ⁷⁶ Изчисленията на автора са по сборника Come si è votato nella tua città, Risultati delle elezioni politiche, amministrative, regionali per tutte la città italiane dal 1946 al 1956.—Attualità. Maggio, 1956, № 10, Roma—Milano, p. 7—113. По-различни са резултатите в Les archives internationales „Pharos“,—éphémérides 180, november 1946, n° 4016: DC 24 %, PCI u PSIUP 49%.

- ⁷⁷ Elezioni e comportamento politico in Italia. Milano, 1963, p. 331.
- ⁷⁸ Парадоксално или не, успехите на УК във втория тур поставят началото на неговия край. За движението вж. по-подробно и Д. Драганов. Движението „фронт на обикновения човек“ в Италия 1945—1947 г.—Векове, 1975, кн.6.
- ⁷⁹ M. Scoccimarro. Il secondo dopoguerra, vol. I. I comunisti al governo. Roma, 1956, p. XXV.
- ⁸⁰ R. Faenza e M. Fini. Gli americani in Italia, Milano, 1976, p. 178—179.
- ⁸¹ Ibidem, p. 177.
- ⁸² P. Scoppola. De Gasperi e la svolta politica del maggio 1947.—Il Milano, № 231, c. 29—30.
- ⁸³ R. Faenza e R. Fini. Op. cit., p. 178.
- ⁸⁴ P. Scoppola. La proposta di De Gasperi, Bologna, 1977, p. 293.
- ⁸⁵ Atti e documenti della Democrazia cristiana, vol. I, Roma, 1967, p. 305—306 (по-нататък ADDC).
- ⁸⁶ Almanacco PCI' 76, p. 84.
- ⁸⁷ E. Ragionieri. Op. cit., p. 2459.
- ⁸⁸ FRUS, vol. V, 1946, p. 948.
- ⁸⁹ Ibidem, Nota I.
- ⁹⁰ Ibidem, p. 951—952.
- ⁹¹ La politica..., p. 166—169.
- ⁹² M. Scoccimarro. Op. cit., p. 136—138.
- ⁹³ Ibidem, p. XXVI.
- ⁹⁴ Вж. по-подробно E. Collotti. Il quadro internazionale, Relazione al Convegno internazionale..., p. 59—60.
- ⁹⁵ Напоследък първото становище се застъпва от P. Scoppola. De Gasperi e la svolta..., p. 42, а в този си вид второто е взето от вестник „Corriere della nazione“, 21 gennaio 1947, а след това — макар и в други термини — се поддържа от редица автори, между които и Н. Комолова. Цит. съч., с. 361; G. Восса. Op. cit., p. 467 ecc.
- ⁹⁶ E. Collotti. Il quadro internazionale..., p. 62—63; G. Amendola, La rottura..., p. 793 ecc.
- ⁹⁷ R. Faenza e M. Fini. Op. cit., p. 180—181, nota 2.
- ⁹⁸ FRUS, vol. III, 1947, p. 838—839.
- ⁹⁹ G. Quazza. Op. cit., p. 432.
- ¹⁰⁰ F. Catalano. Op. cit., p. 310—311.
- ¹⁰¹ Ibidem, p. 313—314.
- ¹⁰² Н. Комолова. Цит. съч., с. 362.
- ¹⁰³ Вж. по-подробно аргументацията му в A. Gambino. Op. cit., p. 315—318.
- ¹⁰⁴ Разговор на автора с Джанкарло Пайета, София, 11 септември 1977 г.
- ¹⁰⁵ F. Catalano. Op. cit., p. 313.
- ¹⁰⁶ Rinascita, 15 luglio 1977.
- ¹⁰⁷ La politica..., p. 220.
- ¹⁰⁸ R. Faenza e M. Fini. Op. cit., p. 209.
- ¹⁰⁹ Във вече споменатата резолюция от 18 януари 1947 г. обаче ИКП категорично заявява: „Комунистите считат пагубни за интересите на работническата класа и всички трудещи се и за каузата на демокрацията разцеплението на силите на трудещите се. Поради това те ще се противопоставят с всички сили на разпространяването върху работническата класа и трудещите се маси и върху техните организации на последствията от разцеплението, станало във върховете на социалистическата партия и нейната парламентарна група“, La politica..., p. 220.
- ¹¹⁰ L. Valiani. Il problema politico della nazione italiana.—In: Dieci anni dopo 1945—1955, Bari 1955, p. 79.
- ¹¹¹ G. Amendola. Riflessione..., p. 712.
- ¹¹² La politica..., p. 222—227.
- ¹¹³ l'Unita, 3 dicembre 1946.
- ¹¹⁴ P. Secchia. Il Partito della Rinascita.—Rapporto alla Conferenza nazionale di organizzazione del PCI, Firenze, 7—10 gennaio 1947, Roma, 1947, p. 5—21.
- ¹¹⁵ Ibidem, p. 17—19.
- ¹¹⁶ Ibidem, p. 19—20.
- ¹¹⁷ L'organizzazione partitica..., p. 373.
- ¹¹⁸ P. Secchia. Il Partito della Rinascita..., p. 33.
- ¹¹⁹ G. Amendola. Riflessioni..., 731—732.
- ¹²⁰ G. Amendola. La rottura..., p. 796.

- ¹²¹ Разговор на автора с Джанкарло Пайета, София, 11 септември 1977 г.
- ¹²² P. Togliatti. Il Partito. Scritti e discorsi, Roma, 1973, p. 69—70.
- ¹²³ Ibidem, p. 70.
- ¹²⁴ Conferenza nazionale di organizzazione. Risoluzioni e mozioni (Firenze, 10 gennaio 1947), s.l., s. d., p. 3—10.
- ¹²⁵ Ibidem, p. 11—31.
- ¹²⁶ P. Togliatti. Il Partito..., p. 56.
- ¹²⁷ Ibidem, p. 53.
- ¹²⁸ F. Catalano. Op. cit., p. 317.
- ¹²⁹ ADDC, vol. I, p. 319.
- ¹³⁰ Ibidem.
- ¹³¹ AAC, vol. II, p. 1039—1040.
- ¹³² La politica..., p. 229.
- ¹³³ AAC, vol. II, p. 1104—1106.
- ¹³⁴ Rinascita, 15 luglio 1977.
- ¹³⁵ Dix ans de démocratie en Italie. Roma, 1957, p. 67.
- ¹³⁶ Пълният текст вж. у П. Тольятти. Цит. съч., с. 162—191.
- ¹³⁷ Разговор на автора с Джанкарло Пайета, София, 11 септември 1977 г.
- ¹³⁸ П. Тольятти. Цит. съч., с. 173.
- ¹³⁹ За дейността на депутатите-комунисти в „Комисията на 75-те“ вж. по-подробно Due anni..., p. 99—101.
- ¹⁴⁰ Вж. по-подробно E. Ragonieri. Op. cit., p. 2474—2475.
- ¹⁴¹ AAC, Discussioni sul progetto di Costituzione, vol. I, Roma, s. d., p. 1781 (по-нататък AAC, DPC).
- ¹⁴² Пълният текст в П. Тольятти. Цит. съч., с. 17—46.
- ¹⁴³ Пак там, с. 45.
- ¹⁴⁴ AAC, DPC, vol. I, p. 2159.
- ¹⁴⁵ П. Тольятти. Цит. съч., с. 56.
- ¹⁴⁶ AAC, DPC, vol. I, p. 2269—2270.
- ¹⁴⁷ Всички цитати са от окончателния вариант на текста, публикуван в сборника „Конституции буржоазных государств Европы“, М., 1957, с. 541—542.
- ¹⁴⁸ R. Zaccaria. La Costituzione Repubblicana: alcuni problemi alla luce dell'art. 3, 2 comma, in Fascismo, lotta di liberazione, dopoguerra. Lezioni di storia, cultura, economica, Firenze, 1975, p. 223.
- ¹⁴⁹ Конституции буржоазных государств..., с. 542.
- ¹⁵⁰ A. Gambino. Op. cit., p. 342.
- ¹⁵¹ Ibidem, p. 342—343.
- ¹⁵² AAC, DPC, vol. I, p. 2484.
- ¹⁵³ Пълният текст у П. Тольятти. Цит. съч., с. 58—76.
- ¹⁵⁴ AAC, DPC, vol. I, p. 2292—2295.
- ¹⁵⁵ A. Gambino. Op. cit., p. 349—350.
- ¹⁵⁶ G. Bossa. Op. cit., p. 450.
- ¹⁵⁷ Твърдението е на Негарвиле. Вж. A. Gambino. Op. cit., p. 347. И според М. Шаронов. Комунисти и католици в Италия. Из истории диалога 1921—1956² М., 1973. с. 240, едно от основните съображения на ръководството на ИКП при гласуването на член 7 е да не отблъснат, а, обратно, да привлекат в редовете на партията нови членове из средата на активно вярващите католици. Що се отнася до техния брой, в деня на гласуването Де Гаспери привежда пред УС данни от една статистика от 1936 г., според която от 45 526 770 жители на Италия 45 349 221 са католици, около 18 000 са атеисти, а останалите около 160 000 са протестанти, израелити и други (AAC, DPC, vol. I, p. 2453).
- ¹⁵⁸ Според A. Gambino. Op. cit., p. 346, против чл. 7 е гласувала и Тереза Ноче. Но в AAC, DPC, vol. I, p. 2486—2489, където поименно са изброени гласувалите 499 депутати, нейното име въобще не фигурира. И в Almanacco PCI'77, p. 363, се указва, че само Маркези не се е присъединил към официалната позиция на парламентарната фракция на ИКП.
- ¹⁵⁹ G. Bossa. Op. cit., p. 449. Тезата на Толиати вж. у P. Togliatti. Il PCI e il nuovo stato, in Fascismo e antifascismo 1936—1948, Lezioni e testimonianze. vol. II, Milano, 1963, p. 643.
- ¹⁶⁰ G. Amendola. Riflessioni..., 734—735,
- ¹⁶¹ F. Catalano. Op. cit., p. 328
- ¹⁶² Istituto centrale di statistica (ISTAT). Elezioni per l'Assemblea Costituente e referendum istituzionale, 2 giugno 1946, Roma, 1948, p. 22—23.

- ¹⁶³ G. Ghini. Il voto degli italiani 1946—1974. Roma, 1975, p. 59; A. Gambino-Op. cit., p. 361.
- ¹⁶⁴ A. Gambino. Op. cit., p. 361.
- ¹⁶⁵ История дипломатии, Т.V. кн. 1, с.249.
- ¹⁶⁶ Вж. по-подробно Международные отношения... Т. I. с. 361—362.
- ¹⁶⁷ Пълният текст в Мирный договор с Италией...
- ¹⁶⁸ Вж. Б. Манцокки. Цит. съч., с. 66.
- ¹⁶⁹ Н. Комолова. Цит. съч., с. 364.
- ¹⁷⁰ До подобна констатация, макар и в по-широки рамки, стига и Мамарела, според когото „в хода на първата половина на 1947 г. натискът на едрата индустрия за енергична инициатива на ХДП, насочена към изолиране на социалкомунистите, се възобнови и увеличи интензитета си, свързвайки се с този на американските финансови среди, с които Де Гаспери от времето на пътуването си в Америка активно преговаряше за важни заеми“ (G. Mammarella. Il Partito comunista..., p.38).
- ¹⁷¹ Б. Манцокки. Цит. съч., с. 66, не уточнява цифрата, която е взета от писмото на Секретариата на ИКП до областните секретари и членовете на ръководството от 4 април 1947 г., La politica..., p. 236.
- ¹⁷² Вж. по-подробно A. Gambino. Op. cit., p. 352—360.
- ¹⁷³ G. Wagner. Italy and the Powers.—In: The Rebirth of Italy 1943—1950. London, 1972, p. 52.
- ¹⁷⁴ FRUS, vol. III, 1947; R. Faenza e M. Fini. Op. cit.; A. Gambino. Op. cit. ecc.
- ¹⁷⁵ V. Foa. Movimento operaio e ricostruzione, in Fascismo, Antifascismo, Resistenza, Rinnovamento. 1945—1975. Italia. Milano, 1975, p. 335.
- ¹⁷⁶ Целият механизъм на кризата от май 1947 г. е описан подробно от A. Gambino. Op. cit., p. 376—398, а един опит за пресъздаването му би излязъл извън рамките на тази работа.
- ¹⁷⁷ P. Scoppola. De Gasperi e la svolta..., p. 44.
- ¹⁷⁸ G. Amendola. La rottura..., p. 794.
- ¹⁷⁹ A. Gambino. Op. cit., p. 376.
- ¹⁸⁰ Разговор на автора с Джанкарло Пайета, София, 11 септември 1977 г.
- ¹⁸¹ La politica..., p. 238—240.
- ¹⁸² l'Unità, 15 maggio 1947.
- ¹⁸³ Цит. по „Доклад на Валери Петров-Меворах върху италианския печат във връзка с правителствената криза от май 1947 г.“, Министерство на външните работи, отдел Ад-хивно-документационен, 33 (IV) 33 (2) 2—3, 1947, с. 3.
- ¹⁸⁴ La politica..., p. 249.
- ¹⁸⁵ A. Gambino. Op. cit., p. 464—465, nota 23.
- ¹⁸⁶ Цит. по М. и М. Феррара Цит. съч., с. 147.
- ¹⁸⁷ Вж. например l'Unità, 22, 23, 25 maggio 1947.
- ¹⁸⁸ G. Amendola. La rottura..., p. 796.
- ¹⁸⁹ A. Gambino. Op. cit., p. 394.
- ¹⁹⁰ S. Hughes. The fall and rise of Modern Italy. New York, 1967, p. 249.
- ¹⁹¹ FRUS, vol. III. 1947. p. 919.
- ¹⁹² A. Gambino. Op. cit., p. 465, nota 23.
- ¹⁹³ G. Amendola. La rottura..., p. 799.
- ¹⁹⁴ E. Ragionieri, La storia..., p. 2482—2483.
- ¹⁹⁵ La politica..., p. 250—251.
- ¹⁹⁶ Ibidem, p. 336—351, пълен текст.
- ¹⁹⁷ Дж. Канделоро. Цит. съч., с. 124—125.
- ¹⁹⁸ L'attività del Partito in cifre..., p. 9—10.

LE PARTI COMMUNISTE ET LA FIN DE LA POLITIQUE „D'UNITE NATIONALE“ EN ITALIE (juin 1946 — mai 1947)

Dragomir Draganov

(R é s u m é)

Malgré la richesse de publications scientifiques sur l'histoire de l'Italie au lendemain de la Deuxième guerre mondiale le thème de l'activité du Parti communiste durant la période de la victoire de la République et les élections pour l'Assemblée Constituante (2 juin 1946) jusqu'à l'élimination des partis de gauche du gouvernement (mai 1947) ne fut pas objet d'une recherche spéciale. D'ici l'éventail d'appréciations sur les intentions des communistes et sur leurs succès et défauts dans la réalisation de l'idée de la „démocratie progressive“.

Selon l'auteur durant la Résistance le PC réussit à obtenir, et pendant la première année suivante à élargir sa place parmi les autres plus ou moins traditionnels groupes et courants de la vie politique italienne. Partant de cette formulation, l'auteur cherche d'analyser la ligne de conduite politique des communistes, qui leur permet au cours de la dernière étape de l'existence de „l'unité nationale“ et dans des conditions internes et internationales toujours moins favorables de consolider et de défendre avec succès leur présence dans la société. Font objet d'attention particulière les corrélations direction du parti — base du parti, étroitement liées avec le problème de la participation des communistes au gouvernement, ainsi qu'avec celui des efforts organisatifs pour la transformation du parti de masse, créé durant les années 1944—1947, en parti de cadres; l'apport décisif de la fraction parlementaire du PC pour l'élaboration de la Constitution — une des plus démocratiques des constitutions de l'Europe occidentale etc.

Quant aux événements de mai 1947, les succès des communistes durant la période étudiée — les élections administratives de novembre 1946, l'échec de la tentative de les éliminer du gouvernement en janvier 1947, les élections pour l'Assemblée régionale en Sicile, etc. — contribuent selon l'auteur à une surestimation de leurs forces, dont le résultat est leur surprise de l'issue de la crise ministérielle. Mais grâce aux efforts énergiques de la direction et la discipline de la base du PC son élimination du gouvernement ne réussit pas à nuire sensiblement à l'Influence et à l'autorité du parti. Les communistes réussirent non seulement à défendre avec succès leurs positions, mais aussi à se placer à la tête d'un nouveau grand courant populaire, qui, en commun avec les deux autres — le catholique et le socialiste — sera destiné à jouer un rôle assez important pendant toute la période d'après guerre.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	287
Между правителството и масите	288
От сътрудничество към опозиция	317
Отстраняване на комунистите от правителството — май 1947 г.	317
Заклучение	330
Резюме	337

РУМЕН ГЕНОВ

БРИТАНСКОТО РАБОТНИЧЕСКО
ДВИЖЕНИЕ И ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯТ
КОНТРОЛ ВЪРХУ ПРОИЗВОДСТВОТО
(1945—1951)

RUMEN GENOV

THE BRITISH LABOUR AND THE DEMOCRATIC CONTROL
OF PRODUCTION (1945—1951)

Р е ц е н з е н т: ст. аспст. *Дора Белоречка*

Р е д а к т о р: проф. *Христо Несторов*

Искането за осъществяване на национализация на земята и на промишлеността и за установяване на демократически контрол на трудещите се върху управлението на предприятията от национализирания сектор отдавна е залегнало в документите на работническото движение във Великобритания. Още в края на XIX в. Конгресите на трейдюнионите приемат резолюции с искане да се даде право на работниците да участвуват в управлението на производството.¹ Това искане не е загубило своята актуалност и фигурира в уставите на много профсъюзи.² По въпросите за участието на работниците в управлението на предприятията от частния и национализирания сектор на промишлеността продължава да се води остра идейна и политическа борба.³

В документите на британското работническо движение и в публицистическата и научната литература се срещат няколко термина за означаване на участието на работниците в управлението на производството — „промишлена демокрация“, „работнически контрол“, „участие в управлението“, „партийнорство в промишлеността“. Разнообразието на терминологията отразява както сложното и противоречиво развитие на идеите и на движението за демократически контрол на работниците върху управлението на производството, така и „объркването и илюзиите, които пораждат утопичните и реформистки идеи, заобикалящи този въпрос“⁴.

В съвременното британско работническо движение продължават да се водят спорове около съдържанието, което се влага в тези термини. Авторите — комунисти и леви лейбъристи, дават предпочитание на термина „промишлена демокрация“, тълкувайки го като разширяване на функциите на профсъюзите, даване на работниците „реално право на глас в управлението на своите предприятия, да участвуват в съставянето на плановете, да осигуряват тяхното изпълнение“ и „разширяване на правата на работниците при решаването на жизнено важни за тях въпроси“ в управлението на сегашните национализирани предприятия и в бъдеща социалистическа Великобритания.⁵ Някои ултралевичарски настроени профсъюзни дейци се придържат към термина „работнически контрол“, който в тяхната интерпретация обхваща всички въпроси на управлението, включително и тези на производствениите програми, капиталовложенията, ценообразуването и пр.⁶

Либералната партия издига с демагогски цели плановете за „промишлено партийнорство“ между акционерите, администрацията и работниците. Те предвиждат създаването на „заводски съвети“, състоящи се от избрани с тайно гласуване представители на работниците. Тези съвети трябва да имат консултативни функции и да служат като „инструмент за гладкото приложение на ежедневните управленчески решения“. Либералите предвиждат работниците да станат „съсобственици“ на предприятията, като получават

част от печалбата им било в наличност или в акции съобразно с общите им годишни доходи.⁷ Тези планове са само една модификация на буржоазните теории за участие на работниците в разпределението на печалбите или „съвладение“ („копартнършип“), които се прилагат във Великобритания с ограничен успех от средата на миналия век. През XX в. тези теории на апологетите на капитализма получиха названието „народен капитализъм“. Тяхната основна цел е достигането на „класова хармония“ и „класов мир“, т.е. укрепване на класовото господство на финансовата олигархия и засилването на експлоатацията на работниците.⁸

Десните социалреформисти също употребяват термина „промишлена демокрация“ в някои официални документи, но според тях работниците могат да участвуват най-ефикасно в управлението на предприятията „чрез членуване в профсъюзите, които преговарят в администрацията по всички въпроси, свързани с условията на наемане“⁹. В своята практика лейбъристките правителства освен създаването на консултативни комитети в национализираните предприятия „експериментират“ с назначаване на представители на работниците („работнически директори“), които да отговарят за трудовите отношения, в управителните съвети на частните компании.¹⁰

Съветски автори, които разглеждат в свои работи въпроси на историята и съвременното състояние на движението за демократически контрол на работниците върху производството, употребяват термините „работнически контрол“, „промишлена демокрация“ и „демократически контрол“ като равнозначни или почти равнозначни.¹¹ Те влагат в тези термини съдържание, близко до тълкуването на английските автори-марксисти.

Терминът „демократически контрол на работниците върху производството“ е по-всеобхватен, почти изключва двусмислени тълкувания и е по-ясен. Поради това в настоящата работа му се дава предимство, макар да има описателен характер. По-конкретно той означава „контрол на работниците при решението на въпроси, които понастоящем са прерогатив изключително на администрацията“, като „ограничаване на произвола на администрацията, особено във финансовата и икономическата област, осигуряване на битовото обслужване, техниката на безопасността и охраната на труда в държавните предприятия, обновяването и разширяването на основния капитал, преквалификацията на работниците и служителите, процедурата на тяхното уволняване или съкращаване на щата и други въпроси“¹².

Като се употребява предимно терминът „демократически контрол върху производството“, в настоящата работа се прави разлика между него и термините „промишлена демокрация“, „работнически контрол“ и др. с оглед на техния произход, историческо развитие и конкретно съдържание.

Известно е, че терминът „промишлена демокрация“ беше лансиран от Сидни и Биътрис Уеб с книгата под същото заглавие, публикувана през 1897 г. Под промишлена демокрация идеолозите на фабианския социализъм разбираха преди всичко постепенното преминаване на средствата за производство в обществена собственост и тяхното управление под контрола на един демократичен парламент.¹³ С това те положиха началото на направление на обществената мисъл във Великобритания, което разглежда промишлената демокрация като повече или по-малко аналогична на буржоазната политическа демокрация.

Лозунгът за „работнически контрол“ беше издигнат от някой отреди на британското профсъюзно движение в годините непосредствено преди

Първата световна война. В него беше отразено влиянието на френския анархо-синдикализъм (Жорж Сорел) и на американския синдикализъм („Индустриални работници на света“). Най-ярък представител на британския революционен синдикализъм и пропагандатор на идеите за работнически контрол беше Том Ман. През 1910 — 1912 г. той издаваше списанията „Дъ индустриал синдикалист“ и „Дъ синдикалист“ и създаде Лига за синдикалистко образование.¹⁴ Той съдействува за създаването на Неофициалния комитет за реформи на Федерацията на миньорите в Южен Уелс. През 1912 г. комитетът публикува памфлета „Следващата стъпка на миньорите“, в който бяха сумирани идеите на британския революционен синдикализъм. В памфлета се настояваше за „елиминирането на собствениците“, но не чрез национализация, а в хода на един процес, в който всеки клон на стопанството ще бъде „изцяло реорганизиран, така че на първо място да се извоюва контрол а след това и неговото управление“ от работниците, заети в него.¹⁵

Социалистическото преустройство според представителите на революционния синдикализъм трябваше да се установи чрез преки действия (използуване на общата стачка за политически цели).¹⁶

За работнически контрол се обявяваха и идеолозите на т. нар. „гилдейски социализъм“ (А. Р. Оридж, С. Дж. Хобсън, Дж. Д. Х. Коул). Той представляваше своеобразен опит за съчетаване на идеите на анархо-синдикализма, революционния синдикализъм и фабианския социализъм.¹⁷ До известна степен гилдейският социализъм беше повлиян от утопичните идеи на Уилям Морис и Джон Ръскин за възстановяване на положението и достойнството на занаятчиите от средновековните цехове (гилдии). За разлика от синдикалистите гилдейските социалисти придаваха малко значение на преките действия на работниците. Според тях „националните гилдии“, обхващащи работниците от дадена професия, трябваше да израснат от профсъюзите.¹⁸ Освен това те предвиждаха предаването собствеността върху всеки клон от стопанството на държавата, „за да се избягнат опасностите от бюрократично и некомпетентно управление, свързано с обичайния колективизъм, а също и най-грубите грешки на синдикализма“¹⁹. През 1920 г. профсъюзите на строителните работници в Лондон и Манчестър направиха практически опит за осъществяване на идеите на гилдейския социализъм. Те създадоха гилдейски комитети, които трябваше да строят по договори с органите на местното самоуправление общински жилища. Но в условията на икономическа криза и съкращаване на жилищното строителство този опит скоро завърши с пълен провал.²⁰ По-късно, през 20-те години, Дж. Д. Х. Коул формулира нова теория „съчетаваща синдикализма с т. нар. „функционална демокрация“. Той застъпва идеята за пряко участие на работниците не само в процеса на производството, но и в неговото управление.²¹

Идеите на революционния синдикализъм имаха ограничено влияние върху британското работническо движение, чиито реформистки ръководители се отнасяха с респект към методите на парламентаризма, а гилдейският социализъм беше привлекателен предимно за квалифицираните работници, чието привилегировано положение беше заплашено от нарастващата механизация на труда.

Лениновите идеи за работническия контрол върху производството като конкретна мярка в преходния период към социализма и в процеса на социалистическо преустройство оказаха определено влияние върху схващанията на левите профсъюзни дейци. Така през 1924 г. Движението на малцинството

в профсъюзите, ръководено от дейците на Комунистическата партия Хари Полит и Том Ман, включи в своята програма искането за установяване на работнически контрол върху производството.²²

Въпросите на историята на идеите за демократически контрол върху производството и на движението за неговото осъществяване от възникването му до наши дни са изследвани от съветски историци и икономисти (Г. М. Алпатов, В. Я. Березньов, В. А. Виноградов, В. П. Глушков, В. В. Клочков, А. Н. Красильников, Г. И. Моисеева, В. В. Песчанский и др.).²³ В техните работи се разкрива значението на движението за демократичен контрол върху производството като важна съставна част на антимонополистическата борба на трудещите се, дава се положителна оценка на неговия потенциал. Обаче въпросите на неговото развитие през първото следвоенно петилетие са привлекли вниманието на малко изследователи и са останали сравнително бегло разгледани.

Някои страни на развитието на движението за демократически контрол през периода от 1945 до 1951 г., както и по-общ план, са разгледани в работите на ръководители на Великобританската комунистическа партия и на партийни публицисти (У. Галахър, Дж. Голън, Дж. Р. Клугмън, Х. Полит, Б. Рамълсън, Х. Фейгън, А. Хът, Т. Чейтър и др.).²⁴ Те правят критичен анализ на схващанията за промишлената демокрация и разобличават опитите да се представят различните видове съвещателни комитети в предприятията от национализирания сектор като осъществяване на популярния лозунг сред работниците за демокрация в промишлеността. Те посочват, че т. нар. „партньорство“, участие на работниците в разпределението на печалбите на частните компании, назначаването на „работнически директори“ в техните управителни съвети целят създаването на реформистки илюзии у трудещите, притъпяване на класовото им съзнание и осигуряване на „класов мир“.

В работи на представители на левите лейбъристи, профсъюзни активисти и някои т. нар. „нови леви“ (К. Коутс, Ъ. Робъртс, А. Тофъм, С. Холънд и др.) се обосновава тезата за работническият контрол като средство за нарушаване на монопола на капиталистическите собственици върху управлението на предприятията.²⁵ Целта на работническият контрол според тях е да се установи такова самоуправление на работниците, което да осигури възможности за тяхното пълно и свободно самоосъществяване в рамките на една планирана и демократически контролирана икономика. Техните постановки на въпросите на работническият контрол обаче се отличават със синдикалистки забележки или с неопределеност, а в някои случаи граничат с утопизъм.

Английските и американските буржоазни историци, икономисти и социолози, специалисти по въпросите на трудовите отношения (Е. Е. Бари, Р. Блумбърг, Р. А. Дал, Р. Килрой-Силк, Х. А. Клег, А. А. Рогоу, С. Д. Спироу, А. Фландърс и др.), разглеждат искането на работниците за право на глас в решаването на въпросите на контрола и управлението на промишлеността като отживелица на синдикализма, плащане на данък на отживели партийни лозунги и традиционна радикална фразеология.²⁶ Те приемат промишлената демокрация в нейното най-ограничено тълкуване като известно разширяване на системата на колективните договори с цел да се отстранят потенциални производствени конфликти и се установи „промишлен мир“. Национализацията според буржоазните автори била противоположана на промишлената демокрация, тъй като водела до установяване на тотален дър-

жавен контрол, нарушаване на функциите на профсъюзите и унищожаване на тяхната независимост.²⁷ Фактическия отказ на дясното лейбъристко ръководство от приложението на принципите на промишлената демокрация в национализирания сектор на промишлеността през периода 1945 — 1951 г. буржоазните автори приветствуват като „триумф на традиционните британски институции“, „победа на общите над груповите интереси“ и като доказателство за невъзможността да бъде променено положението на работниците в административната структура на промишлеността.²⁸

В настоящата работа се разглежда развитието на движението за демократически контрол върху производството през периода от 1945 — 1951 г. Той съвпада с управлението на двете правителства Клемънт Атли 1945 — 1950, 1950 — 1951 г.), когато Лейбъристката партия теоретически беше в състояние да осъществи лозунга за ефикасен контрол на работниците върху управлението на национализираните клонове на промишлеността, залегнал в програмните документи на британското работническо движение. С оглед изясняването на схващанията за демократическия контрол са проследени бегло борбите на мнения през междувоенния период, предимно през 30-те години, когато тези въпроси бяха в центъра на оживени дискусии на конференциите на Лейбъристката партия и конгресите на профсъюзната централа, Британски конгрес на трейдunionите.

* * *

Програмата на икономически и социални преобразования, осъществени от третото и четвъртото лейбъристко правителство във Великобритания, в най-общи линии следваше положенията, залегнали в програмните документи на партията, приети през 30-те години. След предателството на нейното дясно ръководство начело с Ремзи Макдонълд през 1931 г. Лейбъристката партия беше оглавена от дейци, заемащи по-леви позиции. Пред новото ръководство стоеше задачата да запълни създалия се идеен и политически вакуум. То трябваше да предложи на възмутените и разочаровани партийни членове нова формулировка на „социалистическата вяра“, а на страната — позитивна програма на икономически и социални преобразования като алтернатива на политиката на „националното правителство“. През първата половина на 30-те години в Лейбъристката партия и в Британския конгрес на трейдunionите бяха подети дискусии по въпросите на национализацията като средство за преодоляване на икономическата криза. Предмет на обсъждане бяха целите и методите на национализацията, условията на компенсация на бившите собственици, формата на управление на национализираните предприятия, участие на представители на работниците в ръководството им и т.н. Както е известно, последният въпрос фигурираше още в първата програма на Лейбъристката партия от 1918 г. „Лейбъристите и новият обществен строй“, в която се формулираха нейните крайни социалистически цели. Тя съдържаха специален раздел, озаглавен „Демократически контрол на промишлеността“. Под този термин съставителят на програмата Сидни Уеб имаше пред вид установяването на обществена собственост върху средствата за производство под контрола на един демократичен парламент и гарантирането на личните и промишлените свободи и правото на профсъюзите да сключват колективни договори.²⁹ Уставът на партията, приет същата година, предвиждаше, осигуряването на производителите, представители на физи-

чески и умствен труд, на неговия пълен продукт и най-справедливото му разпределение, което е възможно при обществена особеност върху средствата за производство, както и *най-добрата система на народно управление и контрол на всеки клон на промишлеността и услугите* (к.м.).³⁰ Това беше най-голямата отстъпка, която идеолозите и ръководителите на партията като Сидни Уеб и Артър Хендерсън, безусловни противници на идеята за работнически контрол, бяха готови да направят на исканията, изразявани от значителна част от нейните колективни членове, включваща такива влиятелни профсъюзи като Федерацията на миньорите, Националния съюз на железничарите, Съюза на пощенците, Националната лига на гилдиите и др.³¹ За ръководителите на партията програмата от 1918 г. беше не ключ към работнически контрол, а към повишаване ефикасността на капиталистическата икономика.³² Резолюцията, предложена на конференцията на Лейбъристката партия в Саутпорт през 1919 г., в която се настояваше за установяване на „работнически контрол върху промишлеността, за да се сложи край на всяка експлоатация“, беше провалена под натиска на Националния изпълнителен комитет.³³

Исканията, издигани от някои профсъюзи през 20-те години, заемаха междинно положение по отношение на схващанията на дясното партийно и профсъюзно ръководство за „парламентарния социализъм“ и „гилдейския социализъм“ на някои леви лейбъристи, чиято несъстоятелност беше доказана на практика. Те приемаха държавното ръководство на национализираните предприятия, но при условие да бъде осигурено участие на техни представители в техните управителни органи. Трябва да се отбележи, че искания за участие на работниците в управлението на каменноуглената промишленост се съдържаха в доклада на комисията на Джон Сенки от 1919 г., отхвърлен от правителството. Той препоръчваше предаването на управлението на мините в ръцете на областни съвети. Те трябваше да включват 4 членове, избрани от работниците, и 8, назначени от Националния съвет — 4 представители на администрацията и 4 на потребителите, като неговият председател и подпредседател трябваше да бъдат назначавани пряко от държавата.³⁴

В края на 20-те и началото на 30-те години настъпиха определени промени в схващанията за методите на национализацията и на управлението на национализираните предприятия както на десните ръководители, така и на лявото крило в Лейбъристката партия.

Дясното ръководство и преди всичко неговият добиващ влияние идеолог Хърбърт Морисън възприе идеята за т.нар. „обществени корпорации“ като организационна форма в национализирания сектор. „Обществените корпорации“ представляваха полуавтономни стопански организации, управляващи едно или друго одържавено предприятие. Те получаваха статут по силата на акт на парламента, но тяхната дейност беше в много малка степен предмет на неговия контрол. Членовете на техните управителни органи се назначаваха от съответния отговорен министър на основата на тяхната квалификация, делови качества и опит. Той имаше право да определя най-общите насоки на тяхната дейност, без да се намесва в ежедневното им управление. Такива организации бяха създавани от либерални и консервативни правителства от началото на XX в. (например Управлението на Лондонското пристанище от 1908 г., Управлението на електроенергетиката от 1926 г., Британската радиоразпръсквателна корпорация (Би Би Си от 1927 г.). Като министър на транспорта в правителството на Ремзи Мъкдонълд от 1929 — 1931 г. Хърбърт Морисън подготви Закон за национализация на лондонския пътни-

чески транспорт (приложен от „националното правителство“ на Мъкдонълд). Национализиращият лондонски транспорт беше организиран като обществена корпорация и неговото управление се състоеше изключително от администратори на одържавените транспортни компании. Въпреки настояването на заинтересованите профсъюзи и преди всичко на най-многочислените, на транспортните и неквалифицирани работници, в неговото ръководство не бе включен нито един техен представител.³⁵

Управлението на национализираните клонове на икономиката чрез „обществени корпорации“ беше критикувано от бившия идеолог на гилдейския социализъм Дж. Д. Х. Коул, чиито възгледи за средствата за достигане на социализма и за функциите на държавата в икономическата област претърпяха известни промени. През 30-те години той стигна до извода, че освобождението на работниците от експлоатация може да бъде осъществено от „организираната сила на работническата класа, която отхвърля капитализма отдолу“. Той предвиждаше национализацията да се извърши на основата на национален план, като изплащането на компенсации на бившите собственици се поеме от държавата. В неговите схващания намираще определено място участието на представители на профсъюзите в управлението на одържавените предприятия, тъй като е „много важно при провеждането на икономическата си политика правителството да действа в тесен контакт с профсъюзното движение“. Коул отхвърляше метода на управление на национализираните предприятия чрез почти независимите от ефикасен контрол на парламента обществени корпорации. Вместо тях той предлагаше създаването на национални съвети за всеки клон на промишлеността, половината от членовете на които трябваше да се състоят от представители на заинтересованите профсъюзи. Демократизацията на управлението трябваше да се осъществи и на равнището на предприятията. Административните им ръководители трябваше да бъдат назначавани от съответния директор измежду кандидати, определени от профсъюзите. Предвиждаше се и създаването на работнически съвети, занимаващи се с въпросите на уволненията, прилагането на дисциплинарни мерки и т.н.³⁶ Схващанията на Коул за демократизацията на управлението на промишлеността отразяваха не само неговата лична еволюция, но в определена степен и еволюцията на левите лейбъристи и профсъюзни активисти.

След падането на второто лейбъристко правителство през август 1931 г. към Националния изпълнителен комитет на Лейбъристката партия беше създаден Политически подкомитет под председателството на Хърбърт Морисън. Подкомитетът се занимаваше с разработването на планове за политиката на едно бъдещо лейбъристко правителство. През първата половина на 30-те години той подготви планове за национализация на каменноуглената промишленост, на електроенергетиката и транспорта. Създадената през 1932 г. група за реорганизация на промишлеността изработи проекти за рационализиране на промишлеността чрез обединяване на малките предприятия и други мерки.

Голямо влияние върху формулировката на документите, подготвени от Политическия подкомитет, оказаха възгледите на неговия председател, идеолога на дясното крило в партията Хърбърт Морисън. Той настояваше като основна форма на организация на национализираните предприятия да се приеме обществената корпорация. По силата на единствения закон за национализация, подготвен от лейбъристко правителство през междувоенния период, такава форма получи управлението на лондонския пътни-

чески транспорт. Неговите членове бяха назначени от министъра на транспорта въз основа тяхната квалификация измежду професионални администратори от бившите транспортни компании. Не се предвиждаше участие на представители на заинтересованите профсъюзи в неговата работа в каквато и да било форма. Тази страна на подготовения от Хърбърт Морисън проектозакон беше остро критикувана на конференцията на Лейбъристката партия през 1931 г., от Херълд Клей, един от ръководителите на най-многочислените британски профсъюз — Съюза на транспортните и неквалифицираните работници. В отговор на критиката Морисън изтъкна възражения против представянето на „групови интереси“ в управителните органи на национализираните предприятия и предимствата на ръководството им от администратори-специалисти. Конференцията не взе определено решение по въпроса за участието на профсъюзни представители в управлението на национализираните предприятия, а го предостави за по-нататъшно съвместно проучване от Националния изпълнителен комитет на партията и Икономическия комитет на Генералния съвет на БКТ.³⁷

В подготовения от двете организации доклад под заглавие „Общественият контрол и управлението на промишлеността и търговията“ бяха прокарани схващанията на Хърбърт Морисън, който заедно с Хю Долтън представяше Лейбъристката партия в създадения за целта комитет. В доклада се приемаше без резерви обществената корпорация като основна форма на организация на управлението на национализираните предприятия и назначаването на неговите членове по усмотрение на съответния министър. Идеята за пряко участие на профсъюзни представители в него се отхвърляше. Предвиждаше се създаване на консултативни комитети, състоящи се от представители на работниците, администрацията и потребителите.³⁸ Това беше минимална отстъпка, направена на исканията на профсъюзите. Както посочва американският буржоазен изследовател Робърт Дал, „трохите, подхвърлени на работниците, трябваше да бъдат поделени с представители на други групи“³⁹. Препоръките на доклада бяха в противоречие с положенията, залегнали в Устава на БКТ, които предвиждаха не само установяване на обществена собственост върху средствата за производство, но и въвеждане на „съответна форма на участие на работниците в контрола и управлението на промишлеността и обществените услуги“⁴⁰.

Докладът „Общественият контрол и управлението на промишлеността и търговията“ беше посрещнат остро критично от представителите на левите лейбъристи и профсъюзни активисти и в британското работническо движение се разгоря дискусия по въпроса за представянето на работниците в управлението на национализираните предприятия, продължила три години.

На конгреса на БКТ през 1932 г. опитът да се сведе ролята на профсъюзите до една от страните, участващи в съвещателните органи в национализираните предприятия, предизвика съпротива от страна на профсъюзите, провеждащи класова политика. Под техния натиск Генералният съвет беше принуден да оттегли доклада и да предостави въпроса за по-нататъшно обсъждане от трейдюнионите.

На конференцията на Лейбъристката партия през същата година Хърбърт Морисън представи на делегатите от името на Националния изпълнителен комитет два доклада по въпросите на бъдещото устройство на транспорта и електроенергетиката — „Планирането на националния транспорт“ и „Реорганизацията на електроенергетическата промишленост“. Изложените

в тях препоръки за методите на управление на тези клонове чрез обществени корпорации бяха в противоречие със схващанията за работническо представителство в управителните органи на национализираните предприятия. Херълд Клей от името на Съюза на транспортните и неквалифицирани работници внесе поправки към двата доклада. В тях се настояваше бъдещото законодателство да предвиди назначаването на управленията на национализираните клонове от отговорния министър „само след консултации с профсъюзите, чиито членове са заети в съответния отрасъл“. Според Клей трябваше „да се поставят работници в командните пунктове на промишлеността“ и да се „разруши стратификацията на промишленото общество“, а не „просто да се продължи властта на собствениците под формата на неконтролирана бюрокрация“, както предвиждаха докладите, представени от Морисън.⁴¹ Резолюцията не получи необходимото количество гласове, но и докладите на Изпълнителния комитет не получиха одобрение от конференцията. По предложение на известния деец на Лейбъристката партия Именюъл Шинуъл, тогава заемащ леви позиции, беше взето решение докладите да бъдат предадени за по-нататъшно съвместно обсъждане с представители на БКТ.

В резултат на консултациите между Политическия подкомитет на Изпълнителния комитет и на Икономическия комитет на Генералния съвет беше изработен съвместен меморандум, който беше представен на конференцията на Лейбъристката партия и на конгреса на БКТ през 1933 г. В него се посочваха трудностите, свързани с въвеждането на работнически контрол, но все пак се правеха умерени отстъпки на исканията на левите сили. Приемаше се принципът на провеждане на консултации между представители на работниците и администрацията на съответния национализиран клон на промишлеността по въпросите на размера на надниците, продължителността на работното време и условията на труда и се потвърждаваше правото на профсъюзите на стачки. Но областта на „ежедневното управление“ на предприятията беше поставена извън всякакъв контрол от страна на работническите организации. Основният аргумент на дясното ръководство беше, че „управлението на предприятията все повече се превръща в професия и лицата, занимаващи се с него, трябва да бъдат професионално подготвени администратори“. Доколкото се предвиждаше представяне на работниците в управителните органи, то беше ограничено само с излъчване на техни представители на най-високо, национално равнище. Основната отстъпка, направена на левите сили, се състоеше в признаването на справедливостта на искането работниците да получат „право на глас по въпросите на контрола и определянето на насоките на развитие на обобществените клонове на промишлеността“. Осъществяването на това право трябваше да става чрез провеждане на консултации между отговорния министър и представители на заинтересованите профсъюзи.⁴²

Крайно умереният характер на направените отстъпки не можеше да задоволи левите лейбъристи и профсъюзни активисти. На конгреса на БКТ през 1933 г. Чарлз Дюкс от Съюза на общите и общински работници предложи резолюция, в която се настояваше половината от членовете на управителните органи на национализираните предприятия да бъдат определяни от работниците, заети в тях. Резолюцията не беше приета, но отклоняването ѝ с минимален брой гласове (1,7 млн. срещу 1 млн. в нейна подкрепа) показваше, че идеите за демократически контрол на производството са популярни в британските профсъюзи.⁴³

Подобна резолюция беше предложена и на конференцията на Лейбъристката партия през същата година, но без да се посочва процентното отношение на представителите на профсъюзите в управителните органи. В нея се настояваше правото на работниците на „съответен дял в контрола и управлението на национализираните клонове да бъде признато със закон“ и се искаше ИК на партията да предвиди в плановете за национализация „пряко участие на профсъюзите“ в управлението на предприятията. Резолюцията беше приета с мнозинство. Но заслужава да се отбележи становището на генералния секретар на най-многочислени и влиятелен Съюз на транспортните и неквалифицирани работници Ърнест Бевин. Докато на предишната конференция резолюция в полза на демократически контрол върху производството беше внесена от името на неговия профсъюз, този път той гласува в подкрепа на предложението на ИК резолюцията да бъде отклонена. Аргументът, изтъкнат от него и по-късно често повтарян от десни профсъюзни ръководители, бе, че прякото представяне на профсъюзите в управителните органи на национализираните предприятия ще ги обвърже с решенията на администрацията и ще наруши изпълнението на основната им функция, защитата на икономическите интереси на техните членове.⁴⁴

Въпреки различната съдба на резолюциите, предложени на конгреса на трейдюнионите и на конференцията на Лейбъристката партия през 1933 г., становищата на двете организации по въпросите на демократическия контрол върху производството не бяха противоположни. Разликата се състоеше главно в това, дали правото на работниците да излъчват свои представители в управителните органи на национализираните предприятия трябва да бъде потвърдено от закон.

На Конгреса на трейдюнионите през 1934 г. беше представен доклад на Икономическия комитет на Генералния съвет под заглавие „Обобществяването на черната металургия“. В него се забелязваха известни промени в становището на ръководството на БКТ в сравнение с меморандума от 1933 г. В доклада се предвиждаше членовете на управителния орган на споменатия отрасъл, около десет на брой, да бъдат назначавани от министъра на търговията в съответствие с тяхната квалификация и опит. Съставът на местните управителни органи трябваше да бъде назначаван от министъра след консултации с представители на БКТ и на националното управление. Най-същественият момент в доклада бе признаването на правото на заетите в металургията работници да избират заводски комитети във всяко предприятие, които трябваше да определят своите представители в местните управления. Предложенията, съдържащи се в доклада, този път не предизвикаха възраженията и на Генералния съвет беше предложено да подготви заедно с ИК на Лейбъристката партия документ за тяхното практическо приложение.⁴⁵

През 1934 г. на конференцията на Лейбъристката партия в Саутпорт беше предложен проект за програма под заглавие „За социализъм и мир“, който трябваше да замени програмата „Лейбъристите и нацията“ от 1928 г. като цялостно изложение на политиката на партията. В него се заявяваше, че заетите в национализираните предприятия работници „имат право, което трябва да бъде признато със закон, на действително участие в контрола и управлението им“. Но проектопрограмата не предвиждаше по какъв начин ще се осъществи това право в подлежащите на национализация клонове на промишлеността. След кратко обсъждане конференцията взе решение въпросът да бъде предаден за доработване съвместно с БКТ. Създаденият за

целта комитет, състоящ се от представители на Политическия подкомитет на ИК на Лейбъристката партия и на Икономическия комитет на Генералния съвет на БКТ, сметна, че единственият въпрос, заслужаващ обсъждане, е дали представянето на работниците в местните органи за управление на национализираните отрасли трябва да бъде осигурено по законодателен път, и взе положително решение в този смисъл. То беше отразено в окончателния вариант на програмата „За социализъм и мир“, публикуван през 1935 г.⁴⁶

С това фактически беше сложен край на обсъждането на въпроса за демократическия контрол на работниците върху управлението на националния сектор, на предвоенните конференции на Лейбъристката партия и на конгресите на трейдънионите. Неговите привърженици постигнаха известен успех, който се изрази във включването в програмните документи от този период на пасажи за признаване на правото на работниците да излъчват свои представители в управителните органи. Това беше сериозна отстъпка от страна на десните идеолози и ръководители на Лейбъристката партия и на БКТ, като Хърбърт Морисън, Уолтър Ситрин и др., които бяха противници на идеята за представяне на профсъюзите в управлението на промишлеността. В хода на дискусиите по този въпрос пролича дълбокият стремеж на британските работници не само за изменение на съществуващите отношения на собственост, но и за демокрация в производството, от работното място до националното управление на подлежащите на обобществяване отрасли. Но относително слабата политическа активност и реформистките илюзии, разпространени сред работниците, недостатъчната теоретическа изясненост на въпроса и съпротивата на десните ръководители ограничаваха значението на постигнатия успех. Формулировката за право на работниците на участие в управлението и контрола на национализирания сектор имаше най-общ характер, в плановите за национализация не се посочваха начините за неговото практическо осъществяване.

В следващата „Непосредствена програма на лейбъристите“ от 1937 г. въпросът за демократическия контрол върху производството изобщо не беше засегнат.

Наистина в свои публицистични работи и изказвания от втората половина на 30-те години водачът на Лейбъристката партия Клемънт Атли приемаше, че „работническият контрол... е съществена част на новия обществен строй“, че „социализмът не е просто държавен капитализъм“ и „одържавяването на промишлеността не е самоцел... а предполага изменение на положението на работника“⁴⁷. Но тълкуването от Атли на принципа за участие на заетите в национализираните предприятия работници в тяхното управление или, както той го наричаше, „превръщането на работника в гражданин и в промишлеността“, беше лишено от класово съдържание.⁴⁸ Работническите представители в управленията на национализираните предприятия бяха разглеждани само като един от факторите наред с администрацията и потребителите, чиято съвместна дейност би съдействувала за повишаване производителността и конкурентноспособността на британската икономика в името на общите интереси на всички социални групи. Трябва да се има пред вид, че през предвоенния период Атли заемаше сравнително по-леви позиции и беше член на създадената през 1932 г. Социалистическа лига. Тази организация, разтурена през 1937 г., обхващаше широк спектър от леви лейбъристи — от християнски социалисти, като Стафърд Крипс, до марксиствуващи или

близки до марксизма, като Харълд Ласки и Анайрин Бевън.⁴⁹ През годините преди и по време на Втората световна война значителна част от тях еволюираха надясно.

Колкото до десните идеолози и ръководители на Лейбъристката партия, като Хърбърт Морисън, който взе дейно участие в разработването на плановете за национализация през 30-те години като председател на Политическия подкомитет на ИК, а след войната като заместник-министър-председател беше главен координатор на икономическата политика на лейбъристкото правителство и беше наречен „архитект на национализацията“, то те останаха непримирими противници на идеята за демократически контрол върху производството.⁵⁰ Още в книгата си от 1933 г. „Социализацията и транспорта“ Морисън обоснова метода на управление на национализираните предприятия от обществени корпорации, чието ръководство трябваше да се състои изключително от назначени от съответния министър професионални администратори. Според неговото мнение по такъв начин се избягвала опасността от намеса и политически натиск от страна на заинтересованите групи, на работниците и потребителите, което би довело до „изтънчена форма на корупция“⁵¹. Това означаваше на практика да се остави ръководството на национализираните отрасли в ръцете на прокапиталистически настроени администратори, свързани с интересите на бившите собственици и на частнокапиталистическия сектор.

През 1937 г. Морисън публикува от името на Лейбъристката партия памфлет, озаглавен „Британският транспорт в служба на Британия“. В него не се предвиждаше участие на работнически представители в Националното управление на транспорта, което трябваше да ръководи този клон в каквато и да е форма.⁵² След като принципът за участие на работниците в контрола и управлението на национализираните предприятия беше пристъпено поне на думи от партийното ръководство и беше включен в програмни документи от предвоенния период, позицията на Морисън предизвикваше изненада и изглеждаше изключение. Но, както показва политиката на следвоенното лейбъристко правителство, това беше от тия „изключения, които се превръщат в правило“⁵³.

* * *

През годините на Втората световна война, в условията на недостиг на суровини, техника и работна ръка, управляващите кръгове търсеха осигуряване на най-пълно участие на трудещите се на „вътрешния фронт“ и бяха принудени да им направят известни отстъпки. Една от тях беше привличането на представители на работниците, макар и в ограничена форма, в решаването на някои въпроси на контрола и ръководството на промишлеността.

Още през май 1939 г. специална конференция на изпълнителните комитети на трейдюнионите одобри предложението на Генералния съвет на БКТ за създаване на национални промишлени съвети. Те трябваше да участвуват в разработването на планове за ефикасно използване на работната сила в случай на война, да съдействуват за ускоряване решаването на въпросите на работната заплаха и условията на труда.⁵⁴ Това предложение не представляваше никакво радикално отстъпление от становището, изложено от генералния секретар на БКТ Уолтър Ситрин още през 1927 г. Според него постепенното засилване на влиянието на профсъюзите, повишаването на подготов-

ката и специалните знания на техните ръководители щели да доведат до установяване на демократически контрол върху производството.⁵⁵

През октомври 1939 г. Уолтър Ситрин се среща с министър-председателя Невил Чембърлейн и му изложи исканията на профсъюзите за определено участие в контрола над промишлеността. В края на същата година беше създаден Национален съвещателен комитет, състоящ се от 15 члена, представители на БКТ, Федерацията на британската промишленост и на правителството. Беше постигнато съгласие за създаване на съвместни производствени комитети на равнището на предприятията в различните клонове на промишлеността.⁵⁶ Тяхната основна задача беше провеждането на консултации между представители на работниците и администрацията по въпросите за максималното използване на суровините и техниката, за работното време, за усъвършенстването на методите на работа, за намаляването на престоя на техниката и работниците.

До поражението при Дюнкерк създаването на съвместни производствени комитети вървеше мудно, а представители на работодателите, като председателя на химическия концерн Импириъл кемикъл индъстриз лорд Макгоун, изразяваха опасения, че независимо от ограничения кръг на техните функции комитетите могат да попаднат в ръцете на „работници-екстремисти“ и да застрашат прерогативите на администрацията.⁵⁷

Конференциите на профсъюзите на машиностроителите през 1941 г. приеха резолюции за повсеместно създаване на съвместни производствени комитети. Изпълнителният комитет на Великобританската комунистическа партия публикува през октомври 1941 г. декларация, в която се настояваше за засилване на контрола на работниците върху производството за военни нужди.⁵⁸

През 1942 г. броят на производствените комитети се увеличи и те действуваха във всички предприятия, поставени под държавен контрол. Към началото на 1944 г. те наброяваха около 4500, а в предприятията, в които бяха създадени комитети, бяха заети почти 50% от промишлените работници.⁵⁹

Особено активни в съвместните производствени комитети бяха шоп-стюардите, сред които имаше голям брой комунисти, преди всичко в машиностроителната промишленост.⁶⁰ Профсъюзните активисти правеха опити да разширят обсега на функциите на комитетите, но тези опити бяха пресичани от коалиционното правителство. През октомври 1942 г. министърът на труда и националната повинност Ърнест Бевин заяви, че не ще допусне шоп-стюардите да заемат мястото на официалните профсъюзни органи и няма да признае друга власт в трейдюнионите освен тая на тяхното ръководство.⁶¹

Ръководителите на Лейбъристката партия и профсъюзите разглеждаха въвеждането на правителствен контрол върху производството и разпределението по време на войната като мярка със социалистически характер и твърдяха, че в страната се създавал някакъв „военен социализъм“. Хърбърт Морисън например смяташе, че развитието на формите на военновременния икономически контрол и тяхното запазване и усъвършенстване след войната представлява осъществяване на принципите на социализма.⁶²

Независимо от ограничените им функции и права съвместните производствени комитети имаха определено значение за развитието на британското работническо движение през годините на войната. Участвайки в тяхната работа, представителите на работниците имаха възможност да добият опит и

специални знания за управлението на производството. Заедно с това те показваха, че практическият опит на работниците е важна квалификация за участие в ръководството на промишлеността. Работодателите се отнасяха най-ревниво към най-малкия опит за посегателство върху техните прерогативи в управлението на предприятията. По тази причина още през първите месеци след края на войната броят на съвместните производствени комитети рязко намаля. ⁶³

Още по време на войната Лейбъристката партия и БКТ започнаха разработването на планове за следвоенното преустройство. През 1941 г. ИК на Лейбъристката партия създаде Комитет по въпросите на преустройството. Той подготви и публикува през следващите три години серия от доклади, които легнаха в основата на партийната програма от 1945 г. и на политиката на лейбъристкото правителство. Някои от докладите бяха създадени съвместно с Икономическия комитет на Генералния съвет на БКТ.

Един от най-важните документи на британското работническо движение през годините на войната беше публикуваният от БКТ в 1944 г. „Предварителен доклад по следвоенното преустройство“. В някои отношения той повтаряше положенията на доклада „Общественият контрол и управлението на промишлеността и търговията“ от 1932 г., в който се приемаше обществената корпорация като основна форма на управление в национализирания сектор. В доклада от 1944 г. се поставяше ударение върху засилването на ролята на министъра, отговорен за съответния отрасъл, който назначаваше управителните органи на обществените корпорации след провеждане на консултации с представители на БКТ и на заинтересованите профсъюзи. Предвиждаше се създаването на заводски комитети със съвещателни функции, в които трябваше да участвуват на паритетни начала представители на работниците и администрацията. Авторите на доклада признаваха, че опитът, придобит от работниците в областта на производството и трудовите отношения, е важна практическа квалификация за участие в управлението на предприятията. Предвиждаше се включване на представители на работници в управителните им органи, но при условие, че те се откажат от длъжностите, заемани в профсъюзите, и не са отговорни пред избраните ги профсъюзни членове. Но мнозинството от членовете на управленията на национализираните отрасли трябваше да бъдат професионални администратори, назначавани от съответния министър на основание на тяхната квалификация и отговорни пред него. Не се споменаваха нищо за необходимостта правото на работниците на участие в управлението на национализираните предприятия да бъде потвърдено със закон. Отстъплението от някои принципни положения за демократическия контрол върху производството, залегнали в програмни документи на работническото движение от предвоенния период, се обосноваваше с необходимостта профсъюзите да запазят независимост в изпълнение на основната им функция за защита на интересите на своите членове. ⁶⁴

На конгреса на трейдюнионите в Блякпул през 1944 г. „Предварителният доклад върху следвоенното преустройство“ бе приет без продължително обсъждане. Но на конференцията на Лейбъристката партия в Лондон през същата година опитът да се прокара същата линия на отказ на някои принципни положения на демократическия контрол върху производството срещна съпротива от страна на левите лейбъристи. На нея ИК на партията представи ред доклади по икономическата политика, които имаха твърде общ характер. В резолюция, предложена от левия лейбърист Ян Микардоу, се

настояваше лейбъристкото ръководство да уточни своите позиции по въпроса за обществената собственост. Микардоу предлагаше да се разшири обсегът на предвижданата национализация и със законите за нейното осъществяване „да се осигури националните имущества, промишлеността и услугите да бъдат контролирани и управлявани на демократична основа с участието на работниците, заети в тях, и на потребителите“⁶⁵. Филип Ноел—Бейкър от името на ИК предложи разглеждането на въпроса да бъде отложено и Микардоу да оттегли своята резолюция. Но той настоя тя да бъде поставена на гласуване и тя беше приета с мнозинство. Прокарването на тази резолюция, пренебрежително окачествена от американския буржоазен изследовател Робърт Дал като „обичайна ритуалистична фразеология“, беше твърде показателно за засилването на левите настроения в партията към края на войната.

Наскоро след конференцията ИК на Лейбъристката партия създаде комитет, който имаше задача да изработи платформата на партията в бъдещите парламентарни избори. Той беше оглавен от Хърбърт Морисън, който се стремеше да се ограничи обсега на предлаганата национализация, в частност на черната металургия, и да се изключи искането за ефикасен демократически контрол върху производството.⁶⁶

През април 1945 г. беше публикувана подготвената проектопрограма под формата на памфлет, озаглавен „С лице към бъдещето“. По преценка на лейбъристкия публицист Кийт Хътчинсън тя имаше по-скоро радикален, отколкото революционен характер.⁶⁷ В нея се заявяваше, че Лейбъристката партия е „социалистическа партия“ и „крайната цел на вътрешната ѝ политика е създаване на социалистическа общност във Великобритания“⁶⁸. Предвиждаше се сравнително широка национализация на „ключовите отрасли“ на стопанството, и то на тези, които са „узрели и презрели“, да преминат в обществена собственост. Нейната цел беше да се създаде възможност за контролиране и направляване на развитието на стопанската система и да се поддържа по този начин високо ниво на заетост на работната сила. Въпросът за правото на работниците на участие в контрола и управлението на предприятията не беше засегнат в проектопрограмата. Нейните съставители се бяха ограничили с неангажиращата декларация, че национализираните отрасли трябва да бъдат управлявани „в интерес на потребителите, като заедно с това се осигури подходящо положение и условия на заетите в тях“⁶⁹.

Както посочва известният английски икономист Рой Херъд, лейбъристките схващания за национализацията и икономическия контрол бяха повлияни от теориите на Джон Мейнърд Кейнс за държавномонополистическото регулиране на икономиката.⁷⁰ Както е известно, последният препоръчва активна държавна намеса в стопанската област с цел да се регулира икономическият цикъл, стимулиране на инвестициите, поддържане на висока заетост, контрол върху движението на работната заплата и пр.⁷¹ Избраната от лейбъристите организационна форма на управление в национализирания сектор — полуавтономната обществена корпорация, беше получила одобрението на Кейнс още през междувоенния период.⁷² Изобщо влиянието на кейнсианството върху икономическите схващания на лейбъристките ръководители бе толкова значително, че даде основание на автори още през 30-те години да го сочат като официална идеология на десните лейбъристи.⁷³

Проектът за предизборна платформа беше представен от Морисън на конференцията в Блякпул през 1945 г. като „лейбъристски петгодишен

план“. Резолюцията, предложена от Националния съюз на миньорите за „демократически контрол и управление на национализираните отрасли от работниците и техническия персонал“, беше отклонена от ИК на партията под предлог, че практическата разработка на планове за национализация не е завършила и конкретната форма на участие на работниците в управлението на предприятията предстои да бъде уточнена.⁷⁴

Конгресът на трейдюнионите, състоял се след победата на Лейбъристката партия в парламентарните избори от 1945 г., възприе становище, което беше нова крачка в отстъплението на дясното ръководство от принципните положения за участие на работниците в управлението на национализираните отрасли, утвърдени през междувоенния период. В резолюция, внесена от Генералния съвет, се заявяваше: „...двете движения (БКТ и Лейбъристката партия) се обявяват по-скоро за обществен, отколкото за работнически контрол върху промишлеността. . . общественят контрол върху промишлеността означава преди всичко ефективност и следователно управителните органи на обобществените отрасли трябва да бъдат назначавани на основата на квалификацията и способността на техните членове да управляват производството в интерес на цялото общество. . . при законодателното уреждане на въпроса за назначаване на лица с опит и знания в областта на трудовите отношения и интересите на трудещите се, трябва да се вземат мерки за избягване възлагането върху тях на двойна отговорност“⁷⁵.

На конгреса беше представен план на Съюза на пощенските служители за установяване на съвместно управление на пощенските служби от представители на профсъюза и на държавата. Недоволството на пощенците от бюрократичните методи на управление на тази най-стара обществена служба от тридесет години се изразяваше в кампании за реформи и за установяване на демократически контрол на заетите в нея служители. Но и този път тяхното искане беше отхвърлено по настояване на Генералния съвет на БКТ.

Но възприемайки идеята за обществената корпорация, ръководена от професионални администратори, свързани с интересите на капиталистите, дясното ръководство на БКТ беше принудено все пак да предвиди някаква форма, която да осигурява осъществяването на „елементарното демократично право на работниците да изказват своето мнение за съдбата на промишлеността“⁷⁶. Такава форма Генералният съвет виждаше в съвместните производствени комитети, създадени през време на войната, чието „значение е признато от всички кръгове“, които трябваше да бъдат запазени като „постоянен характерен елемент на системата на промишлеността“⁷⁷. Такива комитети трябваше да бъдат запазени, възстановени или създадени както в национализираните, така и в частнокапиталистическите предприятия.

Тази идея беше възприета и от лейбъристкото правителство и в повечето от законите за национализация на отделните клонове на промишлеността се предвиждаше създаването на консултативни комитети, в които трябваше да участвуват представители на работниците, администрацията и потребителите. През 1947 г. Националният съвместен консултативен комитет към Министерството на труда препоръча създаване на такива комитети и в предприятията от частния сектор, където броят на военновременните съвместни производствени комитети беше рязко намалял с цел „редовна размяна на мнения между работодателите и работниците по въпросите на производството и трудовите отношения“⁷⁸.

Идеята за консултации в промишлеността не беше нова. Още през 1917 г. комитетът под председателството на Джон Уитли препоръча създаването на комитети на различно равнище (национално, областно и заводско), които трябваше да създадат възможност за обсъждане на въпросите за организацията, производителността, ефективността, условията на труд, въпроси за работната заплата.⁷⁹ Една от целите, преследвани със създаването на „комитетите на Уитли“, беше да се неутрализира искането за работнически контрол. Впрочем те не получиха широко разпространение след Първата световна война. В отрасли, където работниците бяха боево настроени, като каменно-въглената, машиностроителната, памукотекстилната промишленост, такива комитети изобщо не бяха създадени, в други бяха организирани комитети само на национално равнище и само в някои държавни служби те получиха известно разпространение. Работодателите се отнасяха с предубеждение и към най-малките опити за намеса в техните прерогативи, а ръководителите на профсъюзите се опасяваха, че такава стъпка към установяване на класово сътрудничество би предизвикала неблагоприятна реакция на редовите членове.⁸⁰

Извинението, предложено от дясното лейбъристко и профсъюзно ръководство за възприемането на една твърде „разводнена“ форма на участие на работниците в контрола и управлението на национализирания сектор, беше, че работническото движение не беше готово за споделяне на отговорността за ръководството на икономиката, че то не беше изработило ясни принципи за демократически контрол.⁸¹ Това твърдение не беше убедително, тъй като решенията на конференциите на Лейбъристката партия и на конгресите на БКТ, приети през първата половина на 30-те години, съдържаха известни принципни моменти за устройството и контрола на национализираните отрасли. В уставите на ред профсъюзи, като Националния съюз на железничарите, Съюза на транспортните и неквалифицираните работници, на някои организации на машиностроителите, фигурираше установяването на контрол върху съответните отрасли от заетите в тях работници.⁸²

* * *

Провежданата от лейбъристкото правителство при подкрепата на дясното ръководство на БКТ линия на „разводняване“ на принципа за правото на работниците в контрола и управлението на национализираните предприятия, на фактически отказ от разширяване на техните демократически права в производството пролича най-ясно при подготовката, прокарването и приложението на законите за национализация на отделните отрасли.

Първият законодателен акт в тази област предвиждаше национализация на Английската банка. С него се санкционираше едно съществуващо положение, тъй като между Министерството на финансите и Централната емисионна банка и преди това бяха установени тесни връзки и сътрудничество. Преминаването на Английската банка от категорията на акционерните дружества в категорията на обществените корпорации не означаваше нищо друго, освен че „старият господин от Ковчежничеството сключва законен брак със старата дама от Треднийдъл стрийт, за да се избегне по-нататъшното им съжителство в грях“, както се пошегува министърът на финансите Хю Долтън при внасянето на проектозакона в парламента.⁸³ Даже по мнението

на водача на консерваторите Уинстън Чърчил национализацията на банката не повдигаше принципни въпроси, тъй като централните банки в почти всички капиталистически страни, включително повечето британски доминиони, отдавна бяха одържавени. Затова и опозицията на Консервативната партия срещу нейната национализация имаше повече формален характер.⁸⁴

И след национализацията директорският съвет на Английската банка остана непроменен. Единственото изменение, внесено от правителството, беше назначаването на един бивш профсъюзен ръководител.⁸⁵ Искането на Националния съюз на банкните служители за консултации с министъра на финансите при определянето на състава на управлението на банката беше отклонено от Хю Долтън, който смяташе, че в случая съобразяването с „групови интереси“ е нецелесъобразно.⁸⁶

Ограниченият обсег на национализацията (тя не засягаше останалите големи акционерни банки), завишената сума на компенсацията, изплащана на бившите акционери (четири пъти по-голяма от основния капитал на банката), и запазването на старото ръководство, свързано с интересите на финансовата олигархия, бяха критикувани и от представителя на ВКП в парламента Филип Пиретин, и от левия лейбърист Едуард Патерсън на конференцията на Лейбъристка партия през 1946 г.⁸⁷

Характерна черта на методите на осъществяване на национализацията от лейбъристкото правителство беше липсата или провеждането на формални консултации с представителите на заинтересованите профсъюзи при подготовката на законодателните актове.

Единствено при подготовката на втория по ред закон — за национализацията на каменовъглената промишленост, бяха проведени предварителни консултации с неофициален характер между министъра на енергетиката и горивата Шинуъл и представители на миньорите. Това се обясняваше с влиянието на Националния съюз на миньорите. Той беше един от най-многочислените и беше финансирал 35 лейбъристски кандидати в изборната кампания през 1945 г. и не беше възможно мнението на неговото ръководство да бъде открито пренебрегнато.⁸⁸ По време на консултацията председателят на профсъюза Уил Лоутър повдигна въпроса за пряко представителство на работниците в Националното управление на каменовъглената промишленост. Искането на миньорите обаче беше отклонено от министъра под предлог, че членовете на управлението трябва да изразяват интересите на нацията, а не на отделни заинтересовани групи.⁸⁹ Постигнато беше съгласие в Националното управление да бъдат назначени двама членове, чиито кандидатури бяха издигнати от профсъюза на миньорите и БКТ. В съответствие с препоръките на „Предварителният доклад по следвоенното преустройство“ на БКТ от 1944 г. те трябваше да напуснат постовете, заемани в профсъюзите. Посочените членове бяха Уолтър Ситрин, дотогавашен генерален секретар на БКТ, който трябваше да се занимава с въпросите на работната сила и битовите условия, и Е. Едуардс, бивш генерален секретар на Националния съюз на миньорите и председател на Генералния съвет на БКТ, отговарящ за трудовите отношения в национализираната каменовъглена промишленост.⁹⁰ За председател на Националното управление беше назначен лорд Хайндли, бивш директор на една от големите каменовъглени компании.⁹¹

Законът за национализация на каменовъглената промишленост предвиждаше създаването на система от консултативни комитети на различни равнища. Националното управление трябваше да провежда консултации с проф-

съюза на миньорите по въпросите на „безопасността на труда, здравеопазването, битовите условия... организацията на производството... и други от взаимен интерес“⁹². Създаваха се и областни, районни и шахтни производствени консултативни комитети, състоящи се от представители на работниците и администрацията. Уставите на консултативните комитети изключваха обсъждането на въпросите, с които обикновено се занимават профсъюзите при преговорите за сключването на колективни договори, за продължителността на работната седмица и ден, за размера на надниците, за заплащането на извънредния труд и др.⁹³ Целта на провежданите консултации беше да се създадат „нови пътища за размяна на мнения“ между работниците и администрацията, „да се разшири демокрацията“ в управлението на отрасъла, да се подобрят отношенията между профсъюзните активисти и управителните органи и трудовите отношения в каменноуглената промишленост изобщо.⁹⁴ Обаче миньорите останаха недоволни от ограничения характер на консултациите, които обхващаха предимно второстепенни въпроси, от бюрократичните методи на провеждането им и незначителните резултати от тях. За това свидетелствуват група низови профсъюзни ръководители от каменноуглената промишленост, автори на памфлета „Въглищата — това е нашият живот“. „Съвместните консултации, които би трябвало да се превърнат в метод за привличане на работниците към управлението на мините, са в същност един провал — сочеха те, — защото огромното мнозинство от работниците не са включени в тях и по такъв начин тяхното отношение към управлението на промишлеността не се промени нито на йота.“⁹⁵

Една от целите на национализацията на каменноуглената промишленост беше подобряването на трудовите отношения. Но тя не доведе автоматично до премахването на конфликтите между администрацията и миньорите и консултациите нямаха съществен принос за преодоляване на напрежението в отношенията между двете страни, наследено от периода, когато мините се намираха в ръцете на частни собственици. Според преценката на американския изследовател Джордж Болдуин трудовите отношения в национализираната каменноуглена промишленост не бяха подобрени в сравнение с тия в който и да е друг отрасъл.⁹⁶ Това беше една от причините тя да запази първото място сред всички останали отрасли по размаха на стачната активност. През периода 1947-1951 г. миньорите проведоха 5061 неофициални (не получили санкция от профсъюза) стачки, в които участваха 1 120 000 души и в резултат бяха загубени 2 911 000 работни дни. На второ място след стачките по въпросите на работната заплата стояха тези, предизвикани от недоволството на работниците от методите на управление и организацията на производството.⁹⁷

Положенията за съвместните консултации в Закона за национализация на каменноуглената промишленост бяха критикувани даже от представители на Консервативната партия. При третото четене на законопроекта в Камарата на общините Харълд Макмилън посочи, че съответните параграфи в него не допринасят с нищо за създаване на „една икономическа демокрация, отговаряща на високо развитата политическа демокрация“. Развивайки своята мисъл, Макмилън заяви: „Този законопроект предава собствеността върху каменноуглените предприятия в ръцете на управление от девет души, което нито е избрано от миньорите, нито включва техни представители. Това не е национализация в стария смисъл на думата... Това не е социализъм,

това е държавен капитализъм. Не е предвидено широко участие на миньорите в управлението, то е съвсем незначително... За миньорите новите собственици са членовете на управлението. Колкото и надарени или известни да са, те ще си останат по-отдалечени и по-бездушни от бившите собственици.“⁹⁸

Разбира се, критиката на законите за национализацията от консервативните имаше повече или по-малко демагогски характер. Тя целеше създаването на репутация на Консервативната партия на истински защитник на интересите на „обикновения човек от улицата“, застрашени от безличната държавна бюрокрация.

Законът за национализация на каменноуглената промишленост от 1946 г. послужи в много отношения като образец за следващите законодателни актове. Законите за национализация на гражданската авиация от 1946 г., на транспорта и електроенергетиката от 1947 г., на газовата промишленост от 1948 г. предвиждаха управление на съответните отрасли от обществени корпорации, в чиито ръководства бяха включвани и профсъюзни бюрократи. Към края на 1949 г. около една четвърт от членовете на Генералния съвет на БКТ през 1945 — 1946 г. бяха назначени в националните управления на национализираните клонове на промишлеността.⁹⁹ Но те участваха в управлението им не като изразители на интересите на профсъюзните членове, а като правителствени администратори, отговорни пред съответния министър. Бившите профсъюзни ръководители бяха назначавани като „лица с опит в организирането на работниците“ и обикновено отговаряха за трудовите отношения в системата на национализираните отрасли. Но техният брой в управленията на обществените корпорации непрекъснато намаляваше и към 1951 г. от 47 щатни и 48 нещатни членове съответно 9 и 7 бяха бивши трейд-юнионисти, а в 5 от националните управления изобщо не бяха представени профсъюзни дейци.¹⁰⁰ Мнозинството от членовете на националните управления бяха представители на старата капиталистическа администрация, към които бяха добавени пенсионирани висши чиновници и офицери в оставка. Това предизвикваше недоволство и разочарование сред работниците, които бяха убедени, че въпреки промяната във формата на собствеността „старата шайка“ продължава да държи властта в промишлеността в свои ръце.¹⁰¹

Законите за национализация предвиждаха създаването на система от съвместни производствени комитети на равнището на предприятията. Те бяха допълнени от други консултативни органи, като съвместни промишлени съвети, производствени съвещателни съвети, комитети по икономическата политика и др. на областно и национално равнище.¹⁰² Всички органи имаха съвещателни функции и целеха създаването на възможност за обсъждане на второстепенни въпроси на организацията на производството, на повишаването на неговата ефективност, на битови въпроси на различни равнища, както и за уреждане на незначителни конфликти, възникващи на работното място.

Опитите за разширяването на съвместните консултации и в частнокапиталистическия сектор имаха ограничен успех. Следедна дискусия в печата по въпроса за функциите на съвместните консултативни комитети в промишлеността през 1947-1948 г. Министерството на труда и националната повинност предложи през ноември 1949 г. на организациите на работодателите да се проведат преговори за създаване на такива комитети в отделните фирми. Но предложението се натъкна на съпротива както от страна на работодатели-

те, така и от страна на профсъюзите като опит за намеса в отношенията между тях, които трябваше да се градят на основата на доброволността, и в резултат предложението беше оттеглено. Според данните от една анкета на Министерството на труда през август 1948 г. и обхванала 54 отрасли на промишлеността, съвместни консултации в една или друга форма се провеждаха в 38 от тях.¹⁰³ В повечето случаи ставаше дума за съвместни производствени комитети, запазени от времето на войната и съществуващи формално.

Работодателите от частнокапиталистическия сектор виждаха в съвместните консултации средство за постигане на „промишлен мир“ и сътрудничество, без да се стига до нарушаване на техните прерогативи. Правото на вземане управленчески решения трябваше да остане изключително в техни ръце. „Собствениците или техните представители трябва да имат последната дума при вземане на решения да назначават директори, единствено те трябва да се ползват от правото да издават заповеди със задължителна сила.“¹⁰⁴

Работниците от национализирания и частнокапиталистическия сектор се отнасяха с известно недоверие към дейността на комитетите за съвместни консултации. Те виждаха в тях опит да се намали влиянието и отговорността на техните демократично избрани представители, шоп-стюардите, опит за посягане върху правото на местните отделения на профсъюзите да водят преговори.¹⁰⁵

Национализацията, осъществена от лейбъристките правителства от 1945-1951 г., не оправда надеждите на работниците, че в условията на държавен контрол ще се подобрят коренно техните материални условия и ще се въведат демократически методи на управление на промишлеността.¹⁰⁶ Опитът от първото десетилетие на развитие на национализирания сектор, както посочва Джордж Болдуин, показва, че „тези надежди бяха твърде илюзорни, доколкото се основаваха на представата, че простото прехвърляне на определен клон на промишлеността от един сектор в друг може да доведе до решителни промени в положението на работната сила“, заета в него.¹⁰⁷ Национализацията не доведе до сериозни изменения на трудовите отношения в обобществените предприятия, които според Болдуин не се отличават съществено от тези в частните.¹⁰⁸

Съвместните консултации между представители на работниците и администрацията в национализираните и частните предприятия не представляваха осъществяване на искането на заетите в тях за участие и отговорност в управлението им. Както посочва известният специалист по социология на промишлеността Хю Клег, даже в случаите, когато консултациите имаха някакъв успех, „статусът и правомощията на обикновения работник останаха непроменени“.

Дените лейбъристски и профсъюзни ръководители обясняваха ограничения успех или липсата на успех на консултациите в производството с липсата на интерес и инертността на профсъюзните членове, с обстоятелството, че са „малко тези профсъюзни активисти, които знаят как да ги използват“. Министърът на търговията Стафърд Крипс заяви в реч, произнесена през октомври 1946 г., че в страната „няма голям брой работници, способни да поемат ръководството на големите предприятия“, и докато те „не придобият по-голям опит в управлението на промишлеността, не ще бъде възможно тя да бъде контролирана от тях, колкото и желателно да е това“¹⁰⁹. Отговаряйки на въпроса на Френзис Уйлямс през 1961 г., бившият министър-председател Клемънт Атли призна, че съвместните консултации по време

на управлението на неговото правителство нямаша особен успех. Това той обясняваше с отживелици в съзнанието на част от работниците, които не могли да се освободят от „чувството на съпротива срещу каквато и да е администрация“ и с незаинтересоваността на други, които заявявали, че въпросите на управлението на предприятията „не е тяхна работа“. Атли оправдаваше политиката на лейбъристките министри при подбора на ръководните органи на обществените корпорации с нежеланието на профсъюзните ръководители да участвуват в управлението. А в случаите, когато това все пак ставало, те страдали от подозрителността на профсъюзните членове, които гледали на тях като на „хора на босовите“. Според Атли бившите собственици или администратори на капиталистически предприятия, назначени в управителните органи на национализираните отрасли, били напълно лоялни и не можело да бъдат упрекнати, че били свързани или защищавали интересите на частния сектор.¹¹⁰

Британските комунисти, чието влияние и авторитет в масовите работнически организации се разшириха и укрепнаха значително по време на войната и непосредствено след нея, отделяха особено внимание на въпросите на контрола на работниците върху условията на тяхната работа и живот. Комунистите разкриваха несъстоятелността на лейбъристките тези за пълна тъждественост на национализацията със социализма. „Национализацията — писа през 1947 г. ръководителят на ВКП Хари Полит — е форма на държавния капитализъм, която може да се превърне в етап на преминаването към социализма само когато е съпроводена от решителни мерки за отслабване на властта и икономическата мощ на капиталистите.“¹¹¹ Като основно условие за провеждане на национализация в интерес на трудещите се британските комунисти сочеха установяването на ефикасен контрол на работниците върху управлението на национализирания сектор. „В национализираните отрасли — заяви Хари Полит на XIX конгрес на ВКП през 1947 г. — за работниците като класа съществуват големи възможности за разширяване на контрола върху производството. Той може да се превърне във важно демократическо завоевание и да създаде реална перспектива за отнемане на производството от ръцете на капиталистите и за предоставянето му в служба на целия народ.“¹¹² Това можеше да се осъществи чрез превръщането на съществуващото мнозинство на представители на капиталистите в националните и местни управителни органи на национализираните отрасли в „мнозинство на опитни работници, заинтересовани от национализацията и развитието на работническото движение, разполагащи с пълното доверие на профсъюзите и действащи в тясно сътрудничество с тях“¹¹³. Председателят на ВКП Уилям Галахър посочи в книгата си „Делото на комунизма“, че само при сътрудничеството на представители на демократическите организации на трудещите се, на профсъюзите, на кооперативните дружества, на Лейбъристка и на Комунистическата партия може да се осигури успешното ръководство на национализираните предприятия. „Само едно мнозинство на работническите представители в контролните им органи може да внуши на работниците доверие в тях“ — писа Галахър.¹¹⁴

Двамата комунистически депутати в Камарата на общините, Уилям Галахър и Филип Пиретин, използваха пълноценно ограничените възможности, които британската парламентарна система дава на представителите на малките политически партии, за излагане на становищата на ВКП. Вземайки участие в обсъждането на законопроектите на лейбъристкото правител-

ство, те даваха положителна обща оценка на национализацията, но изтък-
ваха нейния умерен характер и бавните темпове на провеждането ѝ. Тяхното
отношение бе особено критично по отношение на методите на осъществява-
ване на лейбъристката национализация, на изплащането на завишени компен-
сации на бившите собственици, на подбирането на състава на управленията
на национализираните клонове на промишлеността и фактическия отказ
на правителството да осигури участие на работниците от национализира-
ните отрасли в контрола и управлението им. Депутатите-комунисти настоя-
ваха в управителните органи на национализираните предприятия вместо
бивши собственици, администратори на капиталистически фирми, висши
чиновници и офицери, тясно свързани с интересите на финансовата олигар-
хия, да бъдат назначавани представители на профсъюзите.¹¹⁵

* * *

След първата реакция и критики на политиката на лейбъристкото пра-
вителство от левите сили в британското работническо движение последва
по-задълбочен анализ и оценка на характера и съдържанието на национали-
зацията и нейните последици. Този процес се съпровождаше с формирането
и разгръщането на движението за демократически контрол на работниците
върху управлението на национализираните клонове на промишлеността.
След 1947 г. на конгресите на трейдюнионите и конференциите на Лейбъри-
стката партия, на конференциите на профсъюзите и техните местни отде-
ления започна дискусия по въпросите на демокрацията в производството.
Особен интерес към тези проблеми се проявяваше от страна на профсъюзи-
те, чието ръководство провеждаше последователна класова политика, като
Националния съюз на миньорите, Националния съюз на железничарите,
Обединения съюз на машиностроителите, Съюза на пощенските служители
и др.

В становищата на привържениците на идеите за демократически кон-
трол на работниците липсваше последователност и едномислие, а на дей-
ствията им не достигаше съгласуваност, което беше една от причините дви-
жението да не постигне решаващи успехи през първото следвоенно петилет-
ие. Но обективните общи интереси на профсъюзите и стремежът да се за-
сили ролята на работническата класа в икономическата и политическата
област определиха кристализирането на искания, споделени в една или друга
степен от различните групи в това движение.

Най-важните от тия искания бяха установяване на действителен контрол
на парламента върху управлението на национализирания сектор, назначава-
не на лица със социалистическа ориентация или лоялно отнасящи се към
делото на национализацията в управителните органи на одържавените от-
расли, пряко участие на профсъюзите в тях и осигуряване на мнозинство
на техните представители, отговорност на последните пред избраните ги
работници, назначаване не само на бивши профсъюзни ръководители, но
и на редови членове и др.

Исканията за участие на работниците в контрола и управлението бяха
издигнати последователно още на началните етапи на осъществяване на на-
ционализацията от лейбъристкото правителство. На конференцията на Лей-
бъристката партия през 1946 г. председателят на Националния съюз на ми-
ньорите Уил Лоутър предложи резолюция, в която се призоваваше да се

ускори темпът на провеждане на национализацията и се настояваше в управителните органи да бъдат назначавани профсъюзни членове с опит в областта на трудовите отношения и организацията на работниците. Резолюцията, съдържаща подобни искания, беше представена от името на Националния съюз на общите и общински работници от ръководителя му Том Уйлямсън.¹¹⁶ Левият лейбърист Ян Микардоу предупреди за опасността, която произтича от оглавяването на управленията на национализираните клонове на промишлеността от проконсервативни администратори, представители на интересите на капиталистите. Той посочи, че широкото използване на метода на демократично провеждане консултации може да създаде у работниците стимули за активно участие в реорганизацията на промишлеността. Делегатката Айрини Маркоуз подчерта, че е необходимо да се привличат работниците в съвещателните органи и да се „разширява икономическата демокрация по всички възможни пътища“. Тя призова правителството да потърси кандидати за членове на управителните органи не само на предприятията, но и на национално равнище не единствено между профсъюзните ръководители, а и сред редовите членове.¹¹⁷ Предложените резолюции бяха приети от конференцията, но отношението на дясното ръководство към исканията за участие на работниците в управлението и линията, която правителството провеждаше при подбора на ръководителите на национализираните отрасли, пролича от приветствието на председателя на Генералния съвет на БКТ Чарлз Дъкс и изказването на министъра на енергетиката и горивата Именюъл Шинуъл. Дъкс, който през 30-те години беше привърженик на идеите за работническият контрол, призова работниците от национализираните предприятия да не издигат „ненавременни или невъздържани искания“, тъй като национализацията, която се намирала в преходен период, щяла да бъде компрометирана, ако те не ограничили своите претенции. Шинуъл, излагайки правителствената програма за национализация, заяви, парафразирайки една известна мисъл, че би желал „всеки работник, който постъпва на работа в мините или в кое да е национализирано предприятие, да има възможност да получи диплом на администратор“. Но, както стана ясно от неговото изложение, той не предвиждаше нищо друго за осигуряване на участие на работниците в управлението освен създаване на съвещателни комитети, работещи в тясно сътрудничество с администрацията, като се признава изключителното ѝ право на ръководство на национализираните клонове на промишлеността.¹¹⁸

Тъй като подготовката на закона за национализацията на транспорта беше извършена без консултации със заинтересованите профсъюзи, това предизвика недоволство на левите сили в тях.¹¹⁹ През март 1947 г., когато законопроектът беше още на етапа на обсъждане от комитет на парламента, местното отделение на Националния съюз на железничарите в Хатфийлд призова неговия Изпълнителен комитет да окаже натиск върху правителството за внасяне на поправки към него, предвиждащи участие на заетите в отрасъла в управлението му. Конференцията на профсъюза на железничарите, състояла се през юли същата година, прие три резолюции, в които се критикуваше законът за национализация на транспорта заради липсата на положения за демократически контрол на работниците в него.¹²⁰ Особена активност проявиха отделенията на профсъюзите на работниците от транспорта в Лондон. По време на стачката през януари 1947 г. те издигнаха като едно от своите искания установяването на демократически контрол върху

отрасъла. През юни 1949 г. със същото искане излязоха стачкуващите локомотивни машинисти и огньари. През лятото на 1947 г. транспортните работници в Лондон създадоха „Комитет за борба за работнически контрол“ организация, чиято цел беше демократизиране на управлението. Активна роля в движението за участие на работниците в контрола и управлението на производството играеха британските комунисти. Тяхното влияние се чувствуваше силно в отделенията на профсъюза на миньорите в Уелс и Шотландия, в Съюза на работниците от електрическата промишленост, в профсъюза на работниците от газовата промишленост и др.¹²¹

Становищата на левите профсъюзни активисти по въпросите за демократическия контрол върху производството се доближаваха до тия на комунистите. През 1946 г. органът на профсъюза на железничарите писа: „От ефикасността на контрола зависи успехът на превръщането на капиталистическата собственост в обществена. Формата на този контрол ще определи дали железопътният транспорт ще стане държавнокапиталистическо предприятие или ще бъде изцяло обобществен.“¹²²

На конференциите на Лейбъристката партия профсъюзите, провеждащи класова политика, в ред случаи действуваха заедно с левите лейбъристи, делегати на местните партийни организации.

На конференцията на Лейбъристката партия през май 1947 г. левите лейбъристи изразиха негодуванието на работниците от речта, произнесена от министъра на търговията Стафърд Крипс на 28 октомври 1946 г., в която той обосноваваше невъзможността да бъде осъществен демократически контрол върху управлението на национализирания сектор. Към него беше отправен въпросът, дали съзнава член на коя партия е, изразявайки недоверие към способностите на работниците. Членът на създадената в началото на годината ляволейбъристка организация „Кийп лефт“, Том Сарджънт, внесе резолюция, настояваща за създаване на съвместни производствени комитети, включващи представители на физическите работници и техническия и административния персонал, във всички отрасли и на всички нива, в национализирания и частния сектор. Той изрази съжалението на членовете на неговия профсъюз (Асоциацията на административните работници и техниците от машиностроенето), че правителството не търси сътрудничеството на работниците и служителите от отрасъла с производствен опит и придържащи се към социалистически и демократически възгледи.¹²³ Резолюцията на Сарджънт беше подкрепена от Карл Уестууд от местната партийна организация в Чъртси, който заяви: „Печално е, че на една лейбъристка конференция трябва да пледираме каузата за разширяване на промишлената демокрация, защото апелът на социалистическото движение от много години насам беше, че работникът ще получи своето освобождение само когато му се осигури полагаемият се контрол върху предприятието, в което е зает.“¹²⁴ В изказването на делегата Фред Лии се посочваше, че само превръщането на работниците в равностойни участници в управлението, чието мнение се зачита, може да стимулира усилията им за преодоляване на икономическата криза, обхванала страната.¹²⁵ Джордж Корнс от Асоциацията на чертожниците в машиностроенето и корабостроенето разкри несъстоятелността на твърденията за настъпване на нова епоха на промишлена демокрация във Великобритания, с които официалната лейбъристка пропаганда опитваше да прикрие фактическия отказ на дясното ръководство от въвеждане демократически контрол върху производството. „Да се национализира промишле-

ността — заяви той — не означава, че тя е обществена. В основата на социализма стои правото на заетите в нея да я владеят и да упражняват контрол върху народното стопанство.“¹²⁶

На тези резолюции се противопостави влиятелният десен профсъюзен ръководител Артър Дикин. В качеството си на генерален секретар на Съюза на транспортните и неквалифицирани работници и член на Генералния съвет на БКТ той отхвърли резолюциите за разширяване на контрола на работниците, заявявайки, че профсъюзната централа го „отрича и ще го отрича като наместа в свободата на личността в промишлеността“¹²⁷.

Обсъждането на въпросите за демократическия контрол на работниците върху производството беше пренесено на 79-ия конгрес на трейдюнионите, състоял се през септември 1947 г. Още на предишния конгрес в Брайтън бе представена резолюция, настояваща Генералният съвет да упражни натиск върху правителството за осигуряване на участие на работниците на всички равнища на управление на промишлеността в съответствие с „Предварителният доклад по следвоенното преустройство“ от 1944 г. Тя беше предадена за разглеждане от Икономическия комитет на Генералния съвет, който реши, че положенията за съвместни консултации в проектозаконите за национализация са напълно задоволителни, и не предприе никакви действия по резолюцията. Становището му беше критикувано от леви профсъюзни активисти, които се придържаха към противното мнение. Делегатът Чарлз Бриджес от Националния съюз на миньорите изрази тревогата на членовете на неговия профсъюз от обстоятелството, че на отговорни постове в управлението на промишлеността биват назначавани администратори от бившите капиталистически компании, проявили се като ожесточени и непреклонни противници на работническото движение в стачките и борбите от миналото. Той заяви: „... аз и членовете на моята организация чувстваме, че ако в управлението на национализираните отрасли не бъдат включени представители на работниците, ще излезе, че цялата социалистическа пропаганда и делото на пионерите на социализма от десетилетия насам са били напразни.“¹²⁸ Бриджес посочи, че Националният съюз на миньорите „не споделя възгледа на най-малко един член на правителството (явно се намекваше за Стафърд Крипс — б. а.), че на работниците липсвали способности и знания, за да заемат полагаемото им се място в промишлеността. . . това, което може би липсва като академични и технически познания, се компенсира от техния практически опит“¹²⁹. Представителят на миньорите подкрепи резолюцията, предложена от Джеймс Юнг от Асоциацията на чертожниците от машиностроенето и корабостроенето, настояваща Генералният съвет да осигури възможности профсъюзните членове да получат специални знания с оглед поемане на по-голяма отговорност в управлението.

Делегатът на Съюза на пощенските служители Джордж Дъгълс представи от името на своя профсъюз резолюция, с която се искаше в национализираните отрасли да се създадат „съвместни управителни органи“, в които работниците „да бъдат представени на равна нога с администрацията“. „Щом като участието в трансформацията на капитализма в социализъм е една функция на профсъюзите и щом се твърди, че тя е осъществена, то те трябва да вземат участие в управлението на промишлеността — каза Дъгълс, — но не като техните представители бъдат подбирани от висшестоящите, а като бъдат избрани отговорни пред тях редови членове.“¹³⁰ Той отправи критика към ръководството на БКТ, което беше направило твърде малко за

осъществяване даже на тези ограничени по своя характер решения по въпроса за промишлената демокрация, отразени в докладите от 1932, 1935 и 1944 г. Както можеше да се очаква, резолюцията срещна съпротива от страна на десните профсъюзни ръководители и не беше приета. Джордж Честър заяви от името на Генералния съвет на БКТ, че поставянето на въпроса било неуместно, тъй като национализацията се намирала в стадий на експериментирание. Осъществяването на искането за включване в управителните органи на представители на профсъюзите, отговорни пред тях, било неосъществимо, тъй като национализираните отрасли дължали „пряка отговорност на съответното министерство или на правителството“¹³¹.

Разгорещената дискусия по въпроса за участието на работниците чрез техните профсъюзи в управлението на национализирания сектор беше подновена на конференцията на Лейбъристката партия в Скарбъръ през 1948 г. На нея председателят на Обединения съюз на машиностроителите Робърт Оупъншоу настоя във всички национализирани отрасли да бъдат назначавани „администратори и технически ръководители, подбрани между: а) лица с доказани способности, притежаващи сериозни практически познания в техния клон на промишлеността; б) организирани работници на умствения и физическия труд“. Оупъншоу искаше наложително „принципът на участие на работниците чрез техните профсъюзи в определянето на насоките на развитие и в управлението на национализирания сектор на всички равнища строго да се прилага на практика“. Заедно с това той обръщаше внимание върху необходимостта да се създадат възможности работниците да получат необходимите специални знания. Ръководителят на машиностроителите посочи случаи на назначаване на ръководни постове на лица, нямали нищо общо с промишлеността, или на такива, които а бяха управлявали така, че се наложи да бъдат отстранени и тя бъде поставена под държавен контрол. „Това, първо, е отрицание на социализма — заяви Оупъншоу — и, второ, чиста лудост е да се национализира промишлеността и да се остави контролът върху нея в ръцете на торите.“¹³²

Изказвайки се в подкрепа на резолюцията, Джордж Корнс от Асоциацията на чертожниците призова да се направи следващата стъпка в обобществяването на промишлеността, а именно да се осигури на работниците участие в нейното управление. Той изтъкна, че „развитието на промишлената демокрация е толкова важно, колкото и развитието на политическата демокрация“, а участието на работниците е „основата на промишлената демокрация и то ще доведе до увеличаване на производството“¹³³.

В полза на резолюцията говориха и няколко други леви лейбъристи и профсъюзни активисти, между които Джеймс Фигинс от Националния съюз на железничарите. Той не скри дълбокото разочарование на редовите профсъюзни членове от политиката на правителството при подбора на ръководните кадри в железопътния транспорт. Посочвайки случаи на единични назначения на бивши профсъюзни дейци, той обърна внимание, че за нещастие мнозинството от администраторите в Британската транспортна комисия и различните изпълнителни комитети са „лица, израснали в такава среда и притежаващи такава идеология, които са абсолютно противоположни на реалния успех на национализацията“¹³⁴.

На резолюцията, предложена от Оупъншоу, се противопоставиха близките до лейбъристкото правителство десни профсъюзни ръководители Уил Лоутър и Артър Дикин. Те повториха обичайните твърдения, че периодът,

изминал от началото на осъществяване на национализацията, е твърде кратък, за да се прави оценка на резултатите ѝ. Дикин изрази одобрение на крайната цел на резолюцията, но посочи, че тъй като в нея фактически се признавало липсата на подготвени работници, които да участвуват в управлението на промишлеността, въвеждането на нова система на назначаване на ръководните кадри не било необходимо, още повече в момент, когато се обсъждала платформата на партията за следващите избори.

Приключвайки обсъждането на въпроса от името на ИК, Джеймс Грифитс призна важността на участието на работниците в контрола и управлението на промишлеността на всички нива. Но според него формите на това управление трябвало да се развиват доброволно, „без да се поставят в тесните рамки на законите“. Заявявайки, че „всяка дума или резолюция, която отслабва доверието на работниците в общественния сектор, е лоша услуга на нацията“, той настоя резолюцията, предложена от Оупъншоу да бъде предадена за по-нататъшното разглеждане съвместно с БКТ или да бъде отхвърлена.¹³⁵ Инициаторите за внасянето ѝ избраха първото решение, но някакви изменения в становищата на ръководството на Лейбъристката партия и на БКТ не последваха.

Лейбъристкото правителство продължи същата кадрова политика по отношение управителните органи на национализираните клонове на промишлеността. По думите на делегата на 48-та партийна конференция Ентъни Латъм то намираше, че най-достойни да поемат ръководни постове в тях са две категории лица: висши офицери, „чиято единствена квалификация беше дългогодишната служба в армията“, и „босове на капиталистически фирми, срещу които работниците се бяха борили, но те запазиха своите постове и продължават да прокарват същата линия“¹³⁶.

Тази политика беше предмет на критика и на следващата конференция на Лейбъристката партия през 1950 г. Робърт Оупъншоу призова правителството „да сложи край на практиката на назначаване на високоплатени постове в национализираните предприятия на бивши собственици освен в случаи, когато е известно, че те се отнасят лоялно към новите порядки“. Освен това той настоя „поне половината от членовете на управителните органи да бъдат представители на работническата класа, избрани от заетите в отрасъла работници“. На тази резолюция, както и на подобна на нея, искаща 25% участие на профсъюзни представители в националните управителни органи, предложена от делегата Арнълд Бек, се противопоставиха Артър Дикин и Джеймс Кямбъл от Националния съюз на железничарите. Въпреки това резолюцията беше приета със значително мнозинство.¹³⁷ Това обстоятелство обаче не промени с нищо следваната от лейбъристкото правителство политика. Според думите на министър-председателя Клемънт Атли решенията на партийните конференции можеха да дават някои насоки на неговата дейност, но „те не могат да имат силата на абсолютен мандат“¹³⁸.

След 1948 г. идеологът на дясното крило на Лейбъристката партия Хърбърт Морисън започна да проповядва необходимостта от „консолидация“ на постиженията на правителството и да предлага „нови“, „недоктринерски“ определения на социализма. На практика това означаваше фактически отказ от разширяване на национализирания сектор. Вместо това се лансираха схеми за „мюлтюализация“, за „съвместна собственост“ на държавата и капиталистическите компании чрез изкупуване на част от акциите им.¹³⁹ На конгреса на трейдюнионите през 1951 г. министърът на финансите Хю Гейтскъл,

протеже на министър-председателя Атли, се изказа положително за т. нар. „копартньршип“, участие на работниците в разпределението на печалбите, прилагано от някои частнокапиталистически фирми. Тази политика на работодателите, целяща постигане на „класов мир“, „класово сътрудничество“, беше представена от Гейтскъл като „важно средство за равно разпределение на богатствата“, за „приобщаване на работниците“ към въпросите на управлението.¹⁴⁰

По повод на теоретическите спекулации на десните лейбъристи вестранът на британското работническо движение комунистът Уил Хенингтън отбеляза: „Новата школа смята, че със сегашната национализация, оставила на власт старите босове и предоставила на бившите собственици големи суми във формата на компенсации, е осъществена някаква уж „нова форма на социализма“¹⁴¹

Едно от последните мероприятия на лейбъристкото правителство в национализирания сектор беше създаване на подкомитет по трудовите отношения към Комитета по обобществяване на промишлеността, оглавен от Хърбърт Морисън. Създаването му беше предизвикано от явните признаци на разочарование на работниците от липсата на изменения в системата на разпределение на властта в системата на производството. В доклада на подкомитета, представен през април 1951 г., се отчиташе съществуващото недоволство на заетите в национализираните предприятия от бюрократичните методи и свръхцентрализацията на управлението им, прекомерното разрастване на личния състав на ръководните органи и назначаването в тях на непопулярни и враждебно настроени към работниците лица и др.¹⁴² Авторите на доклада се ограничаваха с някои констатации, без да правят каквито и да било конкретни предложения за изменение на положението. Причината беше, че едно изменение, което би задоволило исканията на работниците за участие в контрола и управлението, беше неприемливо за дясно-реформистките ръководители. Така например Морисън, който отъждествяваше искането за демокрация в производството с някои изживени увлечения в профсъюзите, беше заявил: „... социалистите отричат идеята за собственост и ръководство на промишлеността, изповядвана от някои френски профсъюзни дейци, както и опита на гилдейския социализъм въпреки частичния му успех“¹⁴³.

Въпреки разочарованието на работниците от сравнително умерения характер на национализацията и бюрократичните методи на управление на национализирания сектор твърденията на някои буржоазни и реформистки автори за „изчезване на ентузиазма за обща национализация“, за „отслабване на антикапиталистическите настроения“, за „намаляване на привлекателността на доктринерския социализъм“ в британското работническо движение не могат да бъдат приети като обосновани.¹⁴⁴ Тезата за липсата на интерес у работниците към въпросите на участие в управлението на производството в частност не се потвърждава от данните на едно конкретно социологическо проучване, предприето от организацията „Соуъл съруейз“ през 1950 г. То показва, че 48% от анкетираните работници смятаха, че трябва да получат „право на глас в управлението на промишлеността“ срещу 30%, които не намираха това за необходимо.¹⁴⁵

Движението за демократически контрол на работниците върху управлението на производството не постигна решителни успехи през първото следвоенно петилетие. Лейбъристкото правителство при подкрепа на близките

до него десни ръководители на БКТ се стремеше да подчини национализацията на задачите на модернизиране и реорганизация на британската промишленост с цел да се повиши нейната конкурентноспособност. В плановете за решаването им то не предвиждаше място за реално участие на работниците в управлението или сериозно нарушение на наследената схема на разпределение на правомощията в системата на производството. Доминиращите в правителството десни лейбъристи изпитваха недоверие към възможностите и практическия опит, придобит от трудещите се. То предпочиташе да облече с доверие проконсервативно настроени бивши собственици и професионални администратори от бившите капиталистически фирми, пенсионирани висши чиновници и генерали в оставка и в незначителна степен бивши профсъюзни бюрократи. Тези ръководители на национализираните отрасли, свързани в повечето случаи с интересите на частнокапиталистическия сектор, се отнасяха враждебно към опитите за намеса в техните прерогативи от страна на работниците и бяха непопулярни сред тях. Това обстоятелство обяснява ограничения успех или липсата на такъв при функциониране на системата за съвместни консултации, предвидена в повечето от законите за национализация.

Левите сили в британското работническо движение не успяха да се наложат над господстващото дясно ръководство по въпроса за осъществяване на реално участие на работниците в контрола и управлението на промишлеността. Една от причините беше, че лявото крило страдеше от разединеност и неорганизираност. То не успя да създаде устойчиви и организирани групи, които да съгласуват становищата и действията на привържениците на идеите за демократически контрол върху производството. Антикомунистическите предразсъдъци на част от левите лейбъристи и профсъюзни дейци им попречиха да откликнат на призивите за единодействие с комунистите в тази, както и в другите области на класовата борба.¹⁴⁶ Комунистическата партия, въпреки че укрепи своя авторитет и значително разшири влиянието си в масовите работнически организации, остана сравнително изолирана и не бе в състояние да оглави движението за разширяване на демократическите права на работниците в производството.

Но подценяването на значението и успехите, постигнати от движението за демократически контрол на работниците върху производството през първото следвоенно петилетие, би било неправилно. Създаването и функционирането на системата за съвместни консултации беше постигнато в значителна степен в резултат на неговия продължителен натиск върху лейбъристкото правителство и профсъюзната централа. Включването на съответните положения за образуване на консултативни комитети въпреки ограничения кръг на обсъжданите от тях въпроси в законите за национализация беше определена една морално-политическа победа на движението. То съдействуваше и за разширяване на влиянието на левите в Лейбъристката партия и в профсъюзите. През периода от 1945—1951 г. пролича потенциалът, съдържащ се в движението за демократичен контрол върху управлението на промишлеността, а неговата дейност стимулира по-нататъшното разгръщане на тази важна форма на класовата борба на работниците против недемократичните методи на управление на национализирания сектор и безконтролното господство на монополите.

¹ Н. Е. Weiner. *British Labour and Public Ownership*. London, 1961, p. 1.

² E. Robert. *Workers' Control*. London 1973, p. 22, 53.

³ Вж. полемиката в британската преса във връзка с предложенията на комисията под председателство на комисията на лорд Булкъ по промишлената демокрация (*Industrial Democracy*. Cmnd. 7231. Н. М. С. О. May, 1978). Те предвиждат създаването на консултативни комитети, включващи представители на работодателите, работниците и потребителите в по-големите предприятия от частния сектор. При публикуването на предложенията в печата представителите на Комунистическата партия и левите лейбъристи заеха рязко отрицателна позиция (*Morning Star*, February 3, 1978; *Tribune*, January 28, 1978; February 4, 1978). Буржоазният печат ги прие с резерви или скептично (*The Observer Review*, January 30, 1978; *The Economist*, January 28, 1978, p. 74—75, 81—83).

⁴ B. Ramelson. In: B. Ramelson, K. Coates, T. Topham — Debate Ch. Swaine and B. Jones (eds.). — *Debate on Workers' Control*. Nottingham, 1970, p. 36.

⁵ T. Chater. *Public Ownership and Control: A Communist View*. London, 1973; *Public Ownership and Industrial Democracy*. Resolution adopted by the 34th National Congress of the Communist Party of Great Britain.—Comment, Vol. 13. No 24/25, November, 29, December 13, 1977; Дж. Уоддис. Пора менять курс. — В: Во что обходится капитализм. М., 1976, с. 66—67.

⁶ E. Roberts. Op. cit., p. 35.

⁷ Liberal Party. *Partners at Work*. Report of the Industrial Partnership Committee. London, 1968. Цит. по: R. Kilroy-Silk. — *Contemporary Theories of Industrial Democracy*. — *Political Quarterly*. Vol. 41, 1970, p. 177.

⁸ Д. П. Урсу. Английский рабочий класс и коопартнершип. — Ученые записки Пермского гос. ун-та, 1971, № 245, с. 112, 118.

⁹ Ministry of Labour and Productivity. *In Place of Strife: A Policy for Industrial Relations*. Cmnd. 3888. Н. М. С. О. January, 1968, p. 16—17.

¹⁰ Labour Party. *Industrial Democracy: Working Party Report*. London, 1967, p. 17.

¹¹ Важное направление классовой борьбы. Движение трудящихся Западной Европы за демократический контроль над производством. Под ред. В. А. Виноградова. М., 1970, с. 5—35, 168—188, 216—234; Государственная собственность и антимонополистическая борьба в странах развитого капитализма. Под ред. В. А. Виноградова. М., 1973, с. 10; В. В. Ключков. Борьба левых лейбористов и прогрессивных профсоюзов Англии за демократизацию управления государственным сектором промышленности. — Вестник Ленинградского ун-та, Серия экономики, философии и права, вып. 1, № 5, с. 14—23.

¹² Государственная собственность и антимонополистическая борьба, с. 10—11.

¹³ B. Webb. *Our Partnership*. London, 1948, p. 290.

¹⁴ H. Pelling. *A History of British Trade Unionism*. 2nd ed., Harmondsworth, 1971, p. 136.

¹⁵ Ibidem, p. 140; J. Strachey. *What Are We to Do?* London, 1938, p. 108—109.

¹⁶ H. Pelling. Op. cit., p. 142.

¹⁷ В. Л. Мочалов. Марксистско-ленинская оценка фабианского социализма. М., 1976, с. 41, 47.

¹⁸ Там же.

¹⁹ H. D. Robertson. *The Control of Industry*. Cambridge, 1948, p. 141.

²⁰ Ibidem, p. 145.

²¹ R. A. Dahl. *Workers' Control of Industry and the British Labour Party*. *The American Political Science Review*, Vol. XLI, 1947, № 5, p. 880; В. Л. Мочалов. Цит. съч., с. 51.

²² Г. Поллит. Избранные речи и статьи (1919—1939). М., 1955, с. 48.

²³ М. Г. Алпатова. Борьба левых лейбористов за демократическую национализацию (1945—1951). — Ученые записки Пермского гос. ун-та, 1971, № 245; А. В. Виноградов. Ленинские идеи рабочего контроля в действии. М., 1969; В. П. Глушков.

Государственная собственность в Англии. — В: Государственная собственность в странах Западной Европы. М., 1961; Буржуазное государство и хозяйство современной Англии. — В: Империалистическое государство и капиталистическое хозяйство. М., 1968; Борьба английских трудящихся за промышленную демократию: формы, методы, проблемы. — В: Важное направление классового борьбы. М., 1971; И. Н. Дворкин. Идеология и политика правых лейбористов на службе монополий. М., 1953; И. Дрейзеншток. Национализация транспорта в Англии. — Мировое хозяйство и мировая политика, 1947, № 6; Д. Ю. Зорина. Борьба вокруг национализации в Англии. — Мировое хозяйство и мировая политика, 1946, № 10—11; К вопросу о национализации английской угольной промышленности. — Мировое хозяйство и мировая политика, 1945, № 10; Г. Г. Иванов. Организационные формы рабочего представительства и их эволюция. — В: Важные направления классового борьбы. М., 1971; А. Н. Красильников. Лейбористская партия и вопрос об общественной собственности. — Новая и новейшая история, 1962, № 4; В. В. Клочков. Левые лейбористы о национализации промышленности. — Вестник Ленинградского ун-та, Серия экономики, философии и права, № 5, Вып. I. 1965; Борьба левых лейбористов и прогрессивных профсоюзов Англии за демократизацию управления государственным сектором экономики. — Вестник Ленинградского ун-та, Серия экономики, философии и права, № 5, Вып. I, 1966; Леволейбористская концепция национализации промышленности в Англии. Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1967; Г. И. Моисеева. Рабочие представители на производственных комитетах и лейбористская партия Англии в период Второй мировой войны. — Вестник Московского ун-та, Серия IX, история, 1963, № 2; В. В. Песчанский. Современное рабочее движение в Англии. М., 1963; И. А. Соколов. О характере национализации в Англии. М., 1958; В. Г. Трухановский. Новейшая история Англии. М., 1958; С. И. Тюлпанов. Банкротство лейбористской теории и практики национализации. — Ученые записки кафедр общественных наук вузов г. Ленинграда, 1959, Вып. I; И. Е. Удалцов. Антирабочая политика лейбористского правительства в 1947—1951 гг. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1954; Н. Г. Черкасов. Положение и борьба рабочего класса Англии после Второй мировой войны (1945—1953). Автореферат кандидатской диссертации. М., 1955.

²⁴ R. J. Campbell. The Highlights of Nationalisation: Past and Present. *Marxism Today*, Vol. 4, 1960 № 2; T. Chatter. Public Ownership and Control: A Communist View. London, 1973; The Communist Party's Policy on Nationalisation. Resolution of Executive Committee of the C. P. G. B. — *Marxism Today*, Vol. 4, 1960; No 6; J. Dunham. Nationalisation and Social Ownership. — *Marxism Today*, Vol. 4, No. 3, 1960; W. Gallacher. The Case for Communism. Harmondsworth, 1948; Rise Like Lions. London, 1951; H. Pollitt. Looking Ahead. London, 1947; Communists and Labour: A Call for United Actions. London, 1949; B. Ramsellson et al. (eds.). Debate on Workers' Control. Nottingham, 1970; Д. Голлан. Английские коммунисты в борьбе за социализм. М., 1968; Д. Клугмэн. К вопросу о национализации. — В: Английские монополии. М., 1954; Дж. Клугмэн. Некоторые экономические иллюзии в лейбористском движении. М., 1968; Д. Н. Притт. Очерки внешней и внутренней политики лейбористов, 1945—1951 гг. — М., 1964; Х. Фэйган. Национализация в Англии. М., 1960; А. Хатт. Английское профсоюзное движение (Краткая история). М., 1954.

²⁵ K. Coates and A. Topham. Industrial Democracy in Great Britain. London, 1968; K. Coates (ed.). Essays on Industrial Democracy. Nottingham, 1970; K. Coates and A. Topham. Workers' Control: A Book of Readings and Witnesses for Workers' Control. London, 1970; S. Holland. The Socialist Challenge. London, 1975; E. Roberts. Op. cit.; D. Coates. The Labour Party and the Struggle for Socialism. London, 1975; Р. Милибэнд. Парламентский социализм. Исследование политики лейбористской партии. М., 1964.

²⁶ Studies in Nationalised Industries. Nine Pamphlets. Ed. by J. R. Taylor. London, 1950—1951; V. L. Allen. Trade Unions the Government, London 1960; E. E. Barry. Nationalisation in British Politics: The Historical Background. London, 1965; B. G. Baldwin. Beyond Nationalization: Labor Problems of British Coal Industry. Cambridge, 1955; Nationalization in Britain: A Sobering Decade system. *Annals of the American Academy of Social and Political Sciences*. Vol. CCCX. 1957; P. Blumberg. Industrial Democracy: The Sociology of Participation. London, 1968; R. A. Brady. Crisis in Britain: Plans and Achievements of the Labor Government. Berkeley, 1950; H. A. Clegg. Labour in the Nationalised Industry. London, 1950; Industrial Democracy and Nationalisation. London, 1951; A New Approach to Industrial Democracy. London, 1960; The system of Industrial Relations in Great Britain. Oxford, 1973; R. A. Dahl. Op. cit.; A. H. Hansson. Parliament and Public Ownership. London, 1961;

- W. H. Higness. *Nationalisation in Practice: The British Coal Industry*. Cambridge, 1953; R. Kelf-Cohe. *Nationalisation in Britain: The End of a Dogma*. New York, 1959; G. S. Lancaster. Ch. Reid and E. Young. *The Structure and Control of Coal Industry*. London, 1951; W. A. Robson. *Nationalisation and Public Ownership*. 2nd ed., London, 1961; A. A. Rogow. *The Labour Government and British Industry 1945—1951*, Oxford, 1955; G. W. Ross. *The Nationalisation of Steel: One Step Forward, Two Steps Back* London, 1965; D. S. Spero. *Labor Relations in British Nationalized Industries*. New York, 1953; E. H. Wiener. *British Labour and Public Ownership*. Washington, D. C. 1960; London, 1961.
- ²⁷ P. Blumberg. *Industrial Democracy: The Sociology of Participation*. London, 1968, p. 167.
- ²⁸ R. A. Dahl. *Op. cit.*, p. 898.
- ²⁹ G. D. H. Cole. *A History of the Labour Party from 1941*. London, 1948, p. 57.
- ³⁰ G. D. H. Cole. *Op. cit.*, p. 72.
- ³¹ *Ibidem*, p. 54.
- ³² D. Coates. *Op. cit.*, p. 16.
- ³³ C. Alexander. *Power at the Base: Out of Apathy*. London, 1960, p. 267.
- ³⁴ H. D. Robertson. *Op. cit.*, p. 143.
- ³⁵ H. Morrison. *Transport and Socialisation*. London, 1933; Lord Morrison of Lambeth (H. Morrison). *Government and Parliament: A Survey from Inside*. 3rd ed., Oxford, 1966, p. 259.
- ³⁶ D. G. H. Cole and W. Mellor. *Workers' Control and Selfgovernment of Industry*. London, 1933, p. 8, 10.
- ³⁷ Report of the 30th Labour Party Annual Conference, 1931. (London, 1931), p. 170—193.
- ³⁸ Report of the Proceedings at the 64th Trades Union Annual Congress, 1932 (London, 1932), p. 210.
- ³⁹ R. A. Dahl. *Op. cit.*, p. 883.
- ⁴⁰ Report of the Proceedings at the 64th Trades Union Annual Congress, App. B, p. 450.
- ⁴¹ Report of the 31st Labour Party Annual Conference, 1932. (London, 1932), p. 214—215, 217—225.
- ⁴² Report of the 32nd Labour Party Annual Conference, 1933. (London, 1933), p. 119.
- ⁴³ Report of the Proceedings at the 65th Trades Union Annual Congress, 1933, (London, 1933), p. 370—379.
- ⁴⁴ Report of the 32nd Labour Party Annual Conference, 1933, p. 208.
- ⁴⁵ Report of the Proceedings at the 66th Trades Union Annual Congress, 1934. (London, 1934), p. 202—203.
- ⁴⁶ Report of the Proceedings at the 67th Trades Annual Congress, 1935. (London), p. 211; Report of 34th Labour Party Annual Conference, 1935. (London, 1935), p. 18; For Socialism and Peace: Labour Party's Programme of Action. (London, 1935), p. 5, 15, 18.
- ⁴⁷ C. R. Attlee. *The Way and Will to Socialism*. London, 1935, p. 109; *The Labour Party in Perspective and Twelve Years Later*. London, 1949, p. 19, 66.
- ⁴⁸ C. R. Attlee. *The Labour Party in Perspective*, p. 116.
- ⁴⁹ Н. Ф. Мочульский. Из истории борьбы английского рабочего класса за единство (Борьба левых лейбористов). — Вестник Московского ун-та, Серия IX, история, 1963, № 1, с. 25.
- ⁵⁰ R. Kelf-Cohe. *Nationalisation in Britain: The End of a Dogma*. New York, 1959, p. 23.
- ⁵¹ *Ibidem*, p. 18.
- ⁵² H. Morrison. *British Transport at Britain's Service*. London, 1938, p. 9—10.
- ⁵³ A. R. Dahl. *Op. cit.*, p. 893.
- ⁵⁴ Британские тред-юнионы. Пять очерков Института политического и экономического планирования. М., 1956, с. 183.
- ⁵⁵ Пак там, с. 139.
- ⁵⁶ В. Г. Моисеева. Рабочие представители в производственных комитетах и лейбористская партия в период Второй мировой войны. — Вестник Московского ун-та, Серия IX, история, 1963, № 2, с. 33—34.
- ⁵⁷ P. Inman. *Labour in the Munition Industries*. London, 1957, p. 378 (History of the Second World War. U. K. Civil Series).
- ⁵⁸ Г. В. Моисеева. Цит. съч., с. 35, 38.
- ⁵⁹ K. G. I. C. Knowles. *Strikes: A Study of Industrial Conflict with a Special Reference to British Experience between 1911 and 1947*. London, 1952, p. 81.

- ⁶⁰ Н. Pelling. A History of British Trade Unionism, p. 215; А. Хатт. Английское профсоюзное движение, с. 164.
- ⁶¹ В. Г. Моисеева. Цит. съч., с. 39.
- ⁶² Н. Morrison. Looking Ahead. Wartime Speeches. London, 1943, p. 128; Prospects and Policies. New York, 1944, p. 177.
- ⁶³ Британские тред-юнионы, с. 185.
- ⁶⁴ Report of the Proceedings at the 76th Trades Union Annual Congress, 1944. (London, 1944), p. 393—395, 412.
- ⁶⁵ Report of the 43rd Labour Annual Conference, 1944. (London, 1944), p. 163.
- ⁶⁶ Н. Dalton. The Fateful Years. Memoirs. Vol. II: 1931—1945. London, 1957. p. 422—423, 432; G. W. Ross. The Nationalisation of Steel: One Step Forward, Two Steps Back. London, 1965, p. 36—40.
- ⁶⁷ K. Hutchinson. The Decline and Fall of British Capitalism. New York, 1951, p. 250.
- ⁶⁸ Let Us Face the Future: A Declaration of Policy for the Consideration of the Nation. (London). April, 1945, p. 6.
- ⁶⁹ I. Bulmer-Thomas. The Growth of the British Party System. Vol. II. 1924—1964, London, 1965, p. 168.
- ⁷⁰ R. Harrod. The British Economy. New York, 1963, p. 52.
- ⁷¹ В. С. Афанасьев. Буржуазная экономическая мысль 30—70-х годов XX века. М., 1976, с. 67—68; Дж. Итон. Маркс против Кейнса. Ответ на „социализм“ Герберта Моррисона М., 1963, с. 34.
- ⁷² A. H. Hanson. Parliament and Public Ownership. London, 1960, p. 18—19.
- ⁷³ I. Bulmer-Thomas. Op. cit., p. 153.
- ⁷⁴ Report of the 44th Labour Party Annual Conference, 1945. (London, 1945), p. 143.
- ⁷⁵ Report of the Proceedings at the 77th Trades Union Annual Congress, 1945. (London, 1945), p. 325.
- ⁷⁶ Report of the Proceedings at the 76th Trades Union Congress, 1944. (London, 1944), App. D, p. 400; Interim Report on Post-war Reconstruction, p. 7.
- ⁷⁷ Report of the Proceedings at the 76th Trades Union Congress, p. 414—416; Interim Report, p. 21—32.
- ⁷⁸ H. A. Clegg. The System of Industrial Relations in Great Britain. Oxford. 1973, p. 190.
- ⁷⁹ Н. Pelling. A History of British Trade Unionism, p. 160; Research Council for Economic Security. Labor-Management Relation Abroad. Great Britain. France. Sweden. Chicago, 1951, p. 8.
- ⁸⁰ В. В. Песчанский. Современное рабочее движение в Англии. М., 1963, с. 16; Важное направление классово-политической борьбы, с. 157.
- ⁸¹ E. Roberts. Workers' Control, p. 40.
- ⁸² Ibidem, p. 42.
- ⁸³ N. Chester. The Nationalisation of British Industry 1945—1951. London. 1975, p. 16.
- ⁸⁴ Н. Д. Притт. Очерки внешней и внутренней политики лейбористов 1945—1951 гг. М., 1964, с. 40; F. Williams. (comp.). — A Prime Minister Remembers: Being the War and Post-War Memoirs of the Rt. Hon. Earl Attlee. London, 1961, p. 88.
- ⁸⁵ Д. Н. Притт. Цит. съч., с. 39.
- ⁸⁶ Н. Pelling. A History of the British Trade Unionism, p. 203.
- ⁸⁷ Report of the 45th Labour Party Annual Conference, 1946. (London. 1946), p. 198.
- ⁸⁸ N. Chester. Op. cit., p. 79—80.
- ⁸⁹ Ibidem, p. 469.
- ⁹⁰ Ibidem.
- ⁹¹ Д. Н. Притт. Цит. съч., с. 79—80.
- ⁹² G. B. Baldwin. Beyond Nationalization, p. 100.
- ⁹³ Ibidem, p. 105.
- ⁹⁴ Ibidem, p. 96.
- ⁹⁵ N. Dennis et al. Coal Is Our Life. London, 1956, p. 77.
- ⁹⁶ G. B. Baldwin. Nationalization in Britain: A Sobering Decade, p. 41,
- ⁹⁷ British Labour Statistics: A Historical Abstract 1886—1966. London, 1974, p. 197; G. B. Baldwin. Beyond Nationalization, p. 76.
- ⁹⁸ Hansard, House of Commons Debates. Official Report. Vol. 423. Cols. 132—136. January 29, 1946.
- ⁹⁹ The Times, December 31, 1946.

- ¹⁰⁰ The Men on the Boards: The Composition of the Boards of Nationalised Industries. Acton Society Trust. — Studies in Nationalised Industries. No. 4. (London). 1951, p. 6—9.
- ¹⁰¹ P. A. Брейди. Кризис Британии. М., 1952, с. 142, 180, 372; Acton Society Trust. — The Men on the Boards, p. 12.
- ¹⁰² Labor-Management Relations Abroad, p.9; N. Barou. British Trade Unions. London, 1949, p. 33.
- ¹⁰³ A. A. Rogow. The Labour Government and British Industry 1945—1951. Oxford, 1955, p. 111.
- ¹⁰⁴ Ibidem, p. 109.
- ¹⁰⁵ Ibidem.
- ¹⁰⁶ W. A. Robson. Nationalisation and Public Ownership. 2nd ed. London, 1961, p. 330.
- ¹⁰⁷ H. A. Clegg. A New Approach to Industrial Democracy. Oxford, 1960, p. 90.
- ¹⁰⁸ G. D. H. Cole. Consultation or Joint Management? A Contribution to the Discussion on Industrial Democracy. Fabian Tract 279. (London). December, 1947, p. 27.
- ¹⁰⁹ V. L. Allen. Trade Unions and the Government. London, 1960, p. 272.
- ¹¹⁰ F. Williams. A Prime Minister Remembers, p. 92, 93.
- ¹¹¹ H. Pollitt, Looking Ahead. London, 1947, p. 94.
- ¹¹² Report to the 19th National Congress of C. P. G. B. (London), 1947. Part II, p. 17.
- ¹¹³ H. Pollitt. Looking Ahead, p. 70.
- ¹¹⁴ W. Gallacher. The Case for Communism. (Harmondsworth). 1949, p. 72.
- ¹¹⁵ W. Gallacher. Rise Like Lions, p. 32—33; Н. Д. Притт. Очерки внешней и внутренней политики лейбористов, с. 42—43, 159.
- ¹¹⁶ Report of the 45th Labour Party Annual Conference, 1946. (London. 1946), p. 140, 142.
- ¹¹⁷ Ibidem, p. 144.
- ¹¹⁸ Ibidem, p. 127.
- ¹¹⁹ N. Chester. The Nationalisation of British Industry, p. 468.
- ¹²⁰ H. A. Clegg. Labour in the Nationalised Industry. London, 1950, p. 6.
- ¹²¹ H. A. Clegg. Industrial Democracy and Nationalisation. London, 1951, p. 27.
- ¹²² The Railway Review, January 11, 1946. Цит. по Г. М. Алпатов. Борьба левых лейбористов за демократическую национализацию, с. 150.
- ¹²³ Report of the 46th Labour Party Annual Conference, 1947. (London, 1947), p. 125, 137—138.
- ¹²⁴ Ibidem, p. 139.
- ¹²⁵ Ibidem, p. 140.
- ¹²⁶ Ibidem, p. 168.
- ¹²⁷ Ibidem, p. 143.
- ¹²⁸ Report of the Proceedings at the 79th Trades Union Annual Congress, 1947. (London, 1947), p. 474—475.
- ¹²⁹ Ibidem.
- ¹³⁰ Ibidem, p. 521.
- ¹³¹ Ibidem, p. 522.
- ¹³² Report of the 47th Labour Party Annual Conference, 1948. (London, 1948), p. 167.
- ¹³³ Ibidem, p. 168.
- ¹³⁴ Ibidem, p. 169.
- ¹³⁵ Ibidem, p. 172.
- ¹³⁶ Report of the 48th Labour Party Annual Conference, 1949. (London, 1949), p. 128.
- ¹³⁷ Report of the 49th Labour Party Annual Conference, 1950. (London, 1950), p. 87—91, 95.
- ¹³⁸ F. Williams. A Prime Minister Remembers, p. 91.
- ¹³⁹ The Times, June 9, 1950.
- ¹⁴⁰ Report of the Proceedings at the 83rd Trades Union Annual Congress, 1951. (London. 1951), p. 368.
- ¹⁴¹ Daily Worker, May 2, 1949.
- ¹⁴² N. Chester. The Nationalisation of British Industry, p. 855—856.
- ¹⁴³ B. Donoghue and J. W. Jones. Herbert Morrison: Portrait of a Politician. London, 1973, p. 461.
- ¹⁴⁴ G. D. H. Cole. The Post-War Condition of Britain. London, 1956; R. Harrod, The British Economy, p. 52.
- ¹⁴⁵ What Do Workers Think?—Future Magazine, Vol. 5. No. 3. June-July, 1950.
- ¹⁴⁶ H. Pollitt. A Policy for Labour. London, 1953, p. 11.

BRITISH LABOUR AND THE DEMOCRATIC CONTROL OF PRODUCTION (1945 — 1951)

Roumen Genov

(S u m m a r y)

The object of the present paper is to analyze the development of the concepts of democratic control of the workers over the management of industry, and the course of the movement for their realization during the immediate post-war period.

The slogan for workers' participation in management and decision making in industry, either for creation of "democracy in industry", analogous of political democracy, or as instrument of socialist transformation, was raised by certain sections of the British labour movement at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The diversity of the terminology used "industrial democracy", "workers' control", "participation in management", etc.), reflected both the complicated and controversial development of the concepts of democratic control of production, and the reformist and utopian illusions surrounding that subject.

The problems of the participation of the trade unions in the management of the nationalised enterprises were widely discussed in the early 1930's, and became object of clashes of opinion between the left and right wings in the Labour Party and TUC. At that time, the demand for workers' participation and responsibility in the management and control of industry, recognised by acts of Parliament, were included in the programme documents of the labour movement.

However, during the period of the third and fourth Labour governments (1945-1950, 1950-1951), the demands for democratic control and a new status of workers in the administrative structure of the nationalised sector of economy, were not realized. The members of the boards of the nationalised industry, appointed by the ministers concerned, were selected on the basis of their qualification and administrative capacities, and consisted for the most part of managers of capitalist firms, former owners, retired civil servants and high rank army officers, and a few trade union bureaucrats. They were hostile to the workers and were opposed to any attempt at interference in the prerogatives of the administration.

The right wing Labour ministers and the trade union leadership close to them offered excuses for this policy by arguments that there were no workers properly qualified to take part in the management and control of industry, that the forms of workers' participation had to develop voluntarily, without being put in the rigid patterns of acts of Parliament, etc.

The laws for nationalisation provided for some forms of joint consultation between workers' representatives and the administration of the nationalised industries, chiefly at shop floor level. The scope of discussions of the consultative committees was limited to problems of effectivity, solution of minor conflicts, etc. The trade unionists, who demanded parity in the control of the enterprises, were not satisfied with their powers. The activities of the consultative committees did not contribute particularly to the improvement of labour-management relations in nationalised industries, which in certain cases (coal mining, railway transport) remained as strained as they were under private ownership). In coal mining industry the strikes caused by the dissatisfaction of the workers with the methods of management ranked second to those concerned with wage claims.

The actual refusal of the right wing Labour and trade union leadership to implement the principles of democratic control of the workers over the management of the nationalised industries, was criticised by the left wing Labour and trade union activists. At Labour Party conferences and Trades Union congresses they demanded direct representation of the trade unions at the boards of management, parity of their representatives elected by and answerable to the workers, appointment of rank-and-file trade unionists, etc.

The movement for democratic control of industry did not win decisive success during the immediate post-war period. But the significance of its activity must not be underestimated. The inclusion of certain provisions for consultations in the laws for nationalisation was largely due to the pressure of the adherents of the ideas of extension of the democratic rights of the workers in industry and was a moral-political victory of theirs. The course of the movement during the period mentioned, manifested its potential and stimulated the further development of this important form of working class struggle against the bureaucratic methods of management of the nationalised section and the omnipotence of the monopolies.